

ÇEVRE ve AHLAK

Editörler

Prof. Dr. İsmail Koyuncu

Prof. Dr. İbrahim Demir

Prof. Dr. Eyüp Debik

Doç. Dr. Haldun Karan

ÇEVRE
VAKFI

ÇEVRE ve AHLAK

Editörler

Prof. Dr. İsmail Koyuncu

Prof. Dr. İbrahim Demir

Prof. Dr. Eyüp Debik

Doç. Dr. Haldun Karan

ÇEVRE ve AHLAK

Tasarım ve Dizgi

Suat Bingöl

Baskı ve Cilt

METİN ESKİBAĞ

Maltepe Mah. Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi No: 2-4 ZA-13

Zeytinburnu / İSTANBUL

ISBN : 978-605-81053-1-7

Çevre Vakfı / İstanbul 2020

Altunizade Mahallesi Yetimhane Sokak No: 8/3

Üsküdar/İstanbul

Tel: 0216 530 31 25 Faks: 0216 530 31 74

www.cevrevakfi.org.tr / bilgi@cevrevakfi.org.tr

©Yayın hakkı saklıdır. İzinsiz çoğaltılamaz, basılamaz, yayımlanamaz.

Kaynak gösterilmeden iktibas yapılamaz.

İÇİNDEKİLER

DİN VE ÇEVRE İLİŞKİSİ

Semâvî Dinlerin Kutsal Kitaplarında

Çevreyi Korumaya Dair Emir ve Tavsiyeler.....	3
Giriş.....	3
Tanımlar ve Açıklamalar	4
Kur'ân-ı Kerim ve Kitab-ı Mukaddes'te Çevre.....	5
Kur'ân-ı Kerim'de Çevreye Verilen Önem	6
Kitâb-ı Mukaddes'te Çevreyi Korumaya Verilen Önem.....	10
Sonuç	13
KAYNAKLAR	15

Çevre Konusunda Kur'ân'a Yaslanmanın Makûliyet Çizgisi

ve Bunun Ötesinde Yeni Bir Şeyler Yapma Gereği.....	17
Giriş.....	17
Modern Dönem Meselesi Olarak Çevre ve Önemi.....	18
Kur'ânî Yaklaşım Boyutu ve Makûliyet Çizgisi.....	20
Yeni Bir Şeyler Yapmak.....	23
Savunma Refleksli Yaklaşımlardan Uzaklaşmak.....	23
Yapılması Gerekeni Yapmak	24
Bilgiden Bilince Dönüştürmek	25
Müslüman Bir Kimlikle Temsil Etmek.....	26
Sonuç	26
KAYNAKLAR	27

Vahiy Kaynaklı Çevre Duyarlılığının Tabiatı Koruma

Sorumluluğuna Etkisi.....	33
Giriş.....	33
Tabiatın Yaratılış Gayesi	34
Tabiata Karşı Sorumluluk.....	37
Hız. Peygamber ve Çevre Anlayışı	38
Modern Dönem Çevre Anlayışı.....	41

Sonuç	43
KAYNAKLAR	44

Çevreye Karşı Yönelim ve Çevreci Davranışlarda Dindarlığın

Rolü Nedir? Ampirik Bulguların Değerlendirilmesi.....	47
Giriş.....	47
Metot.....	50
Araştırma Grubu.....	50
Ölçme Araçları.....	50
Verilerin Toplanması ve İstatistiksel Analizi.....	52
Bulgu ve Yorumlar	53
Sonuç ve Öneriler	58
KAYNAKLAR	59

“İman Yetmiş Kusur Şubedir. En Üst Şubesi ‘La İlahe İllallah’ Sözü, En Aşağısı da Yoldan Ezayı (Rahatsız Edici Şeyi)

Kaldırmaktır...” Hadisi Çerçevesinde Çevre Bilinci.....	63
Giriş.....	63
Çevre Nedir?.....	64
Çevre-Tevhid (İman) İlişkisi Çerçevesinde İlgili Hadisin Değerlendirilmesi	66
Sonuç	73
KAYNAKLAR	74

Semavi Dinler Geleneğinde Sürdürülebilir Bir Çevre

Anlayışının Teolojik Temelleri	77
Çevre ve İnsan.....	77
Çevre ve Din.....	79
Semavi Dinlerde Çevre Algısı.....	80
Yahudilik ve Çevre.....	80
Hristiyanlık ve Çevre.....	82
İslam ve Çevre.....	83
Sonuç	86
KAYNAKLAR	87

Çevre Sorunlarına Duyarlılık Bağlamında

Hz. Peygamber'in Hayvanlarla İlgili Tutum ve Davranışları	89
Giriş.....	89
Hz. Peygamber'in Hayvanlar Âlemine Bakışı	92
Hz. Peygamber'in Hayvan Haklarına Riayet	93
Hayvanların Yaşama Haklarına Riayet.....	93
Hayvanların Beslenme ve Barınma Haklarına Riayet.....	96
Hz. Peygamber'in Hayvanlara Karşı Duyarlılığı	97
Sonuç	98
KAYNAKLAR	99

TASAVVUF, FELSEFE VE ÇEVRE İLİŞKİSİ

Mevlevilerde Çevre Tasavvuru	107
Giriş.....	107
Mevlevilik Âdâb ve Erkânı / Mevlevilikte Manevi Eğitim.....	109
Mevleviliğin Çevre Tasavvuru.....	112
Kâinattaki Her Şey Canlıdır.....	112
Mevleviliğin Temel Düsturu: Yaratılmışlara Sevgi ve Saygı.....	116
Sonuç	119
KAYNAKLAR	121

Dinî-Ahlâkî Mesnevilerde Çevre Tasviri:

Ferah-nâme Örneği	123
Giriş.....	123
Kemâloğlu'nun Ferah-nâmesi'nde Çevre Tasviri.....	125
Sonuç	136
KAYNAKLAR	137

Çevreden İnsanın Kimyasına Dokunuşlar:

"Yûnus Emre'nin Şiirinde, Anâsır-ı Erbaanın

İnsandaki Ahlâkî İz Düşümleri"	139
Giriş.....	139
Âlem-i Suğrâ'nın (İnsan) İnşâsı.....	141

Dört Unsurdan İnsanın Kimyasına Ahlâkî İz Düşümler.....	143
Sonuç.....	148
KAYNAKLAR.....	149

Âkif'in Şiirlerinde Çevre ve Ahlâk Sorununa Bir Bakış	151
Giriş.....	151
Safahat'ta Çevre Problemi	152
Safahat'ta Ahlâkî Problemler	156
Sonuç.....	161
KAYNAKLAR.....	162

Kur'ân'ın Suyu Esas Alan Tasvirlerinin Çevre Sorumluluğu	
Açısından Değerlendirilmesi.....	165
Giriş.....	165
Kur'ân'ın Suyu Hayat Kaynağı Olarak Tasviri.....	168
Suyun İmtihan Vesilesi Kılınması.....	171
Suyun Dünya ve Ahirette Ceza ve Mükâfat Aracı Olarak Tasviri.....	172
Sonuç.....	173
KAYNAKLAR.....	174

Çevre Ahlakı ve Eğitim: Çevre Kirliliği mi,	
Bilinç Kirlenmesi mi?	179
Giriş.....	179
Allah'ın İnsanı Çevre ile Eğitişi.....	180
Çevre Ahlâkının Eğitimle İlişkisi.....	182
Nasıl Eğitelim? Ne Öğretelim?	184
Sonuç.....	187
KAYNAKLAR.....	187

GÖÇ VE ÇEVRE İLİŞKİSİ

Göç, Çevre ve İletişim.....	191
Giriş.....	191
Göç Kavramı ve Göç Olgusu	193
Göç ve Kültürlerarası İletişim	196

Türkiye’de Göç Hareketleri ve Sonuçları.....	198
Sonuç.....	200
KAYNAKLAR.....	202

Güvenlik Sorunlarına Bağlı Gelişen Zorunlu Toplu Göçlerin

Tarihi Çevre Üzerindeki Etkisi	203
Giriş.....	203
Metod ve Materyaller.....	204
Savaş- Göç İlişkisinin Tarihi Çevre Üzerindeki Etkisi	205
Savaş ve Göç İlişkisi.....	205
Savaş ve Göçün Tarihi Çevreye Etkisi	208
Varılan Yer – Yeni Yaşam Alanı	209
Geride Bırakılan Yer - Anayurt	210
Suriye Örneği.....	211
Sonuç.....	215
KAYNAKLAR.....	216

HUKUK VE ÇEVRE İLİŞKİSİ

Çevre Korumada Hukukun Rolü	221
Giriş.....	221
Materyal Metot.....	223
Bulgular	223
Çevre Sorunsalı Kavramı.....	223
Çevre Hukukunun Tarihsel Gelişimi.....	225
Türkiye’de Çevre Hukukunun Kaynakları	227
• Anayasa.....	227
• Kanun	229
• Uluslararası Sözleşmeler	230
• Yönetmelik.....	231
Tartışma	232
Sonuç.....	234
KAYNAKLAR.....	235

İslâm Hukuku Açısından Çevre Bilinci	237
Giriş.....	237
Genel Olarak Çevre Kavramı.....	238
Çevre - Ahlak ve Çevre - Hukuk İlişkisi.....	240
İslâm Hukukunda Çevre Bilincine Dair Genel Esaslar.....	242
Sorumluluk ve Emanet Bilinci	243
Tasarruf Bilinci.....	245
Temizlik Bilinci.....	246
Çevreye Zarar Vermeme.....	248
Ağaçlandırmannın Teşvik Edilmesi.....	250
Hayvanların Korunması	253
Sonuç	255
KAYNAKLAR	257

Küresel Haklar ve Ödevler Düzenlemesi ile

Çevrenin Korunması ve Geliştirilmesi.....	261
Giriş.....	261
İlim, Teknoloji ve Eğitimde İlerlemeler Karşısında Yaşanan	
Çevre Sorunları	262
Haklar ve Ödevlerin Çevre Açısından Düzenlenmesi	266
Aidiyet ve Malikiyet Meselesi.....	268
Bir Arada Yaşayan Küresel İnsanlarla Çevre Düzeni.....	268
İslam'da Çevre Hakkında Birkaç Husus.....	270
Sonuç	271
KAYNAKLAR	272

Çevre Etiği Açısından Türkiye'de Katı Atık Sorunlarının

Değerlendirilmesi	273
Giriş.....	273
Felsefe, Etik, Çevre, Çevre Etiği ve Sağlık İlişkisi	274
Felsefe	274
Etik	274
Çevre Etiği, Çevre ve Sağlık İlişkisi	276

Çevre Sorunları	277
Çevre Sorunlarının Çözümleri	278
Tartışma ve Sonuç	280
KAYNAKLAR	282
Su Yönetimi Etiği ve İslami Çerçeve	283
Giriş	283
Uluslararası Su Yönetimi Etiği	284
Su yönetimi etiği	286
• İnsan onuruna eşit saygı ilkesi	287
• Hakkaniyet ve ölçülülük ilkesi	287
• Dayanışma ilkesi	287
• Kamu malı ilkesi	288
• Doğru ilişki ve sorumlu yönetim ilkesi	288
• Kapsayıcı ve müzakereci katılım ilkesi	288
İslam'da Su Yönetimi Ahlakı	289
İslam'da su yönetimi ahlak ilkeleri	291
• Tüm canlılar için adil paylaşım:	291
• Bireysel sorumluluk bilinci	291
• Meşverete dayalı karar alma	292
Sonuç	293
KAYNAKLAR	294
Osmanlı Devleti'nde Çevre Anlayışı	297
Giriş	297
Materyal ve Metod	298
Osmanlı Devleti'nin Çevre Anlayışı	299
Toprak	300
Su	302
Hava	305
Flora ve Fauna	307
Tartışma ve Sonuçlar	311
KAYNAKLAR	313

İslam Hukuku'na Göre Çevre Hakkı.....	315
Giriş.....	315
İslam Hukukunda Bir Hak Olarak Çevre Hakkı.....	316
İzz b. Abdisselam'ın Hak Tasnifi.....	318
Çevre Hakkının ALLAH Hakkı Kapsamında Ele Alınması.....	321
Çevre Hakkı Konusunda Birey ile Devlet	325
Sonuç	328
KAYNAKLAR	329

ÖNSÖZ

Sanayi devrimiyle birlikte başlayan çevre problemlerinin, katlanarak büyüdüğü ve ciddi boyutlara ulaştığı günümüzde iklim değişikliğini, artan sera gazı emisyonlarını, çevreye verilen tahribatın yanında bu tahribatın azaltılması ve önlenmesine yönelik politika ve teknolojileri, değişen şartlara yönelik alınması gereken önlem ve uyum politikalarını konuşmaktayız.

Gündemimize yerleşen bu problemlerin baş müsebbibinin insanın kendisi olduğunu, daha fazla tüketmek için üretmeye yönelik ekonomik politikaların neticesinde, edilgen konumdaki çevrenin artık etken olarak insanoğlunu tehdit eder konuma geldiğine de şahit olmaktayız.

Açıktır ki bugün yaşanan çevre kirliliği ve problemleri, insanın zihnî kirlenmesinin yansımalarından biridir. Kâinatta yaratılan her bir varlığın bir yaratılış gayesinin olduğunu ve bu yaratılışın mükemmel bir denge ile kurulduğunu bilmek, insanoğlunun çevreyle olan ilişkisinde referans teşkil edecek değerler manzumesini oluşturmaktadır. İnsanoğlunun, tahakküm yerine sorumluluk duygusuyla hak ve adaletle hareket etmesi beklenirken, 21. Yüzyıl modernizmi ben merkezli, müsrif, duyarsız, tahripkâr bir insan tipini ortaya çıkarmıştır.

Bu insan tipi ile Kanuni Sultan Süleyman'da vücut bulan insan modeli arasındaki düşünce-gönül dünyası ve davranış biçimi farklılıkları ayrı iki dünyadan söz ettiğimizi resmetmektedir: Kanuni Sultan Süleyman bir meyve ağacının karıncalar tarafından sarıldığını görür. Ağacı kurtarmak için ilaç kullanması gerekmektedir fakat karıncaların ölmesi söz konusudur. Bu çetin ikilem içinde, insanın bir halife olarak yer yüzüne gönderilmesi sorumluluğuyla adaletli davranmak, hak yememek durumundadır. Dönemin fıkıh alimi Şeyhülislam Ebü's-Suûd Efendi'ye sormak üzere bir not iletir. Der ki:

“Meyve ağaçlarını sarınca karınca
Günah var mıdır karıncayı kırınca”

Bunun üzerine Şeyhülislam Efendi bir not ile Sultanın sorusuna cevap verir:

“Yarın Hakkın divanına varınca
Süleyman'dan hakkın alır karınca”

O günden bugüne karıncayı dahi incitmekten imtina eden bu nesil çevreye olmadık zararlar verebilen bir sorumsuzluk noktasına gelmiştir. Ahlâkın çevre boyutunda ele alınışı olarak tanımladığımız çevre ahlâkı ile muhtevasında yer alan unutulmuş değerlerimizi hatırlamak ve hatırlatmak çevre problemlerinin çözümünde olmazsa olmaz bir ihtiyaçtır.

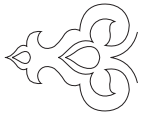
Çevre ile olan etkileşiminde sınırlarını hak, hukuk ve adalet çerçevesinde tayin ederek, insanın var oluş gayesine ışık tutan, dinî, manevî, kültürel değerlerimiz keşfedilmeli, toplumsal hayata yeniden kazandırılmalıdır. Görülecektir ki Kur'ân-ı Kerim'de çevre bilincine yönelik pek çok ahlâkî esas yer almaktadır. Vahyin ilham ettiği çevre duyarlılığı tabiatı korumada çok büyük bir etkiye sahiptir.

Ahlakî hedefleyen İslam dindarlığının çevreci davranışları gerçekte olması gereken istikamete yönlendireceği açıktır. İslam'da bir dindarlık biçimi olan tasavvufî yaşam ve mutasavvıfların yaşam biçiminde tabiatla ilişki hayatı kapsayan misallerle doludur. Müslüman hayatını kaplayan vahiy merkezli yaklaşım İslam hukukuna da yansımış en yakın uygulaması olan Osmanlı Devleti kanunlarında da yer bulmuştur.

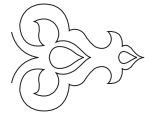
Sürdürülebilir bir çevrenin ikamesi için sosyal, kültürel ve bilimsel çalışmalar gerçekleştirmekte olan Çevre Vakfı, 2013 yılından bu yana her iki yılda bir düzenlemekte olduğu "Uluslararası Çevre ve Ahlak Sempozyumu" etkinliğiyle çevre problemlerinin kaynağına ve çözümlerine yönelik farklı bakış açıları sunmakta, unutulmuş değerlerimizi tekrar gündeme taşımayı amaçlamaktadır. Sempozyumlarda sunulan din, tasavvuf, göç ve hukukun çevre ile olan ilişkisini ele alan seçilmiş makaleler derlenerek "Çevre ve Ahlak" kitabı siz değerli okuyucularımızın istifadesine sunulmuştur.

Bu değerli çalışmanın ortaya çıkmasında katkıları olan başta Mütevelli Heyeti Başkanı ve İ.T.Ü. Rektörü Prof. Dr. Sayın İsmail Koyuncu'ya ve emeği geçen Çevre Vakfı Yönetim Kuruluna sonsuz şükranlarımızı sunarız.

Çevre Vakfı

DİN VE ÇEVRE İLİŞKİSİ

Semâvî Dinlerin Kutsal Kitaplarında Çevreyi Korumaya Dair Emir ve Tavsiyeler

Dr. Öğr. Üyesi Halil İbrahim Şenavcu

İzmir Katip Çelebi Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi

Giriş

İslamiyet, Yahudilik ve Hristiyanlık, aralarında bazı farklılıklar olsa da kaynağını Allah'tan aldıklarına inanmalarından dolayı bir kısım ilim adamı tarafından "Semâvî Dinler" olarak sınıflandırılmıştır. Dünyamızın yarıya yakınına oluşturan insanların dinlerini tanımlayan semavi dinlerin temel kaynağı ise şüphesiz ki kutsal kitaplardır. Bu dinlerin müntesipleri, hayatlarını, bu kutsal kitaplardaki emir ve tavsiyelere göre yaşadıklarında hem bu dünyada hem de öldükten sonra mutlu olacaklarına inanırlar. Dolayısıyla bu kutsal kitaplarda geçen her türlü emir, tavsiye ve yasağın uygulanmasının, inananlarca dünyayı daha yaşanabilir kılacağına inanılır.

Çevre ve çevre problemleriyle ilgili konuşurken, semâvî dinlerin

mensupları tarafından oldukça önem verilen metinlerde bu konu ile ilgili geçen hususları değerlendirmek bir zorunluluktur. Bu yazının amacı da, semâvî dinlerin kutsal kitaplarının, çevre ve çevrenin korunmasına dair görüşlerini ortaya koymak, bu konuda karşılaşılan problemlere bu kitaplardan hareketle çözüm önerileri sunmaktır. Bu konudaki hareket noktamız ise bu dinlerde temel kutsal kitap olarak kabul edilen Kur'ân-ı Kerim ve Kitâb-ı Mukaddes olacaktır.

Çalışmamızda ilk olarak, semâvî din, kutsal kitap ve çevre kavramları tanımlanacak, ardından, semâvî dinlerin kutsal kitaplarında geçen çevreyi korumaya dair örnek ayet ve cümleler çerçevesinde konuyla ilgili meseleler tartışılacaktır. Sonuç Bölümünde ise, bu kutsal kitapların çevrenin korunması noktasında belirlediği ilkelerin günümüz çevre problemlerine yapacağı katkı üzerinde durularak, atılması gereken adımlar hakkında öneriler sunulacaktır.

Tanımlar ve Açıklamalar

Semâvî din, kökeni itibariyle ilahi Kaynağa yani Allah'a dayanan din demektir. Bu ifade, her ne kadar günümüzdeki haliyle bu tanıma dâhil edilip edilmemesi hususu tartışılıyor olsa da, dinler tarihçileri tarafından Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamiyet'i kapsayacak şekilde kullanılmaktadır [1]. Semâvî olduğu ifade edilen dinlerin, Allah'tan geldiği, vahiy ürünü olduğu, diğer dinlerin ise insan ürünü olduğu belirtilmek istenmektedir. Dinlerin tipolojisi çıkarılırken en sıkıntı çekilen mevzu da, sınıflandırmadır. Çünkü dinlerin her birini kendi özellikleri çerçevesinde değerlendirmek gerekirken, bazı dinleri birlikte değerlendirip bir kategoriye koyabilmek dinler tarihçilerini oldukça zorlamıştır [2]. Bununla ilgili bazı sınıflandırmalar yapılsa da üzerinde ittifak edilen bir sınıflandırma yoktur. Burada bir tercih yapmak zorunda olduğundan bu üç dini ortak çatı bir isimle adlandırmak amacıyla "semâvî dinler" ifadesi seçilmiştir.

Kutsal kitap, inananları tarafından Allah veya dindeki yüce sayılan bir şahıs tarafından yazdırıldığına/yazıldığına inanılan, içerisinde çoğu zaman

o dine inananları mutluluğa erdirmek için emir, yasak, tavsiyelerin ve kâinatla ilgili açıklamaların bulunduğu değerli metinlere denir. Bu tanım “kutsal kitap” kavramının genel tanımıdır. Bir de özel anlamda “Kutsal Kitap” şeklinde baş harfleri büyük yazılan bir kavram vardır ki bu, Hristiyanlar tarafından kutsal olarak kabul edilen, eski tabirle Kitâb-ı Mukaddes’in günümüzde bazı kesimlerce kullanılan tanımıdır.

Çalışmamızda “Semâvî dinlerin kutsal kitapları” derken kastımız, bu dinlerin birincil kaynakları olacaktır; yani İslamiyet’in kutsal kitabı Kur’ân-ı Kerim, Yahudiliğin kutsal kitabı Tanah (Hristiyanların tabiriyle Eski Anlaşma/Ahit), Hristiyanlığın kutsal kitabı Eski ve Yeni Anlaşma/Ahit’tir. Kitab-ı Mukaddes ifadesi de, Yahudilik ile Hristiyanlığın her ikisinin kutsal kitaplarını içerisinde barındırdığından bu dinlerin kutsal kitaplarından birlikte bahsedilirken yer yer kullanılacaktır.

Çevre, “insanların içinde yaşadığı ve faaliyetlerini sürdürdüğü ortam” veya “bir organizmanın var olduğu ortam ya da koşullar” şeklinde tanımlanmaktadır [3]. Çevrenin çeşitli bilim dallarına göre nasıl görüldüğü çalışmamızın kapsamı dışındadır. Bu yazımızda, içindeki her varlıkla birlikte kâinat, çevre olarak düşünülerek değerlendirilmelerde bulunulacaktır.

Kur’ân-ı Kerim ve Kitab-ı Mukaddes’te Çevre

Semâvî dinlerin kutsal kitaplarının çağdaş meselelere ayrı ayrı değinmesini beklemek yanlış olur; bu kitaplarda genel prensipler vardır. Biz bu sorunları o prensipler altında mütalaa edebilir, böylece Allah’ın yaklaşımını tespit edebiliriz. Bugünkü meselelerimize tek tek çözümleri de bu ilkelere çıkarılmaya çalışırız.

Allah, mevcûdâtın korunmasını emretmektedir. Semâvî dinlere göre varlık, Allah’ın eseri ve mülkü [4] olduğundan mukaddestir, saygındır; tahrip edilemez, hiçbir varlığa zorunlu bir gerekçe olmadan zarar verilemez.

Gerek Kitâb-ı Mukaddes’te gerekse Kur’ân-ı Kerim’de, ilk insanın yaratıldıktan sonra yerleştirildiği mekân (Cennet veya Aden Bahçesi) anlatılırken hep yeşillikler, akarsular ve insana sunulan çeşit çeşit

nimetlerden bahsedilmiştir [5]. Yalnızca, imtihan için yasak olan bir ağaca yaklaşmaması istenmiş, onun dışındaki tüm yaratılanlardan istifade etmesi konusunda serbest bırakılmıştır [6]. Aynı şekilde, imtihanı kaybedip ilk yurdundan çıkarılan insandan da dünyadaki temiz ve helal olan şeylerden yararlanması, dünyayı imar edip Yaraticının emirlerini dinlemesi ve güzel işler yapması emredilmiş, böylece O'nun sevgisini ve mükâfatını kazanacağı bildirilmiştir [7].

Allah bizim önümüze cennet modelini sunarak, dünyayı cennete çevirmemizi istemektedir. Yeşillığe, ağaca, suya düşman olan bir millet var mıdır? Zemininden ırmaklar akan cennetler tabirinden yola çıkalım mesela: Nehir resmi olsa bir odada, bir ortamda havuz ve fiskiyeler olsa ortamı nasıl da değiştirmektedir; bu durum genel geçer bir kabuldür.

Kur'ân-ı Kerim'de Çevreye Verilen Önem

Kur'ân-ı Kerim'de, yaratılmış olan her şeyin Allah'ı bir şekilde tesbih ettiğinden ve O'na secde ettiğinden bahsedilmektedir. Bazı tefsirciler Allah'ı tesbih etmeyi, "O'nun büyüklüğünü, yüceliğini ifade etmek" olarak, secde etmeyi de "Yaratılışa/fitrata uygun hareket etmek, Allah'a itaat etmek/boyun eğmek" şeklinde açıklamışlardır: [8].

"Yedi gök, yer ve bunlarda bulunan herkes O'nu tesbih eder. O'nu övgü ile tesbih etmeyen hiçbir şey yoktur. Ne var ki siz, onların tesbihini anlamazsınız. O, halîmdir, bağışlayıcıdır" (İsra, 17/44; ayrıca Hadid, 57/1; Cuma, 62/1).

"Görmez misin ki, göklerde olanlar ve yerde olanlar, güneş, ay, yıldızlar, dağlar, ağaçlar, hayvanlar ve insanların birçoğu Allah'a secde ediyor; birçoğunun üzerine de azap hak olmuştur. Allah kimi hor ve hakir kılırsa, artık onu değerli kılacak bir kimse yoktur. Şüphesiz Allah dilediğini yapar" (Hac, 22/18).

Yine Kur'ân-ı Kerim'de Allah'ın her şeyi bir düzene ve dengeye göre yarattığı ve insanların bu dengeyi bozmamaları, taşkınlık yapmamaları gerektiği vurgulanmaktadır:

"Göğü Allah yükseltti ve mizanı (dengeyi) O koydu. Sakın bu dengeyi

bozmayın” (Rahman, 55/7-8).

“Size rızık olarak verdiklerimizin temiz olanlarından yiyiniz, bu hususta taşkınlık ve nankörlük de etmeyiniz; sonra sizi gazabım çarpar. Her kim ki kendisini gazabım çarparsa, hakikaten o, yıkılıp gitmiştir” (Tâha 20/81).

Yüce Allah’ın yaptığı uyarıları dinlemeyen, haddi aşan ve çevreye zarar verenler nedeniyle, yani insanların kendi elleriyle yaptıkları yüzünden doğadaki problemlerin kendilerine bir ölçüde zarar vermesine Allah’ın izin verdiğini belirtmesi, belki de çevre sorunları ve karşılaşılan felaketlerle ilgili kaynağı gözler önüne seren en önemli Kur’ân ayetlerinden biridir:

“İnsanların kendi işledikleri kötülükler sebebiyle karada ve denizde bozulma ortaya çıkmıştır. Yanlıştan dönmeleri için Allah yaptıklarının bazı kötü sonuçlarını (dünyada) onlara tattıracaktır” (Rum, 30/41).

Kur’ân’da güzel, yaşanabilir çevre tasvirleri yapılarak da insanlara mesajlar verilir [9]. Bu hoş çevre anlatımlarında yer yer ağaçlar, meyveler, akarsular ve çeşitli hayvanlardan örnekler verilerek sanki doğanın olduğu gibi korunmasının önemine dikkat çekilmek istenir. Şu ayetler bunun örneğini teşkil eder:

“Herhangi biriniz ister mi ki, içerisinde her türlü meyveye sahip bulunduğu, içinden ırmaklar akan, hurma ve üzüm ağaçlarından oluşan bir bahçesi olsun; himayeye muhtaç çocukları var iken ihtiyarlık gelip kendisine çatsın; derken bağı ateşli (yıldırım) bir kasırga vursun da orası yanıversin? Allah, düşünesiniz diye size ayetlerini böyle açıklıyor” (Bakara, 2/266).

“Bildiğiniz her şeyi size veren, size hayvanlar, oğullar, bahçeler ve pınarlar veren Allah’a karşı gelmekten sakının” (Şuarâ, 26/132-134).

Çevrenin bir parçası olan hayvanlar hakkında da Kur’ân-ı Kerim’in pek çok ayetinde bahsedildiğini, hatta birçok sûre isminin de hayvan adlarından müteşekkil olduğunu görürüz. Bunlara örnek olarak bal arısı (nahl), inek (bakara), fil (fil), karınca (neml) ve örümcek (ankebut) verilebilir.

Allahü Teâlâ, Kur’ân’da çevremize ve bazı hayvanlara bakarak Allah’ın yaratma sanatını ve yüceliğini görmemizi, onlardan ibretler çıkarmamızı istemektedir:

“(İnsanlar) devenin nasıl yaratıldığına, göğün nasıl yükseltildiğine, dağların nasıl dikildiğine, yeryüzünün nasıl yayıldığına bir bakmazlar mı?” (Ğâşiye, 88/17-20).

“Kuşkusuz sizin için hayvanlarda da büyük bir ibret vardır. Zira size, onların karınlarındaki fişkı ile kan arasından (gelen), içenlerin boğazından kolayca geçen hâlis bir süt içiriyoruz. Hurma ve üzüm gibi meyvelerden hem içki hem de güzel gıdalar edinirsiniz. İşte bunlarda da aklını kullanan kimseler için büyük bir ibret vardır. Rabbin bal arısına: Dağlardan, ağaçlardan ve insanların yaptıkları çardaklardan kendine evler (kovanlar) edin. Sonra meyvelerin her birinden ye ve Rabbinin sana kolaylaştırdığı yaylım yollarına gir, diye ilham etti. Onların karınlarından renkleri çeşitli bir şerbet (bal) çıkar ki, onda insanlar için şifa vardır. Elbette bunda düşünen bir kavim için büyük bir ibret vardır” (Nahl, 16/66-69).

“Şüphesiz Allah (hakkı açıklamak için) sivrisinek ve onun da ötesinde bir varlığı misal getirmekten çekinmez. İman etmişlere gelince, onlar böyle misallerin Rablerinden gelen hak ve gerçek olduğunu bilirler. Kâfir olanlara gelince: Allah böyle misal vermekle ne murat eder? derler. Allah onunla birçok kimseyi saptırır, birçoklarını da doğru yola yöneltir. Verdiği misallerle Allah ancak fâsıkları saptırır (çünkü bunlar birer imtihandır)” (Bakara, 2/26).

Ayrıca Kur’ân-ı Kerim’de hayvanların insanlar için farklı faydalarından, görevlerinden ve yeryüzünde güzellik unsuru olduklarından da bahsedilerek onlara verilmesi gereken değere vurgu yapılmıştır:

“Hayvanları da yarattı. Onlarda sizin için bir ısınma ve birçok faydalar vardır. Hem de onlardan yersiniz. Onları akşamleyin getirirken, sabahleyin salıverirken de sizin için bir güzellik (ve zevk) vardır. Onlar ağırlıklarınızı, sizin ancak zorlukla varabileceğiniz beldelere taşırlar. Şüphesiz Rabbiniz çok esirgeyicidir, çok merhametlidir. Hem binesiniz diye, hem de süs olarak atları, katırları ve merkepleri de yarattı. Bilemeyeceğiniz daha nice şeyleri de yaratır” (Nahl, 16/5-8).

İslam’ın kutsal kitabı Kur’ân, zaman, eşya, yiyecek gibi insana verilen nimetlerin gereksiz ve boş yere harcanması anlamına gelen israfı da şiddetle

men etmiştir. Çünkü bir çeşit nimetlerin kötüye veya aşırı kullanılması, suistimal edilmesi olan israf kul hakkıdır. Abdest alırken bile gerekli olduğu kadar su kullanmak gerektiği bildirilir hadis-i şeriflerde [10]. Dolayısıyla bu konudaki Yüce Allah'ın ve Hz. Peygamber (s.a.v)'in emrini dinlemek de insanları dengeli, ölçülü kullanmaya, var olan imkânları paylaşmaya itecektir.

“Yiyin, için. Ancak israf etmeyin. Çünkü Allah israf edenleri sevmez” (Araf, 7/31).

“Bir de akrabaya, yoksula, yolcuya hakkını ver. Gereksiz yere de saçıp savurma. Zira böylesine saçıp savuranlar şeytanların dostlarıdır. Şeytan ise Rabbine karşı çok nankördür” (İsra, 17/26-27).

“Çardaklı ve çardaksız (üzüm) bahçeleri, ürünleri çeşit çeşit hurmaları, ekinleri, birbirine benzer ve benzemez biçimde zeytin ve narları yaratan O'dur. Her biri meyve verdiği zaman meyvesinden yiyin. Devşirilip toplandığı gün de hakkını (zekât ve sadakasını) verin, fakat israf etmeyin; çünkü Allah israf edenleri sevmez” (En'am, 6/141).

İslamiyet kalp, beden ve çevre temizliği konusunda hassasiyetle durmuştur. Kur'ân-ı Kerim'deki ilk emirlerden birisi olan, *“Elbiseni temiz tut!”* (Müddessir, 74/4) ifadesi bile başlı başına İslam'ın bu konuya verdiği önemin bir göstergesidir. Yine bir başka ayette, *“Şunu iyi bilin ki, Allah tevbe edenleri de, temizlenenleri de sever”* (Bakara, 2/222) buyrulmaktadır [11].

İslam'da en önemli ibadet olan namaza başlamadan önce temizlenmek gerektiği de Kur'ân'da şöyle bildirilir:

“Ey iman edenler! Namaza kalkacağınız zaman yüzlerinizi, dirseklere kadar ellerinizi ve -başlarınıza mesh edip- her iki topuğa kadar da ayaklarınızı yıkayın. Eğer cünüp iseniz, iyice yıkanarak temizlenin. Hasta olursanız veya seferde bulunursanız veya biriniz abdest bozmaktan (def-i hacetten) gelir veya kadınlara dokunur (cinsel ilişkide bulunur) da su bulamazsanız, o zaman temiz bir toprağa yönelin. Onunla yüzlerinizi ve ellerinizi meshedin (teyemmüm edin). Allah, size herhangi bir güçlük çıkarmak istemez. Fakat O, sizi tertemiz yapmak ve üzerinizdeki nimetini tamamlamak ister ki şükredesiniz” (Mâide, 5/6).

Kitâb-ı Mukaddes'te Çevreyi Korumaya Verilen Önem

Hem Yahudi hem de Hristiyanların kutsal metinlerini içinde barındıran Kitâb-ı Mukaddes'te çevreye ve çevreyi korumaya dair pek çok ifadeye rastlanılır. Lynn White, Clive Ponting, Toynbee ve Ikeda gibi bir kısım araştırmacı, Kitâb-ı Mukaddes'te (Yaratılış, 1:26) bahsi geçen "her şeye hâkim olması için insan yaratmak" ifadesinden dolayı metinlerin ve geleneğin "insan merkezci" olduğunu söylemiş, dolayısıyla çevre sorunlarının kaynağının Yahudi-Hristiyan geleneği olduğunu iddia etmişlerdir. Buna karşılık pek çok araştırmacı bu yaklaşımı parçacı olarak kabul etmiş; metinlerin bütüncül olarak ele alınmasıyla bu kitabın çevreye verdiği önemi anlamının mümkün olduğunu ifade etmişlerdir. Bu dinlerin âlimlerine göre de çevre kirliliğinden sorumlu tutulması gereken, Yahudilik, Hristiyanlık veya Kitâb-ı Mukaddes değil, bu geleneklerin o devirlerdeki yanlış algılanışı olmalıdır [12].

Kitâb-ı Mukaddes'te her şeyin Yüce Allah'ın yaratmasıyla var olduğu, dolayısıyla mülkünün, gerçek sahibinin de O olduğu şu ifadelerle anlatılır:

"Başlangıçta Tanrı göğü ve yeri yarattı" (Yaratılış, 1:1).

"Rab'bindir yeryüzü ve içindeki her şey, dünya ve üzerinde yaşayanlar" (Mezmurlar, 24:1).

"Ne evinden bir boğa, ne de ağullarından bir teke alacağım. Çünkü bütün orman yaratıkları, dağlardaki bütün hayvanlar benimdir. Dağlardaki bütün kuşları korurum, kırlardaki bütün yabanıl hayvanlar benimdir. Acıksam sana söylemezdim, çünkü bütün dünya ve içindekiler benimdir" (Mezmurlar, 50:9-12).

Kitâb-ı Mukaddes'te ilk yaratılan insan olan Âdem'in konulduğu Aden bahçesi şöyle tarif edilmektedir:

"Rab Tanrı doğuda, Aden'de bir bahçe dikti. Yarattığı Âdem'i oraya koydu. Bahçede iyi meyve veren türlü türlü güzel ağaç yetiştirdi. Bahçenin ortasında yaşam ağacıyla iyiyle kötüyü bilme ağacı vardı. Aden'den bir ırmak doğuyor, bahçeyi sulayıp orada dört kola ayrılıyordu" (Yaratılış, 2:8-10).

Kitâb-ı Mukaddes'te de, Tanrı'nın bir istisna dışında yaratılan her şeyi

Âdem'in emrine âmâde kıldığı anlatılmaktadır:

"Tanrı, "Kendi suretimizde, kendimize benzer insan yaratalım" dedi, "Denizdeki balıklara, gökteki kuşlara, evcil hayvanlara, sürüngenlere, yeryüzünün tümüne egemen olsun." Tanrı insanı kendi suretinde yarattı, onu Tanrı'nın suretinde yarattı. Onları erkek ve dişi olarak yarattı. Onları kutsayarak, "Verimli olun, çoğalın" dedi, "Yeryüzünü doldurun ve denetimimize alın; denizdeki balıklara, gökteki kuşlara, yeryüzünde yaşayan bütün canlılara egemen olun. İşte yeryüzünde tohum veren her otu, tohumu meyvesinde bulunan her meyve ağacını size veriyorum. Bunlar size yiyecek olacak" (Yaratılış, 1:26-29).

"Rab Tanrı Aden bahçesine bakması, onu işlemesi için Âdem'i oraya koydu. Ona, "Bahçede istediğin ağacın meyvesini yiyebilirsin" diye buyurdu, "Ama iyile kötüyü bilme ağacından yeme. Çünkü ondan yediğin gün kesinlikle ölürsün." Sonra, "Âdem'in yalnız kalması iyi değil" dedi, "Ona uygun bir yardımcı yaratacağım." Rab Tanrı yerdeki hayvanların, gökteki kuşların tümünü topraktan yaratmıştı. Onlara ne ad vereceğini görmek için hepsini Âdem'e getirdi. Âdem her birine ne ad verdiyse, o canlı o adla anıldı. Âdem bütün evcil ve yabani hayvanlara, gökte uçan kuşlara ad koydu. Ama kendisi için uygun bir yardımcı bulunmadı" (Yaratılış, 2:15-20).

Toprağı ekip biçmek ve hayvanlarla ilgili de Kitâb-ı Mukaddes'te önemli uyarılar yer almaktadır. Aşağıda görüleceği üzere, metinlerde insanlar gibi toprağın da hayvanların da dinlendirilmesi, onlara eziyet edilmemesi istenmektedir:

"Toprağınızı altı yıl ekecek, ürününü toplayacaksınız. Ama yedinci yıl nadasa bırakacaksınız; öyle ki, halkınızın arasındaki yoksullar yiyecek bulabilsin, onlardan artakalanı da yabani hayvanlar yesin. Bağınıza ve zeytinliğinize de aynı şeyi yapın. Altı gün çalışacak, yedinci gün dinleneceksiniz. Böylece hem öküzünüz, eşeğiniz dinlenir, hem de kadın kölenizin oğulları ve yabancılar rahat eder (Mısırdan Çıkış, 23:10-12).

"Harman döven öküzün ağzını bağlamayacaksın" (Yasa'nın Tekrarı, 25:4).

Ayrıca Kitâb-ı Mukaddes'te ağaçları korumayla, efendisini korumak arasında bağ kurulmuş ve bu yolla insanlara mesajlar verilmiştir. Yine başka bir ifadede savaşta bile ağaçlara zarar verilmemesi gerektiği vurgulanır:

İncir ağacını koruyan/budayan meyvesini yer; efendisini koruyan (hizmet eden) da onur kazanır (Süleyman'ın Özdeyişleri, 27:18).

"Bir kentle savaşırken, kenti ele geçirmek için kuşatma uzun sürerse, ağaçlarına balta vurup yok etmeyeceksiniz. Ağaçların ürünlerini yiyebilirsiniz, ama onları kesmeyeceksiniz. Çünkü kırdaki ağaçlar insan değil ki kuşatma altına alınız" (Yasa'nın Tekrarı, 20:19).

Yeşil alanlar ve suyun bol olduğu yerlerin güzelliği [13]. ise Kitâb-ı Mukaddes'te şöyle belirtilir:

"Rab çobanımdır, Benim eksikim olmaz. Beni yeşil çayırarda yatırır; Huzur veren sulak yerlerde dolaştırır (ya da sakin suların kıyısına götürür)" (Mezmurlar, 23:1-2).

Kitâb-ı Mukaddes'te "kirlilik" kavramı fizikî kirlilikten çok, günah işleyerek, manevî açıdan kirlenme anlamında kullanılmıştır. Beden, çevre ve kalp temizliğine önem vermek hususundaki ifadelere birkaç örnek:

"İçinde yaşadığımız ülkeyi kirletmeyeceksiniz. Kan dökmek ülkeyi kirletir. İçinde kan dökülen ülke ancak kan dökenin kanıyla bağışlanır. İçinde oturduğunuz, benim de içinde yaşadığım ülkeyi kirletmeyeceksiniz; çünkü ben İsraililerin arasında yaşayan Rab`bim" (Çölde Sayım, 35:33-34).

"Dünyada yaşayanlar onu kirletti. Çünkü Tanrı'nın yasalarını çiğnediler, kurallarını ayaklar altına aldılar, ebedi antlaşmayı bozdular" (Yeşaya, 24:5).

"Sizden önce bu ülkede yaşayan insanlar bütün bu iğrençlikleri (ensest, eşcinsellik ve hayvanla ilişki) yaparak ülkeyi kirlettiler. Eğer siz de ülkeyi kirletirseniz, ülke sizden önceki uluslara yaptığı gibi sizi de kusar. Kim bu iğrençliklerden birini yaparsa halkın arasından atılacaktır. Buyruklarımı yerine getirin, sizden önceki insanların iğrenç törelerine uyararak kendinizi kirletmeyin. Tanrınız Rab benim" (Levililer, 18:27-30).

"Donatımınız arasında yeri kazmak için bir gereç bulsun. İhtiyacınızı

gidereceğiniz zaman bir çukur kazın, sonra da dışkınızı örtün” (Yasa’nın Tekrarı, 23:13).

Araştırmacılar, Hz. İsa’nın Matta 5. Bab 7. Cümlede geçen “Ne mutlu merhametli olanlara! Çünkü onlar merhamet bulacaklar.” sözü ve buna benzer sözlerinden [14] de Hristiyanlıkta kâinattaki bütün yaratılanlara iyi davranmanın ödüllendirileceğinin belirtildiğini ifade ederler. Çünkü cümlede yer alan merhametin sadece insanlara karşı değil, bütün varlıklara karşı gerçekleştirilmesi gerektiği kabul edilir [15].

Sonuç

İslam dininin kutsal kitabı olan Kur’ân-ı Kerim’de insanın en güzel şekilde yaratıldığı ve yeryüzündeki tüm yaratılanların onun emrine amade kılındığı/ona emanet olarak verildiği bildirilmiştir. Allah, insanoğlunun bu verilen nimetleri kullanırken dengeli olması gerektiğini, aşırı ve gereksiz kullanımdan, yani israftan kaçınması sayesinde de düzenli ve güzel bir yaşamın mümkün olabileceğini vurgulamıştır. Kur’ân’da ayrıca yeryüzü ve gökyüzünde yaratılıştan kaynaklanan bir sorunun olmadığı, aksine buralarda görülen bütün problemlerin insanların kendinden kaynaklandığı ifade edilmiştir.

Her ne kadar, metinlerin insan merkezci olduğu yönünde eleştirilere muhatap olmuş olsa ve çevreci olup olmadığı konusunda bazı tartışmalar mevcutsa da, Yahudilerin ve Hristiyanların kutsal kitaplarını içerisinde barındıran Kitab-ı Mukaddes’te çevre ile ilgili pek çok unsura rastlamak mümkündür. Bu metinlerde de aynı şekilde çevrenin dikkatli kullanılması ve korunması gerektiğine dair uyarılar yer almaktadır.

Semâvî olarak sınıflandırılan bu üç dinin kutsal kitaplarında çevrenin korunmasına dair pek çok emir ve tavsiye yer almasına rağmen, bu dinlerin mensuplarının bu sözlere uygun davranışta bulunmamaları, kutsal kitaplarındaki çevreye dair olumsuz ifadelerin var olmasından değil; tamamen kutsal kitaplarda yazılanları bilmemeleri ve/veya dinlememelerinden/onlara uymamalarından kaynaklanmaktadır.

Din ve ahlak eğitimi verilirken beraberinde doğru ve ciddi bir çevre eğitimi de verilmelidir. Din dersleri içerisinde kutsal kitaplardaki çevrenin korunmasına dair ifadelerin yer almasına da özen gösterilmelidir. İnsanlara, kutsal kitaplarda da vurgulanan, “çevreye verilen zararların yine kendilerine döneceği” hususu görüntülü, videolu örneklerle küçük yaştan itibaren uygun bir dille anlatılmalıdır.

Diğer suçlarda olduğu gibi çevreyi kirletmeyle ilgili suçlarda da caydırıcılığın cezalarla sağlanmaya çalışıldığı görülmektedir. Ancak bunun sırf ceza vererek başarılabilmesi düşünülmemeli; bunun yanında belki de en önemlisi bu doğayı bize ikram eden Yaratıcının bizleri her an izlediği bilinci (yani İslâmî tabirle, “ihsan kıvamı”) de güzel bir şekilde işlenmelidir. Bu bilinçle yaşayan şahsın, nasıl kameralar önünde suç işlemekten çekiniyorsa, İlahî kamera önünde de bundan kaçınacağı unutulmamalıdır. Yüce Allah’ın, yaptığımız her hareketi kayıt altına aldığı ve bu kayıtların O’nun bize (dünya ve/veya ahirette) ceza ve mükâfat vermesinde kullanacağı en önemli delillerden olacağı konusu da vurgulanması gereken mühim bir husustur.

KAYNAKLAR

- [1]. Kahraman, Ahmet, Mukayeseli Dinler Tarihi, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 10. Baskı, İstanbul, 2013, s. 157, 409.
- [2]. Küçük, Abdurrahman, Günay Tümer, Mehmet Alparslan Küçük, Dinler Tarihi, Berikan Yayınevi, Ankara, 2009, s. 27-29; Şinasi Gündüz, “Giriş”, Yaşayan Dünya Dinleri, (ed. Şinasi Gündüz), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2007, s. 29-30; Ekrem Sarıkçıoğlu, Din Fenomenolojisi, Fakülte Kitabevi Yayınları, 2. Baskı, Isparta, 2011, s. 305-334.
- [3]. Yılmaz, Ensar, Hint Kültüründe ve Tek Tanrılı Dinlerde Çevre Toplum İlişkisi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, , 2010, c. 12, Sayı: 1.
- [4]. Nur, 24/42; Mezmurlar, 24:1; 50:9-12.

- [5]. Bakara, 2/25; Âl-i İmrân, 3/15, 195, 198; Nisa, 4/57; Nahl, 16/31; Hacc, 22/23; Rahman, 55/54-76; Vâkıa, 56/28-34; Yaratılış, 2:7-16.
- [6]. Bakara, 2/35; A'raf, 7/19; Yaratılış, 2:16-17.
- [7]. Bakara, 2/168; Hûd, 11/61; Levililer, 11:2-47; Yaratılış, 26:4-5.
- [8]. Esed, Muhammed, Kur'ân Mesajı Meal Tefsir, çev. Cahit Koytak, Ahmet Ertürk, İşaret Yayınları, İstanbul, 1999,
- [9]. Özdemir, İbrahim, Çevre ve Din, Çevre Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1997, s. 161-163.
- [10]. Görmez, Mehmet, "Dünyayı İmar Etmek", Diyanet Dergisi, Sayı: 247, Ankara, 2011.
- [11]. Bu doğrultuda bir başka ayet için bkz. Tevbe, 9/108.
- [12]. Özdemir, s. 93-101. Bu konudaki tartışmalar için ayrıca bkz. Yaşar Fersahoğlu, Dinler ve Çevre, Çamlıca Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2011, s. 156-170.
- [13]. Bu imajın, erken dönem Hristiyan sanatına, özellikle taş mezarlarına kazınan resimlere yansıdığı görülmektedir. Bkz. Williamson, Beth, Christian Art: A Very Short Introduction, Oxford, 2004, s. 5.
- [14]. Bkz. Matta, 5:1-10.
- [15]. Bkz. Fersahoğlu, s. 151-152.

Çevre Konusunda Kur'ân'a Yaslanmanın Makûliyet Çizgisi ve Bunun Ötesinde Yeni Bir Şeyler Yapma Gereği

Doç. Dr. Süleyman KAYA

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Giriş

Çevre konusu, günümüz dünyasının en önemli meselelerinden birisi olarak değerlendirilmektedir. Artan nüfus yoğunluğu, beraberinde gelen şehirleşme, sanayileşme vb. meseleler, çevre kirlenmesini, modern dönem insanının önüne, ilgilenilmesi gereken ciddi bir problem olarak dayatmaktadır. Çünkü insanoğlu, bu sorunun hem kendisini ve hem de gelecek nesilleri ciddi anlamda tehdit ettiğini görmektedir. Bu sebeple konu, herkesin ilgi alanına girmiş, insanlığın geleceğine yönelik iddiası olan hemen her kesim, kuruluş ve düşüncenin konuya dair tutum belirlemesini ve çözüm önerisi sunmasını adeta zorunlu hale getirmiştir. Bu kapsamda, İslam dünyasının da konuya dair görüş bildirme, çözüm önerisi sunma ihtiyacı hissetmiş olması gayet doğaldır.

İtiraf etmek gerekir ki önemle üzerinde durulması gereken bir mesele olarak çevre konusunu insanlığın gündemine taşıma, sistematik çözüm önerileri sunma faaliyetleri ilk defa İslam dünyası dışında başlamış, Müslüman dünya, gündemi geriden takip etmiştir. Elbette konu bu yönüyle çeşitli açılardan gerekçelendirilip değerlendirilebilir. İslam dünyasında da konuya dair bir takım çalışmalar başlamıştır. Bu bağlamda çevre ve önemine dair dile getirilen görüşlerden bir kısmı, doğrudan veya dolaylı olarak Kur'ân'la ilişkilendirilmiştir. Kurulan bu ilişkinin sağlıklı, uzun vadeli, evrensel nitelikte olması beklenirdi. Ancak Kur'ân ile kurulan ilişki boyutunun makûliyet çizgisini aşır savunma refleksine büründüğü görülmektedir. Oysaki evrensellik iddiası olan bir dinin mensupları olarak bizim açımızdan mesele, Kur'ân'ın kutsallığına sığınarak savunma değil, dünyanın bu önemli sorunu karşısında iddialı bir duruş sergilemek olmalıdır. Müslüman dünya, insanlığın bu meselesi karşısında başkalarını taklit etme yerine, tutarlı çözüm önerilerine yönelmeli, evrensel boyutta bir söylemi gündemine almalıdır.

Yazımızda, çeşitli yönleriyle analiz edilmesi gereken çevre konusunun sadece Kur'ân'la ilişkilendirilen boyutu çerçevesinde değerlendirme yapmaya çalışacağız. Konuyu temellendirme adına gündeme alınan şekliyle çevre konusunun modern dönemin bir meselesi olduğunu vurgulayacağız. Ardından konuya dair Kur'ânî yaklaşım şekline ve bu noktada gözetilmesi gereken makûliyet çizgisine dikkat çekeceğiz. Asıl önemli olanın evrensel boyutta bir şeyler yapmak gerektiği üzerinde duracak ve konuya dair önerilerimizi dile getirmeye gayret edeceğiz.

Modern Dönem Meselesi Olarak Çevre ve Önemi

Tarihin derinliklerine dalındığında her düşünce sistemi adına konuya dair bir kısım temellendirmeler yapılabilir [1]. Ancak bu yaklaşımların ikna edici olduğunu söylemek pek mümkün değildir. Bunlar, ideolojik boyutta meseleyi sahiplenme önceliği kazanma girişimleri veya gönül ferahlatma çabaları olarak değerlendirilebilir. Oysa bahsettiğimiz konu gündeme taşınan boyutuyla modern döneme aittir [2]. Modern dönem ise, kökleri Batı'da olan, XV. ve XVI. yüzyılda başlayan rönesans ve reform

hareketlerinden günümüze kadar devam eden bir süreci ifade etmektedir [3]. Bu dönemin kendine özgü problemleri ve bunlara yönelik çözüm önerileri vardır. Bu süreçte bilim telakkisi, âlem algısı, insana bakış, siyasî, ekonomik yaklaşımlar ve dini değerlendirmeler farklılaşmıştır [4]. Bildik anlamda çevre konusuna dikkatlerin yönelmesi, ekolojik dengeye dair bazı sorunların hissedilmeye başlaması ve buna paralel olarak da çözüm arayışları ise bu dönemin konusudur. Bu sebeple, çevre ve önemi meselesini, zorlama yorumlarla tarihi kökenlere taşıyarak insiyatif alma çabası yerine, bu süreçte şekillenen algı üzerinden değerlendirmenin daha isabetli olacağı kanaatindeyiz.

Bu bağlamda çevre, bireyin, bir organizmanın ya da başka bir varlığın, içinde olduğu ve yaşamını sürdürdüğü ortam, onu etkileyen canlı ve cansız varlıklarla bütün etken ve koşulların toplamı [5] veya, insanların ve diğer canlıların hayatları boyunca ilişkilerini sürdürdükleri ve karşılıklı olarak etkileşim içinde buldukları fiziki, biyolojik, sosyal, ekonomik ve kültürel ortam olarak tanımlanmaktadır [6]. Canlı ve cansız şekliyle varlığın bozulmamış hali de doğal çevre olarak ifade edilmektedir. Bu durumda çevre, canlı ve cansız bileşenlerden oluşan varlığın tümünü kapsamaktadır [7]. Bu sebeple varlık alemini çevresel boyutta değerlendiren bilime de çevrebilim/ekoloji denmektedir [8]. Konuyu siyasal öncelik bakımından en üst düzeyde tutan anlayış ve bu anlayışın yönlendirdiği toplumsal akım ise çevrecilik olarak nitelendirilmektedir [9].

Bu bağlamda bitki, hayvan ve insanların yeryüzündeki dağılımları, fiziksel ve doğal çevreyle olan karşılıklı ilişkileri; doğa koşullarına uyum sağlamada karşılaştıkları sorunlar ve geleceğe yönelik oluşan riskler bu bilimin kapsam alanına girmektedir [10]. Bundan dolayı da Çevrebilim'in, Biyoloji, Botanik, Zooloji ve Jeoloji gibi bilim dallarıyla da yakın ilişkisi olduğu belirtilmektedir [11].

Bu anlamda çevre konusunun, sorun odaklı olarak gündeme alınması, ilgilenilmesi gereken bir mesele olarak bilimsel literatüre girişi XX. yüzyılın ikinci yarısına tekabül etmektedir. Konuyla ilgili olarak makale ve kitap türünde ilk yayınların ciddi anlamda 1960-1970 yıllarında verilmeye başlandığı görülmektedir [12]. 1970 yılı *Doğa Koruma Yılı* olarak ilan

edilmiş, 1972'de BM tarafından Stockholm'de ilk Uluslararası Çevre Konferansı, sonraki yıllarda bu kapsamda bir seri konferans düzenlenmiş, yayın miktarında da ciddi artış olmuştur [13]. Çünkü hızlı ve sağlıksız kentleşme, düzensiz ve dengesiz sanayileşme, kimyasal kirlilik, radyoaktif kirlilik, çöp yığınları, gürültü kirliliği, erozyon ve çölleşme, su, hava, toprak kirliliği, küresel ısınma; tarım alanlarının iyi kullanılamayışı, ahlâkî kirlilik, tüketim çılgınlığı, tırmanan egoizm vb. etkenler insanoğlunu rahatsız etme aşamasına gelmiştir [14]. Ekolojik bozulma, tüm dünyayı olumsuz yönde etkilemeye başlamış ve günümüz itibarıyla küresel ölçekli en önemli sorun halini almış, çeşitli başlıklar altında incelenme ihtiyacı hissedilmiştir [15]. Zira insan, ekolojik denge bozulduğunda, fiziksel ve yaşamsal ortamın olumsuz yönde etkilendiğini, eko sistemin bozulduğunu ve ekolojik sorunların ortaya çıktığını, bunun hem kendi yaşamını ve hem de gelecek nesilleri tehdit ettiğini fark etmeye başlamıştır [16]. Buna paralel olarak ilerleyen süreçte bu kapsamda çalışma çeşitliliği ve oranı giderek artmış, konuya olan duyarlılığın birey ve toplumların her kesimine sirayet etmesi yönünde gayret gösterilmiştir. Doğal olarak Müslüman toplumlar da konuya dair önerilerinin bir kısmını Kur'ân üzerinden dile getirmeye çalışmışlardır.

Kur'ânî Yaklaşım Boyutu ve Makûliyet Çizgisi

İnsanlığın neredeyse birinci derecede meselesi haline gelen bir konuda evrensel iddiaları olan Kur'ân'ın ve dahi onun mensuplarının da elbette söyleyeceği sözü, önereceği çözüm önerilerinin olması beklenir. Çünkü Kur'ân, Müslüman toplumun en temel dinamiklerinden birisidir. Nitekim yapılan yayınlardan ve kurumsallaşma çabalarından, İslam dünyasının 1990'lı yıllardan itibaren çevre konusunu bu kapsamda gündemine aldığı anlaşılmaktadır. Ancak bu çalışmaların bazılarında Kur'ân yorumu açısından değerlendirildiğinde makûliyet çizgisinin aşıldığı söylenebilir. Biz burada öncelikle çevre konusuna Kur'ânî boyutta bir yaklaşım için makûliyet çizgisini belirlemeye çalışacağız.

Burada makûliyet çizgisinden kastımızın, Kur'ân'ın yorum/tefsir boyutuyla ilişkili olduğu açıktır. Çünkü tarih boyunca Kur'ân üzerinden üretilen yorumlar/tefsirler çeşitli şekillerde sınıflandırılmış, makul

olabileceği düşünölen yorumlar için belli kriterler öngörölmüştür. Net bir sınır belirleme kolay olmamakla beraber, sahih yorum ilkelerine uyanlar kabul görürken, bir metnin yorum ilkeleri dışına çıkanlara itibar edilmemiştir. Geçmişe yönelik yorumlara bu yönüyle atıf yapışımız, çevre ve önemine dair Kur'ân üzerinden yapılan yorumların da bu kapsamda değerdendirilmeye tabi tutulma ihtiyacını hissetmiş olmamızdandır.

Çünkü modern dönemle birlikte Kur'ân yorumu ciddi anlamda bir kırılma yaşamıştır. Bu yüzdendir ki modern döneme ait tefsir çeşitleri kendi içerisinde ayrıca sınıflandırılmaktadır [17]. Bu çerçevede baktığımızda çevre ve önemine dair yorumlar, modern dönem tefsir çeşitleri arasında sayılan bilimsel tefsir kapsamında değerdendirilebilir. Bilimsel tefsir ise, Kur'ân ibareleri ile tabii bilimler arasında doğrudan ilişki kurmak suretiyle Kur'ân'ın yorumlandığı tefsir tarzı olarak nitelendirilir [18]. Bu tefsir savunucularına göre, Kur'ân'ın bazı ayetlerinde, hatta kelimelerinde, onda zikredilen tarihi olaylarda ve mucize olarak nitelendirilen hadiselerde insanların ileride ulaşabileceği bilimsel verilere dair bazı işaretler vardır. Bunlar, zaman içerisinde ortaya konacak, Kur'ân'ın evrenselliğini gösterecek ve mevsûkiyetini güçlendirecektir [19].

Oysaki bu yaklaşım, bir metnin yorumlanma kriterlerini göz ardı eden, Batı karşısında bilim ve teknolojiadaki geri kalmışlığın aşağılık kompleksini yansıtan, Kur'ân'ın daha çok işârî anlamına yönelerek üretilen bir savunudur [20]. Çünkü bu yaklaşımda, Kur'ân'ın kastettiği anlamı yakalamaktan ziyade arzu edilen anlamı üretmek söz konusudur [21]. Belki modern dünyayla yüzleşmede hissedilen zaafın böylelikle örtülebileceği düşünölmüş, sorumluluktan kurtulma yoluna gidilmiştir [22]. Ama bu yorum şekli Müslüman dünyanın yarasına merhem olmamıştır.

Zaten genel anlamda bakıldığında da bu yönelişte Kur'ân yorumunun tabii seyrinden ziyade Batı sömürgeciliği ve oryantalist saldırılara karşı cevap verme çabası hissedilir [23]. Bu nedenledir ki bazı yorumlar, tefsirin asıl gayesi olan murad-ı ilâhîyi anlamadan çok, toplumu modern algı şekillerine hazırlamaya matuf olmuştur [24]. Modern dönem Kur'ân yorumcularından bazıları, İslâm toplumunun ilmî açıdan geriliğinin doğurduğu ruh haliyle Kur'ân'ı, bütün ilimlerin bir bakıma menbaı gibi

görme ihtiyacı hissetmiş, dolayısıyla bunu yorumlarına yansıtmıştır [25]. Bu, Kur'ân'ı kıyamete kadar olacak her türlü hadiseyi önceden haber veren ve/veya içerisinde barındıran bir kitap olarak görme eğiliminden kaynaklanmaktadır. Nitekim yapılan açıklamaları makulleştirme adına, yeri gelmiş Kur'ân'ın evrenselliğine sığınılmış [26], yeri gelmiş bazı Kur'ân kesitlerinin/ayetlerin bilimsel verilere işaret ettiği öne sürülmüştür [27]. Bu eğilim, Kur'ân bütünlüğü, tefsir ilminin temel ilkeleri, ayet veya kelimelerin anlam alanları dikkate alınmadan istenen anlamı yükleyebilme çabasına veya savunusuna dönüşmüştür [28]. Oysa Kur'ân, bir bilim kitabı değildir. Aksine aklımızı kullanarak hayatın sırlarını keşfetmeyi bize bırakmaktadır (Bakara 2/44,73,76,164,170,171,242; Âl-i İmran 3/65,118; Mâide 5/58,103; En'âm 6/32,151; A'râf 7/169; Enfâl 8/22 vb.). Onun evrenselliğini veya mevsukiyetini bu şekliyle ortaya koymak da mümkün değildir. Belki bu yaklaşım tarzı ciddi sakıncaları içinde barındırmaktadır.

Yukarıda da vurguladığımız gibi İslam dünyasının sömürge durumuna düşmesinin, toplumsal meselelerde ekonomik, bilimsel ve siyasal çözümler üretmede Batı dünyasının gerisinde kalmasının bunda ciddi anlamda etkisi söz konusudur. Bu psikolojik durum bazılarında geçmişe yönelerek öykünme ve savunma refleksine dönüşmüş, bazılarını ise yeni arayışlara sürüklemiştir [29]. Hâlbuki mikro meselelerde bile derinlemesine uzmanlaşmanın söz konusu olduğu dünyamızda Kur'ân'ı bu kadar yormanın ve geri kalmışlığımızın telafi mekanizması haline getirmenin anlamı ve faydası yoktur. Kaldı ki kendi içimizde dillendirebildiğimiz vaazsal nitelikli, geleneği ve onun kaynağını övme, akabinde de onu savunma ve ona sığınma şeklinde tezahür eden savunmacı yaklaşım kısmen gönül ferahlatsa da başkaları tarafından kabul edilebilir özellikler taşımamaktadır [30].

Bu işin makuliyet çizgisi bizce şudur: Müslüman toplumun temel dinamiğini oluşturması açısından Kur'ân'ın evren ve insan tasavvurundan, akletme ve düşünme prensiplerinden, insana yüklediği ahlakî değerler üzerinden çevre ve önemini kavrayan Müslüman insan yetiştirme çabası anlaşılabilir ve izahı yapılabilir niteliktedir. Bu noktada en makul çizgi, Kur'ân'ın evrensel nitelikli verilerle uyumlu olduğu ve sunduğu ruh itibarıyla bu çabaları desteklediği vurgusudur. Bu yaklaşım, insanlığın sorunlarına dair

sosyal yapıda Kur'ân'dan beklenen manevî katkıyı/motivasyonu sağlamaya yetecektir. Sosyolojinin kendi içerisindeki dinamikleri de göz önüne alarak Kur'ân'ın bu yöndeki katkısından faydalanmak makul çizgidir. İnançla insan davranışları arasındaki ciddi ilişki dolayısıyla bunu önemsemek durumundayız [31].

Ancak Kur'ân ve bilim ilişkisi, Kur'ân'dan bilim üretme veya modern dönemin ortaya koyduğu bilimsel verilere Kur'ân içerisinde işaret arama çabasına dönüşmemelidir. Tikel anlamda ayet ve kelimeler üzerinden herhangi bir bilimsel veriye işaret veya ispat aranmamalıdır [32]. Çünkü bilimsel veriler zaman içerisinde değişken olabilmektedir. Ayrıca Kur'ân bir bilim kitabı değildir. Kur'ân'ın varlık alemine, insana, tarihe, mucize kabilinden olaylara vb. dair verileri bilimsel veriler sunmaya matuf olmayıp, inanca, sabra ve samimiyete davet eden vurgular ve örneklemelerdir [33]. Onun gönderiliş amacı insanın hidayetidir [34]. Bu minvalde öne sürdüğü değerler ve şekillendirmeye çalıştığı insan modeli evrenseldir. Bunun ötesine taşınan her yaklaşım, kısa süreli narkoz etkisi yapsa da uzun vadede, zımnın Kur'ân algısını değersizleştirecek, kimi pasajlarla değerli kılınmaya çalışıldığı kuşkusunu oluşturacaktır [35]. Nitekim bu savunma refleksi hissedilmekte ve ciddi eleştirilere maruz kalmaktadır [36]. Çünkü bir şeyi sloganlaştırmakla gereğini yapmak arasında ciddi bir fark vardır [37].

Yeni Bir Şeyler Yapmak

Çevre ve önemi gibi önemli bir meselede Kur'ân'a sığınarak teselli bulma yerine insanlığın bu sorununa evrensel nitelikte merhem olacak işlere yönelmemiz gerekmektedir. Bu çerçevedeki mütalaamız şudur:

Savunma Refleksli Yaklaşımlardan Uzaklaşmak

Her şeyden önce kendimizi aşağılık kompleksinden uzaklaştırmalı, modern dönem verilerinden her birisine Kur'ân'dan bir yorum üretme çabasından vaz geçmeliyiz. Modern dönemde maruz kaldığımız Batı menşeli yaklaşımlara ve daha da özelden çevre konusuna İslam'ın gelişim dönemlerinde yöneltilen itirazlara karşı yapılan savunma şekli ile cevap

veremeyeceğimizin farkına varmalıyız. Gelişim sürecinde Müslümanlar hem güç ve hem de bilgi bakımından etkin konumdaydı [37]. Ancak modern dönemde İslam toplumu hem güç ve hem de bilgi bakımından edilgen durumdadır. Dolayısıyla düştüğümüz yerden kalkmalıyız. Kur'ân'ın kutsallığına veya tarihi geçmişimize sığınarak teselli bulmayı bırakmalıyız. Modern anlamda çevre ve ona karşı gösterilmesi gereken duyarlılığın apayrı bir ihtisaslaşma alanı olduğu gerçeğini kabullenmeliyiz. Makus talihimizi tersine çevirecek yolları bulmalıyız.

Yapılması Gerekeni Yapmak

Çevre ve önemi konusunda Müslümanın yapması gereken şey, tıp, matematik, fizik, kimya, bilişim vb alanlarda yapması gerekenden farklı bir şey değildir. İlgili bilimlerde evrensel ölçekte neredeysek, aslında çevre ve önemi konusunda da bir ölçüde oradayız demektir. Bu kapsamda örgün eğitim ve üniversiteleşme oranlarımızdaki oranlar bir ölçü verme açısından yeterli uyarıyı yapmaktadır. Mesela, edinilen bilginin yaşama aktarılması konusunda Uluslararası Öğrenci Değerlendirme Programı – PISA (The Programme for International Student Assessment) rakamlarında önceki oranlara göre çok fazla iyileşme gözükmemektedir [38]. Ortaöğretimin bir üst kademesi olan üniversiteleşme oranlarımız [39] ve üniversitelerimizde yapılan yayınlar dünya sıralamalarında oldukça gerilerdedir [40]. Kaldı ki tıpkı ortaöğretimde olduğu gibi üniversitelerde verdiğimiz eğitim ve yaptığımız yayınların pratiğe aktarımında da sıkıntılarımızdan bahsedilmektedir.

Çevre meselesi başta olmak üzere, toplumsal tüm problemlerimizin çözümünde nirengi noktasının, toplumun bütün bireylerine yönelik eğitim faaliyetleri yanında [41]; ana rahminden itibaren düşünülmesi, planlanması ve hazmettirilmesi gereken uzun vadeli bir eğitim süreci olduğunu artık görmeliyiz. Genel anlamdaki bu açıklarımızı kapatmadan toplumsal bir algı üzerine oturması gereken çevre ve önemi konusunda evrensel anlamda bir şeyler üretme ve söyleme ihtimali hayalden öteye geçmeyecektir. Bu konularda geçmişin değerleriyle avunma yerine artık modern bilimin dayandığı temel ilkeler çerçevesinde bir şeyler yapmak zorundayız

[42]. Belki iletişim ağının sınırlı olduğu kapalı toplum döneminde kendi kendimize yeterli gibi görünüyorduk [43]. Ancak şu anda bir bütünün parçasıyız. Bu bütün içinde kendimizi korumanın ve hatta etkili olmanın yolu, onu etkileyecek mantık yapısıyla hareket etmemizden ve evrensel ölçekte öneriler sunmaktan geçmektedir. Yoksa sorunların başına Kur'ân ve Sünnet ifadelerini ekleyerek çözüm üretemeyiz.

Bilgiden Bilince Dönüştürmek

Çok yönlü kalkınmanın temel dinamiklerinden biri olan eğitim ve öğretim meselesi hep gündemde tutulmuş, bu süreçte eğitimin daha önemli olduğuna vurgu yapılmıştır. Ama tam da bunun aksine eğitim geçmişimiz öğretim ve daha da vahimi ezberci bir yöntem üzerinden şekillenmiş; son yıllarda önemle üzerinde durulan analitik düşünce ve pratiğe yönelik eğitim çabaları ise henüz yeterince meyvesini vermemiştir. Oysa bilince dönüşmeyen öğretimin toplumun çözüm bekleyen meselelerine çok da katkı sağlamadığı yukarıda bahsettiğimize benzer araştırmalar sonucunda ortaya konmuştur. Dinî bir literatürle ifade edecek olursak, inanç ancak amelle anlam ifade etmekte ve kalıcılığı sağlanabilmektedir. Salt inancın temel bir değeri olmakla birlikte korunabilirliği tartışmalıdır. Çevre konusunun da önemini öğretmek ciddi bir aşamadır. Ancak bu yeterli değildir. Bunun pratiğe dönüştürülmesi gerekmektedir. Bu sebeptendir ki son yıllarda çevre ve bilinç konusu önemli bir çalışma alanı olarak belirlenmiş gözükmektedir [44]. Müslüman toplum, çevre ve önemi konusunda gelinen son noktayı yakalamalı, önem atfedilen meseleleri belirlemeli, çalışmalar çevre ve önemi konusunda Müslüman toplumun sosyal muhayyilesini bezeme adına eğitim sürecinin tüm katmanlarında artırılarak devam etmelidir (Sosyal muhayyile, herhangi bir tarihi dönemde ve örgütlü bir sosyal toplulukta siyasi ideolojiye şuuraltı yapısını veren tasavvurlar, semboller, göstergeler, ölçüler ve değerler bütünüdür.) [45]. Yani konu, bireysel ve toplumsal bir şuur haline dönüştürülmelidir.

Müslüman Bir Kimlikle Temsil Etmek

Müslüman dünya; meseleye geç el atmakla birlikte özellikle Türkiye ölçeğinde hem kamusal alanda, hem de toplumsal anlamda ciddi bir teşkilatlanma ve eğitim sürecine girildiği görülmektedir. İnternette ki çevre kuruluşları, ulusal ve uluslararası çevre kuruluşları vb. ifadelerle girmemiz bu konuda oluşan ağ hakkında bir kanaat oluşturma bakımından yeterli olacaktır. Ulusal ve uluslararası ölçekte hizmet vermeye çalışan bu kuruluşlar, işin gereği ne ise onu yapmalı, insanlığın bu meselesine evrensel boyutta katkı sağlamalıdır. Müslüman birey ve toplum eğer Kur'ân adına bir şey yapmak istiyorsa bu noktadaki sorumluluğunu en üst düzeyde içselleştirmeli ve evrensel ölçekte hazırladığı bir çözüm önerisini insanlığa armağan etmelidir. Çünkü Müslüman, Allah'a sorumlulukları yanında yaşadığı toprakları yaşanır kılma gibi (imâratü'l-arz) bir sorumlulukla da yükümlüdür [46]. Bu alanda istihdam edilen kimseler bunun kendilerine farz-ı kifâye niteliğinde dinî bir sorumluluk olduğunu bilmelidirler [47]. İnsanlığın bu önemli sorununa evrensel ölçekte bir çözüm üretemediğimizde bütün bireyler olarak sorumlu olduğumuzu unutmamalıyız. Çünkü dinde farz-ı kifâye bir görev, konunun ilgili taraflarınca layıkı veçhile yerine getirilmediğinde toplumsal sorumluluğa dönüşür. Öyleyse çevre ve önemi konusunda Kur'ân adına yapacağımız en önemli hizmet, Müslüman kimliğimizle evrensel boyutta bir çözümü veya çalışmayı temsil ediyor olmaktır.

Sonuç

Bugün ele alınan şekli itibarıyla çevre konusu modern döneme ait bir meseledir. Bu anlamda çevre ve önemi modern dönemde ortaya çıkan bir problemdir. Dolayısıyla konu, bu bakış üzerinden değerlendirilmelidir.

Çevre meselesinin evrensel bir nitelik taşıması hasebiyle Kur'ân'ın insanlığın en önemli meselelerinden biri hakkındaki iddiası elbette merak edilecektir. Bu beklentiye cevap tikel ayetler üzerinden üretilmekten ziyade, tümel bir yaklaşımla Kur'ân'ın inşa etmeyi amaçladığı temel ilkeler üzerinden karşılanmalıdır. Konunun ilk defa Batı tarafından gündeme getirilişinin ezikliği içinde tikel ayetlerden hareketle verilmeye çalışılacak

cevaplar savunma refleksi olacağı için başkaları nazarında Kur'ân'ın değer yitirmesine vesile olabilecektir. Dolayısıyla Kur'ân bir bilim kitabı hüviyetine sokulmamalı, Kur'ân-çevre ilişkisinde sosyolojik gerçeklik gözetilmeli ancak makul çizgi aşılmamalıdır.

Müslüman toplum, çevre konusunu fizik, kimya, matematik tıp vb. bilim dalları gibi müstakil ilgilenilmesi gereken bir konu olarak değerlendirmeli, bu konuda bilgi ve çözüm üretmelidir. Bu alanda ortaya konulan insanlık tecrübesi bir bütün halinde değerlendirilip istifade edilmeli, toplumun tasavvurunda çevre ve önemi konusu özel bir bilinç şekline dönüştürülmeli, yani içselleştirilmelidir.

Konuya dair bir şey söyleme arzusunda bulunan her Müslümanın, bu duyarlılığı yaşamında göstermesi Kur'ân'dan delil üretmeye çalışmasından daha etkili olacaktır. Özellikle alanla yakından ilgilenen entellektüeller, toplumların bu meselesine çözüm önerisi sunmanın Müslümanın farz-ı kifâye niteliğinde bir görevi olduğunu unutmamalıdır. Müslüman kimlikle evrensel nitelikte çözüm önerisi sunmak, Kur'ân ve sünnet temalı ciltler dolusu bilgi sunmaktan daha fazla iz bırakacaktır.

KAYNAKLAR

- [1]. Özey, Ramazan; Çevre Sorunları, Aktif Yayınları, İstanbul, 2001, s. 23,24.
- [2]. Ünal, Vehbi, Çevre Sorunları ve Dindarlık İlişkisi, Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, s. 50-56.
- [3]. Demir, Şehmus; Kur'ân'ın Yeniden Yorumlanması, İnsan yayınları İstanbul, 2002, s. 15.
- [4]. Paçacı, Mehmet; Din Bilimleri ve Çağdaş Sorunları Üzerine, Modern Dönemde Dinî İlimlerin Temel Meseleleri içerisinde, İSAM, 2007, s. 271.
- [5]. Türkçe Bilim Terimleri Sözlüğü, "Çevre", Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, Ankara 2011, s. 239; Hylander, Clarence J. "Environment", Encyclopedia International, USA, 1969, VI, 488.
- [6]. 2872 nolu Çevre Kanunu 2. Maddesi. 11/8/1983 Tarih ve 18132 Sayılı Resmi Gazete; Keleş, Ruşen-Hamamcı, Can; Çevrebilim, İmge Yayınları,

Ankara, 1998, s. 25.

- [7]. Özey, Ramazan; *Çevre Sorunları, Aktif Yayınları, İstanbul, 2001, s. 21.*
- [8]. Gürpınar, Ergün; *Çevre Sorunları, Der Yayınları, İstanbul, 1995, s. 15; Modern Toplumsal Düşünce Sözlüğü, Editör: William Outhwaite, Çeviren, Melih Pekdemir, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 202.*
- [9]. *Türkçe Bilim Terimleri Sözlüğü, "Çevrecilik", Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, Ankara 2011, s. 241.; Bakırcıoğlu, Rasim; "Çevrecilik", Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü, Anı Yayınları, 2012, s. 185; Budak, Selçuk; "Ekoloji", Psikoloji Sözlüğü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2000, s. 254.*
- [10]. Keleş, Ruşen-Hamamcı, Can; *Çevrebilim, İmge Yayınları, Ankara, 1998, s. 32; Türkçe Bilim Terimleri Sözlüğü, "Çevrebilim", Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, Ankara 2011, s. 240,398; Budak, Selçuk; "Çevrecilik", Psikoloji Sözlüğü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2000, s. 180; Gürpınar, Ergün; Çevre Sorunları, Der Yayınları, İstanbul, 1995, s. 15.*
- [11]. Bayraktar, Mehmet; *İslâm ve Ekoloji, DİB, Ankara, 1997, s. 19.*
- [12]. Özey, Ramazan; *Çevre Sorunları, Aktif Yayınları, İstanbul, 2001, s. 24; Keleş, Ruşen-Hamamcı, Can; Çevrebilim, İmge Yayınları, Ankara, 1998, s. 22.*
- [13]. Özey, Ramazan; *Çevre Sorunları, Aktif Yayınları, İstanbul, 2001, s. 24; Keleş, Ruşen-Hamamcı, Can; Çevrebilim, İmge Yayınları, Ankara, 1998, s. 22.*
- [14]. Kayadibi, Fahri, "Çevre Sorunları ve Dinlerin Çevreye Bakışı", İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2008, Cilt I, s. 280; Altıntaş, Hakan-Şatır, Ahmet İhsan; "Modern ve Post-modern Dünyada Çevre Bilincinin Dünü, Bugünü ve Yarını", Çevre ve Ahlâk Sempozyumu, Gaziantep, 2011, s. 661,662.
- [15]. *Türkçe Bilim Terimleri Sözlüğü, "Çevre Kirliliği", Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, Ankara 2011, s. 240.*
- [16]. Özey, Ramazan; *Çevre Sorunları, Aktif Yayınları, İstanbul, 2001, s. 18;*

- Türkçe Bilim Terimleri Sözlüğü, “Çevre Kirliliği”, Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, Ankara 2011, s. 240.
- [17]. Cerrahoğlu, İsmail, Tefsir Usûlü, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 2013, 299-311; Demirci, Muhsin, Tefsir Tarihi, İFAV, İstanbul, 2013, s. 231-263.
- [18]. el-Hûlî, Emin, Kur’ân Tefsirinde Yeni Bir Metod, çev. Mevlüt Güngör, Kur’ân Kitaplığı, İstanbul, 1995, s. 41; Polat, Fethi Ahmet; “Dirâyet Ağırlıklı Tefsirler” Tefsir içerisinde. Editör, Mehmet Akif Koç, Grafiker Yayınları, Ankara, 2014, s. 213.
- [19]. Bkz. Kırca, Celal, Kur’ân ve Fen Bilimleri, Marifet yayınları, İstanbul, ts.; Bucaille, Maurice, Kitab-ı Mukaddes, Kur’ân ve Bilim, çev. Suat Yıldırım, Silm matbaası, İzmir, 1981; Çapan, Ergün, Kur’ân ve İlmî Hakikatler, 14-15 Mayıs 2011 Uluslararası Sempozyum Bildirileri Kitabı, Işık yayınları, İstanbul, 2013; Çapan, Ergün, İfrat Ve Tefrit Arasında Kur’ân Ve İlmî Hakikatler, EKEV Akademi Dergisi, sayı 51, 2012, s. 167-193.
- [20]. Şimşek M. Said, Günümüz Tefsir Problemleri, Düşünce yay. Konya, 1995, s. 80; Erbaş, Muammer, Kur’ân-ı Kerîm’in Zâhirî Anlamına Yaklaşımlar, s. 260; Aydın S. Mehmet, Fazlurrahmân ve İslâm Modernizmi, İslâmî Araştırmalar, IV, sayı, 4, s. 284.
- [21]. Öztürk Mustafa, Tefsirin Halleri, Ankara Okulu yay. 2013, s. 21.
- [22]. Hanefi Hasan, gelenek ve Yenilenme, Otto yay. Ank. 2011, 131.
- [23]. Baljon J. M. S., Kur’ân Yorumunda Çağdaş Yönelimler, çev. Düzgün Şaban Ali, Fecr yay. Ank. 2000, s. 149.
- [24]. Gökkır Necmettin, Modern Dönemde Kur’ân’a Yaklaşımlar, Tefsirde Akademik Yaklaşımlar 2 içerisinde, Editörler, Mehmet Akif Koç, İsmail Albayrak, Otto yay. Ankara, 2013, s. 203.
- [25]. Aydın Hasan, Postmodern Çağda İslam ve Bilim, Bilim ve Gelecek Kitaplığı, İst. 2008, s. 119; Albayrak, Halis; Tefsir Usûlü, Şûle Yayınları, 2011, s. 110; Karşı İbrahim Hilmi, Kur’ân’ın Bilimsel Tefsiri Üzerine Bazı Mülahazalar, Kur’ân Özel Sayısı, DİB, 2012, s. 439.
- [26]. Demirci Muhsin, Tefsir Tarihi, İFAV, İst, 2013, s. 40; Yavuz, Ömer Faruk;

Gazâlî ve İlmî Tefsir, Ondokuz Mayıs İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2011, sayı: 31, s. 57; Yılmaz, Muhammet, Yeryüzünün Etrafından Eksiltilmesi: Ra'd Suresi 41. Ayet Üzerine Bir İnceleme, Sa. Ü. İlahiyat Fak. Dergisi, c. XV, sayı 28, 2013, s. 21.

- [27]. Serdar, Ziyaüddin, İki Efendi Arasında: Kur'ân mı Yoksa Bilim Mi? Mustafa Armağan'ın İslam Bilimi Tartışmaları Derlemesi İçerisinde, İnsan, İst. 1990, s. 199.
- [28]. Bkz. Gezer, Süleyman, Kur'ân'ın Bilimsel Yorumu, Ankara Okulu, Ankara, 2009, s. 127-183.
- [29]. Paçacı Mehmet, Çağdaş Dönemde Kur'ân'a ve Tefsire Ne Oldu, İst. Yay. Ankara, 2012, s. 27.
- [30]. Hanefi, Hasan, Gelenek ve Yenilenme, Otto yay. Ank. 2011, 130.
- [31]. Ünal, Vehbi, Çevre Sorunları ve Dindarlık İlişkisi, Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, s. 62.
- [32]. Zerkânî, Menâhil, c. II, s. 82.
- [33]. Derveze, İzzet, et-Tefsîru'l-Hadîs, c. I, s. 182.
- [34]. Rıza, Reşid, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm, Kahire, 1984, c. I, s. 23; Erten Mevlüt, Nass-Yorum İlişkisi, Ankara Okulu yay. 2013, s. 121.
- [35]. Aydın, Hasan, Postmodern Çağda İslam ve Bilim, Bilim ve Gelecek Kitaplığı, İst. 2008, s. 119.
- [36]. Enis, Münevver Ahmed, İslâm Bilimi Ne Değildir, Mustafa Armağan'ın İslam Bilimi Tartışmaları Derlemesi İçerisinde, İnsan, İst. 1990, s. 41.
- [38]. PISA 2015 Ulusal Raporu, Komisyon, MEB, 2016, Ankara, s. 12, 24, 31, 50, 52, 54.
- [39]. Yüksek Öğretimde Kalite, Ankara Üniversitesi Basımevi Müdürlüğü, Ankara, 2014, s. 8.
- [40]. http://tr.urapcenter.org/2017/Universitelerimizin_2017_Yili_Dunya_Genel_Siralamalarindaki_Durumu.pdf, s. 2-11.
- [41]. www. Ab. Gov.tr. AB Programları, T.C. Avrupa Birliği Bakanlığı, s. 4; www. Yök.gov.tr. Yüksek Öğretimde Kalite, Ankara Üniversitesi Basımevi Müdürlüğü, Ankara, 2014, s. 21.
- [42]. El-Câbirî Muhammed Âbid, Arap-İslâm Aklının Oluşumu, Çev. İbrahim

Akbaba, Kitabevi, İst. 2000, s. 369.

- [43]. El-Câbirî Muhammed Âbid, Çağdaş Arap-İslam Düşüncesinde Yeniden Yapılanma, Çev. Ali İhsan Pala ve Mehmet Şirin Çakır, Düşün yay. İst.2011, s. 56.
- [44]. Ünal, Sevil- Mançuhan, Ebru, Sayar, Ahmet Alp, Çevre Bilinci, Bilgisi ve Eğitimi, Marmara Üniversitesi yayınları, İstanbul, 2001, s. 6.
- [45]. Câbirî, Muhammed Abid, İslâm'da Siyasal Akıl, Çev. Vecdi Akyüz, Kitabevi, İst. 1997, s. 30.
- [46]. El-İsfehânî, Râğıb, ez-Zerîa ilâ Mekârimi's-Şerîa, Lübnan, 1980, s. 32; Âlûsî, Rûhu'l-Meânî, c. VII, s. 131.
- [47]. Zerkânî, Menâhil, c. I, s. 26.

Vahiy Kaynaklı Çevre Duyarlılığının Tabiatı Koruma Sorumluluğuna Etkisi

Dr. Öğr. Üyesi Duran Ali Yıldırım

Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi

Giriş

Kur'ân'da tabiatın kusursuz ve mükemmel bir şekilde yaratıldığı haber verilir. Aynı zamanda muzazzam bir işleyiş ve eşsiz bir denge ve ahenk içerisinde yürümekte olduğuna işaret edilir (Mülk, 67/ 3; A'lâ, 87/ 2-3.)

Yeryüzü, Allah'ın yarattığı, her şeyi ile Allah'ın mülkünde ve hükmü altında olan, insanlara sunduğu bir nimet ve aynı zamanda sorumluluğuna verdiği emanettir. Yaratılış ve işleyişindeki kusursuz mükemmellikten ibret alınacak bir ilâhî sanat eseri olarak algılanması gereken çevre ve tabiat hakkında insanlar gelecek nesillere iyi bir miras bırakmaktan bahsedebilmektedir. Hâlbuki yeryüzü ne insanların ne hayvanların ne de diğer varlıkların malıdır. Tabiat ve içindekiler tümüyle Allah'ındır. Bütün varlıkların ortak faydalanma alanlarıdır (Abese, 80/ 24-32.)

Vahiy kültürünün bize verdiği bilgiye göre tüm kâinat bir ilâhî tasarım ve takdire göre yaratılmıştır. Varlığın kendi bünyesi içinde ve kendi arasındaki dengeler ile eşsiz ve kusursuz işleyişindeki mükemmel düzen ve değişmez nizam ilâhî tasarımda kendini göstermiştir [1].

Kur'ân'a göre evrende var olan her şey Allah'ın bir ayeti olduğu için saygındır ve kutsal olma özelliğine sahiptir. Modern döneme kadar bu böyle kabul edilmiştir. Kur'ân'a inananlar, yüce yaratıcının eşsiz bir eseri olan tabiatı kullanma ve ondan yararlanma konusunda ilâhî ölçülere riayet etmeyi inancının bir gereği olarak görmüştür. Çünkü Kur'ân'a göre inananlar için tabiat ve içindekiler ile bunların işleyişindeki mükemmellik yüce yaratıcının kevnî ayetleridir. Diğer taraftan bütün evren ve içindekiler insanın istifadesine sunulmuş ve koruyup yaşatmak üzere sorumluluğuna verilmiştir. Yaratıcının koyduğu ölçü ve ilkeler çerçevesinde ondan faydalanacağı insana bildirilmiştir.

Tabiatın korunmasında da bozulmasında da insandaki din/inanç unsurunun birinci derecede rolü olduğu unutulmamalıdır. İnsanlar inançlarının emirleri ve öğütleri doğrultusunda hareket ettiklerinden, dinin tabiat ve çevre hakkında söyledikleri son derece önemlidir. Zira din insanın hayatını ve ahlâkını yönlendirici bir unsurdur. Modernizmin etkisiyle birlikte dinin insan hayatındaki rolü zayıflamış hatta yok olmuştur.

Modern dönemde tabiat ve çevre algısı seküler bir anlayışa bürünmüş dolayısıyla doğal yapı inanç unsurlarından soyutlanan bir yaklaşımla değerlendirilmeye başlanmıştır. Neticede tabiat hakkındaki kutsallık algısı yerini profan bir anlayışa bırakmış ve tabiat unsurları üretimin, tüketimin ve bunlara bağlı kavga ve savaşların sebebi haline getirilmiştir. Bunda en önemli sebep öyle anlaşılıyor ki hem insanın hem de kâinatın yaratılış amacının insan bilincinden silinmiş olmasıdır.

Tabiatın Yaratılış Gayesi

Varlık âleminde anlam ve değerden yoksun hiçbir şey mevcut değildir. İnsanda olduğu gibi onun dışındaki bütün kâinatın da bir yaratılış gayesi vardır (Âl-i İmrân, 3/191; Mülk, 67/ 3). Her ikisi de küllî bir gayeyi yerine getirmek, belirli bir anlama hizmet etmek için vardır. Evrenin varoluş

gayesini insandan bağımsız düşünmemiz mümkün olmadığı gibi, insanın yaratılış gayesini de ondan ayrı düşünemeyiz [2].

Kur'ân'a göre tabiatın bir yaratılış amacı vardır. Hiçbir şey boşuna yaratılmamıştır (Âl-i İmrân, 3/ 189,190). Tabiat varlıklarının yaratılışını gayesiz görmek inkâr sayılır: *"Biz göğü, yeri ve ikisi arasındakileri boş yere yaratmadık. Bu, inkâr edenlerin zannıdır."* (Sâd, 38/ 27) İnsan da gayesiz yaratılmış değildir. Diğer taraftan insan sorumlu kılınmış ve sorumluluğunu yerine getirecek donanım ve yetenekte yaratılmıştır (Mü'minûn, 23/ 115).

Kâinatla ilgili ayetler incelendiğinde, Kur'ân'ın onlardan bahsetmesinin genel olarak dört gaye için olduğu görülmektedir: Birincisi, tabii varlıklar ve olaylarla insana Allah'ın varlık ve birliğine, ölümden sonra dirilişin olacağı gibi bazı metafizik konulara delil olmasıdır. İkincisi, kâinatın bizzat yapısı ve çeşitli olayların meydana gelişi hakkında doğrudan temel bilgiler vermektir. Üçüncüsü, kâinatın insan için yaratıldığını ve maddî ihtiyaçları için kendi emrinde olduğunu hatırlatmaktır. Dördüncü gaye ise, tabiatın korunmasının gerekliliğini öğretmektir [3].

Kur'ân devamlı kâinattaki mükemmel düzenin Allah'ın varlığına delil olduğunu belirtir. Allah'ın birliği ve yaratmada mükemmel ve yüce kudret sahibi oluşu kâinatın yaratılış ve işleyişine de yansımıştır. Çünkü Kur'ân'a göre yerde ve gökte Allah'tan başka tanrılar olsaydı her ikisinin de işleyişindeki denge ve nizam bozulurdu. (Enbiyâ, 21/ 22.) Yeryüzünde ve göklerde tek egemen gücün Allah olması, evrensel düzenin ve barışın en önemli sebebidir. Tüm varlıklar Allah'ın koyduğu ilâhi yasalara uymak suretiyle sağlıklı bir işleyişe sahip olurlar. İnsanların da ilâhi yasalara bağlı olarak yaşamaları yeryüzünde her bakımdan bir düzen ve nizamın varlığına sebep olur. Yeryüzünde küfrün ve şirkin hâkimiyeti ise bütün doğal ve beşeri dengelerin altüst olması anlamına gelir [4].

Yüce Allah Kur'ân'da tabiatı kusursuz bir işleyiş ve eşsiz bir denge ve ahenk içerisinde yarattığını bildirmiştir (Mülk, 67/3). Tabiatdaki bu uyum, ölçü ve âhenk Allah'ın yaratmasındaki eşsiz ve kusursuz mükemmelliktir. Kur'ân'da pek çok ayet Allah'ın kâinatı yaratması ve işleyişinde koyduğu bu ölçü ve dengeyi anlatarak kudret ve azametini dikkat çekmektedir (A'lâ, 87/ 2-3). Kur'ân'a göre kâinatın tek yaratıcısı ve yürütücüsü Allah'tır. Şu ayet

bunu ifade eder: “İyi bilin ki, emir/hüküm ve yaratma Allah’a aittir” (A'râf, 7/ 54). Kur'ân, Allah'ın yaratması ve işletmesinde bir eksik ve kusurun sözü konusu olmadığına dikkat çeker: “Muhakkak ki, her şeyi bir ölçü dâhilinde yarattık.” (Kamer, 54/ 49; Hicr, 15/ 21). Eğer insan dışındaki varlıklar kendi fitratlarına konulmuş olan içgüdüsel yaşam ölçülerini kaybetmiş olsalardı denge ve düzen içinde olan bir tabiat olmazdı.

Birçok ayette diğer kozmik varlıklar gibi yeryüzü ve içindeki varlıkların ve olayların yaratılışına, düzenli işleyişine, arzın içerdiği nimetlere dikkat çekilerek bütün bunlarda Allah'ın birliğine, engin rahmetine ve yaratıcı kudretine dair açık deliller/işaretler bulunduğu bildirilmektedir [5]. Kur'ân'a göre Allah'ın birliğinden, evrenin yani yaratıkların birliği çıkar. Bundan da evrendeki bütün yaratıkların planlandığı asıl gaye ve hedef birliği doğar. Kısacası bütün bir evren ahenkli bir şekilde ilâhî düzenin bir işleyişi olarak karşımıza çıkar [6].

Kur'ân, Allah'ın gökleri ve yeri “hakk” ile yarattığından söz etmektedir. “Hakk” ile yaratmanın bir anlamı da kâinatın yaratıcısının ve yürütücüsünün Allah olduğuna ve O'nun birliğine delil olmasıdır [5]. Zira Kur'ân'a göre “Hakk” Allah'ın kendisidir. Kâinatın yürüyüşündeki eşsiz ve kusursuz nizamı ve o düzeni koyanı ifade eder.

Kur'ân'ın bu konuda verdiği bilgiler, tevhit ve ölüm sonrası diriliş gibi konuları destekleyici mahiyette görülmelidir. Kur'ân'ın çevreye ilişkin ayetleri, emir-nehî şeklinde normatif bir özellik taşımayıp, tabiatın işleyişinden hareketle Allah'ın varlığı ve birliği konusunda insanlara mesajlar vermektedir. Kâinata Kur'ânî bakışın temel ilkesi tevhit yani Allah'ın birliğidir. Bu ilkeye dayanan dünya görüşü, evreni Allah'tan gelmiş, O'na dönecek ve O'nu dikkate almadan düşünülemez bir hakikat olarak görür [7].

Yer, gök ve bunlarda bulunan her şey insan yaşamına uygun hale getirilmiş ve insanın kullanımına sunulmuştur (Bakara, 2/ 22). Nahl suresinin ilk 18 ayetinde Allah'ın tabiatı var ettiği hayvanlar, bitkiler, ağaçlar, dağlar ve nehirler, denizler ve üzerinde yüzen gemiler, bunların hepsi birer Allah'ın ayeti ve insanlar üzerindeki nimeti olarak anlatılmaktadır (İbrahim, 14/ 34).

İnsanın içinde yaşadığı eko sistem yüce yaratıcının eşsiz ve kusursuz bir şaheseridir. Yüce Allah doğayı içindekilerle birlikte insan için yaratmış ve onun hizmetine sunmuştur (Nahl, 16/ 10-18). Tabiat nizamının korunması ve yaşatılması sorumluluğu da insanın üzerindedir (Hûd, 11/61). İnsanın aldığı eğitim, yaşadığı çevre, dini inanç ve taşıdığı sorumluluk düzeyine göre onun tabii çevreye karşı tutumunda belirleyici rol oynamaktadır. Bu anlamda insanın inancı üzerinden tabiata karşı uyarılması, bilinçlendirilmesi bunun için eğitilmesi gerekmektedir.

Tabiata Karşı Sorumluluk

İnsanın yeryüzünde halife kılınması, yeryüzünü imar etmekle sorumlu kılınması, kendisine arzedilen emaneti kabul etmiş olması büyük bir sorumluluğu üstlenmesi anlamına gelir. Yeryüzü yaratılışında salah yani denge, nizam ve ölçülü bir yaratılış ve işleyişe sahiptir; insandan bu dengeyi bozmaması (fesada uğratmaması) istenir. Kâinat kayyûm sıfatıyla Allah'ın emri ve hükmü altında işleyişini sürdürmekte ve insana bu işleyişe müdahale etmeme emri verilmektedir (A'râf, 7/ 54-58).

İnsan her yönden faydalandığı bu mükemmel ilâhî eseri korumayıp düzenini bozduğu takdirde bu nimetlerden mahrum kalacak zarar yine kendisine olacaktır (Rûm, 30/41). Kur'ân, insan hayatının geleceği için gördüğü bu tehlikeye dikkat çekerek Allah'ın kendisine verdiği bu emanete sahip çıkmasını ve onu korumasını özellikle ister. “*Yiyiniz, içiniz fakat israf etmeyiniz*” (A'râf, 7/ 31) ayetini, israfın söz konusu edildiği ayetler bağlamında değerlendirdiğimizde (Şu'arâ, 26/ 150-151) bu ayetin; “Allah'ın istifade etmeniz için yaratıp hizmetinize verdiği tabiatı tahrip etmeyin” anlamında bir uyarı olduğunu anlayabiliriz.

İslam inancı bize evrenin belli bir plan ve düzene göre yaratılmış olduğunu, ilâhî kanunlara bağlı olarak faaliyetine devam ettiğini ve belli bir hedefe ayarlanmış olarak planlı bir şekilde kusursuz yürüdüğü gerçeğini öğretir (Fazlurrahmân, *İslam Açısından Bilim ve Felsefe*, s. 28). Bütün tabiat varlıkları Allah'a içgüdüsel bir irade ile itaat eder. Çünkü kâinattaki her şey kendini, yaratan Allah'ın iradesine teslim etmiştir [8]. Kâinattaki varlıklar Allah'a secde ve tesbihatta bulunur ancak bu insanlarca fark edilememektedir

(İsrâ, 17/ 44; Rahmân, 55/6). Kur'ân insanı bu konuda bilinçli olmaya davet eder ve bu varlıklara karşı sorumlu davranması gerektiğini hatırlatır. Zira ayet kevnî varlıkların yaratıcıya tereddütsüz itaat ve teslimiyetinden bahseder.

Tabiattaki her varlık fizikî kıymetinin ötesinde manevî bir değere sahiptir. Varlıkların hepsi, Allah'ın ayeti, işareti, O'nu zikreden, O'na daimî surette ibâdet eden "tabiî mü'minler olarak dikkatimize sunulmaktadır [3]. Kur'ân'da sembolik anlatımlarla varlıkların Allah'a karşı olan durumları ve konumları anlatılmaktadır. Nasıl ki yükseklerde güneş ve ay Allah'ın emirlerine tam bir teslimiyet gösteriyorsa, yerde de bitkiler ve ağaçlar aynı teslimiyeti gösterir. Bu bilinçle hareket eden bir mü'min, artık onların görevlerini aksatmaya yol açacak bir yanlış davranışta bulunmaz [9]. Böylece tabiat ve çevreye karşı sorumluluk bilinci kazanır. Bu durum iman sahibi kişilerin çevreye karşı davranışlarında daha sorumlu ve dikkatli olmalarına neden olur.

Hız. Peygamber ve Çevre Anlayışı

Ahlâkı ve yaşantısıyla örnek ve önder olan Hız. Peygamber'in, hayatı ve ahlâkındaki bu güzellikleri benimsetme konusundaki azmi ve uygulama yöntemlerine dair kaynaklarımızda pek çok örnek zikredilebilir. Onun her türlü toplumun her kesiminden insanlara, bitki ve hayvanlara, kısaca çevresinde bulunan tüm varlıklara en güzel şekilde davranmaya çalıştığına dair, gerek Kur'ân'da gerekse diğer İslâmî kaynaklarda oldukça kapsamlı bilgiler yer almaktadır. O, bir taraftan güzel ahlâkıyla örnek olurken, diğer taraftan da söyledikleriyle Müslümanları güzel ahlâk sahibi olmaya, diğer varlıklarla ilişkilerinde adâlet ve merhamet temelli ahlâkî erdemlerle bezeli bir ilişki kurmaya davet etmiştir [10].

Hız. Peygamber'in köklü ve kapsamlı çevre şuuruna sahip olmasının Kur'ân kaynaklı bir çevrecilik anlayışı olduğu açıktır. Kur'ân'ı Kerim'in genel anlamda "İslâmî Ekoloji" ve "Ekolojik Sünnet" anlayışının temel kaynağı olduğu unutulmamalıdır. Kâinattaki canlı-cansız varlıklardan birçoğunu çeşitli vesilelerle zikreden Kur'ân'ı Kerim, özellikle onların: "Belirli bir ölçü ve dengeye göre yaratıldıkları" vurgulanmakta; her şeyin insan için

olduğu belirtilmekle beraber onların kullanımında israf etme ve bilinçsiz kullanma yasaklanmaktadır (En'âm, 6/ 141). Ayrıca insanın siyasî, iktisadî, dinî, ahlâkî, davranış ve anlayışının özelliklerine göre, çevreye doğrudan veya dolaylı olarak müsbet veya menfi etkisinin olduğu açıklanmaktadır. En önemlisi de, bütün varlıkların Allah'ın varlığını gösteren birer delil olduğu ve her ân O'nu tesbih eden varlıklar olduğu bildirilmektedir [3, 11].

Hz. Peygamber bizzat kendi hayatında tabiata ve çevreye karşı son derece hassas ve duyarlı davranmış ve bu konuda insanlara örnek olmuştur. Mekke ve Medine'yi özel koruma alanı ilan etmiş olması bunun en açık örneğidir. Hac ibadeti, müslümanın hem kendisi, hem birlikte yaşadığı, hem de içerisinde bulunduğu tabiata karşı sorumlulukların yaşanarak öğrenildiği bir eğitim süreci özelliği taşımaktadır. Hz. Peygamber (s.a.v) de; savaşta, masum ve silahsız insanlara dokunulmasını yasakladığı gibi, mabetlerin yıkılmasını, hayvanların telef edilmesini, ağaçların yakılmasını, meskenlerin yıkılmasını da yasaklamıştır [11, 12, 13].

“Ekolojik Sünnet” tabiri, Hz. Peygamberin canlılara ve çevreye olan sevgisini, doğanın ve çevrenin korunmasına ilişkin sözlü öğretisi ve fiilen yaptığı şeylerin bütünü, kısaca O'nun çevre anlayışını ifade eder [11].

Hz. Peygamber ağaçların ve yeşilliklerin korunması konusunda Ashabını eğitmiş, bu konuda doğru davranışları onlara öğretmiş ve öğütlemiştir. Meselâ; Rasûlullah (a.s) davarlarına yedirmek için, elindeki sopayla ağacın dallarına vurarak yapraklarını dökmeye çalışan bir bedevîye, “*Ağır ol, ağaca vurarak kırıp dökme, güzelce sallayarak yaprakları indirmeye çalış*” uyarısında bulunmuştur [14]. Hz. Peygamber ağaçların gereksiz yere kesilmesini de yasaklamak, kesilenin yerine yenisini dikmeyi emretmek suretiyle insanlar üzerinde çevreye karşı ciddî bir hassasiyet ve bilinç oluşturmayı amaçlamaktadır. Bu titizliğini sadece ağaçlar ve bitkiler için değil, hayvanlar ve çevre görünümünü oluşturan evler, yollar ve sokaklar için de göstermiştir.

Her bakımdan havanın temizlenmesi, çevrenin güzelleşmesi ve yaşamın huzuruna vesile olan ağaçlandırma konusunda Hz. Peygamber'in çok özel bir hassasiyeti vardır. Ashabını da buna özendirmiş ve onları bu konuda eğitmiştir [11]. “Kıyametin kopacağını bilseniz elinizdeki ağacı

dikin” uyarısıyla çevreyi temizlemeye ve güzelleştirmeye önem verdiğini göstermiştir.

Bir rivayete göre “Hz. Peygamber, Zu-Kadr gazvesinden dönerken Zurayb mevkiine gelince, Ensardan Benî Harise Kabilesi mensupları: Ey Allah’ın Rasûlü! Burası develerimizin otlığı, koyunlarımızın merası, kadınlarımızın mesiresi, yani orman bölgesidir, dediler. Bunun üzerine Allah Rasûlü (s.a.v), şöyle buyurdular: “Kim bir ağaç kırarsa yerine bir ağaç diksin”. Bu emir üzerine bu alan ormanlık haline getirilmiştir” [15].

Hz. Peygamber’in (s.a.v) Hayber seferinden dönüşünde, Medine’ye yaklaştığı sırada, Medine’yi işaret ederek: “Yâ Rabbi! İbrahim (a.s)’in Mekke’yi “Haram” yani özel koruma alanı kıldığı gibi, ben de Medine’yi özel koruma alanı kıldım. O’nun iki kayalığı arası dokunulmaz bölgedir. Ağaçları kesilmez, hayvanları avlanmaz, otları yolunmaz, ağaçlarının yaprakları koparılmaz” buyurmuşlardır [16, 17, 18].

Yine Sa’d b. Ebî Vakkas’, Akik bölgesindeki sarayına giderken, koru alanı ilân edilmiş bölgede bir kölenin ağaç kestliğini görür ve elbiselerini rehin alır. Medine’ye ulaştığında kölenin efendisi elbiseyi ister Sa’d’ı da Hz. Ömer’e şikâyet eder. Sa’d kendini savunmak için şunları söyler: “Hz. Peygamber (s.a.v) burayı haram kıldı ve kim burada avlanan ve ağacını kesen birini yakalarsa onu dövsün, elbisesine ve malzemelerine el koysun buyurdu. Peygamberimin bana ganimet olarak uygun gördüğü bir şeyi asla size vermem, isterseniz bedelini verebilirim” der. [15].

Hz. Peygamber Kâbe’nin ve etrafının, hac günlerinin ve aylarının kutsallığını takdir eden insanlara, insanların canları malları ve namuslarının da kutsallığını vurguladığı Vedâ Hutbesinde tabiatla varlığı kabul edilen kutsallara dikkat çekmektedir. Bu anlamda sadece Mekke’nin sit alanı ilân edilmesi aslında evrensel anlamda tüm yeryüzünün aynı değer ve özelliğe sahip olduğuna da işaret eder. İşte bu bakımdan, varlıklar bir çeşit kutsaldır; onların rastgele öldürülmesi, yok edilmesi yasaklanmıştır. Varlıkların, manevî yönden yaratılıştan kutsal görülmesi, İslâm çevreciliğinin esas inanç temelini oluşturmaktadır. Bu temele dayanarak, Müslümanlar çevreye her zaman sahip çıkmışlar, saygı duymuşlardır. Yani çevreyi bir problem haline getirmemişlerdir. Çünkü çevreye verilen zarar ve yapılan bir kötülük, onu

yaratan Allah'a ve O'nun koyduğu düzeni bozmaya yönelik bir teşebbüs olarak görülmüştür [3].

Modern Dönem Çevre Anlayışı

İçinde yaşadığımız tabii çevre modern dönem insanının algı ve düşüncesinde meydana gelen zihniyet değişiminin de etkisiyle büyük bir tehdit altındadır. Bu tehlike önlenmezse ekosistem içinde yaşayan canlılarla birlikte yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadır. İçinde yaşadığımız doğal çevrenin bir unsuru da insandır. Dolayısıyla insanın çevreye ve doğaya karşı tutumu son derece önemlidir. İnsanın inancı üzerinden çevreye karşı bilinçlendirilmesi kaçınılmazdır.

Bugün insanlık, karşılaştığı çevre felaketlerinin, ya da doğal afetler sonucunda ortaya çıkan can veya mal kayıplarının pek çoğunun sebebinin kendisi olduğunun farkında olmalıdır. Manevi değerlerini maddeye kurban ederek ahlâkî bunalıma sürüklenen insan, Allah'a isyan ederek çevresindeki varlıklara karşı işlediği kötülüklerle felakete davetiye çıkarmaktadır [10]. Kur'ân'da yeryüzüne yani çevreye ve doğaya verilen zararların, yapılan tahribatların kaynağının, inanç ve ahlâk temelli davranışların yanlışlıkları olduğuna işaret eder (Rûm, 29/ 41).

Klasik dönemde her yönüyle metafizik değerlere atfedilen kâinat varlıkları, modern dönemde manevî değer olmaktan çıkarılmış sadece işlenip tüketilen, üretime hammadde olmaktan öte bir değer taşımayan unsur olarak algılanmıştır. Be sebeple saygınlığını yitirmiş, bilim, sanayi ve teknoloji hammaddesi konumuna indirgenen bir varlık haline getirilmiştir.

Modern dönemde insan, tabiatı ya savaşılmaması ve mağlup edilmesi gereken bir vahşî düşman veya alınıp-satılabilen bir meta yahut sanayi üretiminin hammadde kaynağı şeklinde telakki eder hale gelmiştir [19]. Hâlbuki yeryüzü ve orada bulunanlar sadece insana ait değildir; aksine yaratıcı onu ve içindekileri bütün canlılar için yaratmıştır; dolayısıyla insan gibi diğer canlıların da tabiatın yararlanma hakları vardır (Rahmân, 55/ 10).

Modern dönem ekoloji anlayışı, bozulan insan-tabiat dengesini yeniden

sağlayıcı çözümler bulmaya çalışmaktadır. Bunun yanı sıra ilâhî ölçüleri ve ilkeleri doğrudan veya kapalı bir şekilde inkâr eden seküler ve profan anlayış yüzünden fitrî dengeleri altüst olmuş ve buhrana sürüklenmiş insanlığa, yine inkârcı ve bozguncu başka görüşler lanse edilmektedir. Kur'ân'ın ifadesiyle bozguncu olduklarını inkâr ederek "Biz ıslah edicileriz" (Bakara, 2/ 11) iddiasında bulunanlarca kurtuluş reçetesi olarak bu düşüncelerin sunulması, yeryüzündeki tabii bozulmayı derinleştirmektedir [21].

Modern insan için tabiat artık üzerinde tefekküre dalınacak metafizik değerler yüklenecek bir nesne değildir. Dünyanın yorum dolu bir metin olarak görülmesi sona erdirilmiştir. Bu sayede tabiat, insanın, üzerinde egemenliğini ilân edebileceği, kendi istediği gibi biçimlendirebileceği bir nesnelere yığımına dönmüş olur. Ekosistemdeki bu bozulmada geleneksel değerlerin terkedilmesi önemli bir rol oynadı. Çünkü hangi dine mensup olursa olsun, aydınlanma dönemine kadar insan, tabiata dinî ve geleneksel değerleri referans alarak bakıyordu (Aydın, Hüseyin, *Ekolojik Sorunlar*, s. 43-52). Dolayısıyla canlı cansız bütün varlıkların manevî bir anlamı ve kutsal bir değeri vardı. Aslında bu, geleneksel insanın kendine, hayata ve varlığa bakışıyla, kısaca hayat felsefesiyle doğrudan ilişkili bir durumdur. Çünkü onun hayatında kutsalla ilişkili olmayan bir şey yoktu. Geleneksel dinî referanslar, insanla diğer varlıklar arasında temel değerleri oluşturuyor; onlarla barış içerisinde yaşamasını sağlıyordu [7].

Modern-Çağdaş anlayışın doğal bir sonucu olan 'ekonomik ve teknolojik ilerleme' beraberinde yeni bir dizi zorluk ve sıkıntılar da getirmiştir. Ekolojik problemlerin seküler/ din dışı bir dünya görüşü güdümünde, tabiatı fethetme görevi yüklenmiş bir bilim anlayışı, ilerlemeci ideoloji, durmadan ve sınırsız üretmeyi hedef alan bir teknoloji ve aynı zamanda ekonomik gaye ile doğup bu günlere gelmiş olması konunun merkezini oluşturuyor [21].

Öte yandan evrendeki dengeyi gözetmeyen, tabiatı tahrip ederek üretme-tüketme ve sömürü yarışına giren modern çağın insanının yol açtığı çevre felâketinin de bir tür tabiat fesadı yani yıkma ve yok etme olduğu kabulü dikkatlerden kaçmamalıdır [20].

Her ne kadar tabiatın tahribi, bir bakıma insanın yaratılışıyla başlamıştır denebilirse de, bunun tabii ve gerekli olmayan bir yolla, tabiatın ve ondaki

insan da dahil bütün canlıların varlık ve hayat düzenini tehdit edecek derecede bir hal alması, hiç şüphesiz Batı'daki son yıllarda gelişen sanayi ve teknoloji ile ve onları ortaya çıkaran felsefî ve siyasî düşüncelerin eseridir [23]. Modern çağ insanı her bakımdan özgürlüğü, özellikle de bireysel özgürlüğü vazgeçilemez bir kutsal gibi görmeye başlamıştır. Bu anlayış, modern insanda her şeyin sahibi olma ve her şeye hükmedebilme arzusunu doğurdu. Neticede insan, tabiatı da kendisinin mülkü ve özgürlük alanı olarak görmeye başladı. Sonuçta tabiat, onun istediği gibi kullanabileceği, isteklerini sorumsuzca ve sınırsızca yerine getirebileceği bir eşya konumuna getirilmiş oldu.

Tabiatla işbirliği yaparak ondan gereği gibi istifade edecek yerde, durmadan onunla çatışan modern insan ile tabiat arasında, topyekün bir dengesizlik ve uyumsuzluk meydana gelmiştir. Bu dengesizliğin sebebi insanla yaratıcı arasındaki uyumun bozulması ilişkinin kopmasıdır [19]. Kurallar, ölçüler ve değerler bütünü olan kültür, uygarlıktan uygarlığa değişecektir. İslam kültürünün kaynağı vahiydir. Çağımızda insanın ve uygarlığın önüne geçen teknoloji, böyle bir kültürün denetimine girmedikçe, dünya onun doğurduğu kaostan kurtulamayacaktır [23].

Bunun için tabiatla barışık olmak, onun sahibi ve yaratıcısı ile yani ilâhî düzenle barışık olmaya bağlıdır. Kur'ân'a göre insan tabiatla çatışık değil, barışık olmalıdır. Zira tabiatla çatışma O'nu kendisinin varlık ve birliğine delil kılan Allah ile çatışma anlamına gelir. Beşerî olanın ilâhî olanla çatışması, her hal ve şartta beşeri olanın hezimetini neticeleneceğinden ilahî olana tabi olmak en akılcıca yoldur. Tabiat varlıkları gibi insan da yaratıcı güce teslim olmalıdır.

Sonuç

Kâinat Allah'ın yarattığı ve ilâhî sisteminin yürüdüğü bir varlık âlemidir. Tabiatın mükemmel yaratılışı ve onun kusursuz işleyişi insanın kendi eliyle bozulmaktadır. Sınırsız ve doyumsuz bir mülk edinme ve hırsını tatmin peşinde koşan insan kendi elleriyle kendisine nimet olarak sunulan tabiatı tahrip etmekte ve bu tahribatın cezasını yine kendisi çekmektedir.

Allah ve ahiret inancından yoksun toplumlar hiç kimseye hesap

vermeyeceği düşüncesinden hareketle sorumsuzca çevreyi yakıp yıkmaktadır. Kur'ân, insanın emrine ve hizmetine verilen her nimetten hesap sorulacağını hatırlatarak inananlardan sorumluluğunu üstlendikleri tabiatı korumalarını ister. Kur'ân'a göre kainatta var olan her şey onu yaratana aittir ve onu insanın sahiplenmeye çalışması doğru değildir. Aslında tabiat insana emanet olarak verilmiştir. Onu kullanırken emanet olduğu bilincini yitirmemeli ve ondan yararlanırken bu bilinçle hareket etmelidir.

Bitki örtüsünün korunmasından iklim değişikliklerine sebep olan havayı ve çevreyi kirletici tarzda sanayileşmeye, şehirciliğe, şehirleşme ve konut alanlarının belirlenmesine kadar çok geniş kapsamlı hukukî ve ahlâkî müeyyideleri öngören, yaptırım gücü fazla, kuşatıcı çevre kanunlarının çıkarılması zarurî hale gelmiştir. Tabiatı ve çevreyi korumaya yönelik tedbirlerin sadece hukukî yaptırımlar olması insan fitratı açısından da yeterli olmayacağından insan üzerinde daha etkili olacağı düşünülen ahlâkî ölçü ve yaptırımların da gündeme getirilmesi önemlidir.

Netice itibarıyla Kur'ân insana, kendisine ait olmayan şeyi istediği gibi kullanamayacağı mesajıyla bir emanet bilinci verir. Kur'ân kâinatın ve tabiatın Allah'ın ayetleri olduğunu hatırlatır ve korunmasını, saygı gösterilmesini ister. Bu anlamda tabi çevrenin korunması her şeyden önce insanın inancının düzeltilmesi, sonra insana ahlak ve hukuk bilinci yani adâlet duygusu ve tabiata saygı bilinci kazandırılmasıyla sağlanabilir.

KAYNAKLAR

- [1]. Yeniçeri, Celal, Uzay Ayetleri Tefsiri, Erkam Yayınları, İstanbul, 1995.
- [2]. Yildirim, Duran Ali, Kur'ân'da Fesat, Çimke Matbaası, Konya, 2016.
- [3]. Bayrakdar, Mehmet, İslam ve Ekoloji, D.İ.B. Yayınları, Ankara, 1997.
- [4]. Aydın, Mustafa ve Arkadaşları, Kur'ân ve Çağımız, Pınar Yayınları, İstanbul, 2010.
- [5]. Öztürk, Mustafa, Kur'ân ve Yaratılış, KURAMER yay. İstanbul, 2015.
- [6]. Fazlurrahmân, İslam Açısından Bilim ve Felsefe, (Çev. Cemal Karaağaçlı), Çığır Yayınları, İstanbul, 1979.
- [7]. Karsli, Ahmet Hilmi, Çevre Sorunu ve Kur'ân'ın Çevre Öğretisi, Diyanet

İlmi Dergi, c. 48, Sayı:1, Ankara, 2012.

- [8]. Fazlurrahmân, Ana Konularıyla Kur'ân, Çev. Alparslan Açıkgenç, Fecr Yayınları, Ankara, 1993.
- [9]. Düzenli, Yaşar, Kur'ân Işığında Evrensel Dengeler ve İnsan, İFAV Yayınları, İstanbul, 2000.
- [10]. Oruçhan, Osman, Hz. Peygamber'in Sünnetinde Çevre Duyarlılığı: Ahlâkî Bir Örneklik, The Journal of Academic Social Science Studies, Number: 59 , p. 189-202, Autumn I 2017.
- [11]. Bayrakdar, Mehmet, Asr-ı Saâdet'te Çevre Bilgisi, (Bütün Yönleriyle Asr-ı Saâdet'te İslam içinde), (I-V), Beyan Yay. İstanbul, 1994
- [12]. İbn-i kayyim el-cevziyye, Zâdu'l-Mead Fi Hedy-i Hayri'l- İbad, (I-VI), Trc. Ve Thk. Muzaffer Can, Cantaş Yayınları, İstanbul, 1991.
- [13]. Ağırman, Mustafa, Asr-ı Saaddet'te Ordu ve Savaş Stratzejisi, (Asr-ıSaâdet'te İslam Kitabı içinde), Edidör Vecdi Akyüz), Beyan Yayınları, İstanbul, 1994, IV.
- [14]. İbnu'l-Esîr, Üsdü'l-Ğâbe fî Ma'rifeti's-Sahabe, Kahire, 1970, III, 276.
- [15]. El-belâzurî, Fütûhu'l-Büldân, (Çev. Mustafa Fayda), K.T.B. Yay, Ankara, 1987
- [16]. Buharî, Mahmmmed İbn İsmail, el-Câmiu's-Sahih, (I-III), Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981
- [17]. Müslim, İbn Haccac el-Kureyşî en-Neysâburî, Sahih-i Müslim, (I-V), Dâru'lhyâi't-Turasi'l-Arabî, Beyrut, Trsz.
- [18]. Ebû Dâvud, Menâsik, 96.
- [19]. Uslu, Çevre Sorunları, s. 11-12
- [20]. Kutluer, İlhan, 'Fesat' Md. DİA, XII, 421, İstanbul, 1995.
- [21]. Kutluer, İlhan, Erdemli Toplum ve Düşmanları, İstanbul, 1996, s. 162; Aydın, s. 186.
- [22]. Bayrakdar, Tarihte Ekoloji ve Çevrecilik, V, 218-219.
- [23]. Gürdoğan, Ersin Nazif, Kirilenmenin Boyutları, İnsan Yayınları, İstanbul, 1989

Çevreye Karşı Yönelim ve Çevreci Davranışlarda Dindarlığın Rolü Nedir? Ampirik Bulguların Değerlendirilmesi

Prof. Dr. Ali Ayten

Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Giriş

İnsan çevre ilişkisi, geçmişten günümüze farklı evrelerden geçmiş ve bireyin doğal çevreye olan bakış açısı bu süreç içerisinde değişmiştir. Özellikle sanayi devriminden sonra insan-doğal çevre ilişkisinde bariz değişikliklerin olduğu dile getirilmiştir. İnsanın doğaya hükmetmek ve doğayı işleyip kullanmak, doğal kaynakları tüketmek gibi eğilimleri daha bariz bir şekilde bu dönemde görülmeye başlamıştır. Günümüzde bireyin sahip olma ve kazanma hırısı küresel boyuttaki tüketim kültürüyle birleştiğinde doğal çevreye olan olumsuz ve tahakküm etmeci bakış açısı giderek artmıştır. İnsanoğlunun doğal çevredeki sorunları farketmesi ve doğal çevreyi bitmez tükenmez değil de sınırlı kaynak olarak algılamaya başlaması da tarihsel

süreçte oldukça yeni sayılabilecek bir durumdur. 20. yüzyılın ortalarına kadar çevresel sorunlar ya görmezden gelinmiş ya da insan ve ahlakla ilgili bir problem değil de sanayileşme, şehirleşme gibi daha harici etmenlerle açıklanabilecek bir durum olarak değerlendirilmiştir. Fakat özellikle “küresel ısınma” tartışmaları ve insanlara çevresel sorunların uzanımlarını gündelik hayatlarında görmeye başlamalarıyla mesele insani ve ahlaki bir sorun olarak da ele alınmaya başlamıştır. İnsanı merkeze alan ve bir yönüyle doğal çevre karşısında üstün olarak konumlayan yaklaşımların yanında, insanı doğal çevre karşısında sorumlu bir birey olarak algılayan ve çevrenin mutlak hakimi olarak değil de koruyucusu olarak gören yaklaşımlara da önem verilmiştir [1, 2, 3, 4].

Pek çok dinin, birbirinden farklı içerik ve yoğunluklarda olsa da çevre bilincini destekleyen, çevrenin korunmasını öğütleyen ilkeler ortaya koydukları söylenebilir. Alanyazına bakıldığında bu konu sosyal bilimciler tarafından ele alınmış ve “dindarlık ile çevre bilinci, çevreye karşı olumlu bir tutuma sahip olma, çevreci davranışlar ortaya koyma arasında ne tür bir ilişki vardır?” sorusuna cevap aranmıştır. Özellikle Batı’da bu konuda pek çok çalışmanın yapıldığını tespit etmek mümkündür. Yahudi-Hristiyan geleneğindeki çalışmalarda çevreye karşı tutum ve davranışlar ile dindarlık, dini bağlılık, dini inanç ve değerler arasındaki ilişkiler incelenmiş ve farklı sonuçlara ulaşılmıştır [5, 6, 7]. Kimi araştırmalar dindarlıkla çevreci yönelim ve davranışlar arasında olumlu ilişki olduğunu gösterirken bazı araştırmalar da söz konusu değişkenler arasında herhangi bir ilişki olmadığı ya da olumsuz ilişkinin olduğu tespit edilmiştir [8, 9, 10, 11]. Türkiye’de ise konunun dindarlık ve çevre ilişkisine dair yapılan çalışmalarda, ‘dönüşen maneviyat ve çevre krizi’ [12], ‘çevre sorunları ve dindarlıkla ilişkisi’ [13], ‘dini kaynaklar açısından çevre bilinci’ [14], ‘İslam ahlak öğretisinde çevre algısı ve bilinci’ [15] gibi başlıklarla ele alındığını görmekteyiz. Türkiye’de yaşayan bireylerin çevreye karşı tutum ve yönelimleri ve çevreci davranışlarını tespit etmeye yönelik ampirik çalışmalar oldukça azdır. Bu araştırma bu yönüyle diğerlerinden ayrılmakta ve bulgularıyla konuya farklı bir boyut kazandırmayı amaçlamaktadır.

Bu makalede dindarlık (bireysel dindarlık ve ibadet, etki boyutları)

çevreye karşı yönelim ve çevreci davranışlar konusu ele alınmıştır. Makalede dindarlık konusu, ileride ayrıntılı olarak anlatılacağı üzere, hem bireysel dindarlık hem de dindarlığın ibadet ve etki boyutlarını içerecek şekilde tasarlanmış ve söz konusu hususları içerecek iki farklı ölçek kullanılmıştır. Bireylerin çevreye karşı yönelimleri ise Erich Fromm'un (1976) 'sahip olma' ve 'olma' yöneliminden mülhem olarak geliştirilmiş çevreye karşı yönelim ölçeği çerçevesinde ele alınmıştır. Yine çevreci davranışlar da 'israf etmeme' ve 'aktif çevre duyarlılığını' içerecek çevreyi koruma ve sahip olunan doğal kaynakların israf edilmeyip yerli yerince kullanılması fikri üzerinde kurgulanmış bir ölçek çerçevesinde incelenmektedir. Bu bağlamda bireylerin çevreye karşı yöneliminde ve çevreci davranışlar gösterip göstermemesinde etkili olan cinsiyet, yaş, dindarlık gibi değişkenlerin ne kadar ve hangi yönde etkili olduğu üzerinde durulmaktadır. Makalenin içeriğini oluşturan araştırmada temel olarak, "bireylerin çevreye karşı yönelimlerinde ve çevreci davranışlarında hangi faktörler etkilidir?" sorusuna cevap aranmıştır. Bu soru ve ilgili alan yazın taramasından sonra şu hipotezler belirlenmiştir:

(H1): Kadınların emanet görme yönelimi erkeklerin ise sahip olma yönelimi daha yüksektir; (H2): Kadınlarda israftan kaçınma erkeklerde ise aktif çevre duyarlılığı daha yüksektir;

(H3): Dindarlık ile çevreci davranışlar (israftan kaçınma ve aktif çevre duyarlılığı) ve emanet görme yaklaşımı arasında olumlu ilişki vardır;

(H4). Dindarlık ile sahip olma yönelimi arasında ise olumsuz ilişki bulunmaktadır;

(H5): Çevreci davranışlarda çevreye yönelim dindarlıktan daha etkili bir faktör olacaktır.

Yukarıda da ifade edildiği üzere bu değişkenleri içeren araştırmaların sayısı müslüman örneklerde yeterli değildir. Bu araştırmayla alanyazındaki bu tür bir boşluğu doldurmak hedeflenmiştir.

Metot

Araştırmada metot olarak dokümantasyon ve betimsel ilişkisel tarama modeli kullanılmıştır. Bilgiler ise anket tekniğinden faydalanılarak toplanmıştır.

Araştırma Grubu

Araştırma grubu, İstanbul'un farklı semtlerinde ikamet eden 292 kişiden oluşmaktadır. Araştırmaya katılanların %56,2'si (164 kişi) kadın %43,8'i (128 kişi) erkektir. Örneklemin yaş aralığı (ranj) 15-64 arasında değişirken, yaş ortalaması ise 24.7'dir (SD=7.97). Araştırmaya katılanların gelişim dönemlerine uygun olarak dağılımına bakıldığında ise %31'4'ünün ergenlik ve son ergenlik döneminde %60'ının ilk yetişkinlik döneminde ve son olarak %8.6'sının orta yetişkinlik ve son yetişkinlik döneminde olduğu görülmüştür.

Ölçme Araçları

Araştırmanın konusuna, problemlerine ve amacına uygun olarak geliştirilen *Çevreye Karşı Yönelim Ölçeği*, *Çevreci Davranışlar Ölçeği* ve *Bireysel Dindarlık Ölçeği*, *Dindarlık Ölçeği'*nden oluşan anket formu, bilgi toplama ve ölçme aracı olarak kullanılmıştır. Ayrıca anketin ilk bölümünde, kişisel özellikleri (cinsiyet, yaş vb.) tespiti yönelik sorulara da yer verilmiştir. Bireylerin çevreye yönelik tutumları ve davranışlarının ölçüldüğü ölçeklerde, kişilerin çevreyle ilgili algılamaları ve başta küresel ısınma olmak üzere çevre sorunlarını önleme konusunda ferdi olarak yaptıkları sorgulanmıştır.

Çevreye Karşı Yönelim: Deneklerin çevreye karşı yönelimlerini tespit etmek için Ayten (2010) tarafından geliştirilen ve güvenilirlik-geçerliliği yapılan *Çevreye Karşı Yönelim Ölçeği* kullanılmıştır [2]. Ölçeği oluşturan soru ifadeleri, bireylerin doğal çevreye karşı sahip olabilecekleri temel yaklaşımları yansıtacak şekilde oluşturulmuş, teorik kısımda zikredilen 'sahip olma' ve 'emanet görme' yönelimlerinin her birinin içerdiği nitelikleri içeren 14 sorudan oluşmuştur.

Ayten (2010), ölçeğin yapı geçerliliğini test etmek için yaptığı faktör

analizinde ölçeğin Kaiser-Mayer-Olkin (KMO) değerinin (0,72); faktör analizinin dayandığı korelasyonların istatistiksel olarak anlamlılığını gösteren Bartlett's Test of Sphericity değerinin ($x^2=402,60$; $p=000$) olduğunu tespit etmiştir. Ayten ölçeği *Emanet Görme Yönelimi (5 ifade)* ve *Sahip Olma Yönelimi (6 ifade)* olarak iki alt boyutta yapılandırmıştır (Ayrıntılı psikometrik değerler için bkz. [2].)

Çevreci Davranışlar: Araştırmada katılımcıların çevreye karşı yönelimlerini belirlemenin yanısıra çevreyi koruma adına yaptıkları davranışların tespit edilmesi de amaçlanmıştır. Bu amaçla, Ayten (2010) tarafından geliştirilen *Çevreci Davranışlar Ölçeği* kullanılmıştır [2].

Ayten (2010) ölçeğin geçerlilik ve güvenilirlik analizlerini yapmış ve Kaiser-Mayer-Olkin (KMO) değerinin (0,81); faktör analizinin dayandığı korelasyonların istatistiksel olarak anlamlılığını gösteren Bartlett's Test of Sphericity değerinin ($x^2=851,815$; $p=000$) olduğunu tespit etmiştir. Ölçek iki alt boyuttan oluşturulmuştur: *Aktif Çevre Duyarlılığı (7 ifade)*, *İsraftan Kaçınma (7 ifade)* (Ayrıntılı psikometrik değerler için bkz. [2].).

Dindarlık: Araştırmada katılımcıların dindarlık düzeylerini tespit etmek amacıyla Zagumny, Pierce, Adams ve Fallos (2012) [16] tarafından geliştirilen ve psikometrik analizleri yapılan ve Ayten (2013) tarafından Türkçe'ye çevirilip uygulanan *Bireysel Din Envanteri (Individual Religion Inventory)* ve Ayten (2012) tarafından geliştirilen *Dindarlık Ölçeği* kullanılmıştır [17, 18]. *Bireysel Din Envanteri*, bireylerin ferdi hayatında dinin etkisini, dini bilgi düzeyini ve dini anlayışını geliştirmeye verdiği önemi, dinin bireysel hayatında taşıdığı değeri ölçmeyi hedefleyen, tek boyutlu 6 maddelik bir ölçektir: "Sıklıkla dinim hakkında bilgiler okuyorum", "Kendi dinimi daha çok anlamaya çalışıyorum", "Hayatın anlamıyla ilgili birçok sorunun cevabını içerdiği için, din benim için önemlidir", "Dini inançlarım, yaşama karşı bütün bakış açımı etkilemektedir", "Din, hayatımdaki bütün uğraşları etkilemektedir", "Kişisel olarak dini düşünce ve dualara belirli bir süre ayırmak benim için önemlidir." Maddelerin her biri için seçenekler ise: "bana hiç uygun değil (1 puan)", "bana uygun değil (2 puan)", "bana biraz uygun (3 puan)", bana oldukça uygun (4 puan) ve "bana çok uygun (puan)" şeklindedir. Ölçekte 6 madde olduğundan ölçekten alınan en düşük puan 6,

en yüksek puan ise 30'dur (Ayrıntılı psikometrik değerler için bkz. [17].).

Araştırmada kullanılan ikinci *Dindarlık Ölçeği* ise gençlerin inanç, ibadetleri yerine getirme sıklığı ve dinin etkisini bireysel ve sosyal yaşamda hissetme düzeylerini sorgulayan 9 sorudan oluşmuştur. Ayten (2012) tarafından geliştirilen bu ölçeğin sorularıyla, katılımcıların dini inançların hayatta önemli kararlar vermede, sosyal ilişkilerde, giyim kuşamda, yeme-içmedeki etkisi ve namaz, oruç, dua, Kur'ân okuma gibi ibadetleri ne sıklıkla yerine getirdikleri sorgulanmıştır. Cevaplarda üç farklı "Çok etkili, biraz etkili, hiç etkili değil" [18], "Her zaman, bazen, hiçbir zaman" seçenek şeklinde sunulmuş; seçenekler olumludan olumsuz 3, 2, 1 şeklinde puanlanmıştır. Ayten (2012) yaptığı faktör analizi sonrasında ölçeğin 9 sorudan ve iki alt boyuttan (dini etki boyutu ve dini ibadet boyutu) oluştuğunu tespit etmiştir (KMO=0.773; $\chi^2=258.387$; $p=000$; ölçeğin açıklama yüzdesi %50,2; (Ayrıntılı psikometrik değerler için bkz. [18].).

Verilerin Toplanması ve İstatistiksel Analizi

Anket, Mart 2018 tarihinde İstanbul'da farklı yaş grubundan katılımcılara uygulanmıştır. Uygulamanın bir kısmı internet üzerinde online olarak diğer kısmı ise anket formlarının dağıtılması suretiyle uygulanmıştır. Uygulamada, deneklerin gönüllü olmaları ön planda tutulmuş ve uygulamanın sağlıklı olması amacıyla uygulama esnasında gerekli açıklamalar yapılmıştır.

Veri temizleme işleminden sonra Veri analizi, SPSS paket programı yardımıyla yapılmıştır. Veri temizleme işleminden sonra, 292 kişinin doldurduğu anketler üzerinden hipotezlerin test edilmesi için gerekli analizler yapılmıştır. Analizler esnasında betimleyici analizler,

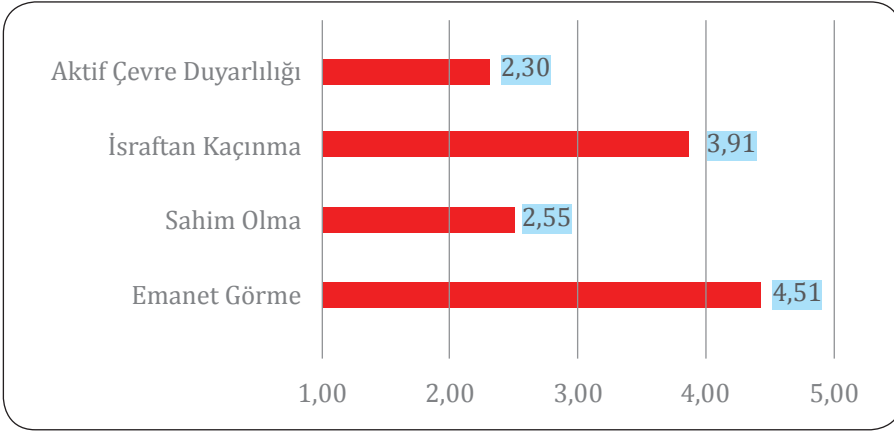
t-test, Pearson Korelasyon analizi ve Aşamalı Regresyon analizi kullanılmıştır. Bu araştırmanın içeriği daha çok birincil verilere dayanmaktadır. Bununla birlikte konunun teorik alt yapısının oluşturulması, ölçeğin hazırlanması, bulguların yorumlanması ve karşılaştırmaların yapılması sırasında diğer araştırmaların ulaştığı bulgulardan da ikincil veriler olarak faydalanılmıştır.

Bulgu ve Yorumlar

Araştırmada cevapları aranan, “katılımcıların çevreye karşı yönelimleri ve çevreci davranış gösterme eğilimleri genel olarak nasıldır? Çevreye karşı yönelimde ve çevreci davranışlar gösterme eğilimlerinde cinsiyetin rolü var mıdır? Dindarlıkla ilişkisi nedir? gibi temel sorulara dair bulgular bu başlık altında sırasıyla sunulmakta ve ilgili hipotezler test edilerek yorumlamalar ve karşılaştırmalar yapılmaktadır.

Bireylerin Çevreye Karşı Yönelimleri ve Çevreci Davranışlar Gösterme Eğilimleri Nasıldır?

Bireylerin çevreye karşı yönelimini belirlemeyi amaçlayan ölçekte “Emanet Görme” ve “Sahip Olma” olarak iki temel yönelim bulunmaktadır. Şekil 1.5.1’de sunulan betimleyici analiz bulguları, katılımcıların “Emanet Görme” boyutundan aldıkları ortalamaların (M=4.51) “Sahip Olma” boyutundakinden (M=2.55) daha yüksek olduğunu göstermiştir. Bu bulguya bağlı kalarak, derecelendirmesi 1 ile 5 arasında değişen bir parametrede, bireylerin doğal çevreyi emanet görme yöneliminin oldukça yüksek, sahip olma yönelimin ise normal düzeyde olduğu söylenebilir. Bu bulguyu biraz açmak gerekirse, bireylerin “doğayı korumayı gelecek nesillere karşı sorumluluk olarak görme, kutsal bir emanet olarak algılama, tabiata zarar vermemek için yaşam tarzını değiştirebilme” gibi özellikleri içeren emanet görme yönelimi “insanı doğal çevrenin hakimi olarak algılama, insana sağladığı fayda oranında doğal çevreyi değerli görme, böcekleri yararsız addetme” yi içeren sahip olma yönelimine kıyasla daha fazladır. Bu bulgu aslında bireylerde en azından tutum düzeyinde doğal çevrenin korunması ve kollanması anlayışının olduğu şeklinde yorumlanabilir. Daha önce yapılan araştırmalarda benzer şekilde bireylerin emanet görme yönelimi sahip olmaya göre daha yüksek bulgulanmıştır [2, 3].

Şekil : Araştırma Grubunun Farklı Boyutlardaki Çevreye Karşı Yönelim ve Çevreci Davranışlarını Gösteren Aritmetik Ortalamalar.

Araştırmada katılımcıların çevreci davranışlarına ilişkin bir profil çıkarmak amacıyla, bireylerin çevreyi koruma adına sergiledikleri davranışların göstergesi olan ortalama puanlar hesaplanarak Şekil 1.5.1’de sunulmuştur. Katılımcıların çevreyi koruma adına yaptıkları davranışlar faktör analizine bağlı kalınarak "aktif çevre duyarlılığı" ve "israftan kaçınma" şeklinde iki boyut altında ele alınmıştır. Katılımcıların her bir boyuttan aldığı ortalamalardan hareketle, örneklemin çevreci davranışlar gösterme profili çıkarılmış ve "bireylerin çevreyi koruma davranışları içerisinde hangi unsurlar öne çıkmaktadır?" sorusuna cevap aranmıştır. Şekil 1.5.1’de görüldüğü üzere bireylerin "israftan kaçınma" ($M=3,91$) boyutundan aldıkları puan "aktif çevre duyarlılığı"na ($M=2,30$) göre oldukça yüksektir. Benzer bulgulara daha önceki araştırmalarda da ulaşılmıştır [2, 3]. Söz konusu tüm bu bulgulara dayanarak şunu söyleyebiliriz: Bireylerin israftan kaçınmayı içeren "ekmeği israf etmeme, temizlikte suyu tasarruflu kullanma, tasarruflu ampuller tercih etme, elektrikli ev aletlerini kullanırken tasarruflu kullanma" gibi çevreci davranışları yerine getirme eğilimleri, aktif çevre duyarlılığı olarak isimlendirilen "ağaç dikme kampanyalarına katılma, kullanılmış atık pilleri özel kuruluşlara ulaştırma, çevreyi korumaya yönelik bilgilendirme ve bilgilendirme faaliyetlerinde bulunma" gibi çevreci

davranışlara göre daha yüksektir. Bu durumun iki sebebi olabilir:

Birincisi, israftan kaçınma boyutunda yer alan “çevreci davranışların aktif çevre duyarlılığı boyutundaki davranışlara göre daha külfetsiz olması ve daha az fedakârlık gerektirmesidir. Örneğin ekmek ve su tasarrufu yapmak, ağaç dikme veya çevreyi korumaya yönelik bilgilen(dir)me faaliyetlerinde bulunmaya göre daha az külfetlidir. İkincisi, israf etmemenin yani su, ekmek ve enerji tasarrufunun ekonomik boyutunun olmasıdır. Özellikle büyük şehirlerde ekmek, su ve enerji tasarrufunun aile bütçesi için taşıdığı önem israftan kaçınmada önemli bir motivasyon olarak düşünülebilir. Bütün bunların yanı sıra “israf etmeyin” öğüdünün ve geleneksel kültürdeki “ekmek ve suya atfedilen kutsallığın” insanlar arasında yaygınlık kazanmasının da israf etmeme eğiliminin yüksek olmasında rol oynadığı söylenebilir. Üçüncüsü ise aktif çevre duyarlılığı çerçevesindeki çevreci davranışlar daha çevreyi koruma konseptinde yeni bir şemayı gerektirmektedir. Bu yeni şemalar ise henüz ekmek ve suyun israf edilmemesi şeması kadar kültürde mündemiç halde bulunmamaktadır [2].

Örneklemin genel çevreci davranış eğilimlerini gösteren ortalamanın (M=3,1; SD= 0,625) hemen hemen normal düzeyde olduğu söylenebilir. Araştırmacı tarafından yapılan benzer bir araştırmada da bu ortalama 3,35 bulunmuştur [2]. İfade beyanı esasına dayanan bu ölçümde ifade edilen ile gerçekte yapılan arasındaki farklılık da değerlendirildiğinde bu ortalamanın daha yüksek olması beklenebilirdi. Bütün bunlar dikkate alındığında, bireylerin çevreci davranış eğilimlerinin geliştirilmesine ihtiyaç olduğu söylenebilir. Benzer şekilde, özellikle öğrenciler üzerinde yapılan bazı araştırmalarda bireylerin çevre bilincinin yetersizliğine işaret eden bulgular elde edilmiş ve çevre bilincinin kazandırılmasının önemi vurgulanmıştır [19]. Çevreye karşı sergilenen bu bilinç eksikliğinin evrensel empati olarak değerlendirebileceğimiz doğal çevreye karşı empati eksikliğinden kaynaklandığı düşünülebilir. Ayrıca çevresel sorunların algılanması konusunda sorumluluğun dağılması olarak ifade edebileceğimiz bir durum da söz konusudur. İnsanlar, zaman zaman “nasıl olsa birileri çevre sorunları için bir şeyler yapıyordur” düşüncesine kapılabilir ve kişisel olarak bir sorumluluk hissetmeyebilir. Bu da kişilerin, ‘Bir birey

olarak ben ne yapabilirim?’ sorusuna olumsuz cevap vermelerine sebep olabilmektedir. Ayrıca modern zamanda küresel bir değer haline dönüşen ve adeta bireylerin varolma biçimi haline gelen tüketim kültürü de bireylerin israftan kaçınma ve çevreyi koruma tutumlarını olumsuz etkilemektedir. Kazanma, sahip olma ve tüketme hırsı bireylerin israf etmeme ve doğal çevreyi koruma eğilimlerini zorlamakta bu da hem yönelim olarak hem de çevreci davranışlar açısından süreci olumsuz etkileyebilmektedir.

Bireylerin Çevreci Davranışlarını Etkileyen Değişkenler (Çevreye Karşı Yönelim, Dindarlık, Yaş vb.) Hangileridir?

Araştırmada bireylerin çevreci davranışlarında hangi değişkenlerin ne yönde etkili olduğu, bu değişkenlerden hangisinin diğerlerinden daha etkili olduğu sorgulanmış ve çevreci davranışlarda çevreye karşı sergilenen yönelim türünün dindarlıktan daha etkili olacağı öngörülmüştür. Bu hipotezi test etmek için aşamalı çoklu regresyon (*stepwise multiple regression*) analizi gerçekleştirilmiştir ve bulgular Tablo 1.5.1’de sunulmuştur. Dindarlık değişkenleri (bireysel dindarlık, dini inanç boyutu, dini ibadet boyutu), emanet görme ve sahip olma yönelimleri ve yaş bağımsız değişkenler olarak, çevreci davranışlar (israftan kaçınma ve çevre duyarlılığı), bağımlı değişken olarak regresyon modeline dâhil edilmiştir. Analiz neticesinde emanet görme, bireysel dindarlık, dini etki ve sahip olma yönelimlerinin çevreci davranışlar üzerinde etkili olduğu dini ibadet ve yaş değişkenlerinin anlamlı bir etkisinin olmadığı görülmüştür.

Tablo 1.5.1’de görüldüğü üzere, düzeltilmiş r^2 değerleri (ΔR^2), 1. Adımda "emanet görme" yaklaşımı çevreci davranışlardaki değişimin %5’ini açıklarken, 2. Adımda "bireysel dindarlık" la birlikte %8’ini 3. Adımda "bireysel dindarlık" ve "dini etki" boyutlarıyla birlikte %10’unu ve son olarak 4. Adımda "bireysel dindarlık", "dini etki" ve "sahip olma" boyutlarıyla birlikte %11’ini açıkladığını göstermiştir. Beta (β) değerlerine bakıldığında ise, çevreci davranışlar üzerinde "emanet görme", "bireysel dindarlık" ve "sahip olma" boyutlarının olumlu "dini etki" boyutunun ise olumsuz etkisinin olduğu görülmüştür. Bu bulgular "emanet görme" yöneliminin çevreci davranışlarda dindarlık değişkenlerinden daha etkili

olacağını öngören araştırma hipotezini doğrulamıştır [3]. Yine bu bulgulara göre, çevreci davranışlara sahip olmada yaşam tarzı, eğitim düzeyi, kişilik, empati gösterme yeteneği, ekonomik durum vb. başka faktörlerin de etkili olabileceği anlaşılmaktadır.

Tablo: Çevreci Davranışları Yordayan Faktörler (Aşamalı Çoklu Regresyon Analizi)

Bağımlı Değişken: Çevreci Davranışlar (İsraftan Kaçınma ve Aktif Çevre Duyarlılığı)		$\beta(p)$	$\Delta R^2 (p)$
1. Adım	Emanet Görme	0,248 (.000)	0.058 (.000)
2. Adım	Emanet Görme	0,219 (.000)	0.084 (.000)
	Bireysel Dindarlık	0,173 (.003)	
3. Adım	Emanet Görme	0,228 (.000)	0.104 (.000)
	Bireysel Dindarlık	0,286 (.000)	
	Dini Etki	-0,189 (.007)	
4. Adım	Emanet Görme	0,242 (.000)	0.117 (.000)
	Bireysel Dindarlık	0,294 (.000)	
	Dini Etki	-0,169 (.016)	
	Sahip Olma Yönelimi	0,131 (.022)	

Benzer şekilde bazı araştırmalarda da çevreci davranışlar sergilemede dindarlığın diğer faktörler arasındaki yeri ele alınmıştır [3, 20, 21].

Araştırmada yaşın çevreci davranışlar üzerinde herhangi bir anlamlı etkisi tespit edilememiştir. Bu durum araştırma grubunun büyük oranda yaş aralığı aynı dönemde olan öğrencilerden seçilmesiyle bağlantılı olabilir. Türkiye’de yapılan [2, 3] ve Avrupa ülkelerinde yapılan bazı araştırmalarda [22, 23] insanların yaşlarının çevreci davranışlar gösterme eğilimleri üzerinde etkili olduğu bulgulanmıştır.

Sonuç ve Öneriler

Araştırmada, bireylerin çevreye karşı yönelimleri, çevreci davranışları, cinsiyet yaş gibi demografik özellikleri ve dindarlık düzeyleri arasındaki ilişkiler ele alınmıştır. Araştırma verileri Mart 2018 tarihinde toplanan araştırmanın araştırma grubunun (N=292), yaklaşık %56'sını kadınlar %44'ünü erkekler oluşturmaktadır. Örneklem yaş aralığı 15-64 arasında değişirken, yaş ortalaması ise 24'tür. Toplanan veriler, araştırmanın hipotezlerini test etmeye uygun istatistiksel tekniklerle analiz edilmiştir. Araştırmada elde edilen bulgular ve diğer araştırma verileriyle yapılan karşılaştırmalar neticesinde şu sonuçlara ulaşılmıştır:

Katılımcıların doğal çevreyi emanet olarak görme yönelimi sahip olma yönelimine göre daha yüksektir. Daha açık bir ifadeyle, katılımcıların emanet görme yönelimine giren "tabiatı kutsal bir emanet olarak algılama ve onu korumayı gelecek nesillere karşı görev kabul etme, tabiatı Allah'ın varlığının izlerinin görüleceğini ve tabiatı zarar vermemek için insanın yaşam tarzını değiştirebilmesi gerektiğini düşünme" eğilimlerinin, sahip olma yönelimine giren "tabiatı insana sağladığı fayda oranında değerli görme, insanı doğal çevrenin hakimi olarak algılama ve insanın kendi faydası için bazen tabiatı zarar verebileceğini savunma" eğilimlerine göre daha yüksek olduğu anlaşılmıştır.

Katılımcıların israftan kaçınmayı içeren (suyu idareli kullanma vb.) çevreci davranışları yerine getirme düzeylerinin, ağaç dikme kampanyalarına katılma gibi aktif çevre duyarlılığı düzeylerine göre daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Çevreye karşı sergilenen yüksek düzeydeki emanet görme yöneliminin bireylerin özellikle aktif çevre duyarlılığı gerektiren ağaç dikme, kullanılmış atıkları değerlendirme, çevreyi korumaya yönelik bilgilenme/ bilgilendirme faaliyetlerinde bulunma davranışlarının geliştirilmesi gerektiği anlaşılmıştır.

Araştırmada kadınların "emanet görme" yöneliminin erkeklerin ise "sahip olma" yöneliminin daha fazla olduğu bulgulanmıştır. Yine erkeklerin "çevre bilincini geliştirmeye yönelik bilgilen(dir)me faaliyetlerinde bulunma, çevre kirliliğini protesto edecek gösterilere katılma, ağaç dikme kampanyalarına iştirak" gibi çevreci davranışları sergileme eğilimi kadınlara

göre daha yüksek çıkmıştır.

Dindarlık değişkenlerindeki (bireysel dindarlık, dini etki boyutu) artışla birlikte doğal çevreyi koruyup kollamayı içeren emanet görme ve israftan kaçınma eğiliminin arttığı buna karşı çevreye karşı sahip olma yöneliminin azaldığı anlaşılmıştır.

KAYNAKLAR

- [1]. Des Jardins, J. R. (2006). Çevre Etiği: Çevre Felsefesine Giriş (Çev. R. Keleş), Ankara: İmge Kitabevi.
- [2]. Ayten, A. (2010). 'Sahip olma'mi 'Emanet Görme' mi? Çevre Bilinci ve Dindarlık Üzerine Bir Araştırma. Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi. 10 (2), ss. 203-233.
- [3]. Ayten, A. & Hussain, A. (2017). The Relationship between Religiosity, Environmental Orientation and Environmental Behaviour: An Empirical Study with Turkish and British Muslim Samples. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. 53, ss. 27-44.
- [4]. May, R. (2013). Kendini Arayan İnsan (Çev. K. Işık). İstanbul: Okuyanlar Yayınları
- [5]. Kanagy, C. L. & Nelsen, H. M. (1995). Religion and environmental Concern: Challenging the Dominant Assumption. Review of Religious Research. 37 (1), ss. 33-45.
- [6]. Tsimpo, C. & Wodon, Q. (2016). Faith affiliation, religiosity, and attitudes towards the environment and climate change. The Review of Faith & International Affairs. 14 (3), ss. 51-64.
- [7]. Guth, J. L., Green, J. C., Kellstedt, L. A. & Smidt, C. E. (1995). Faith and the Environment: Religious Beliefs and Attitudes Towards Environmental Policy. American Journal of Political Science. 39 (2), ss. 364-382.
- [8]. Kanagy, C. L. & Willits, F. K. (1993). 'Greening' of religion? Some evidence from a Pennsylvania sample", Social Science Quarterly. 74(3), ss. 674-683.
- [9]. Eckberg, D. L. & Blocker, T. (1996). Christianity, Environmentalism, and the Theoretical Problem of Fundamentalism. Journal for the Scientific

Study of Religion. 35(4), ss. 343-55.

- [10]. Konisky, D. M., Milyo, J. & Richardson, L. E. (2008). Environmental Policy attitudes: Issues, geographical scale, and political trust. *Social Science Quarterly*. 89(5), ss. 1066-1085.
- [11]. Arbuckle, M. B. & Konisky, D. M. (2015). The role of religion in environmental attitudes. *Social Science Quarterly*. 96 (5), ss. 1244-1263.
- [12]. Çakmak, F. (2015). Değerler Krizi: Dönüşen Maneviyat ve Çevre Bilinci. *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 2 (1), ss. 44-52.
- [13]. Ünal, V. (2010). Çevre Sorunları ve Dindarlıkla İlişkisi. Doktora Tezi. Konya: Selçuk Ü. Sosyal Bil. Enstitüsü.
- [14]. Çağıl, N. (2008). Kuran Işığında Çevre Gerçeği ve Çevre Bilinci. *Ekev Akademi Dergisi*. 36, ss. 15-42.
- [15]. Bozyiğit, A. (2016). İslam Ahlak Öğretisinde Çevre Bilinci. *Siirt İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 3 (2), ss. 9-23.
- [16]. Zagumny, M. J., Pierce, K.E., Adams, K. & Fallos, S.L., (2012). Psychometric Analysis of the Religious Identity Index, Presentation at the 24th Annual Convention of the Association for Psychological Science. May 24-27, Chicago, IL.
- [17]. Ayten, A. (2014). Din ve Sağlık: Bireysel Dindarlık, Sağlık Davranışları ve Hayat Memnuniyeti İlişkisi Üzerine Bir Araştırma. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*. 13(3), ss. 7-31.
- [18]. Ayten, A., (2012). Kimlik ve Din: İngiltere'deki Türk Gençleri Üzerine Bir Araştırma. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 12 (2), ss. 101-119.
- [19]. Vaizoğlu, S. ve diğerleri (2005). Tıp Fakültesi Son Sınıf Öğrencilerinin Çevre Bilincinin Değerlendirilmesi. *TSK Koruyucu Hekimlik Bülteni*. 4(4), 2005, ss. 151-53.
- [20]. Hayes, B. C. & M Marangudakis, M. (2000). Religion and Environmental Issues Within Anglo-American Democracies. *Review of Religious Research*. 42 (2), ss. 159 174.

- [21]. Owens, A. L. & Videras, J. R. (2006). Culture and Public Goods: The Case of Religion and the Voluntary Provision of Environmental Quality. Mimeo: Hamilton College.
- [22]. Carman, C. J. (1998). Dimensions of Environmental Policy Support in the United States. *Social Science Quarterly*. 79 (4), 1998, ss. 717–33.
- [23]. Ignatow, G. (2006). Cultural Models of Nature and Society: Reconsidering Environmental Attitudes and Concern. *Environment and Behaviour*. 38, 2006, ss. 441–61.

**“İman Yetmiş Kusur Şubedir. En Üst Şubesi ‘La İlahe İllallah’ Sözü, En Aşağısı da Yoldan Ezayı (Rahatsız Edici Şeyi) Kaldırmaktır...”
Hadisi Çerçevesinde Çevre Bilinci**

Doç. Dr. Recep Aslan

Gaziantep Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Giriş

Malum olduğu üzere canlı ve cansız bütün varlıklar çevresiyle bir etkileşim içindedir. Hayvanların ve bitkilerin belirli ölçülerdeki tesirlerine karşılık insanlar, çeşitli alanlardaki çalışmalarıyla çevrede etkin bir role sahiptir. Asrımızın yaşadığımız en önemli sorunlarından biri olan çevre problemlerine çözüm üretmek, bizden sonraki kuşaklara daha yaşanabilir bir miras bırakmak için ciddi anlamda ilmî, ahlakî, hukukî vb. önlemlerin alınması gerekir. Zira sorunların az olduğu bir çevrede yaşayan insanların hayatlarının daha sağlıklı, dengeli ve başarılı olacağı konusunda hiçbir şüphe söz konusu değildir. İnsan, çevresini istediği takdirde cennete

dönüştürebileceği gibi, çöplüğe ve mezbeleliğe de dönüştürebilir. Çevrenin korunması ve kirlenen çevrenin eski haline dönüştürülmesi insanın elinde olan bir şeydir.

İslam dininin temel referansları olan Kur'ân-ı Kerîm ve hadislerde temiz bir çevrenin oluşmasında örnek alabileceğimiz emirler ve tavsiyeler vardır. Vahiy, Hz. Peygamber'de çok derin ve geniş maddî ve manevî bir çevre bilinci oluşturmuştur. Hz. Peygamber de bize bir çevre mirası ve sünneti bırakmıştır [1]. Zira O, yaşamı boyunca çevreyle (Mehmet Bayraktar, Hz. Peygamber'in çevreciliği için "Ekolojik sünnet" tabirini kullanıyor ve bu kavramı Hz. Peygamber'in canlı varlıklara ve doğaya olan sevgisini, doğanın ve canlıların korunmasına ilişkin sözsel öğretisi ve fiilen yaptığı şeylerin bütünü, kısaca onun çevreciliği olarak tanımlıyor) ve çevrenin korunmasıyla ilgilenmiştir. Hem pratik hem de teknik çözümler barındıran bu nebevi mirasın çevrecilikle olan ilişkisi günümüz açısından büyük önem arz etmektedir. Bu anlamda Hz. Peygamber'den birçok tavsiye ve uygulama örneği vardır. Biz bu makalede, *"İman yetmiş kusur şubedir. En üst şubesi 'La ilahe illallah' sözü, en aşağısı da yoldan ezayı (rahatsız edici şeyi) kaldırmaktır..."* [2, 3, 4, 5, 6] rivâyetini esas alarak temiz bir çevrenin oluşması bakımından Hz. Peygamber'in çevreye yaklaşımını değerlendireceğiz.

Çevre Nedir?

Genel bir tanımla çevre, insan faaliyetleri ve canlı varlıklar üzerinde hemen yahut da zaman içinde dolaylı veya dolaysız bir etkide bulunabilecek fiziksel, kimyasal, biyolojik ve toplumsal etkenlerin belirli bir zamandaki toplamı şeklinde ifade edilebilir [7]. Görüldüğü üzere insanın diğer insanlarla ilişkileri ve bu ilişkiler sürecinde kişilerin birbirleriyle etkileşimleri, insanın kendi dışında kalan bütün canlı varlıklarla etkileşimi ve insanın canlılar dünyası dışında kalan ama canlıların yaşamlarını sürdürdükleri ortamda yer alan cansızlarla ilişkileri, çevre kavramının kapsamına girmektedir [7].

Doğal ve yapay kaynakları oluşturan unsurlarla, bunların etkileşiminden meydana gelen olgu ve süreçlerin tümü insanın çevresini oluşturmakta ise de, çevreyi sadece fiziki ortamla sınırlamak eksik olur. Fiziksel çevrenin yanı sıra toplumsal çevre, maddî çevrenin yanı sıra manevî çevre, görünür

çevrenin yanı sıra görünmez çevre, bugünkü çevrenin yanı sıra yarınki çevre, insanı çepeçevre kuşatmış görünmektedir. Toplumsal, siyasi, ekonomik ve fizikî yapılanmalarıyla dış çevre kadar; düşünce, duygu, anlam, bilim, sanat, kültür ve ahlak gibi bölümleriyle iç çevre de insan üzerinde tartışılmaz tesire sahiptir [7, 8].

Kur'ân'a göre insan, evren içerisindeki bütün yaratılmışlar arasında merkezi bir yere ve öneme sahiptir. Buna göre insan, eşrefi mahlûkattır (yaratılmışların en onurlusu) (Bk. İsrâ, 17/70). İnsanın yaratılmış diğer varlıklara üstünlüğü, kâinatın insanın hizmetine sunulmasını da beraberinde getirmiştir (Bk. Bakara, 2/29; Hac, 22/65; Lokman, 31/20; Casiye, 45/12-13). Fakat dünyevî nimetler, teknolojik gelişmeler insan için var edilmiş olmakla birlikte insan, dünya için değildir [9, 10]. Başka bir deyişle insan sadece kendi hizmetine sunulan dünyayı tüketmek maksadının çok daha ötesinde bir amaçla yaratılmıştır. Din, insanı ilahi bir alanla ilişkili bir yere konumlandırmıştır. Ancak insanın kendisi, konumu ve görevi ne kadar önemli olursa olsun, sonuçta o, yaratan değil, sadece yaratılandır. Kendisi dışında kalan evreni sınırsızca ve kuralsız bir şekilde tasarruf etme yetkisi kendisine verilmemiştir [10, 11].

Kur'ân'ın çizdiği çevre tablosu, sadece maddî nitelikleriyle değil, manevî özellikleriyle hatta ilahî boyutuyla da dikkat çekmektedir: "Göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allah'ındır ve Allah her şeyi kuşatmaktadır" (en-Nisâ, 4/126). "Doğu da, batı da (tüm yeryüzü) Allah'ındır. Nereye dönerseniz Allah'ın vechi işte oradadır..." (el-Bakara, 2/115). Bu âyetlerden de anlaşıldığı gibi Allah-insan-çevre üçgeninde taraflardan birisinin Yaratıcı olması, yani insanın çevreyi Allah'tan bağımsız olarak açıklayamaması söz konusudur. Son âyette de Allah'ın vechi olmakla çevre, kutsallığını Allah'tan almaktadır [1, 12, 13]. Hz. Peygamber'in de: "*Yeryüzü bana ve (Müslümanlara) mescid ve temizleyici olarak kılındı*" [4, 5, 14]. şeklindeki ifadelerinde belirtildiği üzere, tüm evren ve yeryüzü kutsaldır. Bu kozmolojik kutsallık anlayışı hem İslam'daki evren anlayışının hem de çevrecilik anlayışının temeli ve en başta gelen prensibidir.

Kısacası çevre demek hayat demektir. Çünkü elverişli bir çevre olmadan yaşam olmaz. Maalesef son zamanlarda çevre kavramı genellikle olumsuz

yönleriyle gündeme gelmektedir. Zira çevre sorunları arttıkça çevre ile sorun kavramlarından beraber söz edilir duruma gelmiştir [15].

Bu sorunun Hz. Peygamber'in mesajlarında çözümleri vardır. Ancak bu makalede çevre sorunları ile ilgili tartışmalara girmeden, Allah'ın bize emanet ettiği bu evrenin değerini bilmek, sorumluluğun bilincinde olmak için yukarıda ifade ettiğimiz rivayet çerçevesinde çevre-iman ilişkisiyle konuyu sınırlandırmak istiyoruz.

Çevre-Tevhid (İman) İlişkisi Çerçevesinde İlgili Hadisin Değerlendirilmesi

Hz. Peygamber: *"İman yetmiş kusur şubedir. En üst şubesi 'La ilahe illallah' sözü, en aşağısı da yoldan 'ezayı (rahatsız edici şeyi) kaldırmaktır. Hayâ da imandan bir şubedir."* [2, 3, 4, 5, 6]. buyurmaktadır. Temel hadis kaynaklarında geçen bu rivâyet hakkında Tirmizî (ö. 279/892), hasen-sahîh derecesinde olduğunu ifâde etmiştir [4]. Muhakkik Şuayb el-Arnâvut (ö. 2016), Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) Müsned'inde bu rivâyet için Müslim'in (ö. 261/875) şartına göre sahih olduğunu söylemiştir [6].

Hadîste, imanın yetmiş kusur şube olduğu ve bu şubelerin/bölümlerin en faziletli derecesinin Kelime-i Tevhîd/ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ, en alt derecesinin, "yolda rahatsızlık veren bir cismin kaldırılması" / إِمَاطَةُ الْأَذَى olduğu ifade edilmiştir. Hayâ da imandan bir şube sayılmıştır. Bu rivâyetin farklı şekilleri vardır. Bu makalede rivâyetin sened ve metin açısından analizi yapılmayacaktır. (Bu rivâyetin sened ve metin değerlendirmeleri için bk. [16].). Rivâyette görüldüğü gibi iman, tevhid, çevre bilinci ve hayâ kavramları geçmektedir.

Tevhid, "yalnız, tek ve biricik olmak" anlamındaki vahd (vahdet, vuhûd) kökünden tef'îl kalıbından türemiş olup "birlemek, bir şeyin bir ve tek olduğunu kabul etmek" demektir. Terim olarak *"Allah'ın zâtında ve sıfatlarında bir ve tek olduğunu zihin ve kalp yoluyla kabul edip bağlanmak"* diye tanımlanır [17]. Başka bir tanıma göre de tevhid, *"Allah'ı, varlık itibariyle vâcibu'l-vücûd olarak kabul edip, her şeyin yaratıcısı ve idarecisi olarak görmek, ibadetin yalnızca O'na yapılacağına inanmaktır"* [18].

Buna göre varlığa sahip olmada, yaratmada, yaratıkları idâre etmede ve

ibadette Allah'ı mutlak varlık olarak kabul etmek Allah'ın istediği anlamda bir tevhid demektir [19]. Çünkü O, varlığa sahip olma noktasında hiçbir şeye muhtaç değildir, tersine her şey O'na muhtaçtır; her şeyi kendi mutlak iradesiyle yaratan O'dur (Furkân, 25/2). Yaratmış olduğu varlıkları idare eden onlara emirler veren de yine O yüce yaratıcıdır (A'râf, 7/54). Bütün bunlardan dolayıdır ki, Yüce Allah: "Ancak sana kulluk eder ve yalnız senden yardım dileriz" (el-Fâtiha,1/5) buyurarak, ibadeti sadece kendisine hasretmiştir.

Allah'ın birliğine inanan tevhid ehli bir insan, öncelikle O Yüce Varlığı kalbinde, düşüncesinde ve zihninde birlemek, sonra da buna göre davranmak zorundadır. Bir başka ifadeyle Müslüman, bireysel ve toplumsal vasıflı her türlü eyleminde Allah'ı merkeze yerleştirmeli, O'nun küllî iradesiyle her şeye müdahil olduğunu kabul etmelidir. Daha açık söylemek gerekirse hiçbir mümin, faraza Allah'ın sanatta, ticarete hatta bazı özel alanlarda bile işi yoktur diyemez. Zira böyle bir düşünce imanın tevhid özelliğini ortadan kaldırır [19]. İslâm medeniyetine kimliğini veren, bütün öğelerini bir araya getirerek onları bir bütün, medeniyet dediğimiz organik vücut haline getiren de tevhiddir [20].

Tevhid'i anlayabilen bir kişi, evrenin bütünüyle Allah'a bağlı olduğunu, varlığını O'nun var olmasından aldığını kavrar. Evrendeki bütün varlıkların 'nefs'leriyle O'nu gizleyen, ama bir yönüyle de O'nu tanıtan birer 'âyet' olduğunu fark eder; zikir, tefekkür ve ibadetlerle O'na ulaşmaya çalışır. Kendisinin O'na kul olmakla varlığını gerçekleştirebileceğini anlar; tüm gayretiyle O'na kul olmaya çalışır. Bu konuda Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

"Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelip gidişinde aklîselim sahipleri için gerçekten açık ibretler vardır. Onlar, ayakta dururken, otururken, yanları üzerine yatarken (her vakit) Allah'ı anarlar, göklerin ve yerin yaratılışı hakkında derin derin düşünürler (ve şöyle derler:) Rabbimiz! Sen bunu boşuna yaratmadın. Seni tesbih ederiz. Bizi cehennem azabından koru!" (Âl-i İmrân, 3/190-191).

Kur'ân'ın ilksuresinde yer alan, "Hamd (övme ve övülme), âlemlerin Rabbi Allah'a mahsustur" (el-Fâtiha 1/2) ayeti, bizim içinde yer aldığımız çevre dâhil bütün varlıklar âleminin Yüce Allah'a aidiyetine işaret edilmektedir.

Bu vurgu, çevre kavramına daha geniş bir perspektiften bakmayı gerektirir. Tüm çevrelerin yaratıcısının ve sahibinin aynı zamanda bizim de yaratıcımız olduğunu hatırlayarak, insan, kâinat ve Allah üçgeninde bir tevhid anlayışını oluşturma bilincini kazandırmaktadır. Bir Müslüman olarak âlemlerin Rabbi ifadesini, bütün çevrelerin ve tüm çevreleri çevreleyen ve kuşatan Rab olarak anlamak durumundayız [21].

İnsan, belirli bir çevreyle ve zamanla sınırlı bir varlıktır. Bulunduğu mekânda kendi imkânlarıyla daima en mükemmele doğru isteklerini gerçekleştirmek, ihtiraslarını tatmin etmek için çevresiyle maddî ve manevî anlamda temasta bulunur. Bu durum tüm canlı varlıkların en mükemmeli sayılan insanın, eşyanın varlığına dair şahitliğinin de bir alametidir [21].

Yüce Allah, çevreyi insana emanet etmiştir. İnsan çevrenin asıl sahibi değildir, onu sadece emaneten kullanmaktadır. Bu durumda, asıl sahibi olmadığımız şeyde çok büyük tasarruflarda bulunmamak, özellikle ona zarar vermemek gerekir [22, 23]. İnsan, doğaya zarar verme, onu istismar etme, talan etme, dengesini bozma gibi bir yetkiye sahip değildir. Yine, tabii kaynakları sömürürcesine tüketme hakkına sahip değildir. Kişi bu emaneti, kendisinden sonrakilerin de iyi bir şekilde istifade edebilmeleri için aldığı zamandakinden daha iyi bir konumda bir sonraki kuşağa devretmelidir [10]. Bu anlamda israftan ve gösterişli tüketimden uzak durmalıdır (En'âm, 6/141; İsrâ, 17/27).

İslam, çevrenin temiz tutulmasını imanın gereklerinden saymış ve iman etmekle temizlik arasında bir ilişki kurmuştur. Kur'ân-ı Kerîm'de çevrenin ve ibadet yerinin temizliğinden söz edilir, Allah'ın temizlik konusunda titizlik gösterenleri sevdiği bildirilir (Bk. Bakara 2/125; Tevbe 9/108; Hac 22/26). Hz. Peygamber de *"Allah temizdir, temizliği sever"* [4], *"Temizlik imanın yarısıdır"* [2, 4, 6, 24]. buyurarak temizliğin dinimizdeki önemine dikkati çekmiştir.

İslâm, maddî temizliğin yanında mânevî temizliğe de ehemmiyet vermiş ve işlenen günahlardan hemen sonra yapılacak bir iyiliğin o günahı sileceğini; tövbe ve istiğfarın kişinin günahını mânen temizleyeceğini bildirmiştir. Bunların yanı sıra maddî ve mânevî temizliğin yapılmasına *"Şüphesiz ki, iyilikler, kötülükleri giderir"* (Hûd, 11/114), *"Şüphesiz Allah tövbe edenleri*

ve temizlenenleri sever” (el-Bakara, 2/222) gibi âyetlerle işaret edilmiştir. Hz. Peygamber de temsilî bir anlatımla bu durumu şu şekilde ifade etmiştir: *“Bana söyler misiniz? Herhangi birinizin kapısının önünden bir ırmak aksa ve o kimse günde beş defa o ırmakta yıkansa, o kişinin üzerinde hiç kirden eser kalır mı?”* Dediler ki: *“Onun kirinden hiçbir şey kalmaz.”* Bunun üzerine Hz. Peygamber: *“İşte bunun örneği beş vakit namazdır. Allah beş vakit namazla günahları siler”* [2, 4, 6, 14, 24, 25].

Ayrıca ilk inen âyetlerden biri de şu şekildedir: *“Ey bürünüp sarınan (Resûlüm)! Kalk ve (insanları) uyar. Sadece Rabbini büyük tanı. Elbiseni tertemiz tut. Kötü şeyleri terk et”* (el-Müddessir, 74/1-5). Bu âyetlerde elbisenin temiz tutulmasıyla maddî temizliğin önemine dikkat çekilirken, kötü şeyleri terk etmeyle de manevî temizliğin önemine vurgu yapılmıştır. Maddî ve manevî temizlik bir bütün olarak kabul edilmiştir. Bu yaklaşım, çevre temizliği ve Müslüman toplumlarda çevrenin, evin, yolların, park ve bahçelerin temizliğine dikkat etme tarzında, her türlü manevî ve ahlâkî nezafetin insan hayatının ayrılmaz bir parçası olduğu fikrine sebep olmuştur [26].

İslâm’ın temizliğe ne denli önem verdiği bir diğer kanıtı da hadis ve fıkıh kaynaklarının ilk bölümlerinin tahâret (temizlik) konusu olmasıdır. Bu şekilde temizliğe ehemmiyet veren İslam Dini, dönemin şart ve imkânlarına uygun bir takım temizlik ilkeleri yerleştirmiştir [27]. İlmihal kitaplarında bu ilkelerin detayları mevcuttur.

İslâm ve İslâm medeniyetinin bir anlamda temizlik medeniyeti olduğu ve bunun ibadetle birlikte düşünülmesi gerektiği gerçeğini, Müslümanların namaz kılmasının temel şartlarından birisinin abdest alma emriyle gerçekleştiğini hatırlamamız yeterli olacaktır. Kur’ân-ı Kerîm’in *“Ey iman edenler! Namaza kalkacağınız zaman yüzlerinizi, dirseklere kadar ellerinizi ve -başlarınızı mesh edip-topuk kemiklerine kadar ayaklarınızı yıkayın. Eğer cünüp iseniz, iyice yıkanarak temizlenin...”* (el-Mâide, 5/6) âyeti Müslümanların günde beş defa arınmış bir beden ve ruhla ibadete başlangıç yapmalarını tavsiye etmektedir.

Hz. Peygamberin de bütün hayatında temizliğin her türlüsüne çok dikkat ettiği görülmektedir. Örneğin Cuma namazı için gusledilmesi [2,

3, 5, 6, 14, 24, 28], misvak kullanılması/diş temizliğine özen gösterilmesi [4, 5, 6, 14, 28], temiz ve güzel elbise giyilmesi [4], güzel koku sürünmek [2, 6, 14], soğan, sarımsak gibi başkalarını rahatsız edebilecek nesnelere yenilmemesi [2, 6] gerektiğine dair teşvik ve tavsiyeleri bilinen hususlardır.

Yukarıda geçen rivâyetin bir bölümünü oluşturan, “Yolda rahatsızlık veren bir cismin kaldırılması” kısmı da çevrenin temiz olması açısından önemli bir tavsiyedir. Bu rivâyeti destekleyen Hz. Peygamber’in başka tavsiyeleri de vardır:

“Ümmetimin iyi ve kötü bütün amelleri bana arz edilip gösterildi. İyi amelleri arasında, yoldan kaldırılmış ezayı da gördüm. Kötü ameller arasında ise, yere gömülmemiş tükürük de vardı” [2, 5, 6].

“Bir adam yol üzerinde insanlara eziyet veren bir diken dalına rastladı ve insanlara eziyet olmasın diye uzaklaştırdı. Bu sebeple cennete konuldu” [2, 5, 6].

Kendisine, yararlı bir iş öğretmesini isteyen bir sahâbîye Hz. Peygamber: “Müslümanların yolundan rahatsızlık veren şeyleri kaldır” şeklinde buyurmuştur [2, 5, 6].

Görüldüğü gibi eza kelimesi hadislerde sıklıkla rastlanan bir mefhumdur. Söz konusu rivayetlerde; yollarda, sokaklarda, evlerin önlerinde insanlara sıkıntı veren, geçişi zorlaştıran şeylere, söz ve davranışlar eza kavramıyla vasıflandırılmıştır. Bu anlamda ağaç, dikenli dal, taş veya tiksinti veren çöp, süprüntü ve pislik gibi şeylerin umumi mahallere atılmaması veya böyle yerlerin bu gibi nesnelere arındırılması önerilmiştir.

Hadiste kalpteki tevhid inancının sözlü ifadesi demek olan “Allah’tan başka ilah yoktur” ikrarının, iman tezahürlerinin en yükseği ve en üstün olduğunu, yine aynı imanın, yerine getirilmesi en kolay olanının tezahürünün de “yoldan, eziyet veren şeyleri gidermek” olduğunu beyan etmektedir. Biri tamamen manevî ve kalbî bir kabulün ifadesi; diğeri yoldan mesela bir taşı kenara iteklemek gibi maddî ve fevkalade kolay bir eylemdir. Fakat hadiste her iki eylemde aynı iman gövdesinin dalları sayılmıştır. İnsan davranışlarının iman ile ilgisi, din ile dünyanın birbiriyle olan birlikteliği ve madde-mana kaynaşması özlü bir şekilde ortaya konulmuştur [29].

Rivâyette geçen “yoldan, eziyet veren şeyleri gidermek” başka bir ifadeyle “gelip geçenleri rahatsız edecek maddeleri yoldan uzaklaştırmak” ifadesi geniş anlamda yorumlanmalıdır. Bu anlamda söz konusu ifade, yerlere sigara izmariti atmaktan her türlü çöpe; kömür dumanından zehirli kimyasal atıklara kadar çevreye zarar veren her şeyi kapsamaktadır. Bu sebeple temizlik, sadece yakın çevrenin kirletilmemesi demek değil, bilakis karasıyla, deniziyle ve havasıyla bütün tabiatın temiz tutulması demektir. Günümüzde piknik ve mesire alanları, konserve kutuları, pet ve cam şişeler, yiyecek artıkları vs. nedeniyle kirletilmektedir. Yeşil evrenimiz, masmavi deniz ve gökyüzümüz daimi bir şekilde nükleer ve petrol sızıntılarından dolayı kirlenmektedir [21]. Tüm bu kirliliklerle nasıl yaşayacağımızı düşündüğümüzde, Yüce Allah’ın örnek model olarak tavsif ettiği Hz. Peygamber’in çevreyle ilgili bu nasihatlerinin değerini daha iyi anlamaktayız.

Hz. Peygamber’in “Yoldan, eziyet veren şeyleri gidermek” mesajını günümüz açısından şöyle değerlendirmeliyiz: Yollara diken, çivi, cam kırığı veya araçların tekerleklerine zarar veren şeyleri atmamak, taş ve benzeri engeller koymamak; taş ve benzeri nesnelere tehlike arz eden durumu varsa bunları kaldırmak veya ilgili yetkilileri haberdar etmek gerekir. Bunları yapmak aynı zamanda yolun hakkıdır. Aracı uygunsuz yer ve şartlarda yola park etmek, trafik kurallarına uymamak gibi trafik suçları da eza olarak değerlendirilmelidir. Ev ve işletme sahiplerinin yaya ve araçların geçişini zorlaştıracak, trafiği aksatacak şekilde yollara eşya koymamaları da yol hakkından sayılmalıdır. Sürücü ve yayaların kurallara uyması da bu rivayet kapsamında ele alınmalıdır [30].

Yukarıdaki bilgileri destekleyen yolun hakkını vermek, yolları işgal etmemekle ilgili Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Yolların kenarlarında oturmaktan sakınınız.” Sahabe, “Ey Allah’ın Elçisi! Oturmadan edemeyiz, oralarda oturup konuşuyoruz” dediler. Bunun üzerine Hz. Peygamber: “Mutlaka oturmanız gerekiyorsa, o halde yolun hakkını veriniz” buyurdu. Sahabe: “Ey Allah’ın Resûlü, yolun hakkı nedir?” diye sordular. Hz. Peygamber: “Gözüne sahip olmak (kötü gözle bakmamak, harama bakmamak), (gelip geçeni) rahatsız etmemek, selam verenin selamını almak, iyiliği emredip kötülüğü yasaklamaktır” buyurdular [2, 6, 14].

Yine Hz. Peygamber *“laneti gerektirecek iki şeyden sakınmaları”* gerçeğini tavsiye etmekte, onların, *“laneti gerektirecek iki şeyin ne olduğunu sormaları karşısında”* *“insanların gelip geçtikleri yollarda ve gölgelendikleri mekânlarda abdest bozmak”* şeklinde cevap vermiştir [2, 3, 6]. Hadisin başka bir tarikinde *“lanetli üç şeyden sakının”* şeklinde geçmekte ve üçüncüsü olarak *“subaşları/su kaynakları yanına abdest bozmaktan kaçının”* şeklinde açıklanmaktadır [3, 5].

Hadislerde insanlar tarafından işlenen kötü fiillere dikkat çekilmektedir. Görüldüğü gibi herkesin gelip geçtiği yolların, su kaynaklarının ve insanların gölgelendiği yerlerin tuvalet amacıyla kullanılması Hz. Peygamber tarafından laneti gerektiren bir davranış olarak değerlendirilmektedir [31]. Dolayısıyla bu tür eylemlerin yasaklanması icap eder. Söz konusu rivayetlerin ışığında, su havzalarını muhafaza etmeyi dinî bir vazife saymak ve bu hassasiyeti *“toplumsal bir sünnet”* şeklinde yaşatmak gerekir. Bu bağlamda günümüze de hitap eden bu evrensel mesajdan, *“içme ve kullanma sularının sağlandığı barajlara, su havzalarına, nehir ve göl çevresine sadece tuvalet ve kanalizasyon atıklarının salınmaması şeklinde değil; bu bölgelere sanayi ve özellikle kimyasal atıkları olan üretim tesislerinin kurulmaması, hatta imar izni verilmemesi, şehir planlamalarının bu şartlara göre yapılması gerektiği sonucunu çıkarmak da mümkündür.*

Hz. Peygamber başka bir hadisinde şöyle buyurmaktadır: *“Yoldan insanlara eziyet veren şeyi kaldırmak sadakadır”* [2, 3, 6, 14]. Bu rivâyeti değerlendiren Talat Sakallı, hadisi engelliler açısından yorumlayarak şöyle diyor: *‘Bu “sadaka” çerçevesinde engellinin önündeki her türlü engeli kaldırmak da aynı teşvik, dolayısıyla tedbir ve sorumluluk içine girdiğini insan bilincine yerleştirmek gerekir”* [30]. Bunun pratik uygulaması olarak evlerin merdiven ve asansörleri, ev içi planlamaları, sokak, cadde kaldırımları, trafik akışı, trafik işaret ve lambaları, alışveriş mekânları, özel ve resmi iş yerleri imar ve inşa edilirken yaşlılara ve görme, işitme, ortopedik ya da zihinsel bütün engellilere mâni olmayacak şekilde planlanıp inşa edilmelidir.

Sonuç

Çevreye karşı sorumluluk şuuru içinde olmanın yolu, kendi dışındaki varlıklara karşı mesul olduğumuzun bilincinde olmakla olur. Bu da ancak Allah'a, O'nun her şeyin mâliki olduğuna inanmakla, bu evrenin bize O'nun tarafından emanet edildiğine ve O'na karşı sorumlu olduğumuza inanmakla mümkün olabilir. İslâm'ın çizdiği çevre tablosu, sadece maddî nitelikleriyle değil, manevî özellikleriyle hatta ilahî boyutuyla da dikkat çekmektedir. Müslüman, bireysel ve toplumsal vasıflı her türlü eylemlerinde Allah'ı merkeze yerleştirmeli, O'nun her şeye müdahil olduğunu kabul etmelidir. Muvahhid bir kişi, kâinatın bütünüyle Allah'a bağlı olduğunu, varlığını O'nun var olmasından aldığını kavrar. Evrendeki bütün varlıkların O'nu tanıtan birer 'âyet' olduğunu anlar.

Hız. Peygamberin de bütün hayatında çevre bilincinin oluşmasında çok dikkat ettiği görülmektedir. Söz konusu rivâyetin bir bölümü olan *"Yolda rahatsızlık veren bir cismin kaldırılması"* kısmı da çevre bilincinin oluşmasında önemli bir tavsiyedir. Hadiste kalpteki tevhid inancının sözlü ifadesi demek olan *"Allah'tan başka ilah yoktur"* ikrarının, iman tezahürlerinin en yükseği ve en üstünü olduğunu, yine aynı imanın, yerine getirilmesi en kolay olanın tezahürünün de *"yoldan, eziyet veren şeyleri gidermek"* olduğunu açıklamaktadır.

Bu değerlendirme çerçevesinde âyetlerde geçen ve Hız. Peygamber'in bize tavsiye ettiği prensipler çerçevesinde çevre ahlakı oluşturmamız gerekir. Çevrecilik düşüncesi insanlığın ve Müslümanların zihniyetine yerleştirilmek isteniyorsa, çevrecilik hassasiyetinin de manevî değerlerden olduğunu insanlara anlatmaktan ve onları eğitmekten geçer. Ayrıca gerçek anlamda bir çevre dostu olan Hız. Peygamber'in çevre bilinciyle ilgili tavsiyelerini yazılı, işitsel, görsel ve kültürel programlarla toplumun tüm kesimlerine iletme; çevreyi korumak için sivil toplum kuruluşları, bölgesel ve uluslararası cemiyetlerle işbirliği yapmak gerekir. Çünkü müminin bir görevi de iyiliği emredip kötülüğe engel olmaktır. Yaşadığımız bu evrenin Allah'ın mülkü ve tüm insanlığın ortak malı olduğunu unutmamalıyız.

KAYNAKLAR

- [1]. Bayraktar, M. (1994). Asr-ı Saadet'te Çevre Bilinci (Ekolojik Sünnet). Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslâm. Ed. Vecdi Akyüz. İstanbul: Beyan Yayınları. Cilt: 5, 211-239.
- [2]. Müslim, Ebu'l-Hüseyin b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. (2016). Sahîhu Müslim. Riyâd: Dâru Tayyibe.
- [3]. Ebû Dâvûd, Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî. (1999). es-Sünen. Riyâd: Beytu Efkârü'd-Devliyye.
- [4]. Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. (ts.). es-Sünen. (Thk. Ahmed Muhammed Şakir). Beyrut: Dâru İhyâi't-Turasi'l-Arabîyye.
- [5]. İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd. (ts.). es-Sünen. (Thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî). Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- [6]. Ahmed b. Hanbel. (2001). Müsned. (Thk. Şuayb el-Arnâvût v.dğr.) Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- [7]. Martı, H. (2013). Hadisler Ekseninde Çevre Ahlakı. İstanbul: Etkileşim Yayınları.
- [8]. Özdemir, İ. (1994). Çevre-Ahlak İlişkisi. Felsefe Dünyası. 14/49-60.
- [9]. Fazlurrahman. (1995). İslam: Sorunlar ve Fırsatlar. (Trc. Adil Çiftçi). İslami Araştırmalar. 3-4/207-217.
- [10]. Demir, Ş. (2008). Çevre Sorunu ve Kur'ân'ın Çevreye Yaklaşımı. Diyanet İlmi Dergi.44/ 4, 75-88.
- [11]. Sancaklı, S. (2001). Hz. Peygamber'in Çevrecilik Anlayışı. İslami Araştırmalar Dergisi 14/3-4, 405-421.
- [12]. Aydın, H. (2008). Ekolojik Sorunlara Teolojik Yaklaşımlar. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- [13]. Aytepe, M. (2016). Aliya Düşüncesinde Üçüncü Yolun İmkânı Olarak İslâm. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi. 9/43, 2360-2367.
- [14]. Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed. (1980). el-Câmiu's-Sahîh. Kahire: el-Matbaatu's-Selefiyye
- [15]. Şentürk, H. (2006). Hz. Peygamber ve Çevre Bilinci. VI. Kutlu Doğum Sempozyumu (Tebliğler)(İsparta 21 Nisan 2003). 81-85. İsparta: SDÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları.

- [16]. Çetin, M. (2015). “İmanın Şubeleri” Rivâyetinin Sened ve Metin Açısından Analizi. DÜİFD17/ 2, 35-73.
- [17]. Topaloğlu, B., Çelebi, İ. (2010). Kelâm Terimleri Sözlüğü. İstanbul: İsam Yayınları.
- [18]. Dihlevî, Ş. (2003). Hücetullahi'l-Bâliğa. (Trc. Mehmet Erdoğan). İstanbul: Yeni Şafak.
- [19]. Demirci, M. (2012). Kur'ân'ın Ana Konuları. 6. Baskı. İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- [20]. Farukî, İ. (1995). Tevhid. 2. Baskı. (Trc. Dilaver Yardım- Latif Boyacı). İstanbul: İnsan Yayınları.
- [21]. Akyüz, H. (2014). Çevre Dostu Bir Elçi: Hz. Muhammed. Çevre ve Ahlak Sempozyumu Bildiri Metinleri. Ed. Doğan Karacoşkun. 35-62. Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Yayınları.
- [22]. Yaran, C. (2008). İslam Çevre Etiğinin 4 Kuramı ve 8 İlkesi: Hiyerarşik Bir Sınıflandırma Denemesi. Çevre ve Din Uluslararası Sempozyumu (İstanbul, 15-16 Mayıs 2008).2: 121-133. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- [23]. Çınar, M. (2014). Çevre-İnsan Arasındaki İlişki “Emanet” Merkezlidir. Çevre ve Ahlak Sempozyumu Bildiri Metinleri. Ed. Doğan Karacoşkun. 559-565. Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Yayınları.
- [24]. Dârimî, Abdullah b. Abdirrahman. (2000).es-Sunen. (Nşr. Hüseyin Selîm Esed). Riyâd: Dâru'l-Muğnî.
- [25]. Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb. (2001). es-Sünen. (Thk. Hasan Abdu'l-Menâim Şelbî). Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- [26]. Akkuş, S. (2008). Çevre Kirliliği, Temizlik ve İman. Erzurum: Ekev Akademi Dergisi. Yıl: 12/37, 149-162.
- [27]. Aslan, R. (2011). Kulleteyn ile İlgili Hadisin İsnâd ve Metin Açısından Değerlendirilmesi. Samsun: Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi. (www.dinbilimleri.com). 11/ 1, 139-162.
- [28]. Mâlik b. Enes. (1985). Muvatta'. (Thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî). Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.
- [29]. Çakan, İ. (2008). Hadislerle Gerçekler. 2. Basım. İstanbul: M. Ü. İlahiyat

Fakültesi Vakfı Yayınları.

- [30]. Sakallı, T. (2014). Hz. Peygamber'in Evrensel Mesajlarındaki Çevre Bilincine Güncel Bir Bakış. Çevre ve Ahlak Sempozyumu Bildiri Metinleri. Ed. Doğan Karacoşkun. 79-89. Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Yayınları.
- [31]. Azîmâbâdî, E. (1968). Avnu'l-Ma'bûd Şerhu Süneni Ebî Dâvûd. 2. Baskı. (Nşr. Abdurrahman Muhammed Osman). Medine..

Semavi Dinler Geleneğinde Sürdürülebilir Bir Çevre Anlayışının Teolojik Temelleri

Prof. Dr. Münir Yıldırım
Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Çevre ve İnsan

Çevre denilince ilk akla gelen insanla birlikte tüm canlıların hayatlarını idame ettirdikleri ortamdır. Burada dikkat edilmesi gerekli olan sadece insani boyut değil canlıları kapsayan bir organik harekettir. Bu organik sistem içerisinde akıllı varlık olarak telakki edilen insanın diğer canlılarla karşılıklı ortaklığıdır. Yani yaşamsal faaliyet sürdürülen ortam ya da sistem içerisinde canlıların birbirleriyle ilişkinin bağımlılığıdır. Esasında, çevre içerisinde varlığını devam ettiren her unsurun diğerine tesiri söz konusudur. Bütün bunların sonucunda genel anlamda çevre; canlı varlıklar üzerinde uzun zaman sürecinde her türlü etkide bulunabilecek faktörlerin toplamıdır [1].

Şüphesiz insan çevrenin kuşattığı ortam içerisinde en etkili canlıdır.

Bu durum çevreye olan etkisi bağlamında düşünüldüğünde negatif bir görünüm arz etmektedir. Şöyle ki, varlığı ve hayati bağımlılığı tamamen çevreye ait etkin bir varlık insan, sanayileşme sonrasında adeta kendini yok etme seviyesine gelmiştir. İnsan-çevre ilişkisi başlangıcında olağan seviyede devam etmesine rağmen teknolojik ve bilimsel ilerlemeler insanı aşırı tüketim ve doğayı sömürme seviyesine getirmiştir. Bu noktada gelinen durumda canlıların ortak yaşadığı ortam insan eliyle telafisi zor sorunların ortaya çıkmasına imkân vermiştir. Günümüzde küresel bir boyut taşıyan çevre sorunları karşısında insan kaçınılmaz bir biçimde çözüm arayışındadır. İlk önce bu sorunların kaynağının tespiti daha sonra çözüm yollarının uygulanabilirliği tartışılmalıdır.

Kuşkusuz çevre sorunlarının insan ve canlı yaşamını tehdit eder bir seviyeye gelmesinde insandan kaynaklanan maddi sebepler ön plandadır. Ancak bütün bu sorunların temelinde insanlığın manevi yönden eksikliğinin dolayısıyla manevi değerleri geri plana itmesinin de hatırı sayılır bir tesiri söz konusudur. Yaklaşık iki asırlık bir zaman diliminde özellikle son elli yıllık bir dönem içerisinde insan menşeli çevre sorunları önü alınamaz bir boyuttadır. İnsan-çevre ilişkisinde gelinen noktada karşılıklı dengenin zarar görmesi ve bunun düzeltilmesi aşamasında yeni bir paradigmanın şekillenmesini de beraberinde getirmiştir. İşte bu durumda önlenemez çevre sorunları karşısında insan, ya bitmek tükenmek bilmeyen arzularına devam ederek çevreyle birlikte kendisini de yok edecek ya da yaşam tarzında köklü değişikliklere giderek çevreyle barışık yaşam tarzını seçecektir. Artık günümüzde insanlığın çevre sorunları karşısında köklü yöntem değişikliklerine gitmesi kaçınılmazdır.

Çevre sorunları karşısında yeni bir paradigma teşkil etmenin yolu insan-çevre ilişkisini kutsal bir zemine yerleştirmekten geçer. Bu bağlamda, temelde çevreyi ihata eden bütün unsurlar, makro planda kutsalın bir tezahürü şeklinde algılanmalıdır. Dolayısıyla insan merkezli bir çevreden Allah'ı temel alan bir kutsal tabiat algısına doğru bir yönelim sözkonusudur. Tabiidir ki Allah merkezli kutsal bir tabiat algısı yerleştirmenin hareket noktası çevre sorunlarının din bağlamında ele alınmasıdır. Hemen burada belirtmek gerekir ki dinlerin Allah, insan ve çevre arasında kurdukları denge

çevre sorunlarına bütüncül bir bakış açısı kazandırmaya katkı yapacak biçimdedir. Bununla birlikte dinler, insanın çevreye olan tutumunun davranış noktasında da katkı sağlayacak oranda düzenlenmesine yardımcıdır [2]. Dinlerin bu istikametteki katkısı etik anlamda bir değer yüklemidir. İnsan-çevre ilişkisi değişen ve çeşitlenen davranışlarla etik sayesinde ahlaki planda değerler üretebilmektedir. İnsan bu değerlere sadık kaldığı ölçüde çevreyle uyumlu, onunla barışık kalabilir. İnsanın bu etik temele uyabilmesi ve bunu sürdürebilir bir hayat tarzına getirmesinde en etkili unsurlardan biri de dinlerin sergiledikleri çevre anlayışlarından haberdar olmasıdır.

Çevre ve Din

Dinler Tarihi geleneğinde bir din ister tarihin derinliklerinde kalsın isterse de yaşayan dinlerden olsun doğrudan ya da dolaylı bir şekilde tabiata, doğaya, ekolojik dengeye hülâsa bunların hepsini bünyesinde barındıran çevreye kayıtsız kalmamıştır. Dahası bütün bu dinlerde insanla birlikte canlı-cansız varlıklara farklı ölçütlerde değerler yüklenmiştir. Bu bağlamda dinler, insan ve kendisinin dışında ama beraber paylaştığı çevreyle ilişkilerine kaynaklık teşkil etmiştir. Bu kaynaklık insanlığın çevreyle münasebetini ilahi ve ahlaki bir temele dayandırmış ve varlık âleminde yalnız olmadığını vurgulamıştır [3].

İlkel kabile toplumlarından başlayarak milli ve evrensel dinlerde tabiat ya da doğa her zaman kutsallaştırılmış ve insanın var olmasına etkin sebep olarak algılanmıştır. Dini hayatın ilk otantik halini yansıttığı belirtilen ilkel kabile toplumlarındaki dini düşüncede tabiatla uyum dini algıda, ritüellerde ve günlük hayatta gözlemlenmiştir. Bu toplumlarda insanların tabiata saygısı, kendilerinin tabiatın bir parçası olduğu inancı, kuşaktan kuşağa geleneksel bir biçimde aktarılır. Dolayısıyla ilkel kabile insanları, kendilerinin tabiata ait olduklarına inanırlar; hayatlarını, beslenmelerini ve dini törenlerini yaşadığı tabiata uygun bir şekilde devam ettirirler. Yaşam tarzları, günlük hayatta, avcılıkta ve dini törenlerde tabiattaki denge ve hassas ayara uygun bir şekildedir. Etraflarını kuşatan hayvan ve bitkilerin hatta diğer cansız nesnelere insanla ortak çevreyi oluşturduklarından dolayı onlara karşı da insan kadar saygı duyulur. Diğer taraftan ilkel kabile insanların dini

hayatlarının merkezindeki “mana” ve “tabu” anlayışları tamamen içinde buldukları tabiattan bağımsız düşünülemez. Zira bu toplumlar “mana” da normal yaşantılarını idame ettikleri çevrelerindeki nesnelere ulaşılmaz, korkutucu ve saygı duyulması gereken bir gücün ifadesini bulmaktadır. Bununla birlikte “tabu” inancıyla tabiattaki bazı nesnelere dokunmanın, yaklaşmanın ve yenilmesinin yasaklığını ya da belirli arınma usullerinin icra edilmesi gerektiğini sergilerler [3].

Dinlerin çevre konusundaki tavırları çevre sorunlarının aşılabilir bir duruma geldiği bu günlerde çözüm üretmenin en geçerli yollarındandır. Kuşkusuz dinlerin bu sorunlara yaklaşımı insanların ruh dünyalarına ve maneviyat alanına yönelik etik karakterlidir. Dinler çevre ile ilgili temel yaklaşımlarını sunar, insan-çevre ilişkisini çizer ve ana hatlarıyla ortaya konan bu ilkelerin tüm insanlar tarafından harekete geçirilmesini ön görür. Aynı zamanda dinler, çevre etiği kapsamında metafizik bir temel de hazırlar. Din-çevre münasebeti çerçevesinde dinler, çevre sorunları karşısında insanlığa metafiziki bilginin ve etik değerlerin yeniden ihya edilmesini tavsiye eder. Nihayetinde dinlerin çevre hususundaki yaklaşımı çevreye ilk yaradılıştaki olduğu gibi tekrar kutsal niteliği kazandırmaktır [4].

Yeryüzündeki dinlerin çevre hususunda mesaj verdikleri pek çok hakikat kendi kutsal metinleri çerçevesinde çizilmiştir. Hitap ettikleri topluluklara bu hakikatlere uyulmasının kendi yararlarına olacağını söylerler. Bu çerçevede burada tüm dinlerin çevre konusundaki görüşlerinden ziyade sadece semavi dinlerin bu hususa yaklaşımları ana hatlarıyla izah edilmeye çalışılacaktır.

Semavi Dinlerde Çevre Algısı

Yahudilik ve Çevre

Semavi dinlerin ilki olan Yahudilikte çevrenin hâkimi ve yaratıcısı şüphe götürmez bir biçimde Allah'tır. Yahudi kutsal kitabında Allah, eseri tabiatı iradesiyle beğenerek, özenerek yaratmıştır. Bu durum şu şekilde anlatılır: *“Tanrı yarattıklarına baktı ve her şeyin çok iyi olduğunu gördü”* (Tekvin, 1/31). Yahudilikte Allah'ın, içinde canlıların yaşadığı dünyayı en güzel şekilde yarattığı ve ondan övgülerle bahsettiği bunun da Allah'ın kudretinin

bir gereği olduğu vurgulanır. *“Rab’be övgüler sun, ey gönlüm! Ya Rab Tanrım, ne ulusun! Görkem ve yücelik kuşanmışsın, Bir kaftana bürünür gibi ışığa bürünmüşsün. Gökleri bir çadır gibi geren, Evini yukarıdaki sular üzerine kuran, Bulutları kendine savaş arabası yapan, Rüzgârın kanatları üzerinde gezen, Rüzgârları kendine haberci, Yıldırımları hizmetkâr eden sensin. Yeryüzünü temeller üzerine kurdun, Asla sarsılmasın diye, Engini ona bir giysi gibi giydirdin, Sular dağların üzerinde durdu. Sen kükreyince sular taşı, Göğü gürletince hemen çekildi. Dağları aşıp derelere aktı, Onlar için belirlediğin yerlere doğru... Vadilerde fışkırttığın pınarlar, Dağların arasından akar. Bütün kır hayvanlarını suvarır, Yaban eşeklerinin susuzluğunu giderirler. Kuşlar yanlarında yuva kurar, Dalların arasında ötüşürler. Gökteki evinden dağları sularsın, Yeryüzü işlerinin meyvesine doyar. Hayvanlar için ot, İnsanların yararı için bitkiler yetiştirirsin; İnsanlar ekmeğini topraktan çıkarırsın diye... Mevsimleri göstereceğin diye ayı, Batacağı zamanı bilen güneşi yarattın... Ya Rab, ne çok eserin var! Hepsini bilgece yaptın; Yeryüzü yarattıklarınla dolu. İşte uçsuz bucaksız denizler, İçinde kaynaşan sayısız canlılar, Büyük küçük yaratıklar...”* (Mezmurlar, 104/1-25).

Yahudi inancında çevre ile insan ilişkisine de dikkat çekilir. Ancak burada üzerinde durulması gereken husus insanın canlılar içerisinde üstünlüğünün zikredilmesidir. Bu bağlamda Allah’ın yarattığı kainatta en etkin varlık insan olmakla birlikte diğer varlıklar, insanın tahakkümü altında onun yararlanması için yaratılmışlardır. Yahudi kutsal kitabında bu durum şu şekilde anlatılır: *“... Görüntümüzde ve benzeyişimizde insan yapalım. Denizin balıklarına, gökyüzünün kuşlarına, çiftlik hayvanlarına ve tüm yeryüzüne ve üzerinde hareket eden tüm toprak hayvanlarına hükmeder. Tanrı adamı kendi görüntüsünde yarattı; onları erkek ve dişi olarak yarattı. Ve onları mübarek kıldı ve Tanrı onlara dedi: Verimli olun ve çoğalın ve yeryüzünü doldurun ve onu ele geçirin. Denizin balıklarına, gökyüzünün kuşlarına ve yeryüzü üzerinde hareket eden tüm hayvanlara hükmedin...”* (Tekvin, 1/25-28).

İnsanın hükümranlığı altında olan çevrenin korunması da insanın yükümlülüğü altındadır. Nitekim çevrenin ihata ettiği ortamda canlı-cansız mevcudatın zarar görmemesi insandan istenir. Özellikle çevredeki yeşilliğin ve ağaçların boş yere tahrip edilmesi kesinlikle yasaklanmıştır. *“Bir şehre,*

onu ele geçirmek için savaşmak üzere uzun bir süre kuşatma uyguladığında, şehrin ağacını, üzerine baltayı savurup yok etme. Ondan meyve yiyeceksin; bu yüzden onu kesme; zira insanın yaşamı kırın ağacına bağımlıdır ve bu ağaç senin önündeki kuşatmaya dâhildir. Ancak yiyecek üreten bir ağaç olmadığını bildiğin bir ağaç söz konusuysa onu yok edebilir veya kesebilir ve bunu kullanarak seninle savaş yapan şehre karşı kuşatma araçları inşa edebilirsin” (Tesniye, 20/19-20).

Yahudi çevre anlayışında Allah'ın kutsal kitapta zikrettiği gibi en güzel bir şekilde yarattığı ve içerisine yerleştirdiği dünyayı koruması, ona hâkim olması insandan istenmektedir. Hulasa bu durumda insan semavi dinlerin ilki olan Yahudilikte çevrenin bütün anlamda da dünyanın muhafaza edilmesi için görevlendirilen bir emanetçi konumundadır. Yahudi inancı da insana yüklenen bu görevi hakkıyla yerine getirilmesini emretmektedir.

Hristiyanlık ve Çevre

Hristiyan inancında Yahudilikte olduğu gibi kainatın tek yaratıcısı Allah'tır. Dolayısıyla Allah dünyanın ve içerisinde var olan bütün varlıkların da mutlak efendisidir. Esasında Hristiyanlıkta İsa'nın konumu Allah ile yarattığı dünya arasındaki ilişkiye yeni bir boyut katmaktadır. Bilindiği gibi Hristiyan inancında Allah, insanlığı günahtan kurtarmak için tarihe müdahale etmiş ve İsa bedeninde ete kemiğe bürünerek insanlar arasında yaşamıştır (Michel, 1992, s. 57). Allah'ın İsa bedenindeki enkarnasyonu çevre ile kutsal olanın birleşimi biçiminde sunulmaktadır. Bu durumda Allah'ın yarattığı tabiat da manevi değer kazanmakta ve insandan ona sahip çıkılması istenmektedir.

İsa Mesih insanları aydınlatırken hitap ettiği topluluklara çevreden esinlenerek anlatımlarda bulunur. Bu durum Yeni Ahitte şu şekilde izah edilir: *“İsa onlara başka bir benzetme anlattı: ‘Göklerin egemenliği, tarlasına iyi tohum eken adama benzer’ dedi. Herkes uyurken, adamın düşmanı geldi, buğdayın arasına delice ekip gitti. Ekin gelişip başak salınca, deliceler de görüldü. Mal sahibinin köleleri ona şöyle dediler: Efendimiz sen tarlana iyi tohum ekin demediniz mi? Bu deliceler nereden çıktı? Mal sahibi bunu bir düşman yapmıştır dedi... Bırakın biçim vaktine kadar birlikte büyüsünler.*

Biçim vakti orakçılara, önce deliceleri toplayın diyeceğim, yakmak için demet yapın. Buğdayı ise toplayıp ambarıma koyun” (Matta, 13/24-29). Çevredeki canlıların zarar görmesinden insanların sorumlu olduğu da dile getirilir: “Beş serçe iki meteliğe satılmıyor mu? Ama bunlardan bir teki bile Tanrı tarafından unutulmuş değildir” (Luka, 12/6). Bunun yanında İsa Mesih çevredeki mevcut canlılardan isim zikrederek onlardan benzetmeler de kurmaktadır: “Ulusların hepsi O’nun önünde toplanacaklar, O da koyunları keçilerden ayıran bir çoban gibi, insanları birbirinden ayıracak. Koyunları sağına, keçileri soluna alacak” (Matta, 25/31-33).

Hristiyan inancına göre yeryüzünün krallığının Allah’a ait olduğu, İsa Mesih’in temel görevinin de bunu insanlara açıklamak olduğu bildirilir. Allah’ın sahibi olduğu tabiatın ahenk ve uyum içinde tasarlandığı, insanın bu düzeni bozmaması gerektiği ve bunu korumakla da yükümlü olduğu vurgulanır. *“Göksel egemenlik, yolculuğa çıkan bir adamın kölelerini çağırıp malını onlara emanet etmesine benzer...”* (Matta, 25/14). İnsan, Allah’ın bağış ve lütufta bulunduğu dünyada koruyucu görevini sınırsız bir yetki şeklinde görmekten ziyade sonraki kuşaklara emanet aldığı gibi aktaracağını fark etmelidir. Netice itibarıyla Hristiyan inancında Allah’ın eseri olan çevrenin kötüye kullanılması, tahrip ve israf edilmesi yasaklanmıştır. Allah’ın yarattıkları arasındaki en çok değer verdiği insan emanetçi konumundadır.

İslam ve Çevre

İslam, önceki semavi dinlerin geleneğini sürdürerek genel anlamda tüm kâinatın muazzam ihtişamıyla Allah’ın eseri olduğunu vurgular. Kâinat, Allah’ın ilim, kudret ve iradesinin bir sonucu olarak kusursuz, tam bir düzen ve ahenk içerisinde yaratılmıştır. Bu bağlamda Kur’ân’da da çok sık zikredilen âlemin, bir düzen, ölçü ve intizam bütünlüğünü yansıtmaması tamamen Allah’ın sınırsız ilminin ve kudretinin bir delilidir.

İslam çevre anlayışı, üzerinde hayatın idame ettirildiği tabiatı korumaya yöneliktir. Bu çerçevede en güzel şekilde yaratılan insan, kendisinin de içerisinde yaşadığı çevredeki düzeni, ahengi ve ihtişamı bozmamaya çalışacaktır. Zira insan-çevre ve tabiattaki varlıklar birbirlerini tamamlayan bir bütündür. Çevreyi korumak, yaratıcının bir ayeti olarak

değerini muhafaza etmektir. Diğer taraftan, tabiattaki varlıklar yaratıcısına devamlı tespih halindedir. Ancak insanlar bu durumun şeklini ve niteliğini anlayamayabilirler. Kuran'ın tanımladığı bu hakikat aynı zamanda çevreyi korumak için ilave bir tedbirdir [3]. Kuşkusuz kâinattaki kanunların Allah tarafından konulması bilinci, bu dengenin zedelenmemesi, çevrenin sonraki kuşaklara da aktarılması insanın ilahi görevidir. Nitekim Kur'ân'ın deyimiyle yeryüzünün emanetinin insana yüklenmesi bu sorumluluğun insan açısından onurunu yansıtmaktadır [5].

İslam çevre ve tabiat anlayışının temellerini hiç şüphesiz Kur'ân atmaktadır. Diğer ilahi dinlerin geleneğinde olduğu gibi çevre ve onunla alakalı bir takım kurallar ve sorunların üstesinden gelme hususundaki emir ve yasaklar Kur'ân kaynaklıdır. Bu bağlamda İslam'ın çevreye bakışını ya da tabiatla ilgili temel esasları tevhid, halife, düzen ve denge kavramları çerçevesinde düşünmek mümkündür [3].

Tevhid ilkesinin çevre anlayışı kapsamında düşünülmesinin amacı canlı-cansız tüm varlıkların yaratıcısının ve tek sahibinin Allah olduğunu vurgulamaktır. Allah'ın eşsiz eseri kâinat ve tabiattaki tüm varlıklar belirli bir hedef doğrultusunda yaratılmıştır. Kur'ân'da açıkça var edilen her varlığın boş yere yaratılmadığı, takdir edilen bir amaç ve görev doğrultusunda varlık âlemine çıkarıldığı zikredilir: *"De ki; Siz yeryüzünü iki günde/evrede yaratan Allah'ın tek gerçek ilah/tanrı olduğunu inkâr ediyor ve O'na ortaklar koşuyorsunuz öyle mi? Hâlbuki O âlemlerin rabbidir. Allah yeryüzünü sabit dağlarla perçinledi; orayı verimli ve yaşanabilir hale getirdi. Canlıların yiyecek ihtiyaçlarının temini için orada belli bir düzen takdir/tesis etti ve bütün bunları (ilk iki günle beraber toplam) dört günde/evrede gerçekleştirdi. Ayrıca Allah duman/gaz halinde bulunan göğe yönelip ona ve yeryüzüne, 'Benim yaratma kanunuma ister gönüllü ister gönülsüz olarak boyun eğin.' buyurdu. Onlar da 'Senin kanununa gönüllü olarak boyun eğdik' diye karşılık verdiler. Böylece Allah gökleri iki günde/evrede yedi tabaka halinde düzenledi ve her tabakaya kendi işlevini bildirdi. Biz dünyaya en yakın gökyüzünü kandillerle/yıldızlarla donattık ve onu koruyup güvenli kıldık. İşte bütün bunlar üstün kudret sahibi olan ve her şeyi hakkıyla bilen Allah'ın takdir ve tesis ettiği bir düzendir"* (Fussilet, 9-12). Yine başka bir ayette şu şekilde bilgi verilir: *"... Göklerin ve*

yerin yaratılışı hakkında düşünürler ve 'Rabbimiz' derler, 'Sen bu kâinatı boş yere yaratmadın'...' (Al-i İmran, 191).

İslam'ın çevre algısına yönelik halife kavramı üzerinde durması insanın sorumluluk ve emanetçilik görevini yüklenmesiyle ilişkilendirilebilir. Bu kapsamda Kur'ân'da insanın yaratıcı tarafından var edilen mevcudatta emanetleri koruması ve bunlar üzerinde israfa kaçmamak şartıyla tasarrufta bulunması istenir: "O Allah ki, gökleri ve yeri yaratmış, gökten yağmur yağdırmış ve yağmurun bereketiyle size rızık olarak nice ürünler meydana getirmiş, tabiattaki yasalarına uygun olarak denizlerde süzülüp gitmek üzere gemileri hizmetinize amade kılmış, ırmakları da istifadenize sunmuştur. Yine O, kendi yörüngelerinde düzenli olarak seyreden güneşi ve ayı istifadenize sunmuş, geceyi ve gündüzü de yaşamanız için son derece faydalı kılmıştır. Dahası O size yaşamanız için gerekli olan her şeyi verdi. O'nun size verdiği nimetleri saymaya kalksanız, mümkün değil sayamazsınız. Ama gel gör ki (kâfir) insan alabildiğine şükürsüz ve nankördür" (İbrahim, 32-34). Başka bir ayette şu şekildedir: "Allah, yağmur suyuyla sizin için ekinler, zeytinlikler, hurmalıklar ve üzüm bağları ve daha başka çeşitlerden nice ürünler meydana getirir. İşte bütün bunlarda Allah'ın kudretine ve rahmetine işaret eden nice deliller var; fakat bunu anlayacak olanlar aklîselimle düşünen kimselerdir. Allah, geceyi ve gündüzü sizin istifadenize sundu. Güneş, ay ve diğer yıldızlar da O'nun emri uyarınca hizmetinize sunulmuştur. Şüphesiz bunlarda da aklîselimle düşünen kimseler için dersler ve ibretler var. Allah'ın yeryüzünde sizin için yarattığı enva-i çeşit nimetler var. Şüphesiz bunda da Allah'ın rahmetini ve cömertliğini gösteren deliller var; fakat bunu anlayacak olanlar düşünüp ibret alma kabiliyeti olan kimselerdir" (Nahl, 11-13).

Düzen ve denge kavramı çerçevesinde kâinatın ve tabiatın mükemmelliği anlatılır. Allah'ın yarattığı bu varlık âlemindeki ahenk ve harmoni vurgulanır. Kur'ân bu hususta pek çok ayeti delil gösterir. "Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelişinde ve sürelerin değişmesinde, insanların ticaret mallarını taşıyan gemilerin denizlerde yürümesinde, Allah'ın gökten yağdırıp ölü toprağa hayat verdiği yağmurda, her türlü canlıyı yeryüzüne yaymasında, rüzgârları ve gökle yer arasında emre amade olan bulutları yönlendirmesinde Allah'ın kudret ve cömertliğine işaret eden

nice deliller vardır. Fakat bunu anlayacak olanlar aklıselim ve sağduyu sahibi kimselerdir” (Bakara, 164). Yine Kur’ân’ın başka bir pasajında şöyle hitap edilir: “O Kâfirler-müşrikler üstlerindeki gökyüzüne bakıp hiç düşünmezler mi? İbret nazarıyla bakıp da bizim onu nasıl kusursuz şekilde meydana getirip yıldızlarla süslediğimizi görmezler mi? Öte yandan, yeryüzünü bir döşek gibi serdiğimizizi, oraya sabit ve sarsılmaz dağlar yerleştirdiğimizi ve yine orada her türlü güzel bitkiyi yetiştirdiğimizi hiç düşünmezler mi? Biz bütün bunları Allah’a yönelmek isteyen her kulun gönül gözünü açıp ibret alması için yaptık... Evet biz o bereketli yağmurla ölü toprağa can verdik. Kıyamet günü diriliş de böyle olacaktır” (Kaf, 6-11).

İslam’ın Kur’ân merkezli çevre anlayışı ana hatlarıyla ortaya konulduğunda şu hususlar dikkat çekmektedir: Allah’ın kâinatı ve yeryüzünü yaratmasıyla birlikte tabiatı insanı halife tayin etmesi (bunu emanetçi olarak da görmek gerekmektedir), tabiatı insanın emrine vermesi (bu noktada İslam’ın insan merkezli bir tabiat anlayışına sahip olduğu gerçeğini ortaya çıkarmaktadır), insanın emrinde olan tabiatı imar, inşa ve geliştirme imkânını elde etmesi. Burada insanın tabiatı inşa etme ruhsatı; ona başıboş ya da istediğini yapma, tabiatı hor kullanma, dengeyi bozma hakkını vermez. Bütün bunların neticesinde İslam çevre ve tabiat anlayışında, insanın tabiatı sonraki kuşaklara Allah’ın teslim ettiği gibi miras bırakmasıdır [3].

Sonuç

Sürdürülebilir bir çevre anlayışının idamesinde temel görev insana düşmektedir. Zira insan, semavi dinlerde yeryüzünde Allah’ın halifesi olarak görevlendirilmiştir. Allah en güzel bir biçimde yarattığı tabiatı insana emanet etmiş ve bunun gereği olarak onu korumayı da insana yüklemiştir. Nitekim bu dinlerin kutsal kitapları Allah’ın yarattığı her şeyi tam ve eksiksiz kabul ettiğinden tabiatın da kutsal bir nesne olduğunu vurgulamıştır.

Semavi dinler geleneğinde çevre, bizzat Allah’ın bir eseridir. Allah’ın var ettiği bu tabiat en güzel bir şekilde dizayn edilmiş, belirli bir düzen ve intizam içerisinde yaratılmıştır. Bu dinlere göre tabiat, Allah’ın varlığı, birliği, sonsuz kudreti ve sınırsız ilminin bir delili biçiminde algılanmaktadır. Esasında bu dinler, tabiatı kutsal bir niteliğin varlığı konusunda hem

fikir olmakla birlikte bunun bir düzen, amaç ve anlamının bulunduğuna inanırlar. Bu bağlamda semavi dinler, günümüz dünyasında insanlığın çevreye karşı duyduğu sınırsız saldırganlığını ve açgözlülüğünü gidermenin en etkin yollarından biridir. Sonuçta insana düşen bu emaneti sahiplenmek ve sonraki kuşaklara aynı şekilde bırakabilmektir.

KAYNAKLAR

- [1]. Keleş, Ruşen – Hamamci Can, Çevre Politikası, Ankara, 2005.
- [2]. Evkuran, Mehmet, “Çevre Bilincinin Teolojik Temelleri Üzerine”, Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu, Cilt: 2, İstanbul, 2008.
- [3]. Yıldırım, Münir, Çevre, Din ve Kutsal Tabiat, Adana, 2014.
- [4]. Nasr, Seyyid Hüseyin, İnsan ve Tabiat, Çev. Nabi Avcı, İstanbul, 1991.
- [5]. Özdemir, İbrahim, Din ve Çevre, Ankara, 1997.

Çevre Sorunlarına Duyarlılık Bağlamında Hz. Peygamber'in Hayvanlarla İlgili Tutum ve Davranışları

Doç. Dr. Hüseyin Akyüz

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Polatlı İlahiyat Fakültesi

Giriş

Hayvan sözcüğünün Arapça aslı “حيوان / Hayevân” olup, “ح-ي-ي /h-y-y” kökünden türetilmiştir. Bu kök, “canlı ve diri olmak” anlamının yanı sıra “hayvanlarda ve bitkilerde bulunan ve onları büyüten güç, duyan ve hisseden güç, işleyen akıllı güç, sıkıntıyı giderme, ebedi olan ahiret hayatı ve Yüce Allah'ın kendisini nitelendirdiği hayat sıfatı” gibi manalarda da kullanılmıştır [1]. Bu bağlamda Halil b. Ahmed (ö. 170/786) tarafından “canlı, hayat sahibi, ruh sahibi” [2]. diye tarif edilen hayvan lafzı, büyüyen, hisseden ve irade ile hareket eden cisim olarak da tanımlanmıştır[3].

El-Câhız (ö. 255/869), hayvanları yürüyen, uçan, yüzen ve sürünen şeklinde dört guruba ayırmıştır [4]. Yüce Allah'ın varlığına delil oldukları için faydalı-zararlı veyahut güzel-çirkin olsun bütün hayvanlar hakkında

kötü zan beslenilmesi uygun bir tavır değildir. Az yararlı olarak görülen bir hayvan, başka bir yönden daha yararlı olabilir [5]. Yine O, güzel ve sevilen tavus kuşunun, çirkin görülen ve iğrenilen domuzdan daha çok Allah (c.c.)'ın yüceliğine delil olmadığı görüşüne sahiptir. Dolayısıyla Yüce Allah katında tavus kuşunun kargadan veyahut ceylanın kurttan daha sevimli ve daha değerli olduğu söylenemez [6].

El-Câhız'ın bu görüşlerine göre, Yüce Allah'ın varlığına delil olma açısından bütün hayvanlar eşit değere sahiptir. Bu eşdeğer özelliğe sahip hayvanlardan evcil ve vahşi olanlarının bazılarını birçok ayette rastlamak mümkündür. Bunlardan örnek olarak, sinek, sivrisinek, örümcek, karınca, arı, at, öküz, inek, deve, koyun, kurt, yılan, domuz, maymun ve köpek gibi insanların en çok karşılaştıkları hayvanları zikredebiliriz [7]. Ayrıca Bakara/inek, Nahl/arı, Neml/karınca, Ankebut/örümcek ve Fil/fil gibi bazı sûreler, isimlerini ayetlerde geçen hayvan adlarından almış olmaları da dikkati caliptir. Şüphesiz Kur'ân'da hayvanlara birbirinden farklı bağlamlarda atıfta bulunulmuştur. Bazen hayvanların adları, yaratma ve öldükten sonra dirilmeden bahsedilirken, bazen de nübüvveti ispat sadedinde zikredilmiştir. Bazı hayvanlar, ölü cesetlerin nasıl gömüleceği ifade edilirken, bazıları da kutsal kitaplarla amel etmeyenlerin durumu ile alçak sesle konuşmanın önemi beyan edilirken konu edinilmiştir [8]. Bunlara ilaveten ayetlerde ekosistemin önemli üyeleri olan hayvanlara bir yandan eti, sütü ve derisiyle insana faydalı olması, diğer yandan ise tefekkür, faydalanma, süs ve güzellik vesilesi, yük taşımak, ulaşım sağlamak ve iletişim aracı olmaları yönünden de dikkat çekilmiştir [9].

Kur'ân'da çeşitli hikmet ve sebeplere binaen zikredilen bu hayvanlardan bazıları, bizlerle birlikte yaşıyor ve hayatımızın ayrılmaz bir ögesi haline geliyorlar. Nitekim Yüce Allah, Nuh (as)'a hayvanları gemiye almasını ve onları yok olmaktan kurtarmasını emrederken [10] muhtemelen bu birlikteliğin önemini bilinçaltına yerleştirmeyi arzulamıştır. Böylece Yüce Allah, bizlere bir taraftan varlığımızı sürdürmemiz için hayvanlara muhtaç olduğumuzu kavratırken, diğer taraftan hayvanların yaşamlarını devam ettirebilmeleri için bizim de onlara önemli katkılarda bulunabileceğimize işaret etmiştir. Aslında Yüce Allah'ın Kur'ân'da bize kazandırmak istediği temel bilinç,

mahlûkatın birbirine muhtaçlık ipliyle sıkı sıkıya bağlı olduğudur.

Bu bağlamda Yüce Allah, birçok ayette dikkatlerimizi tabiattaki dengeye yoğunlaştırmıştır [11]. Bu ayetlerde evrendeki dengeleri kuranın ve bu dengeleri hem sağlayan hem de sağlanmasında rol alan nice mahlûkatı yaratanın Yüce Allah olduğu ifade edilmiştir. Şüphesiz yeryüzü, ondaki düzen ve dengenin korunmasını sağlayan varlıklardan biri olan hayvanlar için de yaratılmıştır [12]. İnsanoğlu, dengeleri kurulmuş ve üstelik dengeleri içindeki varlıklarla sağlanmış dünyaya sonradan katılmıştır [13]. Dolayısıyla âdemoğlunun ne bu dengeleri bozmaya ne de bu dengelerin sağlanmasında rol alan mevcudatı ve onların yaşama hakkını ifsad etmeye hakkı vardır [14].

Gerek evrendeki ve gerekse varlıkların kendi arasındaki ekolojik denge zincirinin sürdürülebilir kılınması, ancak insanın tutum ve davranışlarına bağlıdır. Çünkü yeryüzündeki genel ekolojik ahengin bozulmasında ne hayvanların ne de bitkilerin bilinçli bir şekilde katkıları vardır. İnsanın kâinatın doğal dengesini bozduğunda hangi tür problemlerin doğabileceğini ise şu olay açıkça ifade etmektedir: 1946 yılında Bermuda Adası'na yanlışlıkla getirilen bir böcek, beş yıl kadar kısa bir zaman içinde sedir ağaçlarının %85 kadar önemli bir bölümünü yok eder. Bu felakete bir son vermek isteyen yetkililer, söz konusu böceği yediği bilinen, fakat ağaçlara zarar vermeyen, bizdeki tekke böceğine benzer bir böceği ve hymenoptera adlı bir paraziti bölgeye sokarlar. Ne yazık ki, bu işi yapanların daha önce aynı bölgeye karıncaları yemesi için ithal edilen bir kertenkele türünün sokulduğundan haberleri yoktur. Kertenkeleler yeni gelen tekke böceğini daha lezzetli buldukları için karıncaları bırakıp onları yemeye başlarlar ve sayılarında astronomik bir artış olur. Bir kurtarıcı olarak getirilen kertenkelelerin kendileri büyük bir problem olmaya başlayınca alarına geçen ilgililer, bu kertenkeleden kurtulmak için onları yediği bilinen 200 çift kiskadee türü kuşu bölgeye salarlar. Fakat kiskadee'ler de aynı kertenkeleler gibi planı bir yana atıp kertenkele yerine dünyada sadece Bermuda'da bulunan vireo kuşunun yavrularını yemeye başlarlar. Sonunda kiskadee'lerin sayıları 100.000'in üstüne çıkar, vireo kuşunun neredeyse nesli tükenir, böcekler ağaçları yemeye devam eder ve kertenkeleler yine bildiklerini okur [15]. Kısacası bu hadiseden de anlaşıldığı üzere yeryüzündeki dengenin sağlıklı

bir şekilde devam edebilmesi için, insanın Yüce Allah'ın tabiata koyduğu bu mükemmel düzene saygısızca müdahale etmemesi gerekir.

Kur'ân'a baktığımızda hayvanlarla ilgili dikkatimizi çeken diğer bir husus, hiçbir âyette hayvanlar hakkında kötüleyici bir üslubun yer almamasıdır. Bilakis birçok ayette hayvanların Yüce Allah'ın kudretinin bir eseri oldukları [16] insanların istifadesi için yaratıldıkları [17] insanlar gibi ümmet oldukları [18], Yüce Allah'ı tespih ettikleri [19] ve O (c.c.)'na ibadet ettikleri [20] gibi varoluşsal özellikleri dile getirilmektedir. Ayrıca Kur'ân'da bazı hayvanların adları zikredilerek yemin yapılması da oldukça manidardır [21]. Ancak bazı ayetlerde olumsuz insan davranışları kötülenir ve ayıplanırken kullanılan "çirkin eşek sesi, kitap yüklü eşek, dilini sarkıtıp soluyan köpek, aşağılık maymun" gibi ifadelere gelince, bu tasvirlerin doğrudan adı geçen hayvanları hedef aldığını söyleyemeyiz. Zira ayetlerde hayvan davranışları değil, insan davranışları konu edinilmiştir. Hayvanların kendi yaratılışlarına uygun davranışlarının kötülüğünden söz edilemeyeceği gibi onların bu konuda ahlaki sorumlulukları da yoktur [22].

Kur'ân'ın pratik hayata aktarılmış hali olan Hz. Peygamber'in tutum ve tavırlarında da hem insanın yararına olan hem de yeryüzündeki ekolojik dengeyi sağlamak için yaratılan hayvanlara karşı olumlu bir bakış açısı vardır. O'nun (sav) hayvanlarla ilgili birçok uygulama, emir ve tavsiyelerinin arka planında yeryüzünde dengeli bir hayatın sürdürülebilmesi arzusu bulunmaktadır. Bunun için Hz. Peygamber, onların yaşamlarını devam ettirebilmelerine şefkat ve merhamet merkezli yaklaşmış, hak ve hürriyetlerine saygı duymaya çalışmıştır.

Hız. Peygamber'in Hayvanlar Âlemine Bakışı

Klasik hadis kaynaklarına göre Hz. Peygamber, hayvanlarla çocukluğundan beri yakın bir ilişki içerisindeydi. Hatta bir rivayete göre çocukluk yıllarında çobanlık bile yapmıştır [23]. O'nun (sav) daha sonraki dönemlerde de nice hayvanlarla karşılaştığı ve bunlardan at, deve, koyun ve katır gibi bazılarına sahip olduğu bilinmektedir. Özellikle atlar ve develer, yolculuk ve savaş esnasında O'nun (sav) refakatçileriydi. Hatta Hz. Peygamber'in evinde yabani hayvan da vardı. Bu hayvan, Allah'ın Elçisi (sav) evden çıkınca

oynardı, sağa sola koşardı. Hz. Peygamber'in eve girdiğini hissedince de O'na (sav) eziyet vermemek için hemen yere çömelirdi [24].

Hz. Peygamber'in hayvanlarla çok yakından ilgilendiği, onları sevdiği ve onlara özel isimler verdiği bazı rivayetlerde yer almaktadır [25]. Şüphesiz O'nun (sav) tarafından hayvanlara isimler konulmuş olması, hayvanların duygularına verdiği önemin bir gereğidir. Kısacası O'nun (sav) dünyasında hayvanlar, önemli bir yer tutmaktadır. Dolayısıyla çevre ve unsurlarının hoyratça tüketildiği şu asrımızda bu mühim konuda varid olan Nebevî öğüt ve tavsiyeleri tespit etmek ve onları pratiğe aktarmak [26] ehemmiyet arz etmektedir.

Hz. Peygamber'in Hayvan Haklarına Riayeti

Hz. Peygamber, ekolojik düzenin bir parçası olan hayvanlara önem vermiş ve onların yaşama, korunma, beslenme ve barınma gibi haklarının olduğunu beyan etmiştir. Zira onlar, bizim komşularımız olup bizim üzerimizde hakları vardır [27].

Hayvanların Yaşama Haklarına Riayet

Hayvanlar da insanlar gibi bu dünyada kıyamete kadar yaşama hakkına sahiptirler. Onlara bu hakkı, Yüce Allah bahşetmiştir. Dolayısıyla insanoğlunun yeryüzündeki bütün hayvanların yaşama haklarını elden almaya matuf gereksiz ve haksız icraatları, Yüce Allah'ın evrene koyduğu düzene karşı saygısızlık anlamına gelecektir. Çünkü bu tür icraatlar, eninde sonunda yaşama imkânı ortadan kaldırılan hayvanların nesillerinin tükenmesi tehlikesini doğuracaktır. Âdemoğlunun bu tür uygulamalarını, yeryüzünün istikrarını hedef alan bir nevi "fesad/bozgunculuk" olarak nitelendirmek mümkündür.

Hz. Peygamber de hayvanların can taşıdığı gerekçesiyle en temel haklarından birisinin yaşama hakkı olduğunu belirtmiştir. Bu bağlamda O (sav), haksız olarak bir serçeyi öldürenen kıyamet gününde hesap sorulacağını ifade etmiştir [28], hayvanların gereksiz yere öldürülerek telef edilmesini ve sırf zevk için katledilmelerini yasaklamıştır [29]. Zira onların

telef olması, sadece insanın ulaşım, iletişim ve besin kaynaklarının zayıf olması anlamına gelmemektedir. Bilakis Yüce Allah'ın doğal dünyada ortaya koyduğu bütün canlılar arasındaki birbirlerine bağımlılık ilkesi zedelenmiş olacak ve her şey doğrudan bu durumdan etkilenecektir. Bu bağlamda hayvanların hayat haklarıyla ilgili yapılacak suistimaller, binilen dalların kesilmesi anlamına gelecektir.

Hz. Peygamber, bir yolculukta ashabından bazılarının karınca yuvasını yaktıklarını görünce, "ateşle cezalandırmak ateşin Rabbinden başkasına yakışmaz" buyurarak onlara tepki göstermiştir [30]. Bir rivayete göre, önceki peygamberlerden birisi, kendisini ısırarak bir karınca nedeniyle yuvayı ateşe vermiş ve bu hareketinden dolayı Yüce Allah tarafından kınanmıştır [31].

Hz. Peygamber, temsili bir anlatımla, bir kedinin yaşama ve beslenme hürriyetini elinden alan önceki ümmetlerden bir kadının cehenneme girdiğini ve orada bu kedi tarafından ısırılarak azap gördüğünü de zikretmiştir [32]. Buna mukabil, O (sav), başka bir kıssada yaşam mücadelesi veren bir köpeğin susuzluğunu gideren ve onun hayatta kalmasına vesile olan önceki kavimlerden bir kadının ise affedildiğine dikkat çekmiştir [33]. Hz. Peygamber'in anlattığı diğer bir kıssada da yağmur duasına çıkmış bazı kimselerin yalvarışlarını, Yüce Allah'ın bir karıncanın duası sebebiyle kabul ettiği ifade edilmiştir [34]. Başka bir haberde ise hayvanların varlığı, semadan yağmur yağmasının rahmet vesilesi olarak nitelendirilmiştir [35].

Bütün bu rivayetler, O'nun (sav) hayvanların hayat haklarına verdiği önemi ve hassasiyeti ortaya koymaktadır. Öte yandan bir kısım maktu hadislerde, hayvanların gereksiz yere öldürülmesinin hoş görülmediği ifade edilmektedir [36]. Hayvanlar, gerek Yüce Allah'ı tesbih eden birer ümmet olmaları [37]. ve gerekse kendi fitratlarına uygun bir şekilde O (c.c.)'na ibadet etmeleri [38] sebebiyle yaşamayı hak eden varlıklardır. Bütün bunlara rağmen şayet insanların gıdalanma, avlanma veya kurban etme gibi ihtiyaçlarından veya insanlara zarar vermelerinden dolayı bir hayvanın öldürülmesi gerekiyorsa, nebevi öğretilerde bu işlemin bir anda, acı çekirtmeden, korkutmadan ve hissettirmeden yapılması gerektiği beyan edilmiştir [39]. Kuşkusuz onlar da insan gibi acı çeken ve hisseden canlı varlıklardır. Bundan dolayı Hz. Peygamber, bir gün bıçağını keseceği hayvanın

gözü önünde bileyen arkadaşına; “Sen bu hayvanı kaç defa öldüreceksin?” [40] diye eleştirmiştir. İnsana zarar veren kertenkelenin öldürülmesinde de Hz. Peygamber’in benzer hassasiyetleri gösterdiğini söylemek mümkündür [41].

Bunlara ilaveten hadis rivayetlerinde öldürülmesine izin verilen ve öldürülmesi yasaklanmış olan hayvanlar da bulunmaktadır. Örneğin, akrep, yılan, kuduz köpek, karga ve fare gibi hayvanlar öldürülmesine izin verilenler [42] bunlara mukabil bal arısı, kurbağa, karınca ve çavuş kuşu gibi hayvanlar ise öldürülmesi yasaklanmış olanlardır [43]. Ancak hayvanların öldürülmesi ile ilgili rivayetlerin tamamı bütünlük ilkesiyle incelenecek olunursa, birbirine zıt hadislere rastlanılacağı aşikârdır. Bu durumda öldürme emirlerinin her birini farklı bağlamlara hamletmek gerekir. Hz. Peygamber, bir taraftan kuyruksuz engerek yılanının göze zarar verdiğini ve hamile bir kadını korkutması sebebiyle çocuğunu düşürmesine neden olduğunu gerekçe göstererek öldürülmesini isterken, öte taraftan ev yılanlarının öldürülmesini ise yasaklamıştır [44]. Dolayısıyla hayvanların yaşama hakkına saygı duyan bir peygamberin gereksiz yere onların öldürülmesini istediği düşünülemez. Kanaatimizce bu tavsiyenin en önemli nedeni, hayvanların bazılarının insana saldırımları ve onların mallarına veya canlarına zarar vermeleridir. Bunun yanı sıra başka etkenlerin olduğu da aşikârdır. Nitekim el-Câhız (ö. 255/869) köpeklerin öldürülmesi meselesinde, onların yırtıcı ve vahşiliğinden bahsederken kertenkelenin öldürülmesi meselesinde ise şu izahatları yapmıştır: “*Belki de o gün, böyle söylemeyi gerektiren bir neden ortaya çıkmıştır. Sonra insanlar, bu nedeni bırakıp, sözü soyut olarak anlatmışlardır. Belki de bu sözü işiten kimse, sadece sonunu işitmiş, baş tarafını işitmemiştir. Belki de Peygamber (sav), bu sözleri sahabîlerinden bazıları ile aralarında bir iş cereyan edip, bu hadisyle onları kastetmiştir. Bunlardan her biri mümkündür, inkâr ve reddedilen bir şey değildir...*” [45].

Hayvanların yaşama haklarıyla ilgili böylesi nebevi yönlendirmeler sayesinde Müminler, bir taraftan hayvanların hayat haklarını muhafaza etmiş, diğer taraftan ise başta ulaşım, iletişim ve gıdalanma gibi gereksinimlerini sağladıkları mahlûkatı koruma bilincini kazanmış olacaklardır. Bunun

sonucunda da onlar, hem evrenin dengesini sağlayan hem de insanların ihtiyaçlarını gideren hayvanlar olmadan dünya hayatının çekilmez bir hale dönüşebileceğini kavrayacaklardır.

Hayvanların Beslenme ve Barınma Haklarına Riayet

Hayvanların da insanlar gibi ihtiyaçları, gereksinimleri ve istekleri vardır. Bu gereksinimlerin başında beslenme ve barınma ihtiyaçları gelmektedir. Bu hususların temini, hayvanların hem temel hakları hem de insanların temel vazifesidir. Zira nebevi öğretilerde, hayvanların hayat haklarına riayet kadar onların beslenme ve barınma ihtiyaçlarının giderilmesi de ön planda yer almaktadır.

Hz. Peygamber, bir gün açlıktan dolayı karnı sırtına yapışmış bir deveye rastlayınca, “Bu dilsiz hayvanlar hakkında Yüce Allah’tan korkunuz” [46] diye buyurarak hayvanların beslenme haklarına riayet etmenin önemini dile getirmiştir. Yine O (sav), otların bol olduğu mevsimlerde yapılan yolculuklarda hayvanların otlatılması, kıtlık ve kurak zamanlarda yapılan seyahatlerde ise onların zayıf bırakılmamasına dikkat edilmesi gerektiğini söylemiştir [47]. Bu hadisi yorumlayan en-Nevevî (ö.676/1277), yolculukta daima hayvanların faydalarının gözetilmesi gerektiğini söylemiştir. Bu faydalardan birisi de yol üstlerinden ziyade تنها yerlerde mola verilmesidir. Zira geceleyin dolaşan haşerat, yolculardan düşen yiyecek kırıntılarıyla beslenirler. Bu nedenle onların beslenmelerine engel olmamak için yoldan uzak yerlerde konaklamak daha uygundur [48]. Bunlarla birlikte birçok İslam âlimi de mola yerlerinde öncelikle hayvanların doyurulması gerektiğini beyan etmişlerdir [49].

Kur’ân’a göre, yeryüzünün suları ve otlakları sadece insanoğlu için değil, aynı zamanda hayvanlar için de yaratılmıştır [50]. Hayvanların bu gıdalardan mahrum bırakılması her şeyden önce Yüce Allah’ın rızasına aykırı bir tutumdur. Nitekim daha önce de ifade ettiğimiz üzere, Hz. Peygamber’in anlattığı bir kıssada, kedisini hapsederek açlıktan ölmesine sebep olan bir kadın, bu fiilinden dolayı cehennemde azap görecektir. Bir başka rivayette de susamış bir köpeği sulayan bir adamın günahlarının Yüce Allah tarafından affedildiği belirtilmiştir [51].

Kuşkusuz hayvanlar da insanlar gibi dinlenmek, uyumak ve hem kendilerini hem yavrularını tehlikelerden korumak için yuvalara ihtiyaçları vardır [52]. Bu nedenle onlardan bazıları barınaklarını ağaçların dalları arasına bazıları da binaların köşelerine veyahut toprağın altına [53] birbirinden farklı yapılarda inşa ederler [54]. Hz. Peygamber, hayvanların mesken dokunulmazlığına önem vermiştir. Nitekim O (sav), hayvanların yuvalarına küçük abdest bozulmasını yasaklamıştır [55]. Muhtemelen bunun nedeni, böyle bir davranışın hayvanların yuvalarını tahrip etmesi ve onlara zarar vermesidir.

Rahmet Elçisinin (sav) barınma yerlerinin dokunulmazlığına verdiği önemi gösteren rivayetlerinden birisi de ashabına kuş yuvalarının bozulmamasını, anne ve yavruların rahatsız edilmemesini tavsiye etmesidir [56]. Bir yolculuk esnasında ise sahabilerden birisi, bir kuşun yumurtalarını alınca, Hz. Peygamber, kuşun üzülmemesi ve tedirgin edilmemesi için derhal yumurtaların yuvaya konulmasını emretmiştir [57]. Ayrıca O (sav), bir karınca yuvasının yakılarak hem karıncaların ölümüne hem de yuvanın tahrip edilmesine sebep olduğundan dolayı arkadaşlarına tepki göstermiştir. Aynı konuda geçmiş ümmetlerden bir peygamberin de kınandığı maruftur.

H. Peygamber'in Hayvanlara Karşı Duyarlılığı

Yüce Allah, insanı yeryüzünde bir halife olarak yaratmıştır. Dolayısıyla Yüce Allah, insana hayvanlarla ilgilenme sorumluluğu ve onlara karşı duyarlı olma yükümlülüğü vermiştir. Bu yükümlülüğün bilincinde olarak Hz. Peygamber, Mekke fethine giderken yolda yavrularını emziren köpeğin ve yavrularının, zarar görmemesi için sahâbîlerden birisini nöbetçi olarak görevlendirme ve ordunun yolunu da değiştirme duyarlılığını göstermiştir [58]. O (sav), hayvanlara karşı cahiliye döneminde gösterilen şefkat ve merhametten yoksun tüm uygulamaları yasaklamıştır [59]. Bu uygulamaların yanı sıra, hayvanların yüzlerini dağlamayı [60], yaratılış amaçlarına uygun olmayan işlerde kullanılmalarını [61], onlara lanet okumayı [62] ve sövmeyi [63], kulaklarından çekilmesini [64], diri iken uzuvlarının kesilmesini[65], eğlence için dövüştürülmelerini[66], canlı

olarak hedef tahtası yapılmalarını[67] da onaylamamıştır.

Hız. Peygamber hayvanlarla ilgili olarak bazı talimatlar da vermiştir. Bu buyruklar arasında hayvanların barınma yerlerinin ve vücutlarının temizlikleri [68], sağlımları esnasında incitilmemeleri [69], onlara yumuşaklıkla muamele edilmesi [70] ve doğal yapılarının bozulmaması [71] gibi hususları zikredebiliriz. Bu emirlerin yanı sıra O (sav), hayvanların ilahi birer emanet olduğu anlayışıyla, onların sağlık ve temizlikleriyle ilgilenmiştir [72]. Bir gün yorgunluktan dolayı önüne çöken bir deveyle iletişime geçmiş, onun sorunlarıyla ilgilenmiş ve böylece Müminlere hayvanların duygularına önem vermeleri gerektiğini göstermiştir [73]. Bütün bunlara ilaveten Hız. Peygamber, hayvanların sağlıklarına ve nesillerinin devamına da hassasiyet göstermiştir. Bu Nebevi tedbirler arasında, hayvanların sağlıklı olabilmeleri için hastalıklı hayvanlarla sağlam olanlarının bir arada bulundurulmamalarını tavsiye etmesini [74] ve onların soylarının tükenmemesi maksadıyla gereksiz yere iğdiş edilmelerini yasaklamasını [75] zikredilebiliriz.

Sonuç

Yüce Allah, yeryüzünü bütün canlıların yaşam alanı kılmıştır. Bu yaşam alanının mevcudiyetini sürdürebilmesi için de mükemmel bir düzen ve denge koymuştur. Yeryüzündeki denge ve düzenin sürekliliğinin sağlanmasında kendilerine rol biçilen varlıklardan birisi de hayvanlardır. Şüphesiz hayvanların kendilerine biçilen bu görevi yerine getirmekten alıkonulması, diğer bir ifadeyle hayvanların yok edilmesi yeryüzündeki dengenin bozulmasına vesile olacaktır. Bu dengelerden birisi de canlıların birbirlerine muhtaçlık ipiyle bağlı olmalarıdır. Kuşkusuz bu ipin kopmasına sebep olacak ve hayvanların neslini tüketecek her türlü hal ve hareketler, yeryüzünde kurulan ilahi düzene saygısızlık anlamına gelecektir. Öte yandan Yüce Allah'ın Hız. Nuh'a her çeşit hayvandan birer çifti gemiye yüklemesini emretmesini de yeryüzündeki bu düzene saygı gösterilmesinin bir gerekçesi olarak zikredebiliriz.

Bütün türleriyle hayvanlar, Yüce Allah'ın varlığının delilidirler. Bunun için Kur'ân-ı Kerim'de hayvanları aşağılayan veyahut hor gören ifadelere

rastlanmaz. Bunun tam aksine Yüce Allah'ı tespih ettiklerinden ve insanın istifadesi için yaratıldıklarından bahsedilmektedir. Şunu belirtelim ki hayvanların insanın istifadesine sunulması, hiçbir zaman insanların onlara karşı istedikleri gibi davranma hakkını vermez. Nitekim klasik hadis kaynaklarını dolduran nice rivayetler, Müminlere bu bilinci kazandırmayı hedeflemektedir.

Hz. Peygamber, hayvanlarla çocukluğundan beri çok yakın bir ilişki içerisinde olmuştur. Bu bağlamda bir ara yaptığı çobanlık kendisine bir hayli tecrübeler kazandırmıştır. O (sav), hayatı boyunca hayvanların yaşama haklarına riayet etmiştir. Gereksiz yere hayvanların öldürülmesini yasaklamıştır. Birçok rivayette hayvanlara şefkatle yaklaşılmasının gereğine işaret etmiştir. Bu itibarla hayvanları yiyecek ya da içecekten mahrum bırakmak, onlara sözlü ve fiili işkencede bulunmak Rahmet Elçisi'nin (sav) hoş görmediği davranışlardır.

Bunlara ilaveten Nebevi öğretide, hayvanların sağlıklarıyla ilgilenme, duygu ve hislerine kulak verme, temizlik ve bakımlarına dikkat etme, nesillerini koruma, yüzlerini dağlamama, doğal yapılarını bozmama, fitrî olmayan işlerde çalıştırmama, dövüşmeleri için kızıştırmama, meskenlerine dokunmama ve onlara ağır yük yüklememe gibi hususlar birer duyarlılık abideleridir. Bütün bunlar ancak hayvan sever ve çevreye duyarlı bir peygamberden sadır olabilecek tavsiyelerdir. Ancak O'nu (sav) böyle nitelendirme fikri, başlangıçta çoğu kişiye garip gelebilir. Oysa O'nun (sav) hayvanlarla ilgili sözsöz öğretileri ve fiilen yaptığı şeylerin tamamı incelendiğinde, insanoğlunun ancak 1990 yılında halka açıklanan Hayvan Hakları Evrensel Bildirgesi ile ulaştığı seviyeye, yaklaşık 14 asır önce erişildiği açıkça görülecektir.

KAYNAKLAR

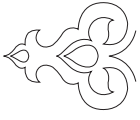
- [1]. el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî. Kitâbu'l-'Ayn. tahk. Abdülhamîd Hindâvî, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003, c. I, s. 380; Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed er-Râgıb el-İsfahânî. el-Müfredât fi Garîbi'l-Kur'ân. Beyrut: Mektebetu Nezâr Mustafa el-Bâz, ts., s. 182-183.
- [2]. el-Halîl b. Ahmed. Kitâbu'l-'Ayn. c. I, s. 380.

- [3]. Ali b. Muhammed Seyyid Şerîf el-Cürcânî. Mu'cemu't-Ta'rîfât. tahk. Muhammed Sıddîk el-Minşâvî, Kahire: Dâru'l-Fadîle, ts., s. 84.
- [4]. Ebû Osman 'Amr b. Bahr el-Câhîz. Kitâbu'l-Hayevân. tahk. Muhammed Bâsil 'Uyûn es-Sûd, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye, 1424/2003, c. I, s. 24-25.
- [5]. el-Câhîz. Kitâbu'l-Hayevân. c. III, s. 143.
- [6]. el-Câhîz. Kitâbu'l-Hayevân. c. I, s. 135-136.
- [7]. Bakara, 2/22; Enfal, 8/60; Yusuf, 12/14, 17; Hacc, 22/73; Neme, 27/18; Ankebût, 29/4; Nahl, 16/8, 68.
- [8]. Nihat Bülbül. "Kur'ân'da İsmi Geçen Hayvanlar ve Bunların Zikrediliş Sebepleri". Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü 2006, s. 18-86.
- [9]. Nihat Bülbül. "Kur'ân'da İsmi Geçen Hayvanlar". s. 96-101.
- [10]. Hud, 11/40.
- [11]. Furkan, 25/2; Kamer, 54/49; Rahman, 55/7; Mülk, 67/3.
- [12]. Rahman, 55/10.
- [13]. Bakara, 2/30.
- [14]. Celâl Yeniçeri. Hz. Peygamber'in Çevreciliği Spor Etkinlikleri ve Kur'ân'da Çevrecilik. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2009, s. 93.
- [15]. <http://www.semraelmaci.com/2011/05/sulak-bir-gezegenden-oykuler/>. (Erişim: 29.05.2016).
- [16]. Yasin, 36/71.
- [17]. Nahl, 16/5-8; Lokman, 31/20.
- [18]. En'âm, 6/38.
- [19]. Nahl, 16/49; İsrâ, 17/44; Nur, 24/41.
- [20]. Hacc, 22/18.
- [21]. Adiyat, 100/1-5.
- [22]. Abdurrahman Kasapoğlu. "Kur'ân'da Hayvan Davranışlarına Benzetilen İnsan Karakterleri". Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 2006; 11/1: 74-75.
- [23]. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî. el-Câmi'u's-Sahîh.

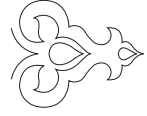
- İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992, İcare, 2; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd b. Mâce el-Kazvinî. Sünen. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992, Ticarat, 5.
- [24]. Ahmed b. Muhammed b. Hanbel. el-Müsned. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992, c. VI, s. 112.
- [25]. Komisyon. "Hayvan Hakları Her Canlıya Rahmet". Hadislerle İslam. Ankara: DİB Yayınları, 2013, c. V, s. 257.
- [26]. Süleyman Kaya, "Kur'ân Kaynaklı Çevre Algısının Pratiğe Dönüştürülememesinin İrdelenmesi", Turkish Studies 2015, 10/2: 565-586.
- [27]. Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali el-Beyhakî. Şu'abu'l-İmân. tahk. Muhammed es-Sa'id Besyunî ez-Zağlul, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1410, c. VII, s. 483-484.
- [28]. Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb en-Nesaî. Sünen. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- [29]. en-Nesaî. Dahâyâ, 42.
- [30]. Ebû Davud Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî. Sünen. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992, Edeb, 163-164.
- [31]. el-Buharî. Cihad, 152; Bedu'l-Halk, 14; Ebu'l-Huseyn Müslim b. Haccac el-Kuşeyrî. Sahihu Müslim. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992, Selam, 148.
- [32]. el-Buharî. Bedu'l-Halk, 15; Enbiya, 54; Müslim. Selâm, 151-152; Birr, 133-135; Kusûf, 9; İbn Mâce. Zühd, 30; en-Nesaî. Kusûf, 14-20; ed-Darimî. Rikâk, 93; İbn Hanbel. el-Müsned. c. II, s. 188, 261, 269, 286, 424, 457, 507, 519; c. III, s. 335.
- [33]. Müslim. Selâm, 154-155.
- [34]. Ebû Abdullâh Muhammed b. Muhammed Hâkim en-Neysâbûrî. Müstedrek ale's-Sahihayn. tahk. Mustafa Abdulkadir 'Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1411/1990, c. I, s. 473.
- [35]. İbn Mâce. Fiten, 22.
- [36]. Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali el-Beyhakî. Sünen. tahk. Muhammed Abdulkadir 'Atâ, Mekke: Mektebetu Dâri'l-Bâz, 1414/1994, c. V, s. 214.
- [37]. Ebû Davud. Edeb, 164-165; Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî.

- Sünen. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992, Ahkâm, 4; en-Nesaî. Sayd, 38; İbn Mâce. Sayd, 2, 10; ed-Darimî, Sayd, 3; İbn Hanbel. c. II, s. 403.
- [38]. Adnan Koşum. "İslâm'da Hayvan Hakları". Diyanet Aylık Dergi 2007, 194: 39.
- [39]. Müslim, Sayd, 57; et-Tirmizî, Diyât, 14.
- [40]. en-Neysâbûrî. Müstedrek. c. IV, s. 257, 260.
- [41]. Hüseyin Akyüz. "Kertenkelenin Öldürülmesi İle İlgili Hadislerin Tahlil ve Tenkidi". Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi 2013, 1: 209–212.
- [42]. el-Buharî. Bedu'l-Halk, 14-15; Müslim. Hac, 66-79.
- [43]. Ebû Davud. Edeb, 163-165; İbn Mâce. Sayd, 10; ed-Darimî. Edâhi, 26.
- [44]. el-Buharî. Bedu'l-Halk, 14-15.
- [45]. el-Câhız. Kitâbu'l-Hayevân. c. I, s. 201.
- [46]. Ebû Davud. Cihad, 44.
- [47]. Müslim. İmâret, 178; Ebû Davud. Cihad, 57; et-Tirmizî. Edeb, 75.
- [48]. Ebû Zekeriyya Muhyiddîn Yahya b. Şeref en-Nevevî. Şerhu'n-Nevevî ala Sahihi Müslim. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1392, c. XIII, s. 69.
- [49]. Ebu't-Tayyib Muhammed Şemsu'l-Hakk el-Azîmâbâdî. Avnu'l-Ma'bûd Şerhu Süneni Ebî Davud. tahk. Abdurrahman Muhammed b. Osman, Medine: el-Mektebetu's-Selefiyye, 1388/1969, c. VII, s. 223.
- [50]. Nâziât, 79/31-33.
- [51]. el-Buharî. Musâkât, 9; Müslim. Selâm, 153.
- [52]. Nahl, 16/68.
- [53]. Naml, 27/18.
- [54]. Voltaire (François Marie Arouet). "Hayvanlar". Felsefe Sözlüğü., çev. Lütfi Ay. İstanbul: MEB Yayınları, 1995, s. 93.
- [55]. Ebû Davud. Taharet, 16; en-Nesaî. Taharet, 30.
- [56]. Ebû Davud. Cenaiz, 1.
- [57]. en-Neysâbûrî. Müstedrek. c. IV, s. 267.
- [58]. Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. el-Vâkîdî. Kitâbu'l-Meğâzî. tahk. Marsden Jones, Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1404/1984, c. II, s. 804.

- [59]. Murat Sarıcık. "Hayvanlara Şefkat Ve Merhamet Açısından Bazı Cahiliye Âdetlerine Son Verilmesi". Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 2014/2, 33: 61-86.
- [60]. Müslim. Libas, 107; Ebû Davud. Cihad, 52.
- [61]. Ebû Davud. Cihad, 55; ed-Darimî. İsti'zân 39.
- [62]. Müslim. Birr, 80-83; Ebû Davud. Cihad, 50.
- [63]. Ebû Davud. Edeb, 105-106.
- [64]. İbn Mâce. Zebâih, 3.
- [65]. Ebû Davud. Sayd, 23, et-Tirmizî. Et'ime, 4; İbn Mâce, Sayd, 8.
- [66]. Ebû Davud. Cihad, 51; et-Tirmizî. Cihad, 30.
- [67]. el-Buharî. Zebâih, 25; Müslim. Sayd, 59.
- [68]. Ebû Bekir Abdurrazzâk b. Hemmâm es-San'ânî. el-Musannef. tahk. Habîburrahman el-A'zamî, Beyrut: el-Mektebetu'l-İslâmî, 1403/1983, c. I, s. 408-409.
- [69]. İbn Hanbel. Müsned, c. III, s. 484.
- [70]. Müslim. Birr, 79.
- [71]. Ebû Davud. Cihad, 43.
- [72]. Müslim. Edeb, 22; Ebû Davud. Edeb, 61.
- [73]. Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe. Kitâbu'l-Musannef fi'l-Ehâdisi ve'l-Âsâr. tahk. Kemal Yusuf el-Hût, Riyad: el-Mektebetu'r-Ruşd, 1409, c. VI, s. 321.
- [74]. el-Buharî. Tıb, 53.
- [75]. İbn Hanbel. Müsned, c. II, s. 24.

**TASAVVUF, FELSEFE VE
ÇEVRE İLİŞKİSİ**

Mevlevilerde Çevre Tasavvuru

Dr. Lamia Levent Abul

Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, Türkiye

Giriş

Bir ruhi terbiye ve maneviyat eğitimi olan tasavvuf, insanı her türlü kötü ahlak ve davranışlardan arındırıp, iyi, doğru ve güzele ulaştırmayı hedefler. İnsanı kemal yolunda değiştiren ve asli ve fitri vasıflarına tekrar döndüren tasavvufi eğitimin en belirgin vasfı insan ve kâinata bütüncül bakışıdır. Bizim bütüncül bakış dediğimiz bu yaklaşım esasında inancımızın temel akidesi olan tevhid inancının yansıması ve hayata teşmil edilmiş halidir. Mutasavvıflar tevhidi kalp ile tasdik dil ile ikrarın ötesinde insan hayatının tüm yönlerini içine alan bir şuur ve hal terkibi olarak görmüşlerdir. Tevhid zevken hissedilen ve yaşanan bir haldir. Sufilere göre herkes manevi olarak bulunduğu mertebeye göre tevhidi anlar. Avamın ve havasın tevhidi anlayışları özünde bir olsa da derinlik ve şuur olarak farklılık arzeder. Tevhidin nihai noktası ise ruhi tecrübe ile gerçekleşen havasın tevhididir. Sufilere göre ikiliğin ortadan kalkması ile yaratılışın gayesi olan hakiki

tevhide ulaşılabilir.

Tevhid, Cenab-ı Hakk'ı tüm yaratılmışların tek sahibi ve hâkimi görmektir. Herşey O'nun kudret ve kuvvetinin izharı ve tecellisi olarak varlık bulmuştur. Cenab-ı Hakk'ı yegâne fail olarak gören kişi kendisinde bir varlık fehm etmez, benlik iddiasında bulunmaz, sahip olma bağlarını çözer. Zira o da evrende yaratılmış olan milyonlarca varlıktan sadece biridir. Sufilere göre tevhid ilminden zerre kadar bir şeye muttalî olan, taşıdığı bu ilmin manevi ağırlığı sebebiyle karınca kadar bile olsa maddi bir ağırlık taşıyamaz [1]. Her ne kadar Cenab-ı Hak onu yaratılmışların en üstünü olarak vasıflasa da enaniyete sebebiyet vereceği düşüncesiyle benlik elbisesinden soyunur, tevazu ve mahfiyet libasına bürünür. Serrâc'a göre tevhidi zevkeden (manevi tecrübe olarak hisseden ve yaşayan) kimse sadece kendini değil cümle yaratılmışlara dahi maddi anlamda değer vermez: Kul, kalbiyle azamet-i ilâhiyye nurlarını müşâhade edince gökler, yer ve Allah'ın yarattıklarının hepsi, onun gözünde küçülür. Zira Yaratan'ın büyüklüğü ve azameti karşısında her şey zeval bulur: "Göklerde ve yerde var olan her şey yok olup gitmeye mahkûmdur" (Rahman, 55/26).

Bu tevhidi nazarla kâinata bakan kimse, insan, hayvan, bitki, dağ, taş, canlı-cansız ne varsa kendisi gibi yaratılmış birer mahluk olarak kabul eder ve kadrince değer verir. Kendisi dâhil olmak üzere yaratılan her şey bir gaye ve vazife ile bu dünyaya gönderilmişlerdir. Kendi bedenine dahi sahip olmadığı gibi yaratılan diğer varlıklar da birer emanet olarak kendisine verilmişlerdir. Ancak varlık iddiasındaki günümüz insanı kendini adeta kâinat üzerinde istediği gibi tasarrufta bulunma hakkına sahip olduğunu düşünmekte ve herşeyi kendi menfaati için kullanmaktan imtina etmemektedir. İnsanın bu gurur ve kibri sonucu egemenliği altına aldığı herşeyi tahrip etmekte ve bu yaklaşım maalesef dünyayı yaşanır bir yer olmaktan çıkartmaktadır. İnsanlığın ve yeryüzünün selameti, insanın öncelikle varlık iddiasından, enaniyet ve kibrinden vazgeçmesi, hırslarını ve arzularını dizginlemesi ve yaratılanlara aynı nazarla yaklaşması ve sevgi ile bakmasıyla mümkün olacaktır. Bu noktada tasavvufun ortaya koyduğu manevi eğitim modeli ile dünyanın karşı karşıya kaldığı pek çok soruna çözüm sağlamak mümkün olacaktır.

Bu yazımızda; İslam'ın tevhid inancına dayanan ve Mevlevilikte bir ahlak ve dünya tasavvuruna dönüşen, temelinde insana, çevreye ve kâinata saygı ve merhametin yer aldığı ve günümüz insanına çevre duyarlılığı hususunda yeni ufuklar açacak Mevlevilik adap ve erkânını yani manevi eğitimini ele alacağız.

Mevlevilik Âdâb ve Erkânı / Mevlevilikte Manevi Eğitim

Mevlânâ Celaleddin Rûmî'nin XIII. asırda ortaya koyduğu tasavvufî düşünce ve öğretileri ile oluşan Mevlevilik, varlık göstermeye başladığı andan itibaren toplumu yakından etkileyen tarikatlardan biri olmuştur. Hz. Mevlana'nın manevi terbiye usulleri ile yoğrulmuş Mevlevilikte insan hayatının her anını kapsayacak genişlikte ve incelikte adap ve usuller oluşturulmuştur. Manevi terbiyenin bir yanı sıra aşk, sohbet ve hizmete dayanırken diğer tarafı semanın, güzel sanatların ve zanaatların hemen hemen bütününe teşmil edilen sanatkârane bir anlayışla şekillenmiştir.

Tarikatlar arasında adap ve erkâna en fazla riayet eden, en fazla seramonisi olan tarikat Mevlevilik'tir. Salikin seyr ü sülûkü boyunca adap erkânlarına sıkı bir şekilde riayet etmesi ve tüm bunları bir hayat tarzı haline getirerek içselleştirmesi gerekir.

Adap, edeb kelimesinin çoğuludur. Terbiye anlamına gelen edeb, söz ve davranışlarda insanlara iyi muamelede bulunmak, hayâlî olmak demektir. Mevlevilik edeb temeli üzerine bina edilmiştir. Hz. Mevlânâ "Ayet ayet Kur'ân'ın bütün manası edebden ibarettir" sözüyle Mevlevi adap ve erkânının kaynağını Kur'ân'a dayandırmıştır. Esasında Mevlevilik bir adap ve edeb üniversitesi olarak da tavsif edilmiştir. Mevlevilikte edeb ve adap yalnızca insanlar arasındaki münasebetlerde riayet edilecek kurallardan ibaret değildir. Adap insanla münasebeti olan herşeye, her varlığa karşı uygulanan kurallar manzumesidir. Yüce Allah varlık alemini yaratmıştır. Var olan her şeyde var edenin tecellileri vardır. Zira varlık sahasına çıkmaları Yüce Yaraticının irade ve emri ile olmuştur. Dolayısıyla herşey Cenab-ı Hakk'ın eseridir. O'nun eserine hürmet, Hakk'ın kendisine hürmettir. Mevlevilik adabının temelini bu anlayış oluşturur [2].

Mevlevi adap ve erkânının tümü bu yola girmeye azmetmiş olan

saliki manevi açıdan eğiterek ruhun saflaşması ve kemale ermesi istenir. Tasavvufta manevi eğitim seyr-ü sülûk kavramı ile ifade edilir. Yapılan bu manevi yolculuk uzun ve meşakkatlerle örülü bir eğitimi gerektirir. Seyr-ü sülûk, tasavvuf yoluna giren salikin alem-i ervahdan bugüne uzanan varolma serüvenini bedenî-dünyevî-nefsanî unsurların kayıtlarından kurtularak bu yolda kat edeceği manevi mertebe ve dereceleri ifade eder. Bir mürşid-i kâmilin rehberliğinde başlanması gereken bu manevi eğitim boyunca salik, kendisini kayıtlayan, hakikatten perdeleyen, saadetten alıkoyan unsurları aşarak Allah'a ulaşmaya çalışır [3].

Mevlevilikte manevi eğitimin görüldüğü yer matbah denilen mutfaktır. Bunun anlamı ham ve çiğ olarak mutfağa gelen malzemenin uygun terbiye ve pişirilme yöntemleriyle enfes bir yemeğe dönüşmesi gibi, mutfağa giren salikin de hizmet yoluyla pişmesi ve kıvamını bularak olgunluk ve kemale ermesidir.

1001 gün süren ve “çile çıkarmak” olarak adlandırılan bu manevi eğitim boyunca salik (*Yolcu manasına gelen salik, manevi yolculuğa giren kimse için kullanılan umumi bir terimdir. Mevleviliğe yeni giren, yeni sema çıkaran yani sema etmeye başlayan kimseye nevniyaz denir. Mevleviler birbirlerine can, ihvan diye hitap ederler.*) [4] matbah-ı şerifin dedelerinin terbiyesi altında manevi eğitimine başlar. Mevlevi dervişinin çilesi müddetince dergâhta pazarcılıktan çamaşırcılığa, bulaşıkçılıktan hela temizliğine kadar on sekiz hizmeti yerine getirmekle vazifelendirilir. Çilekeş canlar maddi ve dünyevi meşguliyetlerin remzi olan matbah hizmetlerinin yanısıra manevi ve ruhi tekâmül için de çalışırlar [5]. Bunun için kabiliyetleri oranında sema meşki ve sanat faaliyetlerine yönlendirilir; musiki, saatçilik, aşçılık, mobilyacılık vb. sanat dallarında meslek edinmeleri sağlanır, doğu ve batı dilleri öğretilip çeşitli ilim dallarında yetiştirilirler. Meşk veya sema çıkarmak için muhip ve çilekeş canlar sema dedesinin nezareti altında ve çivili tahta üzerinde semayı öğrenir. Böylece mukabeleye katılmak için hazır hale gelirler [6].

Bu yola giren salik, kendisinden önce başkasına hizmet etmeyi, kötülüğü kendinden bilmeyi, her hâlükârda mesuliyetlerinin farkında olmayı öğrenir. Özellikle bin bir gün süren ve matbahda canlara hizmetle geçen seyr-ü sülûkunun sonucunda benlik duygusundan sıyrılır, nefsini saflaştırır, manen

pişip olgunlaşarak sabır, metanet ve rıza sahibi bir dervişe dönüşür.

Manevi eğitimini tamamlayan mevlevi dervişinin tüm davranışları zarafet, nezaket ve nezahat içerisinde tezahür ederken aynı ruh inceliği sözlerine de akseder. Onlar, sözü güzel söyler ve olumsuzluk ifade eden sözleri kullanmaktan imtina ederler. Mevlevilerin dilinde, yakmak, söndürmek, kapatmak, gömmek gibi olumsuzluk ifade eden kelimeler kullanılmaz. Onlar, ışığı yakmak yerine ışığı uyandırmak, ateşi söndürmek yerine ateşi dinlendirmek, gömmek yerine sırlamak, kapatmak yerine sır etmek demeyi daha zarif bulmuşlardır. Tüm bu incelikli yaklaşımlar, Hz. Peygamberin; “Ya hayır söyle, ya sus” hadisinin hayata geçirilmesidir. Bu sebeple Mevlevîlerin dilinde; “düşeceksin, hasta olacaksın, kaybedeceksin, pişman olacaksın” olumsuz ifadelerinin yerini “düşmeyesin, hasta olmayasın, kaybetmeyesin, pişman olmayasın” gibi olumlu ifadeler Mevlevî zarafetini yansıtan kelimelerden bazılarıdır.

Mevlevîlerin davranışlarında ve lisanlarında ortaya çıkan bu incelik ve zarafet çeşitli sanat dallarıyla meşgul olmalarıyla da yakında ilgilidir. Mevlevi dergâhları başta şiir ve musiki, hat ve tezhip olmak üzere minyatür, oymacılık, nakkaşlık, çiçekçilik, camcılık gibi pek çok sanatların meşk edildiği yerlerdir. Bu manevi eğitim, sofrada kaşığın nasıl tutulacağından, suyun nasıl içileceğine, tennurenin nasıl giyileceğinden selamlaşma, emir alma, papuç çıkarma, oturma, kalkma, yatmaya kadar günlük hayatın bütün davranışları mevlevi adap ve erkânı ışığında düzenlenir.

Mevlevî dergâhlarındaki eğitim yönteminin temel hedefi, her yönüyle huzurlu, kendi iç dünyasında barışı ve sükûneti temin etmiş ve bunu tüm yaratılmışlara ve topluma yansıtabilme kabiliyeti kazanmış model insanlar yetiştirmektir. Bu da ancak sağlam bir beden ve ruh dünyası ile mümkün olabilmektedir. Mevleviler bunu amel-ilim bütünlüğü ile sağlamışlardır. Bu sistemin el kitabı Mevlânâ'nın en önemli eseri Mesnevî, arınma ve kendini bulma vasıtası da musiki ve semadır [7].

Mevlevilikte matbah, dünyevi meşguliyetlerin bir sembolü ve dünya hayatımızın da esasında bir çileden ibaret olduğu düşünüldüğünde çilenin çekileceği en münasib yer olduğu söylenebilir [5]. Matbahta çekilen çile ile pişen salık, güzel sanatlar ve sema ile olgunlaşır ve mevlevi dergâhındaki

eğitiminin sonunda her söz ve davranışı ölçülü ve saygılı, nezih bir insana dönüşür.

Mevleviliğin Çevre Tasavvuru

Kâinattaki Her Şey Canlıdır

Mevlânâ Celâledîn Rûmî'nin öğretileri ışığında şekillenen Mevlevi tarikatında manevi eğitim, insanın kendini bilmesi ve Yüce Yaratıcı tarafından kendisine derc edilmiş bulunan cevherin farkına varması ve bu potansiyelini kullanabilmesini sağlar. Mevlevi tarikatında manevi eğitim bir gönül/kalp eğitimi olmasının yanı sıra tüm yaratılmışları içine alan ve kâinatı kapsayan bir anlayışın çevresinde şekillenmiştir. Mevlana'ya göre kâinatta cansız hiç bir şey yoktur. Allah insanı, bir avuç toprak iken nasıl insan yaptı ise toprak gibi cansız olduğunu sandığımız herşeyi canlı bilmek tanımak gerekir diyerek şöyle devam eder sözlerine: "Gördüğünüz cansızların hepsi de bu dünyada, bu âleme göre cansızdır, ölüdür veya bize cansız ölü gibi görünür. Öteki tarafta hakikat âleminde canlıdırlar. Burada susup duruyorlar; orada konuşmaktadırlar" [8].

Kur'ân'da canlı-cansız tüm varlıkların Allah'ı tesbih ettikleri şöyle ifade edilmektedir: "Cenab-ı Hakk'ı tesbih ve takdis etmeyen hiçbir şey yoktur. Fakat siz onların tesbihlerini anlayamazsınız" (İsra, 17/44). Cansız sandığımız varlıklar da Hakk'ı tesbih ettiklerine göre canlı olmaları gerekir. Nitekim maddeyi oluşturan atom incelendiğinde, bir çekirdeğin etrafında başdöndürücü hızla dönen elektron ve protonların olduğu görülür. Ayrıca sesi binlerce derece yükselten cihazlarla karıncalar dinlendiğinde kendilerine mahsus konuşmaları duyulmuştur. Şu halde hayvanlar, bitkiler ve cansız sandığımız varlıklar kendilerine mahsus birer hayat ile diridirler ve kendilerine mahsus bir dil ile Hakk'ı zikir ve tespih ettiklerini söyleyebiliriz [8].

Mevlânâ'ya göre her ne kadar biz sıradan insanlar onları cansız olarak görsek de hakikat âleminde canlıdırlar. Burada susup durduklarına aldanmamak gerek zira onlar mana âleminde konuşmaktadırlar. Örnek olarak dağların Hz. Davut'un sesine ses verip onunla ilahî okumalarını, demirin onun elinde yumuşayıp mum gibi erimesini, rüzgârın Hz.

Süleyman'ın emrinde olup onu taşımamasını, denizin Hz. Musa ile konuşmasını, ayın Hz. Muhammed'in (sas) işareti ile yarılmamasını, taşların ona selam vermesini, Nemrut'un ateşinin İbrahim'e gül bahçesi olmasını, toprağın Karun'u ejderha gibi yutmasını verir [8].

Bize cansız gibi görünen varlıklar aslında bize şöyle derler: “Biz duyarız, işitiriz, görürüz, bakarız; herşeyden haberdarız. Fakat sizin gibi nâmahremlere, yabancılara karşı susup durmaktayız”[8]. Mevlana'nın nâmahrem ve yabancı (*Yabancı, başka tarikattan olanlara ya da tasavvufla alakası olmayan avam kesimine denir. Yabancılara aynı zamanda zahir ehli veya zahir denir. Yabancı tabiri, tasavvuf istilahında ayyar şeklinde de kullanılır.*) [9] dediği kimseler manevi terbiyeden geçmemiş, nefislerini terbiye etmemiş, nefsanî istek ve arzularının peşinde koşan, tarikat ehli olmayan kimselerdir. Ruhani bir dil konuşan cansız varlıkların zikir ve tesbihlerini ancak gönül ehli olanlar anlayabilir. Onlar da manen kendilerini arındıranlar yani seyr-ü sülûkten geçmiş, eşyanın hakikatine vakıf olanlardır [8].

Mevlana “suyun, toprağın sesini, kara balçığının sözünü ancak gönül ehli duyar anlar, sen anlayamazsın” der. Elbette felsefeci Hannane direğinin iniltisini, ağlayışını, döktüğü göz yaşını inkâr eder [8]: Peygamber Efendimizden ayrıldığı için inleyip ağlayan hurma kütüğünü nazara verir (Medine de yapılan ilk mescitte mimber yoktu. Resûlullah Efendimiz, mihrabın yanında bulunan bir hurma direğine dayanır, hutbesini irâd buyururdu. Cemâat çoğalınca geride kalanlar, aziz Peygamberimizi göremiyor, mübârek sözlerini de gereği gibi işitemiyorlardı. Bu sebeple de üç basamaklı üstünde oturacak yer olan küçük bir mimber yapıldı. Peygamber Efendimiz mihrabın yanına konulmuş olan bu mütevazi mimbere çıkıp hutbesini okumaya başlayınca, evvelce hutbe okurken dayandığı üzerine çıktığı kuru direktan iniltiyeye benzer bir ses duydu. Orada bulunan tüm cemaat bu sesi bu iniltiyeyi duydu. Peygamberimiz mimberden indi, gidip o direği okşadı kucakladı direktan ses kesildi. Peygamber Efendimizden ayrı düştüğü için ağlayıp inleyen direğe,” inleyen direk” mânâsında “Hannâne” denildi.) [8]. Bu apaçık hakikati dahi inkâr edenler bulunduğunu söyleyen Mevlana, Mesnevisi'nin bir kaç yerinde Hannane direğinin canlı bir varlık

gibi nasıl üzüldüğü ağıladığını uzun uzun hikaye eder ve Peygamber Efendimiz ile aralarında geçen konuşmaları nakleder. Bu bahsi şu sözlerle sonlandırır: “Peygamberimizin emriyle o kuru ağacı kıyamet günü insanlar gibi tekrar dirilmesi için toprağa gömdüler. Ey gafil insan; bu kurumuş ağacı o direği duy da bari bir kuru ağaçtan da aşağı olma. Kuru ve cansız olan bazı şeylerin bile inlemesini, ağlamasını inkâr edenlere kıyamette kendi elleri ile ayakları böyle bir şeyin olabileceğine tanıklık edecektir” [8].

Hz. Mevlana Hz. Peygamberin hayatından verdiği bu örnekle cansız sandığımız varlıkların canlı ve şuurlu olduklarını ortaya koymaya çalışmaktadır. Bu görüşünü Kur’ân-ı Kerim’de geçen “O ceza gününde dilleri, elleri ve ayakları yapıp ettikleri hususlarda aleyhlerine tanıklık edecektir.” (Nur, 24/24) ayeti ile desteklemektedir. Ayette iftiraya uğrayanların suçsuzluklarını ispat edememeleri halinde, suçluların dillerinin, ellerinin ve ayaklarının aleyhlerinde şahitlikte bulunacağını bildiriyor [10].

Mevlana’ya göre dağların ve taşların dahi görür gözleri, işitir kulakları vardır. Bu sözüne dayanak olarak Kur’ân-ı Kerim’den bir sureyi gösterir: “Ey akıl; kanatlarını açta ‘yeryüzü ağır depremle sarsılınca’ suresini oku.” Herşeyin nasıl canlı olduğunu o zaman anlarsın. “Yeryüzü kıyamet gününde iyiliğimize ve kötülüğümüze tanıklık edecektir. Yeryüzü bilmeseydi, görmeseydi, duymasaydı, görmediği, bilmediği, duymadığı şeylere nasıl tanıklık ederdi. Yeryüzü kıyamet gününde halini, haberlerini ve sırlarını bize söyleyecek, ondan kendine has bir görüş duyuş olmasaydı bunları nasıl yapardı?”[8].

Hz. Mevlana’nın söz ettiği sure Zilzal Suresi’dir. Bu surede, kıyametin kopması esnasındaki sarsıntı ve ardından kıyamet günü yaşanacak olan sıkıntı ve dehşet verici haller anlatılmaktadır. Tam kıyametin bu dehşetli anında insan “ne oluyor bana?” dediği zaman yeryüzü Allah’ın kendisine vahyetmesiyle konuşmaya başlar. “O gün yer, rabbinin ona vahyettiği şekilde bütün haberlerini anlatır” (Zilzal, 99/4-5). Müfessirler bu ayeti, Allah’ın yere bir çeşit konuşma yeteneği vereceğini ve o da üzerinde olup bitenleri ve kimin ne yaptığını açık açık anlatacağı şeklinde yorumlamışlardır [11]. Nitekim bir hadiste kıyamet gününde arzın dile gelerek konuşacağı bildirilmiştir (İbn Mâce, Zühd, 31).

Mevlana'ya göre cansız kabul ettiğimiz varlıklar canlı olduğu gibi Allah onlara kerem ve lütfu ile akıl ve şuur da vermiştir. O, bu görüşünü şöyle desteklemektedir: “Görmez misin? Bulutlar, güneş, ay ve gökyüzünde yükseklerdeki yıldızların hepsi de bir nizam, bir intizam üzere hareket ederler. Bu sayısız yıldızların her biri vaktinde doğar, doğuş zamanları ne geri kalır ne de önce olur” [8]. Taşların Peygamber Efendimize, asanın Musa'ya itaat etmesi, Nil'in Musa ve Firavun'u ayırt etmesi ve ağaçların ve taşların Hz. Peygamberi selamlaması cansız varlıkların canlı ve akıllı olduklarına delil olarak göstermektedir. Biz her ne kadar duymasak da onlar bize şöyle seslenmektedirler: “Biz de Allah'ı biliyoruz ve O'na itaat ediyoruz. Biz rastgele yaratılmış boş şeyler değiliz” [8].

Mevlâna kâinattaki varlıkların akıllı ve şuurlu varlıklar olduklarını ve Allah'ın emirlerine harfiyen itaat ettiklerini ifade etmekte ve bu sebeple “ilahî emanet”i (Emanet kelimesinin sözlük anlamı “korku ve kaygının gitmesi, insanın korunma konusunda gönül rahatlığı içinde olması”dır) yüklenmekten korkup kaçındıklarını söylemektedir. Kur'ân-ı Kerim'de Yüce Allah “Biz emaneti göklere, yerküreye ve dağlara teklif ettik ama onlar bunu yüklenmek istemediler, ondan korktular ve onu insan yükledi. Kuşkusuz insan çok zalim, çok bilgisizdir” (Ahzab, 33/72). Mevlâna şöyle devam eder konuya: “Toprak da, su da, rüzgar da, kıvılcımlar saçan ateş de bize karşı habersiz, cansız, duygusuz gibi duruyorlar fakat Allah'ın emirlerini yerine getirmek için bekliyorlar. Çünkü onların her şeyden haberleri var, her şeyi biliyorlar, görüyorlar” [8]. Eğer gökler, yerküre ve dağlar akılsız, fikirsiz, şuursuz ve tümüyle cansız varlıklar olsaydılar Yüce Allah “emanet” gibi ağır bir sorumluluğu onlara teklif etmezdi, çıkarımında bulunmak mümkündür [10].

Mevlâna bir rubaisinde yeryüzünün ve bitkilerin tavşan uykusuna yatmış gibi sessiz uyur gibi görünmelerine rağmen canlı olarak kendilerine mahsus bir dünya içerisinde yaşadıklarını ve vazifeli oldukları görevleri yerine getirdiklerini söylemektedir. Onlara dikkatli bir göz ve tefekkür dolu bir bakışla bakanların bunu görebileceğini ifade ederek şöyle devam etmektedir: “Görmez misin? Ocakta ateş üzerinde kaynayan tencerenin ağzına binlerce köpük yükselir durur. O köpükleri gören insanlar tencerenin

kaynadığını anlar. Şu yeryüzünün kalbinden fışkırıp çıkan çeşitli renkli çiçekler, sayısız bitkiler, ağaçlar sana neyi anlatır hiç düşündün mü?" [8].

Mevleviliğin Temel Düsturu: Yaradılmışlara Sevgi ve Saygı

Mevlana'nın yukarıda cüzi bir kısmını verdiğimiz sözlerinde gördüğümüz gibi o, kâinata bir bütün olarak yaklaşmakta ve tüm yaratılmışları canlı ve şuurlu varlıklar olarak kabul etmektedir. Bizim cansız, sessiz ve hareketsiz gördüğümüz varlıklar hakikat âleminde gören, duyan, hissedilen canlılardır. Onların buldukları hayat mertebesindeki hallerini görmek her insan için mümkün değildir. Peygamberler ve gönül ehli olanlar bu varlıkların hakikatine vakıf olabilir.

Mevlevilere göre her şeyin bir mahiyeti ve canı vardır. Her varlık ilahi kudretin izini taşır. Her varlık, yaratılış gayesine göre bir vazife ile varlık âlemine gönderilmiştir. Her varlık ilahi tecelliden payını almıştır. Bir avuç topraktaki renkleri, lezzetleri, hayatiyeti ve yaratıcılığı hakkıyla belirleyip analiz etmek mümkün değildir. Toprakta topraktan doğan hava, su, çiçekler, böcekler, ağaçlar, yapraklar ve meyveler de; fezanın derinliklerindeki esrarı ve ilahî tecellileri görmek mümkündür. Her şeyde ilahi bir şuur mevcuttur ve tesadüfle değil ilahî takdir ile varolmuşlardır [2].

Mevlana'nın eşyaya ve varlıklara bu şekilde yaklaşımı Mevleviliğin adap ve erkânına da yansımıştır. Eşyaya ve yaratılmışlara sevgi ve saygı Mevleviliğin temel düsturu haline gelmiştir. Mevleviler sevecen ve hürmetkâr kimselerdir. Onlar herkese ve her şeye saygı ve hürmet gösterir, yaratılmışları yaratandan ötürü sever, her şeyde Hak Teâlâ'nın tecellisini görürler.

Mevleviler bu sebeple eşyaya da bir şahsiyet atfetmişlerdir. İnsana hizmet eden her şeye, insan da saygı göstermeli ve teşekkür etmelidir. Günlük hayatta sadece insanlara karşı nazik ve saygılı olmakla kalmaz kullandıkları tabak, çanaktan lambaya, yatak yorgandan toprağa, ağaca, çiçeğe, böceğe, hayvanlara ve yedikleri yiyeceklere kadar her şeyle görüşür, halleşirler. "Mevlevi camide namaza kalkarken yere kapanıp secde yerini öper, yani secde yeri ile görüşür. Namaz bittikten sonra yine secde yeri ile görüşüp kalkar. Yatarken önce yastıkla görüşüp yatar, sonra yorganını

üzerine çekerken onunla görüşür yani ucunu öper, onunla görüşür. Su, kahve, çay içeceği vakit bardağı, fincanı öper onunla görüşür. Bir kitabı okumak üzere alınca kitapla görüşür, okuduktan sonra yine görüşerek incitmeden yerine koyar” [4]. “Görüşme” (Görüşme, mevlevilerin birbirlerinin ellerini aynı zamanda öpmelerine denir. Mevlevî ihvanından birisine rastlayınca, iki eliyle onun sağ elini tutar; o da iki eliyle karşısındakinin sağ elini kavrar; biraz birbirlerine eğilirler, başparmaklar ya ellerin üstünde kalır; yahut içleri birbirine temas edecek tarzda düz tutulur; aynı zamanda birbirlerinin ellerini öperler) [4] adını verdikleri bu saygı ve tazimi hayatlarının tümüne teşmil etmek Mevlevîlerin adap ve erkânı arasındadır. Mevlevîler otururken, kalkarken yerle görüşürler, yani öperler. Yerle bu görüşme, içerisinde bulunduğumuz hâl ve ortamdan dolayı Cenâb-ı Hakk’a şükür, bizi başının üstünde taşıyan zemine, mekâna, içerisinde bulunan eşyaya da teşekkür etme manasına gelir [10].

Arif Nihat Asya, mevlevilerin eşya ile kurdukları bu ünsiyeti şöyle açıklar: “El öpmek, kitap öpmek; giyecekleri, eşyayı, bir hediyeyi öpmek; yer öpmek, kapı eşiğini öpmek, dokundukları her şeyi öpmek, Mevlevîlerden bazılarının ömrü, âdeta, eşyayı öpmekle geçerdi. El öpmek ise tek taraflı olmazdı... Kendilerine hakkı, emeği geçen eşyaya teşekkür ederek onları bûseyle taltif ederler, bir dereceye kadar ödeşirlerdi, demek ki, Mevlevîler her şeyi canlı ve duygulu bilirlerdi. Böylece dudaklara yalnız yeme içme ve konuşma uzvu olmadıklarını, en asil şekliyle, en çok hatırlatan sadece Mevlevîlerdi” [12].

Mevlevî terbiyesinde incelik ve nezaket öyle bir terkible seyr-ü sûluklerinde yer etmiştir ki, daha bu manevi eğitime başladıkları ilk andan itibaren bu adap ve erkân kendini belli eder. Mevlevî dergâhının ruhu denilen matbahta çileye soyunan can, (nev-niyaz ya da mübtedî derviş) sabır, metanet ve rıza ehli bir kimse olmak için kendisinden önce başkalarına hizmeti, kötülüğü kendisinden bilmeyi, mesuliyetlerinin farkında olmayı öğrenir. Kendisini zaaf ve çıkarlarının esiri yapan benlik duygusundan arındıran ve nefisini saflaştıran Mevlevî [3] öyle bir ruh kıvamına erişir ki, tevazu sahibi, incinse de incitmeyen, hem hâli hem kelamıyla nezaket, zerafet ve nezahat sahibi bir kimseye dönüşür.

Mevlevîlerin bu ince ve zarif ruh halleri birbirleriyle olan ilişkilerine

ve lisanlarına da sirayet etmiş ve kendi aralarında kullandıkları bir dil ortaya çıkmıştır. Mevleviler, bırakın kem ve kötü söz söylemek, olumsuzluk ifade eden kelimeleri dahi kullanmaktan imtina ederler. Mesela, kapatmak sözünün olumsuzluk ifade eden bir anlamı olduğunu düşündüklerinden onun yerine örtmek sözünü kullanırlar. “Kapıyı kapa” demez, “kapıyı ört” derler. Çerağı, lambayı, elektiriği ve ocağı söndürmek yerine sırlamak tabirini kullanırlar. “Ocağı söndür” ifadesinde “ocağı sönesice” gibi bir mana da anlaşılabilir. Endişesiyle sırlamak ya da dinlendirmek gibi zarif bir ifadeyi tercih ederler. Yakmak sözü “evin yansın” gibi kötü bir anlamı çağrıştırdığından onun yerine uyandırmak kelimesini kullanırlar. “Ocağı, mumu, kandili yak” yerine “uyandır” derler [2].

Mevleviler daima hayır, söyler, hayır üzerinde olur ve olayları hayra yormaya dikkat ederler. Onlara göre insan, bütün yaratılmışların sorumluluğunu üzerinde taşır ve hadiselerle olumlu yaklaşırsa olumlu sonuçlar alabilir. Esasında Mevleviler, Hz. Peygamberin “Ya hayır söyle ya sus” hadisini kendilerine şiar edinmişlerdir. Bu sebeple onlar, “düşeceksin, hasta olacaksın, kaybedeceksin, pişman olacaksın” gibi olumsuz ifadeler yerine “düşmeyesin hasta olmayasın, pişman olmayasın” ifadelerini kullanırlar [7]. İkrâm edilen bir şeyi reddetmek için “ganîsiyim” der, yok demekten imtina ettikleri için de “Hak’da, Hak vere” gibi zarif ifadeleri tercih ederler [5].

Mevleviler geçtikleri manevi eğitim boyunca dillerini hep iyi ve güzel şeyler söylemeye ve konuşmaya alıştıırır, hiç kimse hakkında kötü söz söylemez, bağırıp çağırılmaz, kaba konuşmaz, kimseyi rahatsız etmez, kimsenin gizlisini araştırmaz, kimse hakkında tecessüste bulunmaz, kimseyi sadece ismi ile çağırılmaz, isminin sonuna “efendi” gibi hürmet ifade eden kelime ekler, öyle hitap ederler [2].

Mevleviler hiçbir şeye kem nazarla bakmaz, her şeyi, herkesi hoş görür, hoş bakarlar. Onların adabında bu hoş ve temiz bakışa “safâ nazar” denir ve “kötü bakma, hoş gör” manasına gelir. Yunusun “yaratılanı hoş gör, yaratandan ötürü” sözünün karşılığı olan bu terim, Mevlevilerin ilişkide oldukları canlı cansız tüm varlığı kapsayan bir anlayışa dönüşmüştür. Bin bir günlük çilenin sonunda bu gönül genişliğine kavuşan meleviler, kaba ve kötü muamaleye karşılık vermez, aldıkları terbiye gereği edebe muğayyir

kelam etmezler. Bu sebeple “Mevlevinin çilesi bitmez” sözü onlar arasında yaygındır ve uygun olmayan bir davranışla karşılaştıklarında “gönül kalsın yol kalmasin” diyerek esas olanın Mevlevi yolu, adap ve erkânı olduğunu ifade ederek, gücenip kırılımlar bile karşılık vermeyerek bu yola olan bağlılıklarını gösterirler [5].

Kusur görmemek, kötülükleri setr etmek, güzellikleri ortaya çıkarmak da Mevlevilerin temel düsturlarından biridir. Bu estetik anlayışı onların konuşmalarında, giyimlerinde, davranışlarında görmek mümkündür. Mesela bir melevi kahve veya çayını içince kirli bardak ya da fincanla görüşür, yanında bir yere gizler; toplamak üzere gelene de sol eliyle fincanın üstünü örter, görüşüp verir [4].

Tüm kâinata sevgi nazarı ile bakan Mevleviler, canlı ve cansız ayırımı yapmadan bütün varlıklara saygı ve hürmeti vazife telakki etmişlerdir. Onların evrene karşı gösterdikleri bu hassas anlayış neticesinde her bir varlık, dünya üzerinde bulunduğu yerde yaşamını idame etme hakkına da sahiptir. İnsan, insanlara, bitkilere ve hayvanlara olduğu kadar cansız olan eşyaya da hakları çerçevesinde yaklaşmalıdır. Bu anlayış, insanın saygınlığını koruduğu kadar çevrenin de salah ve korunmasını mümkün kılacak bir yaklaşımdır. Kendini evrenin sahibi görmek yerine onun bir ferdi ve parçası olarak gören insan, onu tahrip etmek yerine korumayı, sevgi ile yaklaşım her varlığa saygı göstermeyi öğrenecektir.

Sonuç

Kâinata tevhide bir nazarla bakan Mevlevilere göre herşey canlıdır, bize cansız gibi görünse de cansız tek bir varlık dahi yoktur. İlahî takdirle yaratılan tüm varlıklar da yaratıcının tecellilerini görmek mümkündür. Esasında her bir varlık canlı ve şuurlu olarak yaratıcının kendisine tevdi ettiği vazifesini yerine getirmektedir. Bir avuç topraktaki renkleri lezzetleri, hayatıyeti ve yaratıcılığı hakkıyla belirleyip analiz etmek mümkün değildir. Topraktan doğan hava, su, çiçekler, böcekler, ağaçlar, yapraklar ve meyveler de; fezanın derinliklerindeki esrarı ile kâinat şu hakikati dile getirmektedir: Her şeyde ilahî bir şuur mevcuttur ve tesadüfle değil ilahî takdir ile varolmuşlardır.

Her şeyin canlı olduğu ve Yüce Allah tarafından insan için yaratıldığı

anlayışı varlıklara hassas ve saygılı davranmayı beraberinde getirmiştir. Bir mevlevi için insan ne kadar kıymetli ve saygıya değer bir varlıksa, insanı çevreleyen diğer şeyler de aynı derecede hürmete layıktır. Toprak, dağlar, taşlar, çiçekler, böcekler, nehirler ve kullanılan eşyalar hep insana hizmet için vardır. İnsana düşen de bunları sevmek, hassas davranmak ve şükranlarını sunmaktır.

Mevlana'nın eşyaya ve varlıklara bu şekilde yaklaşımı Mevleviliğin adap ve erkânına da yansımıştır. Eşyaya ve yaratılmışlara sevgi ve saygı Mevleviliğin temel düsturu haline gelmiştir. Mevleviler sevecen ve hürmetkâr kimselerdir. Onlar herkese ve her şeye saygı ve hürmet gösterir, yaratılmışları yaratandan ötürü sever her şeye Hak Teâla'nın tecellisini görürler.

Mevlevilerin yaratılanlara gösterdikleri bu sevgi ve hürmet; günümüz insanına, tabiatın korunması ve tahribinin önüne geçebilecek çok önemli bir anlayış sunmaktadır. Çevre sorunlarının temelinde insanın kendisini merkeze alarak çevreye hâkim olma düşüncesi yatmaktadır. İnsanın bu tahakkümcü yaklaşımı tabiatın hoyratça kullanılmasına ve tahrip edilmesine zemin hazırlamıştır. Halbuki Mevleviler ilişkide oldukları her şeye değer verir ve saygı gösterirler. Tevazu sahibi olmak, büyüklenmemek, kendini sair yaratılmışlardan biri olarak görmek, sadece kendi cinsinden olanlara değil küçük büyük demeden her varlığa karşı merhamet ve sevgiyle yaklaşımları sebebiyle kendileri zarar görseler bile bir başka varlığa zarar vermemeyi, incitmemeyi esas alırlar.

Allah'ın yarattığı her şey gibi tabiatta insana sunduklarıyla saygı ve hürmete layıktır ve teşekkür edilmeyi hak etmektedir. Taştan toprağa, dağdan ağaçlara bu dünyayı paylaştığımız her varlık can sahibidir ve değerlidir. Mevlevilerin hayatlarının tümüne ve tüm varlıklara teşmil ettikleri bu anlayış, çevrenin tahribatını önlemede ve korumada dünyanın ihtiyaç duyduğu sevgi ve merhamete dayanan farklı bir yaklaşım ortaya koymaktadır.

KAYNAKLAR

- [1]. Kuşeyrî, Abdülkerim. Kuşeyrî Risâlesi, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 2014.
- [2]. Top, H. Hüseyin. Mevlevî Usûl ve Âdâbı. Ötüken Yayınları, İstanbul 2001.
- [3]. Arpaguş, Sâfi. Mevlevîlikte Ma'nevî Eğitim. Vefa Yayınları, İstanbul 2009.
- [4]. Gölpınarlı, Abdûlbâki. Mevlevî Âdâb ve Erkânı. İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2006.
- [5]. Çelebi, Asaf Halet. Mevlâna ve Mevlevîlik. İstanbul 1957.
- [6]. Tanrıkorur, Ş. Barihüda. "Mevleviyye". DİA, c. 24, İstanbul 2004.
- [7]. Küçük, Sezai. "Mevlevîlerde Manevî Eğitim". Keşkül Dergisi, Yaz 2005.
- [8]. Mevlâna. Mesnevi Tercümesi. Tercüme Şefik Can, Ötüken Yayınları, İstanbul 2012.
- [9]. Cebecioğlu, Ethem. Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü. Anka Yayınları, İstanbul 2005.
- [10]. Artıran, H. Nur. Aşk Bir Davaya Benzer. Sufi Kitap, İstanbul 2015.
- [11]. Kur'ân Yolu Tefsiri. DİB Yayınları, İstanbul 2014.
- [12]. Asya, Arif Nihat. "El Öpmek". Türk Yurdu Mevlâna Özel Sayısı, S. 8-910, C. 50-52, Temmuz 1964.

Dinî-Ahlâkî Mesnevilerde Çevre Tasviri: Ferah-nâme Örneği

Doç. Dr. Raşit Çavuşoğlu

İzmir Katip Çelebi Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi

Giriş

İnsanın içinde yaşadığı doğal ve tabii çevrenin, yeryüzüne halife olarak gönderilmiş insan eliyle tahrip edilmesi modern dünyanın büyük çıkmazlarından biri olarak görülmektedir. Düşünen ve akleden insana emanet edilen yerkürenin nehirlerinin kimyasal atıklara yataklık etmesi, deniz ve körfezlerinin kirlenmesi, bitki örtüsünün tarif edilemez şekilde katledilmesi ve buna benzer birçok tahribat, günümüz post-modern insanını pek ilgilendirmese de sorumluluk sahibi çevrelerin zihnini ve mesaisini meşgul eden ve yakın gelecekte çözüme kavuşması beklenen en önemli sorunlardandır.

Sanayileşme, teknolojik gelişmeler, havayı kirleten ulaşım araçlarındaki artış, doğal enerji kaynaklarının yetersizliği beraberinde çevre kirliliğini ve

çevre sorunlarını da meydana getirmiştir. Doğal kaynakların önü alınamaz bir şekilde kirletilmesi ve tahribi sonucu ortaya çıkan küresel ısınma, temiz su kaynaklarının önemli ölçüde azalması, tabii ve yeşil alanların yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalması ve iklim değişiklikleri çözümü beklenen en büyük sorunlardandır [1]. Ekolojik dengeyi korumak üzere özellikle yakın tarihte birçok akım oluşmuş, dernek ve vakıf kurulmuş olsa da çevreye karşı duyarlılık düşüncesi ve bu kurumların dayandıkları temeller insanlık tarihiyle yaşıttır [2]. Çevreyi ve ekolojik dengeyi korumaya yönelik ortaya çıkan akımlar gelişerek günümüzdeki kurumsal yapılarına kavuşmuşlardır [3].

İslam inanç ve düşünce sisteminde canlı ve cansız varlıklara değer vermek kâmil bir davranış modeli olarak takdim edilir. İlahî dinlerde ve özellikle son ilahî kitap olan Kur'ân-ı Kerim'de; insanın içinde yaşadığı tabii çevrenin tasvir edildiği ayetler sadece doğal çevrenin bir parçasını takdim etmez aynı zamanda bu çevrenin ve tabiatın insanoğluna emanet edildiğini beyan eder.

Yaşayan ve yürüyen Kur'ân olan Hz. Peygamber'in tavır ve davranışlarına baktığımızda bu ilahî emir ve tavsiyelerin Allah Rasûlü tarafından dikkat ve rikkatle uygulandığı ve kıyamete kadar kalıcı bir örnek olmak üzere insanlığa miras olarak bırakıldığı onun söz ve davranışlarından anlaşılmaktadır. Canlı varlıklara gerektiği gibi davranılması ve onlara merhamet edilmesi, eşyanın yerinde ikamesi, tabii çevrenin tahrip edilmemesi aksine "kıyamet kopacağı bilinse bile elinde fidanı olanın onu dikmesi" [4] gerektiği şeklindeki hassas tavsiyelerden Yaratıcının muradının, yarattığı varlık ve eşyanın yerinde kullanılması olduğu anlaşılır.

Hayatın gelişmesine etki eden tabii, içtimaî ve kültürel dış şartların bütünü olarak tarif edilen [5] içinde yaşadığımız doğal çevreyi tanımaya ve anlamlandırmaya çalışmak insanlığın var oluşu ile başlamıştır. Allah'ın, ilk insan Hz. Adem'e isimleri öğretmesi bir bakıma içinde yaşayacağı dünyayı insana tanıttırmasıdır. Tarihin seyri içerisinde meydana getirilen sözlü kültür ve yazılı eserlerde insanın içinde yaşadığı doğal çevre farklı yönleriyle tasvir edilir.

Edebî eserlerde okuyucunun zihninde oluşması istenen imaj, en güzel

şekilde ifade edilmeye çalışılır. Mesnevî türü eserlerde, özellikle Anadolu sahasında telif edilen mesnevîlerde edebî tasvirlerle sıklıkla yer verilmiştir. Bu tasvirler; bir vak'ayı anlatmak, hadisenin vaktini ve geçtiği yeri belirtmek, bir kişinin meziyet ve özelliklerini anlatmak, duygu, düşünce veya bir âni ifade etmek şeklinde kategorilere ayrılabilir [6].

Günümüzde edebiyat ile fiziksel çevre arasındaki ilişkiyi inceleyen ve ülkemizde “ekoeleştiri” ve “çevreci eleştiri” olarak adlandırılan “ecocritism”, edebiyat ile çevrenin birbirleri üzerindeki etkisine dayanır. Bu düşünceye göre edebiyat ve çevre birbirinden bağımsız değildir. Ekoeleştiri, günümüzdeki çevre sorunlarına çözüm üretmede de sorumluluklar üstlenir. Çevre felaketlerine sebep olan davranışlarda değişiklik sağlayarak insanların çevreye karşı daha duyarlı olmalarını temin etme hedefi bu sorumlulukların başında gelir [7].

Edebî metinlerde hayat ağacı, âb-ı hayat, Kaf Dağı, simurg, anka, gül, bülbül ve lale gibi remiz ve semboller; zeytin, incir ve nar gibi bitkiler sıklıkla kullanılmıştır. İlahî dinlerde ve İslam kültüründe, Hz. Nuh'un gemisinin karaya oturduğu Cudi Dağı, Hz. Musa'nın Allah'tan vahiy aldığı Sînâ Dağı ve Hz. Peygamber'e (s) ilk vahyin indirildiği Hira Dağı gibi dağlar sıkça kullanılır [8].

Hz. Peygamber'i üstün niteliklerini anlatan manzumelerde, özellikle na't ve hilye gibi eserlerde Hz. Peygamber (s) gül ile özdeşleştirilmektedir. Bu gibi eserlerde Hz. Peygamber'in yanağı güle benzetilir: *Reng-i rûyı gül ile yek yek-dil idi / Gül gibi kırmızıya mâil idi* [9]. İslam kültür tarihinde hadîka (Hadîkatü'l-vüzerâ), güldeste (Güldeste-i Riyâz-ı İrfân), riyâz (Riyâzu's-Sâlihîn), Bostan, Gülistan ve şakâyık (Şakâyıku'n-Numâniye) gibi çiçek isimlerinin kullanıldığı birçok eser; gül, lâle, nergis, servi ve sümbül gibi bitkilerin ya remiz ya da redif olarak kullanıldığı epeyce manzume mevcuttur. Edebî sanatlarda sevgilinin boyu serviye, kirpikleri dikene, yanakları güle ve saçları da sümbüle benzetilir.

Kemâloğlu'nun Ferah-nâmesi'nde Çevre Tasviri

İnsanoğlu eski çağlardan beri tasviri duygu ve düşüncelerini aktarma yollarından biri olarak kullanmıştır. Sözlü anlatımdan yazılı anlatıma,

resimden şiire bütün alanlarda farklı tasvir şekillerine rastlanır. Tasvir bir nesnenin benzerini resmetmek veya şekillendirmek olarak tarif edilir. Edebî tasvir ise bir nesneyi okuyucu veya dinleyicinin zihin ve muhayyilesinde estetik duygular uyandıracak tarzda tarif etmektir [10].

Edebî eserlerde kişilerin ve nesnelerin ayırıcı özelliklerinin anlatılması tasvir veya betimleme olarak ifade edilir [11]. Divan edebiyatında özellikle kasidelerde nesip bölümünde şairin ifade ve tasvir gücü belirgindir. Daha çok mesnevî türü eserlerde bu tasvirler yoğun olarak karşımıza çıkar [12]. Bu tür mesnevîlerden biri olan Kemâloğlu'nun Ferah-nâmesi nasihat ve öğüt verme maksadıyla kaleme alınmış manzum bir mâcera hikâyesidir. Dinî-ahlakî ve tasavvufî hakikatlerin manzumeler aracılığı ile halka ulaştırılması gayesi ile vücuda getirilen eserlerin, sanat endişesi yanında nasihat verme amacı taşıdığı da bilinen bir husustur.

Ferah-nâme'deki şehir, dağ, deniz, saray ve kale gibi mekânların anlatımında gelişigüzel bir tasvirde ziyade detaylara inilerek, zengin tasvirlerle yer verilmesi eserin bu yönden de irdelenmesini gerekli kılar. Şair Kemâloğlu'nun, tarihin bir kesitinde, insanın içinde yaşadığı tabii çevre ve bu çevreye dair diğer unsurları edebî bir dil ve üslup ile sunması bu türden eserlerin sadece bir yönden ele alınamayacağını bize göstermesi bakımından önemlidir.

Kemâloğlu'nun Ferah-nâmesi ile aynı adı taşıyan ve III. Selim devrinde tabiplik ve çiçek yetiştirmekle uğraşan hekim Mehmed Aşkî tarafından telif edilen Ferah-nâme adlı eser de botanik ile ilgili küçük bir risaledir [13]. Risâle-i Aşkî Der-Hakkı Zehr-i Karanfil bi-Unvân-ı Ferah-nâme şeklinde isimlendirilen bu eserde, karanfiller ve karanfil yetiştiriciliği hakkında geniş bilgiler yer alır ve karanfil çeşitlerinden bahsedilir. Hekim Mehmed Aşkî'nin Ferah-nâmesi'nde giriş bölümünden sonra yer alan iki ayrı bölümde, karanfil çiçeği hakkında amelî ve nazarî bilgilere yer verilir. Risalede, karanfilin yetişmesi için gerekli olan saksı, gübre ve ilaç gibi dış unsurlar anlatılır [14]. Risale, 1203/1788-89 tarihinden itibaren yetiştirilen çiçek ve karanfiller hakkında detaylı malumatları içeren bir hâtıme ile sona erer [15].

Hz. Süleyman'ın kendisine isyan eden devleri cezalandırmak üzere hapsedip bakır kumkumalar (küçük bakır kap veya küçük testi) içinde

denize attığı cinleri bulmak amacıyla yapılan mâceralı yolculukta masal kahramanlarının uğradığı efsanevî şehir olan Bakır şehri zengin çevre tasvirleri ile dikkat çeker. Emevî komutanı Mesleme b. Abdülmelik'in İstanbul'u kuşatmasının anlatıldığı bölümlerde dönemin İstanbul tasvirleri de oldukça dikkat çekicidir. Eserde geçen manzum hikâyede Hz. Süleyman dönemindeki tabiî çevre ve bu tabiî çevreyi mesken tutan toplum tasvir edildiği gibi Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervan'ın yaşadığı dönemdeki İstanbul, Şam ve Bağdat gibi bazı şehirlerin fizikî ve sosyo-kültürel yapısı ile ilgili ilgi çekici bilgilere ulaşılmaktadır.

Öğüt ve nasihat vermeyi amaç edinen bu eserlerde bazen işlenen ana konunun yanında, hayatın bütünlüğü gereği, farklı konu ve sahalara da temas edildiği görülür. Eserde on üç ayrı başlık altında işlenen hikâye, Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervân'ın, Hz. Süleyman'ın kendisine isyan eden devleri hapsedtiği bakır kumkumaların bulunması isteği sonucu yapılan mâceralı yolculuk ve bu yolculuk sırasında gelişen olağanüstü hadiseleri konu edinir. Bu konu eserde; 1) Hz. Süleyman'ın, tahtı üzerinde havada uçarak, hayvanlar ve devler de dahil olmak üzere, ordusuyla Cezîre ülkesi hükümdarı ile savaşması, 2) Bakır şehri hikâyesi, 3) Gerger ülkesinde Hz. Süleyman'ın bakır kumkumalara hapsedtiği devlerin bulunuşu şeklinde üç ana epizoda bölünmektedir [16].

Kemâloğlu, eserini güzel bir bahçeye benzetir, eser yazmayı ve vücuda getirmeyi de işçilik olarak görür. Ona göre, okuyanların gönüllerine ferahlık veren bu manzume, kendisinin düzenlediği göz alıcı, güzel bir bahçedir. Eserinde yer alan güzel söz ve öğütler ise o bahçenin meyveleridir:

Bu dahi bahçadur dürlü yimiş var
Bulasın isteyüp her kûşede var (183)

Kemâloğlu düzetti bunca bahça
Ki bir işçi dutup virmedi akça (184)

*Ferah-nâme'*de; tevhîd, na't, nasîhat-i pend-nâme, vasf-ı hâl, sıfat-ı mekr-i dünyâ ve sebep-i te'lif başlıklarından oluşan giriş bölümünden sonra, "Âgâz-ı Hikâyet-i *Ferah-nâme*" başlığı ile asıl bölüm başlar. Eserin konusunu teşkil eden efsaneler, kendisinden önce yazılmış muhtelif kitaplardan, başta

Kur'ân-ı Kerîm olmak üzere, kısmen dinî eserlerden, Emevî fütuhâtının meydana getirdiği destanlardan ve özellikle Bakır şehri hikâyesinden alınmıştır [16].

Ferah-nâme'de anlatılan manzum hikâyenin geçtiği ve cereyan ettiği çevre dikkat çekicidir. Tarihi ve efsanevî yer ve mekanların iç içe geçtiği hikâyede İstanbul, Şam, Mısır ve Anadolu gibi tarihi şehirlerin yanında Mağrib, Bakır şehri ve Cezire gibi efsanevî şehirlere de yer verilmiştir. Kemâloğlu, nasihat verme kaygısıyla telif ettiği eserinde tabiî çevre ile ilgili doğrudan birçok konuya da temas etmiştir. Sözlü kültürden günümüze kadar aktarılan ve toplum hafızasında yer edinmiş birçok atasözü, deyim ve kelam-ı kibarın da yer aldığı eserde müellif, tabiî çevreyi ve insanın içinde yaşadığı coğrafyayı manzum bir şekilde resmetmeye çalışır:

Kemâloğlu, Ferah-nâme'nin hemen girişinde, Allah'ın kudreti ve yaratıcılığını övdüğü beyitlerde, yeryüzünün insanın altına döşendiğini ve dağların yeryüzünü sabit kılacak şekilde âdeta bir çivi gibi yere çakıldığını ifade eder. Devam eden beyitlerde; dünyayı çepeçevre saran atmosfer ve diğer koruyucu tabakaların varlığı ve bunların herhangi bir yere bağlı olmaksızın dünyayı korur biçimde konumlandırılmaları, yağmurun yağması sonucu yeryüzünde sayısız nimetlerin insanın hizmetine sunulması, gece ve gündüzün insan fiziolojisine uygun yaratılması ve gecenin insanoğluna dinlenme amaçlı tahsis edilmesi gibi çoğu Kur'ân-ı Kerim'den lafzen veya ma'nen iktibas edilmiş hakikatler sıralanır:

Döşedi altumuza yiri ol dem
Bu dağları ana mîh itdi mukkem (06)

Düzetdi üstümüze yidi göği
Ne bağıldur ne vardur yirde köki (07)

Bulutdan yağmur yağdırdı yire
Ki tâ ni'met bite vakt ile ire (08)

Çalap mesken yaratdı bize düni
Ki bildürdi bu günden dahi düni (09)

Kemâloğlu, dünyayı yakın bir gelecekte nihayete erecek, zeval bulacak bir yer olarak görür. Daha çok kıyametin yakınlığı bağlamında kullanılan bu ifadelerin, güneş, gölge, zeval noktası gibi kavramlarla tasvir edilmesi, içinde yaşadığımız ve müşahede ettiğimiz yakın ve uzak çevremizde bulunan varlıkların, metafizik olguların tabii çevreye ait unsurlarla açıklanmaya çalışıldığını gösterir. Görsel örnekler sunmanın mümkün olmadığı geçmiş asırlarda, soyut âleme dair hakikatlerin de somut ve içinde yaşadığımız dünyada kullanılan gözlenebilir kavramlarla ifade edildiği görülmektedir. Kemâloğlu'nun, dünya hayatının çok kısa ve geçici olduğuna dair astronomik kavramları kullanarak sunduğu örnekler de ilgi çekicidir. Gölge ifadesiyle zâil olma, geçip gitme ve yok olmayı kastederken, aynı zamanda güneş ve dünyanın hareketleri ve birbirlerine karşı olan konumları gereği zeval vakti olarak ifade edilen, güneş ışınlarının dünyaya en dik açıyla gelmesi durumunu dünyanın faniliğine bağlar:

Bu dünyâ gölgedür zâyil olıcı
Zevâle gölgenün tîz varur ucu (85)

Kemâloğlu, eserini yazma fikrine nasıl ulaştığını anlattığı beyitlerde de tabii çevreden pek çok örnekler verir. Kendince yolda yorgun bir şekilde yürür halde iken ferah bir sahraya ulaştığını, normalde kara ve verimsiz olan toprağın hoş rüzgarlar ile yeşil bir bitki örtüsüyle büründüğünü Eski Anadolu Türkçesi karakterindeki kelimelerle ifade eder. Şair, içinde yaşadığı tabii çevreyi renkli ve coşkulu bir biçimde tasvir eder. Öyle ki dünyadaki çeşitli doğal güzellikleri cennet bahçesine benzetir:

Götürdi zulmeti rahmet saçıldı
Ki vaktün yatlısı gitdi seçildi (114)

Bu levni âlemün cennet görindi
Benüm ahvâlümü dinle gör indi (115)

Zeberced rengini dutmuş kara yir
Çü bâd-ı hoş irişmişdür kara yir (112)

Dünya ve dünyada bulunan tabii çevreyi renkli ifadelerle tasvir eden Kemâloğlu, diğer yandan bu dünyanın fani olduğunu söylemeden geçmez. Dünyanın geçiciliğini ifade ettiği beyitlerde de yaz ve kış kavramlarını kullanır:

Cihânın bu kamu nakş-ı nigârı
Fenâdur kim göresin cümle varı (140)

Gehî kış olur geh çün olur yaz
Bu ömrümüz dahi gider az u az (141)

Ne hâldür uş görüben rûzigârı
Sebâtı yok durur olmaz karârı (142)

Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervân'ın oğlu Mesleme'nin başında bulunduğu ordu ile birlikte 98/717'de İstanbul'un otuz ay boyunca karadan ve denizden kuşatıldığını anlatan beyitlerde dönemin İstanbul'u da bazı yönleriyle tasvir edilir. İstanbul'un fethedilmesinde yaşanan sıkıntı ve zorluklar sebebiyle Mesleme b. Abdülmelik İstanbul'a "kahır şehri" adını vermiştir:

Dirilüp urdılar bir kal 'a bünyâd
Ki İstanbûl içinde kopdı feryâd (209)

Kahır şehri kodı anun adını
Turuban âşikâra kıldı dîni (210)

Ferah-nâme hikâyesinde adı sıkça geçen Sehl adında bir seyyah ve yanındaki yolcular, Sakaliya denilen bir yere gemi ile seyahat ettikleri sırada, bindikleri gemi fırtınaya yakalanır ve denizde çıkan bu fırtına gemiyi Eynehur denilen manzarası güzel bir yere getirir. Deniz kenarında büyükçe bir dağın yamacında kurulu olan bu şehir, çiçekleri, bahçeleri ve türlü kuşları ile düzenli ve intizamlı bir şehir olarak betimlenir. Şehrin tanıtıldığı beyitlerde; lale, nergis, sümbül, gül ve reyhan gibi çiçekler zikredilerek tanıtılan şehrin ne kadar güzel ve alımlı olduğu art arda sıralanan çiçeklerle pekiştirilmeye çalışılır:

Bağ u bahça durur güller açılmış
Kızıl ak gül çemen üzre saçılmış (275)

Benefşe nerges u reyhân u lâle
İder her kûşede kuşlar alâle (276)

Bir insanın beceri ve hünelerinden bahsedilirken “ulu dağları aşmak” ve “kuru ağacı yeşertmek” gibi tabiata dair kavramlar da kullanılmıştır. Mübalağa sanatını kullanarak zor bir işin üstesinden gelmeyi anlatan bu ifadelerde dağ ve ağaç, hayatın içinde birer varlık olarak sunulur:

Ulu dağlarda anca yol başarur
El ursa kuru ağaca yeşerür (425)

Kemâloğlu, insanlardan faydalı işler beklendiğini ve her insanın bir meziyeti olması gerektiğini ifade ettiği beyitlerde, meyve veren ve vermeyen ağaç ve bitkileri örnek gösterir:

Yimişsüz ağacundur kara günü
Ki gölge olduğundan yig odını (470)

Ayakda menfaatsüz ot basılır
Yimişi olmayan ağaç kesilür (471)

Şaire göre devamlı ve sert esen rüzgar insanın aklını başından alır. Hatta devamlı bu şekilde estiği takdirde suyu dahi kurutur:

Yolumızda susuz yirler var ıssı
Esen yil giderür çok fehmi ussı (538)

Eğer meşk ile su olsa kurıdur
Azâbı çok bu yolun arkurıdur (539)

Ferah-nâme hikâyesinde Hz. Süleyman’ın bakır kumkumalara hapsettiği devleri arayan masal kahramanları yollarını kaybedip şaşkın vaziyette nereye gideceklerini bilemezken karşlarına her türlü güzellikleri içinde barındıran güzel bir sahra çıkar. Şair, sahrayı tasvir ettiği beyitlerde âdetâ okuyucunun zihninde canlandırmak ister. Sahrayı, karşıdan bakanların hayretler içerisinde izleyeceği zümrüt bir tabağa benzeten Kemâloğlu,

burada esen rüzgarın bütün dertlere şifa olan bir vasfı olduğunu ifade ederek ovada esen yelin tatlılığını okuyucuya ulaştırmak ister. Akar suların suladığı ve türlü çiçeklerle bezenmiş çimenler içinde menekşe, lale ve gül gibi görkemli çiçeklerin her mevsim insana huzur veren güzellikleri resmeden şairin tasvirleri canlı ve coşkuludur:

Sanasın kim zümürürd bir tabakdur
Dün ü gün karşısına vara bak dur (598)

Kaçan ol yazıdan kim yil eserdi
Devâ olup kamu renci keserdi (599)

Reyâhındur çemendür lâle güldür
Gider ğussan yakın var dahi güldür (600)

Akar sular çemen üstinde çağlar
Bahâr u güz ola hoşdur bu çağlar (601)

Dünyanın faniliğinin anlatıldığı bir başka beyitte Kemâloğlu, rüzgarı “ölüm yeli” olarak vasıflandırırken, dünyayı da bahçeye benzeyen, bahçe gibi güzel görünümlü ve alımlı ancak hakikatte insanın ömrünü tüketen bir ateş olarak tasvir eder. Bir başka beyitte ise insan ömrü, hızlıca akıp gitmesi bakımından, akarsuya benzetilir:

Bu dünyâ bahça resminde bir oddur
Niçeler ol oda tutuşdı yandı (693)

Ferah-nâme’de, bir çevre unsuru olarak betimlenen Kaf Dağı, bütün cihanı kuşatacak kadar büyük ve zebercedten yapılmış yeşil bir ulu dağ olarak tasvir edilir. Büyüklük ve yüceliğiyle gökyüzüne ulaşan dağın saçtığı ışıkla gökyüzünün mavi rengini aldığı anlatılır. Orada yaylaklar, çemenler, uçsuz bucaksız bağ ve bahçeler bulunur. Kaf dağında bulunan cinnî kızları; kara bakırı altına, balçığı da gevhere dönüştürecek kadar hünerlidirler.

Zebercedden yeşil bir ulu dağdur
Kuşayupdur cihânı sanki bağdur (1181)

Ulaşmışdur ana hem dahi bu gök
Kim anun şu'lesinden oldu gömgök (1182)

Kemâloğlu, Ferah-nâme hikâyesi içerisinde rüzgarın vasıflarına da değinir. Tabii çevrenin bir unsuru olan rüzgar aynı zamanda ma'suktan yani sevgiliden çabucak haber getiren bir yeldir. Şair, esen yeli "beşîr-i âşıkân" aşıkların müjdecisi olarak görür ve onun getirdiği güzel haberleri ferah bir koku olarak tasvir eder:

Eyâ ma 'şûk ilinden esen yil
Belâlardan kılın bizi esen yil (1198)

Getürdügün ne gökçek kokılardur
Müferrihsin seherde iy esen yil (1202)

Dünyada bulunan canlı ve cansız varlıkların Hz. Süleyman'ın emrine verildiğini anlatan beyitlerde, rüzgarın onun emrine verilışı detaylı olarak tasvir edilir:

Musahhar eylemişdi yili ana
Varur ıdı dise herkankı yana (1252)

Rasûle nite kim Hak'dan inipdür
"Fasahharnâ lehu'r-rîha" diyipdür (1253) [17].

Niçe iklimi yile hep virüpdür
Süleymân'a yili merkeb viripdür (1330)

Hz. Süleyman'ın kendisine isyan eden devleri cezalandırmak üzere hapsettiği on bir adet bakır şişeyi attığı deniz Gerger adıyla anılır. Bu denizin yanında aynı adla anılan bir ülke bulunmaktadır. Hikâyede bu ülkenin hükümdarının ismi açıkça geçmez ve kendisinden "Gerger şahı" veya "Gerger sultanı" şeklinde bahsedilir. Dünyanın her tarafını kaplayan ve bütün ülkelerini etkileyen tufandan Gerger ülkesinin etkilenmediği zikredilir:

Kaçan siz Gerger iline varasız
Ki Gerger kavmi âdemdür göresiz (1539)

Cihânı kim çıkup tûfân alıpdur
Ana irişmedi şöyle kalıpdur (1540)

Ferah-nâme'de anlatılan hikâyede sıkça adından söz edilen bir diğer efsanevî şehir ise Bakır şehridir. Kemâloğlu, bu efsanevî şehre "Medînetü'n-nühâs" ismini vermiştir. Nühâs, Farsça bakır anlamındadır. Şehrin iki yanında güneş vurduğunda uzaktan ateş gibi parlayan bakırdan yüksek iki burcu vardır. Bakır şehri ismini de uzaktan ateş gibi parlayan bu iki burçtan almıştır. Uzaktan bakınca kale ile bütünleşmiş şehrin burç ve kapılarının nereden geldiği bilinmeyen kara taştan olduğu *Ferah-nâme*'de ayrıntılı olarak tasvir edilir. Şehrin iki burcuna güneş vurduğunda, şehre uzaktan bakanlar, onu ateşe benzetirdi:

Bakır şehrün iki yanında yüksek
Bakırdan iki burcu vardı gökcek (1568)

Güneş dokıncak ol iki burca
Havâyâ şu'lesi giderdi urca (1571)

Bakır şehri örneğinde görüldüğü gibi Kemâloğlu, tabîî çevre ile insan eliyle yapılmış yapıları bir bütünlük içerisinde sunar. Hikâyede Bakır şehrine kısaca değinip bu şehirde yaşanan hadiseyi nakletmesi beklenirken, yaşanan vak'aya girmeden önce şehir ve çevresinin belirgin vasıflarını tasvir ederek okuyucunun zihninde farklı resimler oluşturur. Güneşin bakırdan yapılan burçlara vurması, şehrin burçlarının civarda bulunan özel bir siyah taştan yapılması, Bakır şehrinin terk edilmiş gizemli bir şehir olması ve şehirde bulunan sarayın ince detaylarla tasvir edilmesi bu efsanevî şehri daha da ilginç kılmaktadır.

Efsanevî Bakır şehri, bağ, bahçe, imaret ve düzenli yapısıyla kusursuz bir şehir olarak anlatılır. Bakır şehri hikâyesinde tasvir edilen mekan; terk edilmiş, ıssız ancak bütün yapılarıyla ve güzelliğiyle ayakta olan bir şehirdir. Şehrin muazzam güzellik ve büyüklükteki giriş kapılarında bulunan levhalarda, dünyanın faniliğine, insanın bu dünyada kalıcı olmadığına ve mülkün gerçek sahibinin Allah olduğuna dair yazılar bulunur. Metruk şehir örneğiyle insanın dünyada ebedî olarak kalamayacağına işaret edilmektedir.

Eserde gece ve gündüz kavramları da ayrıca tasvir edilir. İnsanın içinde yaşadığı âlemin bir parçası olan ve bu dünyayı aydınlık ve karanlıkla şekillendiren gece ile gündüz, hayatın devamı için gerekli unsurlardandır. “Sıfâtu’n-nehâr” ve “Sıfâtu’l-leyl” başlıkları altında gece ve gündüzün belirgin vasıfları anlatılır. Gündoğumunda esen hafif ve hoş bir rüzgar olan sabâ rüzgarı, sabah vakti olduğunda ortaya çıkar. Şâir, güneşin doğmasıyla dünyanın aydınlandığını tasvir ettiği beyitlerde güneşin doğması, tan yeli gibi birçok atmosferik ve coğrafik hareketleri de zikreder:

Gice yol yüriyen gündüz olur şâd
Karañulık yağından olur âzâd (1629)

Düşer bâd-ı sabâ subhuñ izine
Nikâbın götürüp esdi yüzine (1972)

Esüp tan yeli dün günün uyardı
Ki altun kandili meşrik uyardı (1974)

Münevver oldı âlem yine ol gün
Kenârından göğüñ çünkim doğar gün (1975)

Kemâloğlu gökyüzünü büyük lacivert bir kubbeye benzetir. Güneşin doğuşunu da altın fenerin bu lacivert kubbede görünmesi şeklinde tasvir eder. Güneş yeryüzünü aydınlattığı gibi canlılara da hayat sunar ve onları ferahlatır:

Açıldı lâciverd kubbe kenârı
Çıkardı âleme altun fenârı (2412)

Münevver kıldı ser-te-ser cihânı
Müferrih itdi cümle tende cânı (2413)

Ferah-nâme'de, doğal çevreye ait pek çok unsur sıklıkla zikredilir. Özellikle gece ve gündüzün anlatıldığı beyitlerde dağlar, dereler, yıldızlar, karanlık, aydınlık, gülistan, gülşen ve seher yeli gibi kavramlar insanları mutluluğa sevk eden doğal güzellikler olarak tasvir edilir:

Dutar dağ u dere sahrâ vü gülşen
Eyâ mü'min beşâret geldi gül sen (2722)

Denizden esen bir rüzgar, gurbette olan yolcuları ferahlatır ve onlara esenlik verir:

Şu denlü yandurupdur bizi gurbet
İlümüz yili oldı bize şerbet (2738)

Eserde adı sıkça geçen efsanevî şahsiyetlerden biri olan Şeyh Abdüssamed'in kendi vatanına karşı duyduğu hasret ve özleminin kısa bir şiirle anlatıldığı beyitlerde yurt sevgisi, dağlar, kuşlar, âlem ve cihan gibi kavramlarla anlatılır:

Kuşlar bize merhabâ iderler
Söylemeğe lîki yok lisânı (2744)

Bu dağ dere bize biliş görünür
Zîrâ belürür bunda illik nişanı (2745)

Sonuç

XIV. asır şairlerinden Kemâloğlu'nun Ferah-nâme mesnevisinde çevre tasvirleri yoğun olarak geçmektedir. *Ferah-nâme*'de yapılan çevre ve mekan tasvirleri, manzum hikayenin kurgusunu güçlendirdiği gibi hikayede geçen tarihî-efsanevî şahsiyetlerin varlıklarını gerçeğe kesiştirir [18] ve sanki gündelik hayatın içinde yoğurur. Eserdeki detaylı tasvirler, anlatılan hikayenin sadece bazı şahsiyetler arasında geçen kuru diyaloglarını aktarmaktan öteye geçmesini sağlar ve manzum hikayedeki şahsiyetleri içinde buldukları mekan ve çevre ile bütünleştirir.

Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervan'ın huzurunda toplanan mecliste, Hz. Süleyman'ın kendisine isyan eden devleri bakırdan yapılmış şişeler içinde denize atarak onları kıyamete kadar cezalandırdığı şeklinde bir hikaye anlatılır. Emevî komutanı Mesleme b. Abdülmelik'in İstanbul kuşatması başta olmak üzere birçok savaş ve fütuhatin da anlatıldığı eserde, kısmen dinî eserler ve destanlardan oluşturulan hikayeler ve canlı savaş tasvirleri manzum olarak kaleme alınmıştır. Cezire ülkesi padişahının Hz. Süleyman

ile yaptığı savaş başta olmak üzere Bakır Şehri Hikayesi gibi efsanevî hikayelerin anlatıldığı on üç meclisten oluşan eserde canlı çevre ve tabiat tasvirleri dikkat çekicidir. Bu tasvirlerde tarihî ve efsanevî şehirler, denizler, göller, dağlar, ağaç ve çiçekler manzum hikayeyi âdetâ canlandırır.

Baştan sona din ve dünyaya dair öğütlere yer verilen eserde Kemâloğlu, mevsimleri, astronomik hadiseleri, gece ve gündüzü, güneş ve ay gibi tabiata ait pek çok unsuru yaşanan hayattaki gibi önemser ve insan ve insan hayatıyla ilgili bu varlıklara ayrı ayrı değinir. İnsanın kainatta tek başına bulunmadığı, çevresindeki varlık ve canlılarla birliktelik içinde olduğu hayatı, adetâ canlı bir resim gibi tasvir eden şairin ifade ve üslûbu da kendine özgü ve coşkuludur. Sebeb-i telif bölümünde eserini meyve veren bir bahçeye benzeten Kemâloğlu'nun *Ferah-nâmesi* çevre ve edebiyat arasındaki ilgi ve bağlantıyı ortaya koyması bakımından dikkate değer bir eserdir.

KAYNAKLAR

- [1]. İbrahim Özdemir, Çevre ve Din, Çevre Bakanlığı Yayınları, Ankara 1997, ss. 31-71.
- [2]. Mesut Kayaer, "Çevre ve Etik Yaklaşımlar", Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi, 2013, Sayı:1, Cilt: 2, ss.67-68.
- [3]. Greg Garrard, Ecocriticism-Ekoeleştirme Ekoloji ve Çevre Üzerine Kültürel Tartışmalar (Çev: Ertuğrul Genç), İstanbul 2016, Kolektif Kitap, s. 13.
- [4]. Ahmet b. Hanbel, el-Müsned, III, nu: 183.
- [5]. Hilmi Ziya Ülken, Sosyoloji Sözlüğü, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1969, s. 64; Mehmet Doğan, Büyük Türkçe Sözlük, Pınar Yayınları, İstanbul 2008, s. 304.
- [6]. Ahmet Atilla Şentürk, XVI. Asra Kadar Anadolu Sahası Mesnevilerinde Edebî Tasvirler, İstanbul 2002, Kitabevi, ss. 29-37.
- [7]. Sezgin Toska, Eugene O'Neill'in İmparator Jones Adlı Yapıtına Ekoeleştirme Yaklaşım, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi SBE, Erzurum 2009, s. 6.

- [8]. Metin And, *Minyatürlerle Osmanlı-İslam Mitologyası*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007, ss. 33-35.
- [9]. İskender Pala, *Hilye-i Saadet*, TDV Yayınları, Ankara 1991, s. 44.
- [10]. Şentürk, s. 21.
- [11]. Hüseyin Elmalı, “Tasvir”, TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul 2011, Cilt:40, s. 135.
- [12]. Âlim Kahraman, “Tasvir”, TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul 2011, Cilt:40, s. 136.
- [13]. Ekmeleddin İhsanoğlu ve diğerleri, *Osmanlı Tabii ve Tatbiki Bilimler Literatürü Tarihi*, IRCICA, İstanbul 2006, s. 145.
- [14]. Süheyl Ünver, “Çiçek Tarihimizde Türk Karanfilleri”, *Türk Etnografya Dergisi*, Türk Tarih kurumu Basımevi, Ankara 1967, Sayı:9, ss. 6-7.
- [15]. Raşit Çavuşoğlu, *Ferah-nâmeler ve Kemâloğlu'nun Ferah-nâmesi (İnceleme-Metin)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi SBE, İzmir 2014, s. 12.
- [16]. Vasfi Mahir Kocatürk, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Edebiyat Yayınevi, Ankara 1964, s. 132.
- [17]. “Biz de rüzgârı onun buyruğuna verdik.” Sâd Sûresi, 36/38.
- [18]. Handan Belli, “Taşlıcalı Yahya Bey'in “Şah u Gedâ” Mesnevisinde Çevresel ve Olgusal Boyutuyla Mekân Tasvirleri”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 2015, Sayı:14, s. 30.

Çevreden İnsanın Kimyasına Dokunuşlar: “Yûnus Emre’nin Şiirinde, Anâsır-ı Erbaanın İnsandaki Ahlâkî İz Düşümleri”

Murat AYAR

MEB Uzman; Kırıkkale Üniversitesi, Doktora Öğrencisi

Giriş

İnsanlık tarihi, kendinden daha eski olan varoluş ve yaratılış gerçeği üzerine hiç bitmeyen araştırma, inceleme ve tartışmalarla doludur. Kâinatın akıl gücünü elinde bulunduran insan, kendinin ve içinde yaşadığı evrenin yaratılışı üzerine mensubu bulunduğu teolojik yaklaşımın, kişisel motivasyonun ve bilimsel hazırbulunuşluk gibi faktörlerin de etkisiyle sözel veya yazılı disiplinlerin ifade gücünü kullanmıştır. İnsanın bütün bu çabası kendini ve içinde bulunduğu evrenin temelini oluşturan maddeyi arama gayretinden başka bir şey değildir. Bu ilk madde (arkhe) arayışı insanın belki de ilk ontolojik merakı ve çabasıdır.

Tanrı gibi ezelf olan bu ilk maddenin ne olduğu hususu Grek (Yunan)

düşüncesinin kuruluş döneminden itibaren tartışılır olmuştur. Arkhe arayışı eski Grek filozofları olan Thales'i (M.Ö. 634-548) su; Anaximenes'i (M.Ö. 570-500) hava; Herakleitos'u (M.Ö. 540-480) ateş; Xenophanes'i (M.Ö. 570-475) toprağa götürmüştür. Eski Grek filozoflarının bu arkhe tanımlamaları Empedokles'te (M.Ö. 490-430) bütüncül bir çerçevede ele alınmıştır. Empedokles, toprak, su, hava ve ateşi bütün varlıkların temelini oluşturan aslî unsurlar olarak ele alarak dört unsur nazariyesine yeni bir şekil vermiştir [1]. Dört unsur nazariyesinin sistemleştirilip tabiat bilimlerinde hâkim görüş halini alması Aristo'yla olmuştur. Helenistik dönemde daha çok kabul görmüş ve sonradan Süryanîler aracılığıyla Arapça'ya aktarılmış [2] olan dört unsur nazariyesi, böylece İslam felsefesinin de gündemine anâsır-ı erbaa olarak girmiştir.

Anâsır Arapça bir sözcük olan unsur kelimesinin çoğulu olup elemanlar ve öğeler anlamını taşır. Terminolojide ateş, hava, su ve toprak elementlerini karşılar. Kur'ân ve hadislerde terminolojik olarak geçmez; ancak Kur'ân'da bu dört unsur ve faziletlerinden sıklıkla bahsedilir. Örneğin sadece Vâkı'a sûresinde Allâh'ın nimetleri olan bu dört unsur âyetlerde peşisıra zikredilmiştir (Vâkı'a, 63-64; 68-69; 71-72; 75-76.). Astronomiden fiziğe, tıp ilminden coğrafyaya, müzikten edebiyata kadar pek çok disiplin, kendi iç denge ve algılamalarıyla bu dört unsurla ilgilenmiştir. Bu yüzden İslam kaynaklarında dört unsurla ilgilenen disiplinler, anâsır-ı erbaaya kendi muhteva bütünlüğü içerisinde "ustukussât-ı erbaa, erkân-ı erbaa, tabâi'-i erbaa, mevâdd-i erbaa, ümmehât-i erbaa, ümmehât-i süfliyye, usûl, mebâdî ve kevâbis" gibi adlandırmalarda bulunmuşlardır [2].

Anâsır-ı erbaa olarak nitelendirilen ateş, hava, su ve toprak; ay altı âlemi ve âlem-i ecsâmın (eflâk, erkân ve müveledât) erkân kısmını teşekkül eden sistemin unsurları [3] olarak kabul edilir. Bu yönüyle bu unsurlar, dünyâ âleminde dir. Belli bir oluşum evresi geçirir, birbiriyle etkileşime geçerek başkalaşım yaşar ve varlıkları meydana getirirler [4]. Dört ana unsurun miktarında bir değişme olmaksızın bu birleşme ve ayrılmalar, hem insan vücudunda hem de kâinatta süreklilik arz eder [1]. Bir cismin/varlığın yok oluşu, o cismin meydana getiren unsurların birbirinden ayrılmasıyla gerçekleşir. Birbirlerine dönüşüp yok olup gitmezler. Dönüşümden sonra

yine kendi keyfiyetlerine dönüş yaparlar [5]. Bu, Yûnus Emre'nin divânında da değinilen konular arasındadır:

Bu vücûdun ser-mâyesi od u su toprak u yildür
Her biri aslına gider gâfil olmak nendür senün

Yûnus Emre (2012-D) G. 148/4)

Anâsır-ı erbaanın İslam felsefesindeki macerasına özellikle XII. yüzyıldan itibaren tasavvuf da katılmıştır. Mutasavvıf edib ve mütefekkirler divânlarındaki manzûmeler ve mensur eserlerindeki özel bölümlerine dört unsur misafir etmişlerdir. Özellikle çalışmamızın hareket noktası olan eserin müellifi Yûnus Emre (Risâletü'n- Nushiyye); Erzurumlu İbrahim Hakkı (Marifetnâme) ve İbn Arabî (Fütuhât-ı Mekkiyye) isimli eserlerinde bu konuya müstakil manzûme ve bablar ayırmışlardır [6].

Çalışmamızda üzerinde duracağımız Yûnus Emre'nin mesnevî türüyle yazılan Risâletü'n- Nushiyye adlı çalışması, nasihatnâmelerin ve ahlâk kitaplarının bu topraklardaki ilklerindedir. Eserin giriş kısmındaki 13 beyitlik bölümde, bizim üzerinde duracağımız dört unsur ve beraberinde getirdikleri vasıfların isimleri zikredilir. Eserin 1. bölümünde "Fî- Ta'rifi'l-Akl" başlıklı nesir kısım yer alır. 2. bölümle birlikte giriş bölümünde dört unsurla gelen olumlu ve olumsuz soyut vasıfların da bulunduğu evsâf, ete kemiğe bürünmüş bir insan şeklinde somutlaştırılır. Buna göre 2. bölümde Kibr (ve Kanâat); 3. bölümde Buşu ve Gazâb; 4. bölümde Sabır; 5. bölümde Buhl ve Hased ve 6. bölümde de Gaybet ve Bühtân konuları tahkiye esaslı ele alınır. Eserin tümü, giriş bölümünde anlatılanların geniş tabanlı açıklamaları mahiyetindedir.

Âlem-i Suğrâ'nın (İnsan) İnşâsı

Üzerinde çalıştığımız Risâletü'n-Nushiyye adlı eserin sahibi Yûnus Emre, bir aşk ahlakçısı yani mutasavvıftır. Olayları, çevreyi, insanı, merkeze İslâm ve onun mistisizmi diye de bilinen tasavvufu alarak değerlendirir. Tasavvufî öğretilerde âlem-i kübrâ kâinat; âlem-i suğrâ da insandır [7]. İslam'ın temel referans noktası ve Allâh'ın ilâhi kelâmı olan Kur'ân'da insanın yaratılışıyla ilgili pek çok âyet vardır. Bunlardan; "*Sizi (önce insan olarak maddenizi)*

yarattık, sonra (teşekkül devresinde insan olarak) şekil verdik.” (A'râf 7/11) âyeti bizi insanın kimyasal karışımında rol oynayan toprak, su, hava ve ateş maddelerine götürür. Yûnus Emre insanın bu maddelerden

Pâdişâhun hikmeti gör neyledi
Od u su toprak u yile söyledi

Belli terkip sırasına göre yaratıldığını söyler. Yûnus yaratıcının insanı halk etmeye kendi ismiyle başlayıp önce toprağı getirdiğini, sonra toprakla suyu karıştırdığını aktarır.

Bismillâh diyüp getürdi toprağı
Ol arada hâzır oldu ol dağı
Topragıla suyu bünyâd eyledi
Ana Âdem dimegi ad eyledi

Ve insan, çamur (balçık) kıvamına gelir. Kur'ân'ın pek çok yerinde bu çamur (balçık) kıvamının bahsi geçer (Hicr 15/26; Secde 32/7; Sâd 38/71).

Eser insanın yaratılışına yel (hava) terkihiyle devam eder. Şâirin burada hava yerine yel sözcüğünü kullanması, şiirin teknik boyutunun dışında düşünülecekse, Yûnus'un anlamsal inceliğe oldukça dikkat ettiği sonucu çıkarılabilir. Çünkü havanın ismi sakinliği müddetindedir. Burada olduğu gibi aktif ise rüzgâra (yele) dönüşür [4]. Hareketlenen hava (rüzgâr), toprakla suyun terkihini kurutup [8] kendi keyfiyetinin doğası gereği nefesi bahşeder. Artık insan cism-i Âdem olarak vâd edilmiştir.

Yil gelüp ardınca depitdi anı
Andan oldu cism-i Âdem bil bunı

İnsanın sûret olarak yaratılmasında son karışım ateştir. Ateş tabiatı gereği sıcaktır. Maddeye gâlip gelerek ısınır ve ittirme gücüne sahip olur [4]. Böylece insanın dünya tarafı olan bedeni (cismi) ateşin bu ittirme keyfiyetinin gereği câna (rûh) ulaşır.

Od dahı geldi vü kızdurdı anı
Çünkü kızdı cisme ulaşdı cânı

Dört unsurun terkiinden yaratılan insanın cismânî yönü, Allâh'ın ilâhî kelâmında zikrettiği; “Onu (insan şeklinde) tasarlayıp da rûhumdan üflediğim ve o da dirildiği zaman...” (Hicr 15/29) âyetiyle de desteklenen ve cân diye de tanımlanan rûhun (cân) sûrete girmesiyle kâinata vâr olmaya başlamıştır.

Sûrete cân girmege fermân olur
Pâdişâh emri ana dermân olur
Sureti cân girdi pür-nûr eyledi
Suret dahı cânı mesrûr eyledi

Dört Unsurdan İnsanın Kimyasına Ahlâkî İz Düşümler

Kişiyi tasavvufa sevkeden şey, idealize ettiği güzel ahlâkı tesis etmektir. Güzel ahlâkı tesis etme yolunda insanı çetin bir yol beklemektedir. İnsanın dünyaya iki zıtlı yapının birlikteliğiyle başlaması, bu çetin yolun sadece bir özelliği olsa gerektir. şöyle ki kişinin bedeni, onun dünyevî ve nefsânî tarafını oluşturur. Oysa ki ilâhî bir emanet olarak taşınan rûh lâtifesi (cân), insanın rahmânî tarafını oluşturur. İnsan hayatının sonraki sürecinde bu karşıt yapı, birbirine galebe çalmak ister. Bunun için de kimyasında iyi ve kötü olarak adlandırılabilir vasıflar taşır. Bu vasıflar, insan hayatının ahlâkî mücadelesinin neferleridir. Mutasavvıflar, kazandırdıkları ahlâkî kazanımların niteliğinden olsa gerek, nefsin dört mertebesini dört unsura benzetmişlerdir. Buna göre; kötülüğu her dâim emreden nefs-i emmâreyi âteşe; kötülük yapıp da sahibini kınayan nefs-i levvâmeyi havaya; sahibine iyilik ilhâm eden nefs-i mülhimeyi suya ve iyilik yapmada hiçbir şüphesi kalmamış nefs-i mutmainneyi toprağa benzetmişlerdir [9, 10].

şâirimiz Yûnus, bir diğer eseri olan Divân'ında da, insanın sûrete bürünmesiyle birlikte bahis konusu ettiğimiz toprak, su, hava ve ateş elementlerinin insanın ahlâkî ve karakter yapısına birbirine muhalif vasıflarla katkılar yaptığını söyler:

Niteligüm soran işit hikâyet
Su vü toprak od u yil oldı sûret

Dört muhâlif nesneden dört dîvârın
Sâzikâr eyledi viridi kerâmet

Yûnus Emre (2012-D) İ. 19/1,2)

Bu vasıflardaki zıtlığa Risâletü'n- Nushiyye eserinin içindeki "Fî- Ta'rîfi'l-Akl" isimli kısa mensur bölümünden de örnekler verir. Dört elementten toprak ve su, kişiye iyi vasıflar yüklerken; hava ve ateş unsurları kötü vasıflar aktarmıştır. Müellifimiz, iyi sıfatlarla vasıflananların yeri uçmak (cennet); zıddıyla vasıflananların yeriye tamu (cehennem)dur, der ("Topragıla su Uçmak'da yirliidür. Odıla yil, Tamu'da yirliidür. Topragıla suyıla gelen Uçmak'da olanlardur. Odıla yilile gelen, Tamu'da kalasılardur.").

Allâh'ın esmâsı O'nun celâl ve cemâl vasıflarından oluşmuştur. Yûnus, eser içindeki bu mensur başlıkta dört unsurun Allâh'ın hangi sıfatından zuhur ettiğini açıklar. Ona göre, toprak nûr; su hayât; yel (hava) heybet ve ateş hışm sıfatından tecellî etmiştir ("Toprak, padişâhun nûrı pertevindendür. Su, padişâhun hayâtı pertevindendür. Yil, padişâhun heybeti pertevindendür. Od, padişâhun hışmı pertevindendür"). Böylelikle dört unsura geçen cemâlî ve celâlî tecellîler oradan insana mayalanmıştır.

Yûnus, eserin bu nesir bölümünde daha sonra, belli ahlâkî özelliklere sahip insanlarla, bu dört unsur arasında irtibat kurarak, bu karşıt davranışlar arasındaki mücâdeleyi bir savaş tablosunu andırıcı [8] şekilde hikâyelendirir ("Od-ıla ve yel-ile gelen tokuz kişidür ki bunlar bin başlarıdur; biner erleri vardur; kime gelseler kendü makamına iletmek yaragında olular. Topragıla suyıla gelen onüç kişidür; bunlar dahı binbaşlarıdur; biner erleri vardur. Kime gelseler uçmaga dartaılar..."). Yûnus, insan gönlünü bir ülkeye benzetir. Bu ülkeyi ele geçirmek isteyen biri Rahmânî diğeri şeytânî olmak üzere iki ayrı sultanlığın olduğunu söyler. Aynı zamanda bu sultanların kendilerine hizmet eden orduları vardır. Hizmet eden asker sayısı bakımından Rahmanî sultan daha üstündür. Yûnus'un eserinde, Rahmânî sultânın üstün tutulması cenâb-ı Hakk'ın bir hadiste geçen ifadeyle; "*Rahmetim gazabımı geçmiştir.*" (Buhârî, Tevhîd/15, 22, 28, 55; Müslîm, Tevbe/14; Tirmizî, 109) cümlesinin

uygulamaya geçen tekrarlarındanr.

Risâletü'n-Nushiyye eserinin manzûm bölümlerinde Yûnus Emre, kişinin kimyâsına fitrî bir kazanım olarak giren iyi ve kötü vasıfları daha da detaylandırır ve vasfın niteliğini de aktarır. Yûnus, anâsır-ı erbaadan toprağın, insanın kimyasına dört iyi vasıf kazandırdığını ifade eder.

Topragıla bile geldi dört sıfat
Sabr ü eyü hû tevekkül mekrümet

Buna göre toprakla insana; *sabr, iyi huy, tevekkül ve mekremet (yücelik)* ulaşır. Bu dört iyi huy aynı zamanda toprak elementinin keyfiyetinin de tezâhürüdür. Şöyle ki: toprağın yoğunluğunun fazla olmasıyla yer, bütün unsurların altında kalmıştır. Bu sebeple varlığını yerçekimi ile sabitleyip yerinde sükûn ve karar etmiştir [4]. Yukarıdaki iyi vasıflar; insanı dengeleyen, yerinde sağlam, sâkin ve vakur kılan güzel hasletlerdendir. Yûnus Emre, her türlü olumsuzluğa sabretmek; her işi Allah'a sevk edip tevekkülde bulunmak; güzel ahlâkın davranış modeli olan, iyi bir huyla bezenmek ve tüm bu güzelliklerin şımartamadığı yüce bir gönüle sahip olmakla; toprağın kokusunu insanın kimyasında duymaya çalışır. Özellikle "sabır" vasfına, üzerinde çalıştığımız eserin dördüncü bölümünü ayırmış ve "Dâstân-ı Sabr" başlığıyla otuz dört beyit kaleme almıştır. Yûnus Emre bu bölümde sabrın karşıt vasfı olan öfkeyle olan mücadelesini anlatır. Onu öfkenin kötülüğü üzerinden de anlatmaya gayret göstermiştir. Eserde kişi, öfkenin elinden aklın rehberliğiyle kurtulur. Akıl, öfkeye karşı sabrı ve onun ordusunu çağırır. Bu bölümde genel olarak; sabrın en büyük saadetlerden olduğu, tüm fesâtlıkları sabrın mât ettiği, sabrın olduğu yerde iyiliğin olduğu, sabırlı olanların ulu kişiler olduğu, Yûsuf peygâmberrin de başına gelenlere çok sabrettiği, sabrın içinde pek çok hünerin olduğu, kişiye her durumda sabrın gerekli olduğu, sabırsız kişilerin hep lafta kalacağı, nebî ve velîlerin yolunun da sabra uğradığı, nasihatın sabırlı kişilerden alınması gerektiği anlatılmıştır [11].

Müellifimiz Yûnus, su unsuruyla birlikte dört güzel huyun geldiğini bunların da; *safâ (temizlik), sehâ (cömertlik), lutf (iyilik) ve visâl (kavuşmak)* olduğunu söyler.

Suyıla geldi bile dört dürlü hâl
Ol safâdur hem sehâ lutf u visâl

Suyun tabiatı gereği temizleyici olması; yağmur vesâir yollarla her şeye can verip cömertlik ve iyiliğini sergilediği ve kimyasal yapısı olan sıvılığı yönüyle ulaştırma özelliğinin olması, Yûnus'un dikkatini çeken tarafları olsa gerektir. Su unsurunda, özellikle cömertliğin üzerinde durur ve onu da eserin dördüncü bölümünde buhlun (cimrilik) karşısına koyar. Cömertliği daha çok cimrilik üzerinden aktarır. Cimrilikten kurtulmak yine aklın rehberliğinde cömertliğe nasip olacaktır. Bu bölümde genel olarak; cimri kimsenin kazancından ne kendisine ne de başkasına hayır geldiği, dünya malının Süleymân peygâmbere bile kalmadığı, cimri kimselerde gönül darlığının hiç eksik olmadığı, cimri olmanın insanı Allâh'tan uzaklaştırdığı, bütün cimrilerin sonunun Kur'ân'da helâk edildiği zikredilen (Kassas, 28/76-88) Kârûn gibi olacağı, dünyalık adına her şeyi terk eden cömertlerin tek amacının Hakk'a ulaşmak olduğu anlatılmıştır [11].

Toprak ve su unsurlarının getirdiği iyi huylardan sonra Yûnus Emre yel (hava) ve ateşle gelen kötü huyları açıklar. Eserde, yel ile gelen dört kötü huyun; *kizb (yalan)*, *riyâ (iki yüzlülük)*, *tîzlik (acelecilik)* ve nefisten oluştuğunu söyler.

Yil ile geldi bile bil dört heves
Ol durur kizb ü riyâ tizlik nefes

Yûnus Emre'nin belirttiği bu kötü vasıflar, kişiye nefsânî bir hevesin sonucu gelir. Nefsin hevesi kaynaklı bir kötü vasıf, bir diğerine kapı aralar. Örneğin, riyâkâr olan birinin yalan söylememesi kaçınılmazdır. Havayla gelen olumsuz ve Farsça bir sözcük olan tîzlik, bize acelecilik vasfının yanında hiddeti de düşündürmüştür. Farsça olan ve aceleci anlamı taşıyan "tîz" sözcüğünün eski Anadolu Türkçesi zamanında ve günümüzde de "hiddet, öfke" anlamında da kullanıldığını görüyoruz [12]. Yapılan çalışmalarda "tîz" sözcüğünün sadece ilk anlamı düşünülmüştür. Oysaki o dönemde sözcüğün Anadolu coğrafyasında kazandığı anlam olan hiddet düşünülebilirdi. Eserde öfke ve gazap başlıklarının da konu edilmesi bunun bir işareti sayılabilir.

Zaten öfke davranışı aceleciliğin sonuçlarındandır.

Kötü huyların geldiği son unsur ateştir. Ateş kendiyle birlikte şehvet, kibir, tama' (aç gözlülük) ve haseti (kıskançlık) getirir.

Odıla geldi bile dört dürlü dad

Şehvet ü kibr ü tama' birle hased

Ateş elementi, ay feleğinin altındaki en yüksek bölümde yer alır. Tabiatı gereği sıcak, diğer unsurların hepsine gâlip ve hepsini yakıp yıkan bir yapıya sahiptir. Bütün eczâsıyla beraber devamlı olarak kendi hareketiyle döner [4]. Tüm bu özellikler, ateşi diğer unsurların önüne çıkarır ve diğerlerine göre ateşin baskın unsur olmasına sebebiyet verir. Yûnus Emre, sabır vasfında olduğu gibi kibir ve hased vasıflarına da eserin 2. (Dâstân-ı Kibir) ve 5. (Dâstân-ı Buhl ve Haset) bölümlerini ayırmıştır. Bu iki bölümde gerçek savaş sahnesini hatırlatıcı canlı ve etkili tasvirlemelere başvurulmuştur. Yûnus, tama'yı (açgözlülük) da 1. bölümün (Dâstân-ı Rûh Akl ve Mâyata'allaku Bihimâ Mina'l- Ahvâl) içinde işlemiştir. Yukarıda bahsi geçen olumsuz vasıflar da, illetlerinden kurtulmak için aklın yardımına başvururlar. Akıl da kibrin karşısına tevâzuyu; hasedin karşısına doğruluğu, tama'nın karşısına da kanâat sultânlarını koyarak illetlerin hâline çalışır.

Yûnus Emre eserinde, nefis sultânının dokuz oğlundan en büyüğünün tama' olduğundan bahseder. Tama'yı genel olarak, öğüt işitmeyen, dünya kendisinin olsa doymayan, yeri tamu (cehennem) olan, emrinde birçok asker bulunan, aç gözlülüğüyle yoldan çıkıp azan biri olarak tanımlar. Aklın çağırmasıyla gelen Burak atlara binmiş fakr içindeki kanâat sultânı, gönül ülkesini tama' askerinden temizler [11, 13].

Eserde müstakil bir bölüm ayrılan kibir vasfı müellifimizce yerilir. Kibirli kimsenin kendinden başka kimseyi beğenmediği ve kendini sürekli yukarılarda gördüğü, bu yüzden çaresiz kaldıkları ve eleştirildikleri anlatılır. Kibirli kimseyle arkadaşlık kurulmaması; hatta onunla mücadele edilmesi salık verilir. Kibirlinin büyüklenmesinden ötürü gönlündeki nûr da yok olmuştur. Bu yüzden kişinin ölümden önce kibri yenmesi gerekir. Kibirli kişi yol erine büyüklenmesinden dolayı bağlanmaz. Kibirlinin huzuru da imânı da yoktur. Saydığımız kibir ve kibirlinin vasıfları aklın yol göstericiliğiyle

tevâzu' vasfı sayesinde temize çıkacaktır [11, 13]. Kibir, eserin kimi yerinde yüksekliği yönüyle dağ; tevâzu' da alçaktan akması yönüyle su metaforuyla sembolleştirilmiştir.

Ateşle gelen vasıflardan biri de kıskançlık illeti olan hasettir. Haset de 5. bölümde konu edilmiştir. Eserde; kişinin nasibi ve rızkının Allâh tarafından verildiği, insanın kendisine verilen nasiple yetinmesi gerektiği; bu sebeple başkalarına hisselendirilen nasibin kıskanılmamasının lüzumu dile getirilir. Bu kötü vasıf kişiyi varlık içinde darlığa da sürükler. Diğer kötü vasıfların rehberi akıl; burada hasetin karşısına doğruluk sıfatını çıkarır. Doğruluk, gönül ülkesini haset hastalığından kurtarır [11, 13].

Sonuç

Yûnus Emre, Risâletü'n- Nushiyye adlı ahlâkî mesnevîsinde insanın yaratılışındaki dört unsuru ve bu unsurların ahlâkî yapıya olan etkileri üzerinde durmuştur. Geniş bir bilim sahasının yorumladığı dört unsur konusunu müellifimiz, tamamıyla tasavvufî çerçevede işlemiştir. Dört unsurla birlikte gelen vasıflar, İslâm ahlâkının temelini teşkil eden hususlardır. Eserde çok fazla açıklamaya gidilmemişse de dört unsurun keyfiyetlerinin insanın ahlâkî yapısına olan fitrî müdâhelesi, tasavvufî ahlak yönüyle ele alınmıştır. Zaten tasavvufun ana gayesi de kişiye kendinde mevcut olan güzel ahlâkı tamamlattır. Bunun için de Yûnus Emre kişiyi, kendi içinde var olan karşıt ahlâkî vasıflarla mücâdele ettirip, ona aklın rehberliğinde kötü vasıfları gönül ülkesinden tasfiye ettirme yolunu göstermiştir.

Yûnus, karşıt vasıfları işlerken, eserin mesnevî türüyle yazılmasının da avantajını kullanıp, esere tahkiyeli bir anlatım kazandırmıştır. İşlediği ahlâkî vasıfları anlatırken, onları kişileştirerek somutlaştırma yoluna gitmiştir. Son sözden olarak, Anadolu sahasının ilk tasavvufî mesnevîlerinden biri olarak kabul edilen Risâletü'n- Nushiyye, dört unsurun mayaladığı ahlâkî izleri, eşref-i mahlukât olarak yaratılan insanda arayan ve iyinin kötüye gâlip gelmesi gerektiğini salık veren tasavvufî bir ahlâk kitabıdır.

KAYNAKLAR

- [1]. Can MC. Eski Grek Dört Unsur Nazariyesi ve Türkçe Müzik Yazmalarında Etkisi. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi 2002; 2: 133-143.
- [2]. Karlığa B. Anâsır-ı Erbaa. TDVİA 1991; 3: 149-151.
- [3]. Deniz S. Boyacıoğlu'nun Anâsır-ı Erbaa Adlı Mesnevîsi. Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi 2000; 2: 153-174.
- [4]. İbrahim Hakkı E. Marifetname (nşr. D. Yılmaz; H. Kılıç). İstanbul: Çelik Yay.; 2011.
- [5]. Pişkin N. Anâsır-ı Erbaa Kuramı, Beslenme ve Sağlık İlişkisi. Metro Gastro Dergisi 2012; 66: 74-79.
- [6]. Pala İ. Dört Güzeller (Toprak, Su, Hava, Ateş). 9. Basım. İstanbul: Kapı Yay.; 2012.
- [7]. Üstüner K. Divan Şiirinde Tasavvuf. Ankara: Birleşik Dağıtım Kitabevi Yay.; 2007.
- [8]. Günay U, Horata O. Yunus Emre Risâletü'n- Nushiyye, 1. Bas., Ankara: TDV Yay.; 1994.
- [9]. Uludağ S. Tasavvuf Terimleri Sözlüğü. İstanbul: Marifet Yay.; 1991.
- [10]. Gölpınarlı A. 100 Soruda Tasavvuf. 2. Basım. İstanbul: Gerçek Yay.; 1985.
- [11]. Tatçı M. Risâletü'n- Nushiyye Tenkitli Metin. 1. Basım. İstanbul: H Yay.; 2008.
- [12]. Dilçin C. Yeni Tarama Sözlüğü. Ankara: TDK Yay.; 1983.
- [13]. Tatçı M. Dîvân-ı İlâhîyât. 1. Basım. İstanbul: Kapı Yay.; 2012.
- [14]. Feyzü'l-Furkân Açıklamalı Kur'ân-ı Kerîm Meali (haz. Hasan Tahsin Feyzili). 8. Basım. İstanbul: Server Yay.; 2010.

Âkif'in Şiirlerinde Çevre ve Ahlâk Sorununa Bir Bakış

Doç. Dr. Reyhan Keleş

Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Giriş

Âkif, 1873-1936 yıllarını kapsayan 63 yıllık ömrü boyunca inandığı davadan taviz vermeyen, fikirleriyle, sergilediği İslâmî duruşuyla adından söz ettiren ve bunu sadece yaşadığı çağda değil bugünlere de aktarabilen ender sanatkârlardan biridir. Millî şair kimliğinin ötesinde bir ahlâk adamıdır Âkif. O, ahlâkî değerlere sıkı sıkıya bağlı ve bizzat şahit olduğu bu ahlâkî yozlaşmalar karşısında susmayan bir şairdir. Etrafında olup biten gerçekleri canlı tasvirleriyle adeta beyazperdede film izler gibi okuyucunun gözleri önüne sermeyi becerebilen ender sanatkârlardan biridir. Düşüncelerini, fikirlerini yazdığı şiirlerle, vaaz kürsülerinde söylediği nasihatlerle halkı irşad etmekten bir an bile geri durmaz. O bir dava adamıdır. Kendini İslâm davasına adanmış, bu davanın sorumluluğunu yüklenmekten çekinmemiş, hayatını bu mücadeleye adanmıştır. Halkın dertleriyle dertlenen, bu dertlere

çareler arayan bir halk adamıdır Âkif. İslâm medeniyetinin başına çöken karanlığı aydınlığa kavuşturmaya adanmış bir ömürdür onun yaşadığı.

Âkif, Osmanlı'nın altı asrı ihtiva eden gücü ve kudretinin son bulduğu, "hasta adam" sözlerinin dolaştığı, vatan topraklarının parçalanmaya yüz tuttuğu ve bu toprakların ne yazık ki düşman işgaliyle kaybedildiği yıllara şahitlik etmiştir. Bu acı gerçekler karşısında birilerinin dimdik ayakta durması gerekiyordu ki Âkif, liderlik vasfı ile öne çıkmış, tüm sıkıntılara rağmen vazife almaktan çekinmemiş, halka rehber olmayı hedeflemiş, Hakk'ı haykırmış, zulme dur diyebilmiş bir liderdir.

"O, biz için yaşayan; bize hizmet eden; önemseydiği, değer verdiği, hatta kutsadığı biz için "ben"ini feda etmekten çekinmeyen bir şairdir; iddiası vardır; gerçekleşmesi için canını feda edebileceği sevdaları vardır." [1].

Hânümanlar çöküyor, zelzele yalnız bana mı?

Ortalık can çekişirken açamam ben yarımı. (Âsım) [2].

diyerek bu "ben" likten sıyrılan, kendi dertlerini yok sayan yüce gönüllü bir şairdir O.

"Evet bir tane mutlak ve muhakkak bir Âkif vardır. 63 yıl süren hayatının, 1908'i vefatına bağlayan zaman çizgisinde, ömrünü çıkar gözetmeksizin toplumun dertlerine adayan bu insanın rahat bir hayatı olmadı hiç. Çile dolu bu hayatı içerisinde Âkif, zaman akarken evrilmiş, ahlâkî selâbetini kaybetmemiştir. Onun fikrî duruşunda ve aksiyon adamlığında zaman içerisinde meydana gelen sarsıntılar ve oynamalar hiçbir vakit nefsanî olmamış, daima düşünen bir toplum ile devletin bekasından yana olmuştur." [3].

Böyle bir şahsiyetin, bir sanatkârın, bir dava adamının eserlerinde ahlâka ve çevreye dair söyleyeceği elbet bir şeyler olmalıdır:

Safahat'ta Çevre Problemi

Çevre problemi ile ahlâkî problem arasındaki paralellik herkesin malumudur. Çevrede-tabiatla bir aksaklık, bozukluk, kirlilik varsa bunun müsebbibi ne yazık ki ahlâkî değerlerini yitirmiş, bu değerlerden yoksun

insanoğludur.

Çevre problemi denilince, sadece fiziksel anlamdaki bir çevre sorunu değil, elbette bu duruma yol açan düşünce, anlayış ve ahlâk kirliliği de göz ardı edilmemelidir. Ahlâkın aşındığı, yozlaştığı ve kirlendiği, insanı ve diğer canlıları sahip olmak ve hükmetmek merkezli gören bir anlayışın egemen olmaya başladığı bir süreçte fiziksel çevrenin problemlerinden arınması, hangi motivasyon, irade ve anlayışla mümkün olabilecektir? Bencil, müsrif, sorumsuz, duyarsız bir ferdi hatta toplumu, hangi inanç, ideal ve duygu çevreye karşı sorumlu kılabilir? Ne yazık ki nefsinin her şeyden üstün tutan, tüketim hırsına mağlup olmuş, günü kurtarma anlayışı ile sadece kendini merkeze alan, empati ve özveri duygularından yoksun olan insanoğlunu çevre konusunda duyarlı olmaya götürecektir inanç kaynakları maalesef unutulmuş gözükmektedir. [4].

Âkif, bu problemin bilincinde bir şairdir. Etrafında olup bitenlere, "Haksızlık karşısında susan, dilsiz şeytandır" inancından hareketle sessiz kalmaz, toplumun aksayan yönlerini bir sanatkâr titizliğiyle gözlemler. Yalnız kendisinin görmesi yetmez, bu yüzden herkesin görüp, ibret alması için kalemine sarılır Âkif.

Seyfi *Baba* adlı şiirinde, hasta ziyaretine giderken yol boyunca, zifiri karanlıkta başına gelenleri anlatmış ve yaşadığı dönemdeki şehrin alt-yapı sefaletini şöyle tasvir etmiştir:

*Sopa sağ elde, kırık camlı fener sol elde;
Boşanan yağmur iliklerde, çamur ta belde.
Hani, çoktan gömülen kaldırımın, hortlayarak,
"Gel!" diyen taşları kurtarmasa, insan batacak.
Saksağanlar gibi sektikçe birinden birine,
Boğuyordum! müteveffâyı bütün âferine.
Sormayın derdimi, bitmez mi o taşlar, giderek,
Düştü artık bize göllerde pekâlâ yüzmek!
Yakamozlar saçarak her tarafından fenerim,
Çifte sandal, yüzüyorduk, o yüzer, ben yüzerim!
Çok mu yüzdük bilemem, toprağı bulduk neyse;
Fenerim başladı etrâfını tektük hisse (Seyfi Baba) [2].*

Evet iliklerine kadar ıslanmıştır Âkif, karanlık bir gecede yağan yağmurla. Yalnız dert, yağmur değildir. Yerdeki çukurlar, yağın yağmurla dolunca, taş zannedip yere basan, kendini çukurun içinde bulmakta. Harabeye dönmüş bu sokağın taşları zamanında onarılmadığı için yer yer çukurlar oluşmuş, bu da şairin seke seke yürümesine, bazen içine düşüp şiirde de söylendiği gibi gemi gibi yüzmesine neden olmuştur. Mizahi bir edayla yazılmış bu şiirde Âkif, çevresinde gördüğü bu problemi hicvetmekten kendini alamamıştır.

Âkif, bir başka şiirinde arkadaşı ile birlikte Fatih'te yürürlerken bir taraftan da halkın cahilliğinden, çevreye karşı duyarsızlıklarından şikâyet etmeye başlarlar. Kaynakların verdiği bilgiye göre Âkif'e bu şiirde eşlik eden arkadaşı,

*Bayrakları bayrak yapan üstündeki kandır;
Toprak, eğer uğruna ölen varsa vatandır!*

dizelerinin sahibi Mithat Cemal Kuntay'dır.

Arkadaşı da en az Âkif kadar vatanperverdir. Millî mücadele dönemlerinde yazdığı şiirlerle askere moral kaynağı olmuştur. Bu iki arkadaşın Fatih'te dolaştıkları sırada etrafta olup bitenlere duyarsız kalmadıkları ve yine haksızlık karşısında susmadıkları ortadır:

*Eteklerinde zığın saklı bildiğin orman,
Bugün barındırtamaz hâle geldi bir tavşan!
O, sırtı hiç de güneş bilmeyen yeşil dağlar,
Yığın yığın kayalardır: Serâblar çağlar!...
Şudur cihanda benim en beğendiğim meslek:
Sözüm odun gibi olsun; hakikat olsun tek!
-Fenâ değil yolun amma epeyce sarp olacak!
"Odun" dedin de tuhaftır, ne geldi aklıma bak:
Zavallı memleketin yoktu başka mahsulü;
Odundu, nerde bulunsan, metâ-ı mebzûlü.
-Adam yetiştiremezmiş, demek ki toprağımız!...
-Latife ber-taraf amma, adam değil yalnız,*

*Odun da isteriz artık yakında Avrupa'dan!
-Bizim filizleri göndermesin sakın o zaman!*

(Fâtih Kürsüsünde) [2].

Bu şiirde aslında Âkif Doğu'nun geri kalmışlığı konusuna temasta bulunmaktadır. O, bu geri kalmışlığın nedenlerinden birini de tabiata karşı gösterilen duyarsızlığa bağlar. Eteklerinde geyikler saklayan orman artık bir tavşanı bile barındıramamaktadır. Yemyeşil dağların yerini yığın yığın kayalar almıştır. Vatan toprakları bir bir elden giderken, masmavi denizler kana boyanırken, Ertuğrullar, Osmanlar, Orhanlar büyüten topraklar yoktur artık:

*Dikilir karşıma hep görmediğim bilmediğim;
Sorarım kendim: Gurbette mi, hayrette miyim?
Yoklarım taşları, topraklan: İzler kan izi;
Yurdumun kan kusuyor mosmor uzanmış denizi!
Tüter üç beş baca kalmış... O da seyrek seyrek...
Âşinâ bir yuva olsun seçebilsem, diyerek,
Bakınırken duyarım gözlerimin yandığını:
Sarar âfâkımı binlerce sıcak kül yığını.
Ne o gömgök dereler var, ne o zümrüt dağlar;
Ne o çıldırmış ekinler, ne o coşkun bağlar.
Şimdi kızgın günün altında pinekler, bekler,
Sade yalçın kayalar, sade ıpissız çöller.
Yurdu baştanbaşa viraneye dönmüş Türk'ün;
Dünkü şen, şâtır ocaklar yatıyor yerde bugün.
Nerde Ertuğrul'u koynunda büyütmüş obalar?
Hani Osman gibi, Orhan gibi gürbüz babalar? (Âsım) [2].*

Âsım isimli şiirinden aldığımız bu dizelere ilaveten Âkif, köylünün cahillikten, fakirlikten dolayı düştüğü durumu da gözler önüne sermektedir. Bu vakayı Köse İmam adlı karakterini konuşTURARAK anlatan Âkif, Kurtuluş Savaşı yıllarında köylünün içler acısı hali ile tabiatın viraneye dönmüş

verimsiz halini Köse İmam'ın ağzından şöyle aktarmaktadır:

*Köylünün bir şeyi yok, sıhhati, ahlâkı bitik;
Bak o sırtındaki mintan bile tiftik tiftik.
Bir kemik, bir deridir ölmedi kaldıysa diri;
Nerde evvelki refahın acaba onda biri?
Dam çökük, arsa rehin, bahçeyi "icra" ister;
Bir kalem borca bedel faizi defter defter!
Hiç bakım görmediğinden mi nedendir, toprak,
Verilen tohmu da inkâr edecek, öyle çorak,
Bire dört aldığı yıl köylü, emin ol, kudurur:
Har vurur bitmeyecekmiş gibi, harman savurur.
Uğramaz, gün kavuşur, çiftine yahut evine;
Sabah iskambil atar kahvede, akşam domine. (Âsım) [2].*

Safahat'ta Ahlâkî Problemler

Safahat'ta yer alan çoğu şiirinde Âkif, ahlâkî değerlerini yitirmiş toplumlara hatta fertlere işaret etmekte, bu problemi bilhassa gözler önüne sererek acilen tedbirler alınmasını istemektedir. Bu açıdan *Safahat* için, bir ahlâk kitabı desek yanlış olmayacaktır. Çevreyle alakalı yukarıda yer verdiğimiz şiirlerde de aslında temel problem ahlâkî değerlerden yoksun bir anlayışın ortaya çıkmış olmasıdır. Âkif'in ahlâk düşüncesinin altında din ve dinin emirleri yatmaktadır. Nitekim bir âyet-i kerimede Yüce Allah "İyilik, yüzlerinizi doğu ve batı tarafına çevirmeniz değildir. Asıl iyilik, o kimsenin yaptığıdır ki Allah'a, ahiret gününe, meleklerle, kitaplara, peygamberlere inanır. Allah'ın rızasını gözeterek yakınlarla, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, dilenenlere ve kölelere sevdiği maldan harcar, namaz kılar, zekât verir. Antlaşma yaptığı zaman sözlerini yerine getirir. Sıkıntı, hastalık ve savaş zamanlarında sabreder. İşte doğru olanlar, bu vasıfları taşıyanlardır. Müttakîler ancak onlardır!" [5] buyurmaktadır. Bakara sûresinde yer alan bu âyette görüldüğü üzere ahlâkî davranışlar arasında yer alan iyilik, iman ve İslâm esasları ile birlikte zikredilmiştir. Toplumsal hayatı düzene sokacak

daha pek çok ahlâkî değer Kur'ân-ı Kerim'de zikredilmektedir. Ancak insanlar ne yazık ki bu değerlerden azade bir dünya telaşına düşmüşlerdir. Osmanlı'nın son demlerinde vuku bulan hadiseler, batılılaşma hareketini doğurmuş ve dine, örfе, töreye, kültüre yabancı pek çok unsur toplumu ve fertleri esir almıştır. Tam da burada ahlâkî problemler bir bir ortaya çıkmaya başlamış ve durum içler acısı bir hâl almıştır:

*Bu havâlîde cehâlet ne kadar çoksa, nifâk,
Daha salgın, daha dehşetli... Umûmen ahlâk
-“Pek bozuk” az gelecek -nâmütenâhî düşkün!
Öyle murdârını görmekte ki insan fuhşün;*

(Süleymâniye Kürsüsünde) [2].

Ahlâkını, değerlerini yitirmiş bir milleti yeniden millet yapmak zor olacaktır. Bir milletin ahlâkî değerleri yok olmaya yüz tuttu mu orada milletten söz edilemez artık. Hâlbuki bir zamanlar milletler “milliyet” nedir? bizden öğrenmişlerdi diyor, Âkif. İşte buyurun:

*Bir zamanlar biz de millet, hem nasıl milletmişiz:
Gelmışiz dünyaya milliyet nedir öğretmişiz!
Kapkaranlıkken bütün âfâkı insaniyyetin,
Nur olup fişkırmışız tâ sinesinden zulmetin;...
Bir taraftan dinimiz, ahlâkımız, irfanımız;
Bir taraftan seyfe makrun adlimiz, ihsanımız;...
Biz, neyiz? Seyreyle artık; bir de fikr et, neymişiz?
Din de kürkün aynı olmuş: Ters çevirmiş giymişiz!
Nehy-i ma'rûf emr-i münkerdir gezen meydanda bak!
En metîn ahlâkımız, yâhud, görüp aldirmamak!
Yıktı bin mel'un kalem nâmûsu, bizler uymadık;
“Susmak evlâdır” deyip sustuk... Sanırsın duymadık!...
Göster Allah'ım, bu millet kurtulur, tek mucize:
Bir “utanmak hissi” ver gâib hazinenden bize!*

(Hakkın Sesleri) [2].

Âkif'in ifadeleriyle Müslümanlık pak bir siretten ibaretken, artık ahlâksızlığa saplanıp kalmışızdır. Zulmün arttığı, adaletin yok sayıldığı bir dünya düştü payımıza. Tedbir almazsak, tek kurtuluş yolu olan ahlâkımız yükselmezse sonumuz da hüsrana olacaktır. Durum bu kadar net ve ne yazık ki acıdır:

*Müslümanlık bizden evvel böyle zillet görmedi!
Hâlimiz bir inhilal etmiş vücudun hâlidir;
Ruh-i izmihlâlimiz ahlâkın izmihlâlidir.
Sade bir sözdür fakat hikmetlerin en mücmeli:
Bir halâs imkânı var: Ahlâkımız yükselmeli,
Yoksa pek korkunç olur katmerleşip hüsrânımız...
Çünkü hem dünya gider, hem din, eğer yapmazsanız.*

(Hâtıralar) [2].

Osmanlı'da kahvehane denince akla sosyal ve toplumsal hayatın önemli kurumlarından biri gelirdi. Ancak kahvehaneler bu halleriyle kalmadılar ve süratle yozlaştılar. İşte Âkif zaman içinde yozlaşan bu kahvelerin düşmanı oldu. Kahve denildiği zaman onun aklına insanları uyuşturan, bedenlerini çürüten, ruhlarını sefil eden bir mekân gelmektedir. [6]. İşte Safahat'ta bir Mahalle Kahvesi tasviri:

*Ne var şu kahvede bilmem ki sığmıyorsun eve?
Gelin de bir bakalım... Buyurun işte bir kahve:
Çamurlu bir kapı, üstünde bir değirmi delik;
Önünde tahta mı, toprak mı? Sorma, pis bir eşik.
Şu gördüğün yer için her ne söyleyen câiz;
Ahırla farkı: O yemliklidir, bu yemliksiz!
Zemini yüz sene evvel döşenme malta imiş...
"İmiş"le söylüyorum, çünkü anlamak uzun iş.*

(Mahalle Kahvesi) [2].

Âkif'in gözünde kahvehaneler bir batakhanedir. Buralar pislik yuvalarıdır. İnsanları ise hem bedenen, hem manen sefildir. Âkif'e göre bu

kurumların derhal kaldırılmaları gerekmektedir:

*Mahalle kahvesi hâlâ niçin kapanmamalı?
Kapansın, elverir artık bu perde pek kanlı!
Hayır, bu perde, bu Şark'ın bakılmayan yarası;
Bu, çehresindeki levsiyle yurda yüz karası;*

(Mahalle Kahvesi) [2].

Kapatılması gereken mekânlardan biri de meyhanelerdir. Meyhane isimli manzum hikâyesinde Halim isimli kahramanın, anası, çocukları, eşi açken kumar oynaması Âkif'i çatışmaya itmiştir. Âkif bir akşam üzeri karşısına dikilen han kılıklı meyhaneyi tasvir ederken, içindeki şahısların her türlü maneviyattan azade sohbetlerini dinlemiş, sonra Halim'in kendini eve götürmeye gelen eşini meyhane kapısında boşaması ile Âkif buhrana düşmüştür. [7]. Toplumun bozulmasında, ahlâksızlığın artmasında önemli bir rol üstlenen meyhaneleri tasvir ederken Âkif, manen ve maddeten pislik yuvasına dönmüş mekândan şöyle bahsetmektedir:

*Canım sıkıldı dün akşam, sokak sokak gezdim;
Sonunda bir yere saptım ki, önce bilmezdim.
Bitince bir sıra ev, sonra bir de vîrâne,
Dikildi karşıma han kılıklı bir meyhâne:
Basık tavanlı, karanlık, sefil bir dükkân;
İçinde bir masa, yâhud civar tabutluktan
Atılma çok ölü görmüş acıklı bir teneşir!
Yanında hurdası çıkmış bir eski püskü sedir.
Sakat, bacaksız on onbeş hasırlı iskemle,
Kırık dökük şişeler, bir de çinko tepsiyle,
Beş on kadeh, iki üç testi... Sonra tezgâhlık
Eden yan üstüne devrilme kirlî bir sandık.
Sönük sönük yanıyor rafta isli bir lamba...
Önünde bir küme: Fes, takke, hırka, salta, aba (Meyhane) [2].*

“Mahalle Kahvesi ve Meyhane yalnızca kendilerine adlarını veren mekânların şiiri olarak görülmemelidir. Bu şiirlerde söz konusu mekânlar ve müdavimleri aracılığı ile adeta bir toplumun kanını emip, onu miskinlik ve tembelliğe mahkûm eden anlayış ve yaşama biçimleri eleştirilmiştir.” [8]. Kâinata var olan her şeyin bir sebab-i hikmeti vardır ve hiçbir şey boşu boşuna yaratılmamıştır. Hepsini bir vazife üzerinedir. Dolayısıyla insanın tembellik edip çalışmaması, vaktini kahve köşelerinde geçirmesi kabul edilemez. Âkif yazdığı bu şiirlerde tembel insanlara dikkat çekerken bir de onların bu tembelliği kadere bağlamalarına dayanamaz ve yine kalemine sarılır:

*“Kadermiş!” Öyle mi? Hâşâ, bu söz değil doğru;
Belanı istedin, Allah da verdi... Doğrusu bu.
“Çalış” dedikçe şeriat, çalışmadın, durdun,
Onun hesabına birçok hurafe uydurdun!
Sonunda bir de “tevekkül” sokuşturup araya,
Zavallı dini çevirdin onunla maskaraya!
Bırak çalışmayı, emret oturduğun yerden,
Yorulma, öyle ya, Mevlâ ecîr-i hâsın iken!
Yazıp sabahleyin evden çıkarken işlerini;
Birer birer oku tekmîl edince defterini;
Bütün o işleri Rabbim görür: Vazifesidir...
Yükün hafifledi... Sen şimdi doğru kahveye gir!
Çoluk, çocuk sürünürmüş sonunda aç kalarak...
Hudâ vekîl-i umûrun değil mi? Keyfine bak!*

(Fâtih Kürsüsünde) [2].

Âkif’in ahlâka dair söyleyeceği daha çok şey vardır. Onun ahlâka dair tutumu hakkında biraz da Nurettin Topçu’ya kulak verelim: “Âkif, ahlâkta yapılacak inkılâbın esaslarını Kur’ân’da arıyordu. Ahlâk sahasındaki alçalışımızın sebebi, dini elden bırakmamızdır. Ama hangi dini? Âkif ahlâkımızın ancak İslâm’ın hakikî kaynaklarından hayat ve ilham alabileceğine inanmıştı. Ahlâkımızı bozan kötü örneklerin münevverlerle

devlet adamlarının yanında her fırsatta seslerini yükselten riyakâr ve mutabasbıs bir hoca zümresi vardı. Çeşitli ibadet şekillerini taklit ederek halkı aldatanlar bizzat dinî hayata musibet getirmişlerdir.

Ahlâkımızın temelleri, İslâm'ın ortaya koyduğu prensipleri asırların hâdiselerine parlatarak müşahhas örnekler halinde bize sunan mâzi ve mefâhir içinde aranmalıdır. Bin üç yüz yıldan beri her asrın aydınlıkları, bu ahlâkın binasını aydınlatmıştır; asrımızın yenilikleri de onu aydınlatacaktır. İlim aşkı ve insanlık ideali İslâm ahlâkının tamamlayıcı ve yaşatıcı unsurlarıdır. İslâm ahlâkının temeli adalettir. Adaletin en mükemmel örneğini Hz. Ömer'in şahsında buluyoruz. Ahlâkta önderimiz odur. Adalet temellerine dayanan bu ahlâkın zirvesi ise fedakârlıktır. Âkif fedakârlık duyguları arasında gayesine ulaşan tam bir özgecilik ahlâkı tavsiye ediyor": [9].

Kaplamış yurdumun âfâkını, mâdem, şühedâ...

Varsın olsun kalanın uğruna Âsım da fedâ.

"Hem gazâ, hem de şehâdet, ne saadet bu!" derim;

Ciğerim yansa da söndürmek için cehd ederim. (Âsım) [2].

Sonuç

Evet sorun aslında çok büyüktür. Ahlâkî değerlerin yitirildiği bir toplumun yeniden inşası zor görünmektedir. Bir milletin ahlâkı bozuldu mu orada ne millet kalır, ne milliyet ne de istiklâl. Millî ahlâk, millî ruh demektir. Ahlâk iflas etti mi ruh da ölmüş demektir:

Fakat, ahlâkın izmihlâli en müdhiş bir izmihlâl;

Ne millet kurtulur, zîrâ, ne milliyet, ne istiklâl.

Oyuncak sanmayın! Ahlâk-i millî, rûh-i millîdir;

Onun iflâsı en korkunç ölümdür. Mevt-i küllîdir. (Hâtıralar) [2].

Osmanlı'yı yıkanlar toplar, tüfekler değildir; Osmanlı kaybettiği bu değerleri yüzünden yıkılmıştır. Müslüman toplumlar eğer silkelenip kendilerine gelmezlerse ne yazık ki daha çok yara alacaktır. Âkif, İslâm'ın başında dolaşan bu kara bulutların farkındadır, herkesin gaflet uykusundan

gözlerini açıp bu karanlığın farkına varması lazımdır. Gözlerini kapamış, kulaklarını tıkamış bir topluma yol gösterecek, rehber olacak kişiler ise Âkif gibi aydın, lider ruhlu kişilerdir. Bir şeyin iyileştirilebilmesi için teşhisin iyi yapılması gerekmektedir. Nitekim hastalığın teşhisini Âkif;

*Çünkü biz bilmiyoruz dini. Evet bilseydik,
Çare yok, gösteremezdik bu kadar sersemlik.*

(Süleymâniye Kürsüsünde) [2].

dizeleri ile yaparken hislerimize bir kez daha tercüman olmaktadır. Âkif vazifesini hakkıyla yapmış, vatan borcunu ödemiş bir müslümandır. Her şeye rağmen ümitvâr olunmalıdır. Her derdin bir devası olduğu gibi bu sıkıntının da bir ilacı muhakkak olmalıdır. Ancak her şeyden önce uyanmalı, kanayan bu yaralar fark edilmelidir:

*Ey cemâat, yeter Allah için olsun, uyanın!...
Sesi pek müdhiş öter sonra kulaklarda çanın!
Hiç sıkılmaz mısınız Hazret-i Peygamberden?
Ki uzaklardaki bir mü'mini incitse diken,
Kalb-i pâkinde duyarmış o musibetten acı.
Sizden elbette olur rûh-ı Nebî davacı.*

...

*Ya İlâhî bize tevfikini gönder... Âmin!
Doğru yol hangisidir, millete göster... Âmin!*

(Süleymâniye Kürsüsünde) [2].

KAYNAKLAR

- [1]. Dücane C. Âkif'e Dâir. 3. baskı. İstanbul: Kapı Yay.; 2013.
- [2]. Mehmed A. E. Safahat. haz. M. Ertuğrul Düzdağ. 3. baskı. İstanbul: Çağrı Yay.; 2006.
- [3]. Ahmet G. S. "Siyaset ve Velayet Karşısında Mehmet Âkif Bey". Vefatının 72. Yılında Mehmet Âkif Ersoy Bilgi Şöleni 3: Mehmet Âkif, Edebî ve

Fikrî Akımlar. Ankara: Türkiye Yazarlar Birliği Yay.; 2009; 31-5.

- [4]. Doğan K. Çevre ce Ahlak Sempozyum Bildiri Metinleri. Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Basımevi; 2014.
- [5]. Bakara Sûresi. 2/177.
- [6]. Bedri A. "Mehmet Âkif Ersoy'un Meyhane ve Mahalle Kahvesi Şiirleri Üzerine Bir Değerlendirme". Türkoloji Araştırmaları, Fuat Özdemir Anısı. Adana: 1997.
- [7]. Himmet U. "Mehmet Âkif'in Hayatı ve Eserlerindeki Ruhî Değişmelerin Psikanalitik Yorumu". I. Uluslararası Mehmet Âkif Ersoy Sempozyumu Bildiriler Kitabı, 19-21 Kasım 2008. Editörler: Gökay Yıldız v. dğr. Burdur: Desen Ofset; 2009; 355-84.
- [8]. Erbay K. "Mehmet Âkif ve Hiciv". I. Uluslararası Mehmet Âkif Ersoy Sempozyumu Bildiriler Kitabı, 19-21 Kasım 2008. Editörler: Gökay Yıldız v. dğr. Burdur: Desen Ofset; 2009; 223-8.
- [9]. Nurettin T. Mehmet Âkif. Yayına Hazırlayanlar: Ezel Everdi ve İsmail Kara. 9. baskı. İstanbul: Dergâh Yayınları; 2016.

Kur'ân'ın Suyu Esas Alan Tasvirlerinin Çevre Sorumluluğu Açısından Değerlendirilmesi

Doç. Dr. Süleyman KAYA

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Giriş

Su, hayatın en temel unsurlarından biridir [1]. Aynı zamanda XXI. yüzyılın en önemli meselelerindedir. Dünyanın su konusunda karşılaştığı sorunlar onu bir bölge veya ülkenin meselesi olmaktan çıkarmış, herkesin ortak problemi haline dönüştürmüştür [2]. Bu yüzden siyaset dünyası, üniversiteler ve bazı kurum ve kuruluşlar meseleyi gündemlerine almışlardır [3]. Böylece su, ekosistem bütünlüğü içerisinde değerlendirilmeye başlanmıştır [4]. Bu konuda uluslararası teşkilatlar oluşturulmuştur [5]. 1996'da Marsilya'da dünyanın en büyük su organizasyonu olan "Dünya Su Konseyi" (WWC) kurulmuştur. Kuruluş, üç yılda bir gerçekleştirdiği "Dünya Su Formu" toplantılarında konuyu politik, tematik ve bölgesel açıdan ele almaya devam etmektedir [6].

Bu yazı, global ölçekte gündeme oturmuş çok boyutlu bir konuya mütevazı ölçüde katkı sunmayı amaçlamaktadır. Makalede Kur'ân'ın su çerçevesinde dile getirdiği tasvirler kategorize edilmiş; bu tasvirlerde su ile ilişkilendirilebilecek ciddi bir potansiyelin var olduğuna işaret edilmiştir. Bununla su konusunda birey ve toplumun varlık tasavvurunda son derece etkili olan Kur'ân üzerinden pozitif duyarlılığın ve gayretin oluşmasına zemin hazırlanmak istenmiştir. Çünkü insanların verdikleri kararlarda sahip oldukları değerlerin etkisi büyüktür. Zira kararlarına sadece acil istek ve ihtiyaçlarını değil, bazen de çok daha derindeki duygu ve düşüncelerini yansıttıkları bilinmektedir [7]. Bu sebeptendir ki çevre, insanın maddî-manevî boyutunu da kapsayacak tarzda insanla uzak-yakın ilişkilendirilebilecek ve her alanı kapsayacak bir içerikle tanımlanmaktadır [8].

Kur'ân'da "su" ile ilişkilendirebileceğimiz "su (الماء)"; "bol yağmur (مدرار الغيث)"; "yağmur (المطر)"; "sağanak ve bol yağmur (وابل)"; bardaktan boşanırcasına yağan yağmur (صيب)"; "çisinti veya hafif yağmur (طل)"; "pınar, kaynak (عين)"; "nehir (النهر)"; "deniz (البحر)"; "okyanus (اليم) " gibi kavramlar geçmektedir [9]. Bu kavramların kullanım bağlamlarına bakıldığında aslında anlatılmak istenen temel meselenin evrendeki harika işleyiş üzerinden Allah'ın ve ahiretin varlığına dikkati çekme; o dengede inanca açılan bir pencerenin olduğunun farkına varma olduğu rahatlıkla görülebilir [10]. Bu yüzdendir ki ilgili uyarıyı fark edemeyenler katı kalplilikle suçlanarak su çerçevesinde yapılan bir tasvirle "Öyle taşlar vardır ki içinden ırmaklar fışkırır, öyle kayalar vardır ki yarılır içinden pınarlar çıkar." [11] şeklinde kınanmıştır. Kur'ân'da zaman zaman "Delil, mucize, ibret, alamet, acâib iş" anlamlarına gelen "âyet (آية) " kelimesi [12] kullanılarak da anlatılan bu konu iyi okunmalı ve incelikleri iyi araştırılmalıdır ki inanca açılan bir pencereye dönüşebilsin. Öyle ise ilgili pasajlar, bir yönüyle Müslüman bireye ve topluma varlıkla ilişki boyutunda ciddi anlamda sorumluluk yükleyen tasvirler olarak görülmelidir. Bu görev, Kur'ân'dan bilim üretme gibi sorumluluk öteleyici bir yaklaşımla gerçekleştirilemez. Böylesine bir algı olsa olsa yerine getirilemeyen sorumluluğu Kur'ân üzerinden kurulan bağlantılarla gölgeleme girişimi olabilir. Hâlbuki bu tasvirler, modern bilimin çevre dengesi olarak nitelediği şeyin ayrıntılarına, hassas dengelerine ve

bu dengelerin yaşam açısından taşıdığı değere vurgular içermekte; ilgili içerikten hareketle de insanın Allah'ı tanınması önerilmektedir. Söz konusu hassasiyetin ise varlık-insan ilişkisi bağlamında Müslümanda konuya dair öncülük yapması gerektiği beklentisini oluşturmaktadır. Bu görev, ancak çalışmalarda alana dair elde edilen derinlikle yerine getirilebilir [13]. Dolayısıyla ilgili yöneliş Müslüman için sıradan bir olay olmanın ötesinde farz-ı kifâye [14] niteliğinde bir görevdir.

Su temalı tasvirler incelendiğinde Kur'ân'ın suyu merkeze alan bir sistematiğe dikkat çektiği görülmektedir. Kur'ân temelli akıl Allah'ın delil, mucize, ibret anlamlarına gelen “âyât (آیات) ” [15] ifadesini de kullanarak belirttiği bu tasvirlerde çevre dengesi (ekolojik denge) [16] açısından da son derece mükemmel ve önemli “potansiyel bir uyarının” olduğu sonucuna rahatlıkla varabilir. Çünkü, yapılan tasvirlerin bazılarında “Bir baksan/ız” veya “görmüyor musun? (الم تر) ” şeklinde [17] özel vurgular da mevcuttur. Gerçi ekosistem olarak isimlendirilen bu yapı [18] Kur'ân'ın diğer yerlerinde “O gökyüzünü yükseltti ve evreni bir ölçüye göre yarattı.” [19]; “Gerçek şu ki, biz her şeyi şaşmaz bir düzen içinde yarattık.” [20]; “Hiçbir şey yoktur ki onu meydana getiren hazinelerin anahtarları elimizde olmasın. Biz onu ancak belirli bir ölçü ile indiririz.” [21] şeklinde daha tümel ifadelerle vurgulanmaktadır. Bu vurgular “Ey peygamber! Bu Kur'ân, insanların, ayetlerini düşünmeleri ve akıl sahiplerinin de öğüt almaları için sana indirdiğimiz kutlu bir kitaptır” [22] gibi ayetlerin verdiği ruhla birlikte düşünüldüğünde varlığın yapısına yönelik çalışma bilincine dönüştürebilir. Oysa modern dönemde Kur'ân'daki bazı ayetler üzerinden bilimsel açıklamalar yaparak geri kalmışlığın tezâhürü olan savunma refleksli tutum (apoloji) [23] tercih edilmiş; kifâî vâcib/farz-ı kifâye niteliğindeki bu görevi gölgeleme kolaycılığına gidilmiştir. Allah'ın insana yüklediği görev adeta Kur'ân'a geri döndürülerek onun üzerinden teselli bulma tavrına dönüştürülmüştür.

“Topu taca atma” olarak nitelenebilecek her şeyi hazır veri şeklinde Kur'ân'da arama kolaycılığının Müslüman toplumlarda morfin etkisi yaptığı söylenebilir. Hâlbuki Allah'ın insana lütfettiği kavrama gücü varlık üzerinde araştırmaya dönüştürülmeli; hikmet nazarıyla çalışılmalıdır [24]. Su konusu

başta olmak üzere insanlığın her meselesinde açılım yapan müslüman olmalıdır. Yani bilimsel ağın kılcal damarları ucunda bilimin temsilcileri olarak müslüman yer almalıdır. “Size, bir yandan (çakması ve gürültüsüyle) korku veren, bir yandan da (yağmur habercisi olarak) umutlandıran şimşeği göstermesi, gökten yağmur yağdırması ve onunla ölü toprağı canlandırması da yine O’nun varlığının ve kudretinin delillerindedir. Hiç şüphesiz bunlarda nice deliller ve ibretler vardır; fakat bunları anlayabilmek için aklın kullanılması gerekir.” [25] ifadesi ancak böyle bir yaklaşımı gerektirir.

Bu yüzden çalışmada, Kur’ân’da su bağlamında geçen tasvirler ana hatlarıyla tasnif edilerek “Hayatın kaynağı olarak nitelendirilmesi”, “İmtihan vesilesi kılınması”, “Cezâ ve mükâfat aracı olarak sunulması” üst başlıkları altında ele alınmış; su-çevre ilişkisi bağlamında bir duyarlılık zemini oluşturulmaya çalışılmıştır.

Kur’ân’ın Suyu Hayat Kaynağı Olarak Tasviri

Kur’ân’ın su ile ilişkili olarak yaptığı tasvirlerden en kapsamlı olanları “Küfürde direnenler, göklerle yerin (başlangıçta) bitişik olduğunu, daha sonra Bizim onları birbirinden ayırdığımızı ve bütün canlıları sudan yarattığımızı bilmiyorlar mı? Bu gerçekler karşısında halâ inanmayacaklar mı?” [26]; “Allah bütün canlıları sudan yaratmıştır. Bu canlılardan bir kısmı karınları üstünde sürünür, bir kısmı iki ayağı üstünde yürür. Diğer bir kısmı da dört ayaküstünde yürür. Allah dilediğini (dilediği şekilde) yaratır. Çünkü O’nun her şeyi yaratmaya gücü yeter.” [27]; “Yine sudan bir insan yaratan, sonra da insanlar arasında soy sop ve evlilik yoluyla akrabalık bağları kuran O’dur. Çünkü senin Rabbinin bütün bunları yapmaya gücü yeter.” [28] ayetleridir. Varlığın meydana geliş süreciyle de ilişkilendirilen bu ayetlerde geçen “bütün canlıları sudan yarattık (وجعلنا من الماء كل شيء حي) [29]”; “Allah bütün canlıları sudan yaratmıştır (والله خلق كل دابة من ماء) [30]”; “Sudan bir insan yaratan O’dur. (الذى خلق من الماء بشرا وهو) [31]” ibareleri iki şekilde anlaşılmıştır. Bunlardan biri yeryüzündeki canlılığın su vasıtasıyla oluştuğu veya bazı canlılar arasındaki üremenin su (nutfe) ile sürdürüldüğü diğeri ise canlıların sudan meydana geldiği görüşüdür [32]. Suyu yeryüzündeki canlılığın kaynağı olarak niteleyen birçok tasvir vardır [33]. Rûm suresi

48. ayette yağmurun insanoğluna verdiği beklenti, güven ve sevinçten bahsedilir: “Evet, Allah gönderdiği o (müjdeleyici) rüzgârlarla bir bulut kaldırır, sonra o bulutu gökyüzüne dilediği gibi yayar ve parça parça dağıtır. Sonuçta sen onların arasından yağmur yağdığını görürsün. Allah bu yağmuru, kullarından dilediğinin topraklarına yağdırdığı zaman onlar nasıl da sevinirler” [34]. Hemen devamı ayetlerde ise yağmur yağmadığında insanın duyduğu ümitsizlik ve çaresizlik, “Oysa bu insanlar, bulutlar henüz ortada yokken ümitsizlik ve çaresizlik içindeydiler” şeklinde dile getirilerek [35] bu sevincin yağmurun toprağa kazandırdığı canlılıktan kaynaklandığına vurgu yapılır [36]. Başka bir yerde beklenti şöyle ifade edilir: “(Kuraklıktan dolayı) insanlar ümitsizliğe düştükten sonra yağmuru yağdıran ve rahmetini her yere yayan O’dur...” [37]. İlginç olan başka bir yön ise bazen yeryüzüne canlılık vermek üzere indirilen “su” kavramı yerine “rızk” (وما انزل الله من السماء من رزق فاحيا به) kavramının da kullanılmış olmasıdır [38]. Çünkü yeryüzündeki her türden güzel bitkiler gökten indirilen o yağmur sebebiyle hayat bulmaktadır [39]. Lokmân suresi 10. ayette geçen “her türden çift (كل زوج) ” ifadesinin her türden nebâtât olarak yorumlanması [40], yer-yüzündeki her tür canlılığın su ile ilişkilendirildiğini ortaya koymaktadır. Bu gerçek başka bir ayette “Bu inkârcılar yağdırdığımız yağmurla (الماء) kuru toprağı sulayıp hayvanlarının ve kendilerinin beslendikleri ekin ve bitkileri çıkarıp yetiştirdiğimizi de mi görmüyorlar? Bütün bunlara hiç ibret nazarıyla bakmıyorlar mı?” [41] şeklinde ifade edilmektedir. Yeryüzüne bu canlılığı kazandıran yağmur çeşidinin bereket saçan yağmur türü olduğu da unutulmamalıdır. İlgili gerçeklik “Yine biz gökyüzünden bereketli yağmurlar (الماء مباركا) yağdırdık; onunla bağlar bahçeler, hasatlık ekinler, salkım salkım meyveleriyle upuzun hurma ağaçları yetiştirdik.” [42] şeklinde vurgulanmıştır. Bu yağmur çeşidi bazen, “tatlı su (ماء فراتا) ” [43], bazen de “şırıl şırıl, bol bol akan su (ماء ثجاجا) ” [44] olarak da ifade edilmektedir.

Kur’ân’ın hayata canlılık veren su tasvirleri yeraltı kaynak sularıyla da ilişkilendirilmektedir. “Sen Allah’ın gökten yağmurlar yağdırdığını ve bu yağmur sularını yerin altındaki su kaynaklarına sızdırdığını, sonra da bu su ile rengârenk ekinler, bitkiler bitirdiğini görmüyor musun?...” ayetinde

“yerin altındaki su kaynaklarına sızdırdığı (فسلكه ينابيع فى الارض) ” ifadesi yeraltı ve yerüstü her türden suyun yağın yağmurla oluştuğuna [45] ve devamı olan “sonra da bu su ile rengârenk ekinler, bitkiler bitirdiği (ثم يخرج به زراعا مختلفا الوانه) ” ibaresiyle de tekrar yeryüzüne çıkan kaynaklarla hayatın canlılık kazandığına vurgu yapılmaktadır. “Biz isteseydik onu acı ve tuzlu yapardık (لو نشاء جعلناه اجاجا) ” [46] ile de indirilen suyun özelliğinin yeryüzüne sağlayacağı canlılık açısından önemli olduğu ifade edilmektedir. Konu biraz daha detaylandırılarak “Ayrıca bu topraklarda hurmalıklar ve üzüm bahçeleri meydana getiriyor, oralarda pınarlar fışkırtıyoruz” [47] ayetiyle yeraltı sularının toprağa sağladığı canlılığa dikkat çekilmektedir. Bunun gerçekleşmediği durumlarda, yani yağmur yağmayarak bitkilerin sarardığı anlarda ise insan adına nankörlüğe varan bir bezginlikten söz edilmekte [48], bununla da insan hayatındaki dönüşüme ve tekrar dirilişe vurgu yapılmaktadır. Neticede yeryüzü sularının çekilmesi durumunda insanın aciziyeti dile getirilerek “(Ey peygamber!) De ki: söyleyin bakalım, kuyulardaki sularınız çekilip yerin altında kaybolsa size kim temiz bir su kaynağı getirebilir?” [49] buyurulmaktadır. Zaten Kur’ân’daki her bir misal yine kendi ifadesiyle üzerinde düşünülmesi için anlatılmaktadır [50].

“Ey Eyyûb! Ayağınla yere vur dedik. Orada yıkanıp içmekle şifa bulacağın soğuk bir su vardır” [51] ayetiyle su hakkında önemli bir niteleme daha yapılmaktadır. Eyyûb as’ın yakalandığı amansız hastalıktan kurtuluşunun [52] bir çeşit “su” ile ilişkilendirilişi yaşam kaynağı olan suya atfedilen değer bakımından önemlidir. Önceki dönem müfessirler ilgili ayetlerde geçen “su” ibaresini “nutfe” veya “suyun yeryüzüne kazandırdığı canlılık” olarak da açıklamışlardır [53]. Nitekim “Allah bütün canlıları sudan yaratmıştır.” [54] ayetinde geçen “su” kavramı elimize ulaşan ilk tefsir metinleri kabul edilen vüçûh ve nezâir kitaplarında da meni/nutfe olarak açıklanmıştır [55]. Çünkü Kur’ân’da suyun, neslin devamına sebep kılınan nutfe anlamındaki kullanımı epeyce fazladır [56].

Bu ayetlerde geçen “su” kavramının “canlıların sudan meydana geldiğine de işaret ettiği” şeklindeki ikinci görüş modern döneme ait bir yaklaşım olup bilim dünyasında tartışılan canlılığın kökeninin su olduğu görüşüyle de ilişkilendirilerek dile getirilmiştir [57]. Oysa Âlûsî, Kelbî gibi bir kısım önceki

dönem âlimlerinden nakledilen “canlının kökeninin su olduğu” şeklinde anlaşılabilir ifadelerin bugün tartışılan anlamda canlının kaynağının su olduğu anlamına gelmediğini; bu ifadelerde suyun, canlıların hayatındaki önemi vurguladığını ifade etmekte, hatta bu yoruma aykırı düşecek bir yaklaşıma rastlamadığını ayrıca vurgulamaktadır [58]. Zaten Kur’ân’a göre melek ve cinlerin de canlı varlıklar olarak kabul edildiği düşünüldüğünde bu görüşü izah daha da zorlaşmakta, hatta Kur’ân’ı kendi içerisinde çelişkiye maruz bırakmaktadır. Çünkü Kur’ân’da meleklerin ve cinlerin orijini su ile değil de dumansız ateş veya nur ile ilişkilendirilmektedir. Bu açıklamayı modern dönemde ileri sürülen görüş olarak niteleyip Müslüman dünyanın zayıf konuma düşmesini yansıtan savunma refleksinin yansımaları olarak değerlendirmek daha doğru gözükmektedir. Bu yaklaşımları Kur’ân’ın pozitif bilimin verileriyle çatışmayacağı sınırında tutmak gerekmektedir. Çünkü Kur’ân’daki bazı ayetleri bilimsel veriler olarak detaylandırmak sorumluluk öteleyici bir tavrı içerisinde gizlemektedir.

Yapılan açıklamalardan hareketle Kur’ân’ın dile getirdiği su bağlantılı tasvirleri “Su hayattır.” şeklinde özetlemek mümkündür. Bu fotoğraf üzerinden su-varlık ilişkisi ayrıntılarına nüfuz etmek insana ait bir çalışma alanıdır. Bu çalışma alanı su çerçevesinde dillendirilen her türlü bilimsel çaba ve planlamayı kapsamaktadır.

Suyun İmtihan Vesilesi Kılınması

Kur’ân’ın “su”yu temel alan tasvirlerinden bir kısmında insanın imtihanından söz edildiği görülmektedir. Kur’ân’da “belli bir ölçüye göre yağın (ماء بقدر) [59]; “varlığa canlılık veren bereketli (الماء مباركا) [60]; “bol suyun (ماء غدقا) [61] aslında insan için bir imtihan vesilesi olduğu ifade edilmektedir. “Ey peygamber! Eğer bu hak yoldan çıkanlar da (diğerleri gibi) doğru yolda yürüselerdi, biz onlara bol su verir; bol nimetler ihsan ederdik. Ve bu nimetlerle de onları sınırdık...” [62] ayeti de bunlardan biridir.

Kur’ân, suyun imtihan vesilesi kılındığını bazen geçmişe ait örnekler (kıssalar) üzerinden dillendirmektedir. Bunlardan biri Salih as’ın kavmi çerçevesinde anlatılan olaydır. “...Biz onları sınamak için şu deveyi gönderiyoruz. Şimdi sen onların ne yapacaklarını takip et ve biraz daha

sabret. Ayrıca onlara şunu bildir: Su sizinle deve arasında taksim edilmiştir; sudan herkes, sırası gelince yararlanacaktır.” [63]. Diğeri ise Tâlût ile Câlût arasında meydana gelen bir mücadele çerçevesinde dile getirilir. Talût’un ordularına Câlût ile savaşa giderken geçmeleri gereken nehirden bir avuçtan fazla su içmemeleri gerektiği belirtilerek bunun onlar için bir imtihan vesilesi kılındığı anlatılır. Tâlût’un ordusundan birçok kişinin buna uymadığı, ancak bu emre uyanların karşıya geçmeyi başararak Câlût’un ordusunu yendiği belirtilir [64].

Suyun Dünya ve Ahirette Ceza ve Mükâfat Aracı Olarak Tasviri

Su çerçevesinde anlatılan tasvirlerin dünya ve ahiretteki ceza ya da mükâfatı dahi kapsayacak bir yelpazeye yayıldığı anlaşılmaktadır. İlgili tasvirlerin Nûh tufanı çerçevesinde anlatılan “(Evet, bağışlanma dileyin ki) O size gökten bol bol yağmur yağdırsın” [65] şeklinde insanın olumlu davranışlarıyla veya “Halk yaşadıkları vadiye doğru yönelmiş yoğun bir bulut tabakasını görünce, ‘işte bize yağmur getiren (مطرنا) bir bulut’ diye sevinmişti. Hûd, ‘Hayır’ dedi. ‘O, hemen gelmesini istediğiniz şey! O bir kasırğa, hem de acı azap yüklü bir kasırğa!’” [66] tarzında insanın olumsuz tutumuyla ilişkilendirildiği görülmektedir [67]. Suyun yeryüzüne canlılık verışı ve nutfe olarak nitelenişi çerçevesinde dile getirilen tasvirler ile suyun imtihan olarak nitelenmesi aşamasında verilen örneklerde de bu ilişki mevcuttur.

Belli bir ölçüye göre indirildiğinde (والذى نزل من السماء ماء بقدر) [68] “rızk” [69] olan yağmurun insanın davranışlarıyla ilişkili olarak ceza veya mükâfata dönüştürülüşü üzerinde düşünülmelidir. Örneğin “İnsanların kendi elleriyle yaptıkları yüzünden karada, denizde fesad (kuraklık, kıtlık ve ahlâkî çürüme) meydana gelmiştir. Sonunda Allah onlara (akıllarını başlarına alıp) doğru yola dönmeleri için yaptıklarının bir kısmının cezasını bu dünyada tattırmıştır.” [70] ayetinde varlıkla insanın kurduğu olumsuz ilişki fesad kavramı kullanılarak anlatılmıştır. Ayette geçen “Fesad” kavramı manevi kirlenme [71] yanında kıtlık, yangın, boğulma, öldürme, gasp gibi maddi yönü de kapsayan anlam boyutuyla yorumlanmıştır [72]. Burada ceza üzerinden Allah’ın gücünü öne çıkarmadan ziyade olayların akışında

insanın rolünü ortaya koymak veya Kur'ân'ı bilim kitabı olarak düşünmeden ziyade ilgili alanın insanın sorumluluğunda olduğunu vurgulamak vahyin amacına daha uygun olacaktır.

Ahiretle bağlantılı olarak Cennetteki mükâfatın bazıları ile Cehennemdeki cezanın bazısının “bozulmayan su ırmakları (انهار من ماء)”; “içirilen kaynar su (ماء حميما) ” [73] şeklinde “su” ile tasvir edilmesi de önemlidir. İnsanın olumlu veya olumsuz tutumunun sonucu olarak Cennetteki su “Çağlayan (ماء مسكوب) [74] olarak da nitelenirken, cehennemdeki suyun ızdırap ve acı veren yönü öne çıkartılmıştır. Ayrıca cennet tasvir edilirken bahçe ve ırmak ikilisinin çokça kullanıldığı görülmektedir.

Sonuç

Kur'ân'ın “su” çerçevesinde yaptığı tasvirler dünya ve ahireti kapsar niteliktedir. Bu tasvirlerde asıl amaç, pozitif bir bilimin konusu gibi su konusunu ele almadan ziyade Allah'ın ve ahiretin varlığına delil sunmaktır. Kur'ân'ın inanç kurgusunda en önemli iki temel esas olan Allah'ın ve ahiretin varlığı meselesine delil olarak sunduğu bu tasvirlerin evrendeki hassas ekolojik denge üzerinden yapılmış olması bir yönüyle önemlidir. Yapılan tasvirlerden ekosistem olarak nitelenen bu düzenin, insanın maddî veya manevî içerikli davranışlarından olumlu ya da olumsuz yönde etkilendiği anlaşılmaktadır. Aynı şekilde Kur'ân'ın ahiretle ilgili yaptığı su öznel tasvirlerin de insanın dünyadaki olumlu ve olumsuz davranışlarıyla ilişkili olduğu görülmektedir. Dolayısıyla bu ilişki insanın sorumluluğunu öne çıkarmaktadır. İnsan başta kendisi olmak üzere varlığın her türlü ilişki ağını ayrıntılarına inerek bu sorumluluk üzerinden okumalıdır. Bu, Müslümanın farz-ı kifaye niteliğinde bir görevidir. İlgili ayetler yalın şekliyle okunduğunda bile yapılan her bir tasvirde Kur'ân'ın müslümana önerdiği “taakkul”, “tedebbür”, “tezekkür” “tefekür” temelli içerik görülebilir. Kaldı ki yapılan tasvirlerde bu kavramlar bazen açıkça geçmekte bazen de “Delil, mucize, ibret, alamet, acâib iş” anlamlarına gelen “âyet (آية) ” ifadesi kullanılarak işin sorumluluk yönü daha da öne çıkartılmaktadır.

İlgili sorumluluk, Kur'ân'ın evrenle ilgili sunduğu “potansiyel verilerin” gölgesine sığınarak yerine getirilemez. Yani insan, Kur'ân içerisinde hazır

veri aramaktan ziyade var olan ekosistem üzerinde bizatihi çalışmalıdır. İlgili çaba, bir taraftan Allah'ın gücünü gösteren delillerin derinlemesine kavranılmasını sağlayarak inancı güçlendirecek diğer taraftan insanlığa katkı sunarak her türlü eylemin Müslüman tarafından ortaya çıkartılmasını sağlayacaktır. Böylelikle tabiatın dengesini korumaya yönelik her türlü öncü girişimin Müslümandan başlamasının önünü açılmış olacaktır.

Kısaca Kur'ân'ın "su" bağlamında yaptığı tasvirler varlıkla ilişkisi boyutunda insana sorumluluk yüklemektedir. Bu sorumluluk, Müslüman için insanî olmanın ötesinde Kur'ânî bir vazifedir. Bu alandaki her bir ihmali ibadetlerin mükemmelliğine hanel getiren unsurlar gibi değerlendirmek mümkündür.

KAYNAKLAR

- [1]. Ayşe Eroğlu. "Zeugma Kenti'nde Su ve Ekolojik Dengeye Etkisi". Çevre ve Ahlak Sempozyumu Bildiri Kitabı, Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Basımevi, 2014, s. 426.
- [2]. 3. İstanbul Uluslararası Su Forumu Final Raporu. 27-29 Mayıs 2014, İstanbul, s. 14; Hüseyin Akyüz. "Ot, Su ve Ateşin Ortak Kullanımı ile İlgili Bir Hadisin Güncel ve Evrensel Değeri". İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, c. IV, sayı 1, s. 239.
- [3]. <http://eng.worldwaterforum7.org/introduce/intro.asp>. Erişim tarihi: 29-05-2016.
- [4]. İbrahim, Özdemir, Çevre ve Din. Ankara: Çevre Bakanlığı Yayınları. 1997, s. 26; Müge, Erkan. Su Çevre Direktifi Kapsamında İnterkalibrasyon: Avrupa Birliği'nde Yapılan Çalışmalar ve Türkiye'ye Yönelik Öneriler. Ankara: Orman ve Su İşleri Bakanlığı (Uzmanlık Tezi), 2014, s. 5.
- [5]. Bkz. Alper, Ateş. Su Konusunda Faaliyet Gösteren Uluslararası Kuruluşlar Özelinde İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT) Örneği Ankara: Orman ve Su İşleri Bakanlığı (Uzmanlık Tezi), 2015, ss. 7-21.
- [6]. <http://www.worldwatercouncil.org/about-us/vision-mission-strategy/> Erişim tarihi: 29-05-2016
- [7]. Emel, Baylan. Doğaya İlişkin İnançlar, Kültür ve Çevre Sorunları

- Arasındaki İlişkilerin Kuramsal Bağlamda İrdelenmesi. Ankara Üniversitesi Çevre Bilimleri Dergisi, c. I, sayı 2, s.70.
- [8]. Bkz. Clarence J. Hylander. "Environment". USA: Encyclopedia International. 1969, VI, s. 488; Ruşen Keleş - Can Harmanlı. Çevrebilim. Ankara: İmge Yayınları, 1998, s. 25.
- [9]. Kavramların Kur'ân'daki kullanımını ile ilgili olarak bkz. Abdülbâkî, Muhammed Fuad, Mu'cemü'l-Müfehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm, Mektebetü'l-İslamiyye, İstanbul, 1984.
- [10]. Bkz. Mustafa, Kayhan. Kur'ân'da Çevre Kavramı ve Çevre-İnsan İlişkisi, AÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi). ss. 240-248.
- [11]. Bakara 2/74.
- [12]. İbn Manzûr. Lisânu'l-Arab. Dâru'l-Meârif, ts. c. I, s. 185.
- [13]. Bedreddîn Muhammed b. Abdullah Zerkeşî. el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhim, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife. ts. c. II, s. 25.
- [14]. İbrahim Kafi Dönmez. "Vâcib". DİA, 2012, XXXXII, s. 412.
- [15]. Bakara 2/164.
- [16]. İbrahim, Özdemir. Çevre ve Din. s. 143.
- [17]. Hac 22/63; Nûr 24/43; Fâtır 35/27.
- [18]. Bahattin, Dartma. Kur'ân ve Ekoloji. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2005, ss. 11-17; Osman, Demir. "Bir İsbât-ı Vacib Delili Olarak Ekolojik Denge". İstanbul: Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu Bildiri Kitabı, II, 2008, ss. 73-77.
- [19]. Rahmân 55/7.
- [20]. Kamer 54/49.
- [21]. Hicr 15/21.
- [22]. Sâd 38/29.
- [23]. İsmail, Kara. Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi. Dergah yay. C. I, 2011, s. 24; Mustafa, Öztürk. Çağdaş İslam Düşüncesi ve Kur'âncılık. Ankara Okulu, 2013, ss. 57-67; Selim Türcan. Neshin Problematik Tarihi. Lider Matbaacılık 2010, Çorum, s. 221.

- [24]. Özarvarlı, M. Said, "Hikmet", DİA, XVII, 1998, s. 511.
- [25]. Rûm 30/24.
- [26]. Enbiyâ 21/30.
- [27]. Nûr 24/45.
- [28]. Furkân 25/54.
- [29]. Enbiyâ 21/30.
- [30]. Nûr 24/45.
- [31]. Furkân 25/54.
- [32]. Celal, Kırca. Kur'ân ve Fen Bilimleri. İstanbul: Marifet Yayınları, ts, s. 200; Mustafa, Kayhan. Kur'ân'da Çevre Kavramı ve Çevre-İnsan İlişkisi. AÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi), s. 145.
- [33]. Bakara 2/22; Lokmân 31/10; Fâtır 34/9; Fussilet 41/39; Zuhruf 43/11; Nuh 71/12; Nebe' 78/14-16; Nâziat 79/31; Abese 80/25.
- [34]. Rûm 30/48.
- [35]. Rûm 30/49.
- [36]. Rûm 30/50.
- [37]. Şûrâ 42/28; bkz. Hadîd 57/20.
- [38]. Câsiye 45/5.
- [39]. Lokmân 31/10; Fussilet 41/39.
- [40]. Ebû Câfer Muhammed b. Taberî. Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân, Beyrut: Dâru'lFikr, 1995, XXI, s. 80.
- [41]. Secde 32/27.
- [42]. Kâf 50/9, 10.
- [43]. Mürselât 77/27.
- [44]. Nebe' 78/14.
- [45]. Taberî, XIII, s. 247.
- [46]. Vâkıa 56/70.
- [47]. Yâsin 36/34.
- [48]. Rûm 30/51.
- [49]. Mülk 67/30.

- [50]. Zümer 39/27.
- [51]. Sâd 38/42.
- [52]. Sâd 38/41-43.
- [53]. Taberî, XVII, s. 27; XVIII, s. 206, 207; XIX, s. 24; Cârullah Mahmûd b. Ömer Zemahşerî. El-Keşşâf. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts. III, s. 9, 80; Şehâbuddîn Mahmûd Âlûsî. Rûhu'l-Meânî, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1997, X, s. 54.
- [54]. Nûr 24/45.
- [55]. Mukâtil b. Süleymân. Kitâbu'l-Vücûh ve'n-Nezâir. thk, Ali Özek, İstanbul: 1993, s. 77; Hârûn b. Mûsâ. el-Vücûh ve'n-Nezâir Fi'l-Kur'ân'il-Kerîm. thk. Hâtim Sâlih Dâmin, Bağdat: 1988, s. 179.
- [56]. Furkân 25/54; Nahl 16/4; Kehf 18/37; Mü'minûn 23/13; Secde 32/7, 8; Fâtır 34/11; Yâsin 36/77; Necm 53/46; İnsan 76/2; Mürselât 77/20.
- [57]. Elmalılı M. Hamdi Yazır. Hak Dini Kur'ân Dili. İstanbul: Eser Neşriyat, 1982, V, s. 3352, 3602; Muhammed Esed. Kur'ân Mesajı. Çev. Cahit Koytak-Ahmet Ertürk. İstanbul: İşaret Yayınları, 1999, II, s. 654.
- [58]. Âlûsî, X, s. 54.
- [59]. Zuhruf 43/11.
- [60]. Kâf 50/9.
- [61]. Cin 72/16.
- [62]. Cin 72/16, 17.
- [63]. Kamer 54/ 26-28.
- [64]. Bakara 2/249.
- [65]. Nûh 71/11.
- [66]. Ahkâf 46/24, 25.
- [67]. Mutluel, Osman. Kur'ân ve Estetik. Ankara: Ötüken Yayınları, 2010, s. 204.
- [68]. Zuhruf 43/11.
- [69]. Câsiye 45/5.

[70]. Rûm 30/41.

[71]. Hakîm et-Tirmizî. Tahsîlu Nezâiri'l-Kur'ân. Kahire: Mektebetü Ummâl, 1969, s. 31.

[72]. Nâsuriddîn Ebî Saîd Abdullab b. Umer Beydâvî. Evvâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl. Mecmûâ Mine't-Tefâsîr içerisinde, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts. V, s. 49; Muhammed b. Ali b. Muhammed Şevkânî. Fethu'l-Kadîr. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1997, IV, s.

285, 286; Muhammed, Esed. Kur'ân mesajı, çev. Cahit Koytak-Ahmet Ertürk. İstanbul: İşaret Yayınları, 1999, II, s. 828.

[73]. Muhammed 47/15. Bkz. Sâffât 37/67; 44/46; Vâkıa 56/54; Ğâşiye 88/5, 12.

[74]. Vâkıa 56/31.

Çevre Ahlakı ve Eğitim: Çevre Kirliliği mi, Bilinç Kirlenmesi mi?

Prof. Dr. Hüriye Martı

Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi

Giriş

İnsanoğlu için çevre demek hayat demektir; yaşamın rengi, ahengi, dirliği, bütünlüğü demektir. O halde çevre denince zihinlerde olumlu bir çağrışım uyanması gerekmez mi? Oysa maalesef çevre kavramı olumsuz anlamlar taşıyan gayet tatsız bir karakterle gündemimize girmiştir. Tarihin son çeyrek asrında çevre hakkında dile getirilen, tartışılan, iddia edilen ne varsa, tükeniş, umutsuzluk, erdemsizlik, özen yoksunluğu üzerinedir. İnsanoğlunun çevresiyle ilişkilerinde ciddi bir bocalama yaşadığı ortadadır. İnsan ancak çevresi ile vardır; çevre yoksa insan da yoktur. Dolayısıyla onun çevresine dair geliştirdiği algı, sadece kendisini değil, kâinatın bütününe etkileyecek kadar önemlidir. İnsan, tabiatı savaşılmaması ve mağlup edilmesi gereken vahşi bir hammadde yığını olarak görürse [1], hem kendisi hem de çevresi zarar görecektir. Ama çevresine karşı merhamet ve muhabbet besler,

yeryüzünün şerefli halifesi olarak emanet bilinci taşırsa, kendisi gibi çevresi de ihya olacaktır. Kur'ân'da insan-çevre ilişkisi ilâhî bir boyutla anlatılır: "Doğu da, batı da (tüm yeryüzü) Allah'ındır. Nereye dönerseniz Allah'ın yüzü işte oradadır." [2]. Allah'ın yüzü olmakla çevre, kutsallığını Allah'tan almakta [3], insanın çevre ile ilişkisi de nihayetinde Yaratıcıyla bağımlı ilgilendiren bir kutsallık taşımaktadır. Yüce Yaratıcı, insandan ayrı ve kopuk bir kâinat var etmediği gibi, kendisinden de uzak ve bağımsız bir varlık dünyası oluşturmamıştır. O, her an aktif biçimde tabiatın kontrolünü elinde tutmakta ve dinamik bir süreci idare etmektedir: "Göklerde ve yerde bulunanlar, (her şeyi) O'ndan isterler. O, her gün (yeni bir) iş başındadır." [4]. Allah'ın çevre ile doğrudan ilgili olmasının, çevre hakkında birtakım sınırlar belirlemesi ve insandan bu sınırlara riayet etmesini istemesi gibi doğal bir sonucu vardır. Bir kısmı hukukî bir kısmı ise ahlâkî nitelik taşıyan bu kurallar/emir ve yasaklar, insanın hem bu dünyadaki hem de ahiret hayatındaki çevresini etkileyecek kadar önemlidir [5] ve öğrenilmeyi beklemektedir. Kısacası, çevre-insan ilişkisinin eğitime bakan bir yüzü vardır. Bu çalışmada çevre ahlâkının eğitimle ne gibi bir bağı olduğu incelenecek, bizatihi kendisi bir eğitim modeli olan çevrenin daha az zarar görmesi adına eğitime duyduğu ihtiyaç teyit edilecektir. Teyit diyoruz, zira insanoğlu çevreye dair sağlıklı bir algı ve doğru davranış modelleri geliştirebilmek için onun hakkında bilgi edinmek durumundadır.

Allah'ın İnsanı Çevre ile Eğitışı

Çevre ahlâkı-eğitim ilişkisine, çevrenin bizzat kendisinin Allah tarafından kulların eğitiminde materyal olarak kullanıldığını söyleyerek başlayalım. İnsan, çevresi hakkında bilgi edinmekle yükümlü olduğu kadar, çevrenin onu nasıl eğittiğine de dikkat kesilmelidir. "Allah, insanı yakın ve uzak çevresiyle eğitir" derken çevreye dair pek çok ögenin, insanın kemal yolculuğunu desteklemek üzere farklı biçimlerde kullanılmasından bahsediyoruz. Öncelikle çevre; ateşinden güneşine, demirinden kömürüne, çardağından çarşısına kocaman bir nimetler yumağıdır [6]. Bunca nimet bir taraftan da insanın en çetin imtihan sorusudur: "O, hanginizin amelinin daha güzel olacağı konusunda sizi imtihan için, henüz Arş'ı su üstünde iken

gökleri ve yeri altı gün içinde (altı evrede) yaratandır” [7]. İnsanın çevresi ile ilişkisi bir imtihana işaret etmektedir ve imtihanda başarılı olmak, sınırları tanımaktan/öğrenmekten yani eğitimden geçmektedir. İkinci olarak, insan akıllıdır, irade ve güç sahibidir, sorumludur. Çevresindeki diğer varlıklara göre daha avantajlı yaratılmış olması, ona süreci yönetme ve ilişkiler ağında söz sahibi olma gururunu yaşatır: “Andolsun, biz insanoğlunu şerefli kıldık. Onları karada ve denizde taşıdık. Kendilerini en güzel ve temiz şeylerden rızıklandırdık ve onları yarattıklarımızın birçoğundan üstün kıldık.” [8]. Ancak bu durum, insanın kâinatın kralı olarak son sözü söyleme hakkına sahip olduğu anlamına gelmez, zaten kâinat ona bu fırsatı tanımaz. Dilediğince tabiatı şekillendirdiğini zanneden insan, öyle bir an gelir ki, bütün acizliği ile bir kenara sıkışır ve karşısındaki kudretin meydan okumasıyla karşı karşıya kalır: “Eycin ve insan toplulukları! Göklerin ve yerin uçlarından bucaklarından geçip gitmeye gücünüz yeterse geçip gidin. Büyük bir güç olmadıkça geçip gidemezsiniz” [9]. Şu halde, çevreye bakmak, insanın karakter eğitimini de ilgilendiren bir husustur. Üçüncüsü, ilâhî vahiy, insana çevresi ile özdeşim kurma imkânı sunar. “Çevresine bakarak kendisini, kendisine bakarak çevresini değerlendirme şansı” olarak adlandırabileceğimiz bu yöntemle, insan, çevresi ile diyalojik bir ilişki içine girer. Tabiata dair benzetmeler yoluyla insana kendisini anlatan ayetler, söz konusu yöntemin en etkileyici örnekleridir: “Ey iman edenler! Allah’a ve ahiret gününe inanmadığı hâlde insanlara gösteriş olsun diye malınızı harcayan kimse gibi, sadakalarınızı başa kakmak ve gönül kırmak suretiyle boşa çıkarmayın. Böylesinin durumu, üzerinde biraz toprak bulunan ve maruz kaldığı şiddetli yağmurun kendisini çıplak bıraktığı bir kayanın durumu gibidir. Onlar kazandıklarından hiçbir şey elde edemezler. Allah, kâfirler topluluğunu hidayete erdirmez.” [10]. “Mallarını Allah yolunda harcayanların durumu, yedi başak bitiren ve her başakta yüz tane bulunan bir tohum gibidir. Allah, dilediğine kat kat verir. Allah, lütfü geniş olandır, hakkıyla bilendir.” [11]. Dördüncü olarak, çevreye dair makro ölçekli oluşumlar, insan bedeninin mikro ölçekteki detaylarıyla benzerlik taşır. Bunu bir bakıma kâinatın dev bir insan olması ya da insanın kâinatın minyatürü olması şeklinde okuyabiliriz. İnsanın kendi vücudunu inceledikten sonra bakışlarını tabiata çevirdiğinde ilginç benzerlikler

keşfetmesi; damar, kemik, akciğer gibi yapılarını dev boyutlarla dağ, nehir, orman gibi yeryüzü varlıklarında görmesi; suya olan ihtiyacını, toprak misali üretkenliğini tabiatla özdeşleştirmesi [12]; kendisini “âlem-i aşğar/küçük âlem”, kâinatı ise “âlem-i ekber/büyük âlem” olarak adlandırmasına sebep olmuştur. Dolayısıyla çevresini tanıdıkça kendisini keşfedecek, öğrenecek ve geliştirecektir. İnsanın kâinat ile eğitilmesinden bahsederken, İslâm kültüründe çevrenin tıpkı Kur’ân gibi akıl sahiplerinin idrakine sunulmuş bir “hakikat kitabı” olarak anıldığını hatırlatmakta yarar vardır. İslâm düşünürlerine göre, kâinat kitabı bir rehber ve öğüt olup, Kur’ân gibi tedvinî bir vahiy olmasa da tekvinî bir vahiy olarak insanı Yaratıcı’ya götürür. Kur’ân’da anlatılan Hz. İbrahim’in Rabbini arama kıssası [13] ve ondan esinlenerek yazılan Hayy b. Yakzan benzeri hikâyeler, özellikle tasavvufî düşünce geleneğinde yerini bulan “tabiattan tevhide uzanan bakışı” simgelemektedir. Bu bağlamda, her an yok olan ama her an yeniden yaratılarak dirilen tabiat, ilâhî gerçekliğin tecellisidir [14]. Çevreyle eğitime dair bu kısa girişten sonra, çalışmamızın çevre hakkında eğitime dair bölümüne geçebiliriz.

Çevre Ahlâkının Eğitime İlişkisi

Çevre ahlâkı insan davranışlarının, insanlar ve insan dışındaki canlı ve cansız varlıklar üzerindeki etkilerini ahlâkî açıdan inceleyen, bu davranışların ahlâkî kurallara bağlı olarak gelişmesi gerektiğini varsayan ve isteyen bir ilim dalıdır. Ahlâk ilmine bağlı olarak son yarım asırda gelişen bu ilim dalının ayırt edici niteliği, sadece bugünü ve insanlar arası ilişkileri değil, geleceği ve insan olmayan varlıklarla ilişkileri de kapsayan bir ahlâk anlayışını savunmasıdır. Söz konusu ilişkiler ağı gelişigüzel ve fütursuzca şekillenemeyeceğine göre, çevre ahlâkının birtakım kuralların öğrenilmesine yani örgün ve yaygın eğitime ihtiyaç duyduğu açıktır. Çevre ahlâkı, ekolojik problemlere karşı çözüm üretme çabasında ciddi bir yere sahiptir. Bugün herkesçe kabul edilen acı bir gerçek vardır ki, insanoğlu bindiği dalı kesmiştir. Nefes almasını sağlayan ormanları yakmış, karnını doyuran toprakları çölleştirmiş, suya kandıran nehirleri kurutmuştur. Felâketin boyutları anlatmakla bitmez ama çevre bunalımının başlı başına müstakil bir sorun değil de, başka sorunların zorunlu sonucu olduğu

düşünüldüğünde listeye hukukî, ahlâkî ve sosyal sebeplerin ekleneceği kesindir. Dolayısıyla ekolojik krize çözüm üretmek niyetiyle çevre ahlâkına umut bağlarken, ne ile mücadele etmek zorunda olduğumuzun farkında olmak şarttır. Ucu bucağı görünmez gibi gelen sorunların çıkış noktasını yakalamadıkça, sorunu üreten insanoğlunu bu sorunu üretmeye iten zihniyeti ve değerler dizisini sorgulamadıkça, eğitmedikçe ve eğitilmedikçe çabalar gündelik, çözümler yüzeysel kalacaktır. Evet, insanoğlu hoyratça kesmiş, yakmış, öldürmüş, zehirlemiş, yok etmiştir. Ama bütün bunlar davranıştır, sonuçtur. Onu bu davranışlara iten yanlış bilgileri, hatalı zan ve yorumları doğrularıyla değiştirmedikçe yanlış durdurmak, krizin önüne geçmek mümkün olamayacaktır: “Çevre kirlenmesi denilen şey, insanlığın kirlenmesiyle, yaşamın kirlenmesiyle ilgilidir. İnsan, ruhsallığının kirlerini yaşadığı dünyaya yansır. Dünyamız iki plastik şişeye ya da üç konserve kutusuyla kirlenmiş değildir. Onlar da kendi açılardan kirliliği belirtirler ama asıl kirlilik bu yandadır.” [15].

“Suçlu kimilerine göre teknoloji, hatta onu besleyen bilim, kimilerine göre sanayileşme ve sanayileşmiş gelişmiş ülkeler, kimilerine göre kapitalizm, kimilerine göre bilimsel düşünüşü de ıralayan (karakterize eden) akıl ya da modernizmdir. Kimileri bunlardan birkaçını çevre sorunlarının faili olarak görürken, kimileri neredeyse bunların hepsini kapsayacak biçimde akli ya da aklın yüceltilmesi olarak gördüğü modernizmi, hatta bununla eşdeğer gördüğü batıyı suçlu ilan etmektedir.” [16]. Kimilerine göre ise bunların da ötesinde, suçlu, dindir. Elbette teknoloji ve sanayileşmenin olumsuz etkisi yadsınamaz, ekonomi ve ekoloji arasında bir çatışma olduğu kesindir. Diğer yandan modernizmin etkisiyle şekillenen çevre algısı, insanın doğaya hükmetme arzusunu çığırından çıkarmıştır [17]. Ancak belki de tüm bunların altında bir bilinç kirlenmesi aranmalıdır [18]. Zira yaralı bilinçler ve kirlenmiş niyetler zararlı davranışların altında yatan derin temellerdir. Şu halde, çevreye ve dolayısıyla kendimize yardım etmek istiyorsak, bakışlarımızı temele çevirmek, sağlıklı bir çevre bilinci için illeli düşünce kalıplarını tedavi ederek işe başlamak zorundayız. Çevre krizi hakkında üretilen en derin çözüm, manevî duyguları ve ahlâkî endişeleri hesaba katarak meseleye yaklaşmaktır. Zira sloganlarla, yasalarla, ürkütücü

haberlerle ve dünyanın geleceği hakkındaki facia senaryolarıyla çevre bilinci oluşturmak mümkün görünmemektedir. Aksine abartılı haberler ve siyasi çıkar güden yanlış bilgilendirmeler hakkında uyanık davranmak lazımdır. Bu tür yayınların çevre ahlâkı ve eğitimi ile ilgisi olmadığı ortadadır. Bu noktada yine ahlâk ve değer eğitimi konuşmaya başlıyoruz.

Nasıl Eğitelim? Ne Öğretelim?

Çevre hakkında duyarlılık geliştiren ve ahlâkî tutumları pekiştiren bir eğitimin yaşı ve cinsiyeti yoktur. Bir diğer ifadeyle böyle bir eğitim, insanla yaşıt olmalıdır. Gözünü açıp dünyayı gördüğü andan itibaren çevresi hakkında sağlıklı bir duygu ve düşünce örgüsü geliştirebilmesi için çocuğun üzerine titrenmelidir. Sadece duyduğu değil, gördüğü ve gözlemlediği her tavrın onda model etkisi yaptığı dikkate alınmalı, dolayısıyla ailede her ferdin çevre hakkında bilinçlenmesi sağlanmalıdır.

Çevre ahlâkına dair elbette birçok esastan, prensipten ve kuraldan bahsedilebilir. Ancak kanaatimizce çevre krizi karşısında ahlâkî bir duruşu temsil etmek ve bunu İslâmî referanslardan beslenerek yapmak istiyorsak elimizde üç temel esas vardır. Bunlar üzerine oturan sağlam bir ahlâk binası, dilediğimizce/gayretimizce yükselebilir. Şimdi kısaca “Çevre hakkında ne öğretelim ki, derde derman olsun?” sorusuna cevap sadesinde bu üç hususu sıralayalım.

İslâm kültürüyle şekillenen bir çevre ahlâkı için ilk öğretisi, çevrenin ilâhî/kutsal bir vasfa sahip olduğudur. İslâm’ın özü olan tevhid inancı ile doğrudan ilişkilendireceğimiz bu ilke, çevrenin, Yaratıcısıyla daima ilişki halinde olduğunu hatırlamayı gerektirir. Kâinatı Allah’tan ayrı düşünmek, insanın çevre hakkındaki duyarlılığını ciddi anlamda zedeleyen bir handikaptır. İnsanoğlu, manevi boyuttan tamamen arındırdığı ve salt maddi vasıflar yükleyerek soğuk bir gelir kaynağı olarak gördüğü zaman, çevreye karşı insafını yitirmektedir. Bu bağlamda Seyyid Hüseyin Nasr şöyle der: “İnsanla tabiat arasındaki dengenin bozulduğunu pek çok kimse kabul etmektedir. Ama bu dengesizliğin insanla Tanrı arasındaki uyumun bozulmasından kaynaklandığını herkes fark etmiş değildir.” [19].

Çevreye değer vermek ve tabiata iyi davranmak, insana verdiğimiz

değerden mi kaynaklanmaktadır? İnsan dışında kalan varlıklar için hissettiğimiz sorumluluk duygusu, onların insan için faydalı olmalarından mı ileri gelmektedir? Yoksa tabiatın kendi varlığından neşet eden bir öz değere sahip olması ve her bir varlığın kendine has bir değer taşıması söz konusu mudur? Değer için değer biçene ihtiyaç varsa, tabiata değer biçen kimdir? Eğer bu değer biçen insan ise, şartların değişmesiyle onun bu değer hükmünden vazgeçmesi söz konusu olamaz mı? O halde tabiat değişken ve yitebilir bir değere mi sahiptir, yoksa daimi bir değer mi taşımaktadır? Her zaman ve her zerresiyle değerli ise, ona daimi değer atfeden insanüstü bir hüküm kaynağı mıdır?

Bütün bu soruların cevabı, tabiatın özne mi nesne mi olduğu tartışmalarına açılır. Meselenin etik ve mistik boyutları vardır ancak burada iki ayete atıfla yetinelim: “Göklerde ve yeryüzünde bulunanların, sıra sıra kuşların Allah’ı tesbih ettiğini görmez misin? Her biri duasını ve tesbihini kesin olarak bilmektedir. Allah, onların yapmakta olduğu şeyleri hakkıyla bilendir.” [20]; “Onlar ayakta, otururken ve yanları üzerine yatarken Allah’ı anarlar. Göklerin ve yerin yaratılışı üzerinde düşünürler. ‘Rabbimiz! Bunu boş yere yaratmadın, Seni eksikliklerden uzak tutarız. Bizi ateş azabından koru’ derler.” [21]. Dolayısıyla tabiatın insanla etkileşime giren yönünü önceleyerek insan için değerli olduğu yargısına kapılmaktansa, onun ilahi kudretin eseri olarak bir öz değer taşıdığını ve iyi davranışı hak ettiğini fark etmek lazımdır. Çevre-insan ilişkisini özne-nesne ilişkisinden ziyade “öz değere sahip iki bütünü, varlığa saygı temelinde yükselen birlikteliği” olarak algılamak ve öğretmek en doğrusu olacaktır.

Çevre ahlakına dair ikinci temel öğretimiz, yeryüzünün halifesi olan insanoğlunun çevre söz konusu olduğunda sorumluluktan kaçınmaması gerektiğidir. Evet, tevhid ilkesi sabit bir hareket noktasıdır ancak tevhid karşısında insanın sorumluluğu da çevre açısından bir o kadar önemlidir. Böyle bir sorumluluk ahlâkî ve hukukî boyutlara sahiptir ve yeryüzündeki akıllı, şuurlu, güçlü varlık olan insanı bağlar.

Kur’ân’ın ifadesiyle, “(Allah) Göklerdeki ve yerdeki her şeyi kendi katından (bir nimet olarak) sizin hizmetinize verendir. Elbette bunda düşünen bir toplum için deliller vardır.” [22]. Ama bu sunuş, yeryüzünün

sadece insan için var edildiği anlamına gelmez. “Allah, yeri canlı yaratıklar için var etti.” [23] ayeti, diğer canlıların da en az insan kadar yeryüzünde yaşama hakkına sahip olduklarını anlatır [24]. İşte bu noktada, “halifelik” sıfatını yani yeryüzünü Allah’ın muradına uygun biçimde imar etme vazifesini konuşmak gerekir.

Kur’ân’daki yaratılış hikâyesi, insanın halifeliği gerçeğinde düğümlenir: “Hani, Rabbin meleklerle, ‘Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım’ demişti.” [25]. Halifeye yol haritası vermek ve örnek olmakla yükümlü olan peygamberler, ona sorumluluğunu her fırsatta hatırlatmıştır: “Ey kavmim! Allah’a kulluk edin. Sizin O’ndan başka hiçbir ilahınız yok. O, sizi topraktan yarattı ve sizi oranın imarında görevli kıldı.” [26]. Halifelik, lüksün değil yükümlülüğün adıdır; yeryüzünün efendisi değil dostu olma makamıdır. Halifeliği sorumluluk yerine menfaat merkezli düşünmek, gücüne ve aklına tapan modern dönem insanının hastalığıdır. Bilhassa doğal çevre için, Allah’a kulluğu kabul etmeyen ve O’nun sınırlarını tanımayan bir insanlığın halifelik statüsünü kötüye kullanmasından daha tehlikeli bir şey olamaz [27]. Şu halde, çevre ahlakı için halifelik sıfatı ve gerekleri hakkında da bir eğitime ihtiyaç vardır.

Çevre ahlakının temellerini oluşturabileceğini düşündüğümüz sacayaklarından sonuncusu ise, “emanet” ilkesidir. İnsanın “sahip” değil, “emanetçi” olduğu gerçeğinden hareket eden bu ilkeyi, İslam inancının ahirete iman prensibiyle özdeşleştirmek mümkündür. Şöyle ki, “Şüphesiz biz emaneti göklere, yere ve dağlara teklif ettik de onlar onu yüklenmek istemediler, ondan çekindiler. Onu insan yükledi. Çünkü o çok zalimdir, çok cahildir.” [28] ayetinde de tasvir edildiği üzere insan, yeryüzünde her anlamda emanetçidir. Malı, eşi, çocukları, makamı, bedeni, canı hatta yeryüzünün güvenliği, ıslahı, adaleti, barışı Allah tarafından ona emanet edilmiştir. Kendine ait olmayan, bir diğer deyişle üzerlerinde istediği gibi tasarruf yetkisine sahip olmadığı bütün bu emanetler hakkında emanetin sahibi olan Allah’a bir gün hesap verecektir. Şu halde, insan ile çevre arasında mülkiyet ilişkisi geliştirmek anlamsızdır. İnsan, Mülkün Sahibi’nin çizdiği sınırları öğrenmek ve bu sınırlara uymak, kısacası hesap gününü unutmamak mecburiyetindedir.

Sonuç

İslam dininin ana kaynaklarını perspektif olarak kabul eden bir çevre ahlakı, öncelikle diyecektir ki, insanın bir çevre içinde, bir çevre ile birlikte, bir çevreye muhtaç yaratılması tesadüf değildir: “Biz yeri, göğü ve arasındakileri oyun olsun diye yaratmadık.” [29]. Dolayısıyla çevreye karşı bilinçli olmak, çevreyi “ciddiye almak” İslam ahlakının gereğidir. Çevre ahlakı, dünyamızı tehdit eden çevre sorunları karşısında duyarlı olan ve ne yapabileceğini içtenlikle soran bir insana “kendi içimize bir çeki düzen vermeye çalışarak işe başlayabiliriz” cevabını verecektir [30]. Zira kirlenen bir çevre, kirlenmiş bilinçlerin eseridir. Bilinç arınması ise ancak çevre hakkında güçlü ve yerinde bir değer eğitimiyle mümkün olacaktır.

KAYNAKLAR

- [1]. Yeşilyurt, Temel, “Çevre Problemine Alternatif Bir Yaklaşım: Doğanın Epistemolojik Analizi (İslamî Bir Perspektif Denemesi)”, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 5 (1999), s. 218.
- [2]. Bakara 2/115.
- [3]. Bayrakdar, Mehmet, İslam ve Ekoloji, DİB Yayınları, Ankara 1992, s. 63.
- [4]. Rahmân 55/29.
- [5]. Rûm 30/41.
- [6]. Âl-i İmrân 3/14.
- [7]. Hûd 11/7. Ayrıca bkz. Kehf 18/7; Câsiye 45/22.
- [8]. İsrâ 17/70.
- [9]. Rahmân 55/33.
- [10]. Bakara 2/264
- [11]. Bakara 2/261 ve Bakara 2/265.
- [12]. Aydın, Hüseyin, Ekolojik Sorunlara Teolojik Yaklaşımlar, TDV Yayınları, Ankara 2009, s. 13 vd.
- [13]. En’âm 6/75-79.
- [14]. Gündüz, İrfan, “Tasavvuf ve Çevre”, Uluslararası Çevre ve Toplum Sempozyumu, (12-13 Nisan 1997 İstanbul), İstanbul Büyükşehir

Belediyesi Yayınları, İstanbul 1997, s. 104-105.

- [15]. Timuçin, Afşar, “Kirlenmiş Bir Dünyada”, Felsefelogos –Ekoloji Felsefesi ve Etiği–, 1999/1, s. 33.
- [16]. Tepe, Harun, “Çevre Etiği: Toprak Etiği mi Yoksa İnsan Etiği Mi?”, Felsefelogos –Ekoloji Felsefesi ve Etiği–, 1999/1, s. 41-42
- [17]. Özdemir, İbrahim, “Çevre Bilincinin Gelişiminde Çevre Ahlakının Önemi”, AÜİFD, Cumhuriyetin 75. Yıldönümüne Armağan Özel Sayı, Ankara 1999, s. 296-302
- [18]. Timuçin, “Kirlenmiş Bir Dünyada”, s. 34.
- [19]. Nasr, Seyyid Hüseyin, İnsan ve Tabiat, Çev. Nabi Avcı, İşaret Yayınları, İstanbul 1988, s. 18.
- [20]. Nûr 24/41.
- [21]. Âl-i İmrân, 3/191.
- [22]. Câsiye 45/13
- [23]. Rahmân 55/10.
- [24]. Yaran, Cafer Sadık, “İslam Çevre Etiğinin 4 Kuramı ve 8 İlkesi: Hiyerarşik Bir Sınıflandırma Denemesi”, Çevre ve Din Uluslararası Sempozyumu (15-16 Mayıs 2008, İstanbul), I-II, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2008, II/122.
- [25]. Bakara 2/30.
- [26]. Hûd 11/61.
- [27]. Nasr, Seyyid Hüseyin, Bir Kutsal Bilim İhtiyacı, Çev. Şehabeddin Yalçın, İnsan Yayınları, İstanbul 1995, s. 181.
- [28]. Ahzâb 33/72
- [29]. Enbiyâ 21/16
- [30]. Özdemir, İbrahim, “Çevre-Ahlak İlişkisi”, Felsefe Dünyası, Sayı: 14, Kış 1994, s. 60.

GÖÇ VE ÇEVRE İLİŞKİSİ

Göç, Çevre ve İletişim

Dr. Öğr. Üyesi Süleyman Güven
Bozok Üniversitesi İletişim Fakültesi

Giriş

Göç kavramı çok eski dönemlerden beri var olan ve toplumları çeşitli açılardan etkileyen bir olguya göndermede bulunmaktadır. Özellikle siyasal, toplumsal ve ekonomik buhranların veya karışıklıkların ortaya çıktığı dönemlerde insanların buldukları yerlerden daha güvenli, istikrarlı ve bolluğun/zenginliklerin bulunduğu yerlere göç etmeleri daha yoğun bir şekilde yaşanmaktadır. Göç olgusu hem göçmenler hem de göç edilen yerleşim yerlerindeki mukimler açısından çok yönlü olarak siyasal, toplumsal, ekonomik, kültürel ve çevresel sonuçlar doğurmaktadır. 20. Yüzyılın son çeyreğinde özellikle Soğuk Savaş'ın bitiminden hemen sonra ortaya çıkan ve 21. Yüzyılda devam eden savaşlar ve ekonomik bunalımlar zorunlu göç hareketlerini hızlandırırken yine bu dönemde iletişim ve ulaşım araçlarında meydana gelen hızlı gelişmeler insanların çeşitli

saiklerle bir yerden başka bir yere hareket etmelerini kolaylaştırmış, kültürel karşılaşmaların daha yoğun bir şekilde yaşanmasını beraberinde getirmiştir. Bu çerçevede göç hareketlerinin en çok etkilediği yerlerden biri şehirler ve bu şehirlerin fiziksel ve toplumsal yapısıdır. Göç alan şehirlerde göçün neden olduğu gelişmeler genel olarak şehirlerin fiziki yapısına, şehrin kültürel dokusuna, şehirlerin yönetim birimlerine ve ekonomik gelişimine yönelik etkilere sebep olmuştur. Gettolaşma, kültürel farklılaşma, entegrasyon sorunu, yerleşme sorunu, mekânsal değişim, çarpık kentleşme, altyapı ve ulaşım sorunu, çevre sorunları gibi etkiler bunların önde gelen sonuçlarıdır. Bu çerçevede özellikle gelişmekte olan ülkelerde dengeli olmayan yoğun göç hareketleri bu tür sorunları daha da ağırlaştırırken daha dengeli göç hareketleri şehir yapılarının düzenli bir şekilde kontrol altında tutulmasına olanak tanımaktadır. Göç edilen şehirlerin fiziksel çevresine, mimari dokusuna yönelik etkileri sosyo-kültürel ve ekonomik etkiler izlemektedir. Göç yoluyla şehirlerin üretim sisteminde ve buna bağlı gelir yapılarında, işgücü piyasasında göçün niteliğine bağlı olarak değişimler yaşanmaktadır. Nitelikli göç şehrin gelişimine katkıda bulunurken niteliksiz göç bunun tam tersi bir duruma neden olmaktadır. Göç yoluyla ortaya çıkan toplumsal hareketler ve bunun sonucunda yaşanan kültürel karşılaşmalar insanlar arasında farklı iletişim ve ilişki biçimlerinin geliştirilmesini de beraberinde getirmektedir. Bu çalışmanın amacı göç olgusu ile fiziksel ve toplumsal çevre ve toplumsal ilişkiler arasındaki bağlantıyı ortaya koymak ve bu çerçevede göç olgusunun avantaj ve dezavantajlarını tartışmaktır. Bu amaçla çalışmada aşağıdaki varsayımlar oluşturulmuştur:

- Göç olgusu göç hareketlerine hazır olmayan şehirlerde plansız kentleşmenin ortaya çıkmasına neden olmakta ve çevre sorunlarını beraberinde getirmektedir.

- Göç olgusu göçmenler ve mukimler arasında toplumsal ilişkilerin ve iletişimin yeniden yapılandırılmasını gerektirmekte ve zaman zaman toplumsal uyum sorunlarının ortaya çıkmasına neden olmaktadır.

- Göç olgusu kültürel karşılaşmaların yaşanmasına hizmet etmekte ve kültürel alışverişlerle insan topluluklarının birbirlerini daha iyi anlama ve birbirlerine yakınlaşma potansiyelini güçlü bir şekilde içinde

barındırmaktadır.

Bu çalışmada yöntem olarak literatür taraması kullanılarak öncelikle göç olgusu farklı açılardan ele alınmış, ardından göç olgusunun çevreyle olan ilişkisi üzerinde durulmuş ve göç olgusunun toplumsal ilişkilere ve iletişime yansımaları ele alınmıştır. Bu çerçevede son olarak Türkiye’de göç hareketleri ve sonuçları ele alınıp değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Göç Kavramı ve Göç Olgusu

Sosyolojik açıdan bakıldığında insan veya insan gruplarının çeşitli faktörler nedeniyle mekânsal düzlemde yer değiştirmesi ile eyleme dönüşen, eylemin bitmesinden sonra da etkileri devam eden bir süreçler bütünü olarak tanımlanabilen göç olgusu çok eski tarihlere kadar uzanabilmektedir. Göçün itici nedenlerine bakıldığında göç olgusunu doğuran faktörlerin en önemlilerinin doğal ve toplumsal çevre olduğu görülmektedir. Bu çevreler, şahıs ya da grubun beklentilerini, özellikle de ekonomik-kültürel gereksinmelerini karşılayamadığı sürece reddedilir ve böylece göç süreci başlamış olur. Bu bağlamda göç, her şeyden önce, şahısların ya da grupların bir yerden başka bir yere gitmeleri/taşınmaları olarak tanımlanabilir. Bu yer değiştirme aynı mahalle içinde, kasabada-kentte ve aynı bölgede yakın mesafeli olabileceği gibi şehirler, bölgeler arasında iç göç biçiminde; ülkeler, kıtalar arasında uzun mesafeli dış göç biçiminde de olabilir [1]. İnsanlık boyunca yaşanan göçler, mekânda eşitsiz biçimde dağıtılmış ekonomik fırsatlardan yararlanma isteğinin bir sonucu olabildiği gibi ekolojik dayatmalar ya da devlet gibi sosyal bir otoritenin gündeme getirdiği sürgünler, iskânlar ve savaşlar nedeniyle de ortaya çıkabilmektedir. Göç olgusu tek bir yere özgü bir durum olmayıp insanın var olduğu ve göç koşullarının ortaya çıktığı her yerde gerçekleşebilmektedir. Göçlerin ortaya çıkmasına neden olan etkenler tüm dünya ülkelerinin hemen hepsinde genel olarak benzerdir [2]. Bu çerçevede göç olayı, sosyo-politik, sosyo-ekonomik, sosyo-psikolojik ve kültürel nedenlere dayanabilir ya da bu nedenlerden bir ya da birkaçı eşliğinde gerçekleşebilir [1]. Bireysel düzeyde veya yoğun ve toplu halde gerçekleşen göçler etkileri açısından birbirlerinden farklılık göstermektedir. Bu etkiler hem çevresel düzeyde hem de sosyo-kültürel

düzeyde olabilmektedir. Buna göre göçlerin ilk etkilerinin görüldüğü yer fiziki çevredir denilebilir. Bunun en önemli nedeni ise insanların öncelikle barınma, çalışma, fiziksel, biyolojik, vb. ihtiyaçlarını giderme gerekliliğidir. Bunun en bariz olarak görüldüğü yerler ise sanayi devriminden sonra yoğun göç hareketlerine maruz kalan şehirlerdir.

Bu dönemde şehirlerde göçle beraber, konut, sağlık, eğitim, sosyal hizmetler ve altyapı hizmetlerinde gözle görülür bir açık ortaya çıkmaktadır. Şehre yeni yerleşen halk kesimi birçok alanda hizmetlerin kendilerine ulaşmasını beklemekte ve hizmetlerin karşılanmaması/karşılanamaması durumunda ise acil ihtiyaçlarını kendi yöntemleriyle gidermeye çalışmaktadır. Marjinal hizmetlerdeki yığılmalar, erken saatlerde köşe başlarında oluşan işçi pazarları, trafik, park yeri, içme suyu, elektrik, ulaşım sıkıntıları, kanalizasyon yetersizliği, okul, kitaplık, yeşil alan eksikliği, toplumsal erozyon göçün büyük kentlerdeki belirtileridir [3]. Yoğun göç hareketlerinin yaşandığı bölgelerde ve şehirlerde yukarıda da ifade edildiği gibi zorunlu olarak nüfusun hızlı artışıyla birlikte konut, sosyal hizmetler, sağlık hizmetleri, altyapı, ulaşım, istihdam gibi birçok alanda önemli derecede yetersizliklerle karşılaşmaktadır. Bunun sonucunda düzensiz şehirleşmelerle birlikte çevre sorunlarında önemli artışlar gözlemlenmektedir. Bunlar arasında şunları saymak mümkündür.

1. Gecekondulaşma,
2. Su ve kanalizasyon gibi temel hizmetlerde eksiklikler,
3. Toprağın plansız ve amaç dışı kullanımı,
4. Ulaşım hizmetlerinde yetersizlik ve trafik sorunu,
5. Temizlik hizmetlerinin düzenli yürütülememesi ve çöp sorunu,
6. Kaçak yapılaşma,
7. Kültürel çevrenin yozlaşması ve sosyal sorunlar,
8. Doğal dengenin hızlı bir biçimde bozulması,
9. Yapılaşma için yeşil alanların ve verimli tarım topraklarının tahrip edilmesi v.s. [3].

Bu sorunlar arasında gecekondulaşmaya ayrı bir parantez açmak gerekmektedir. Çünkü göçün en önemli sonuçlarından biri gecekondulaşma

olarak ortaya çıkmaktadır. Gecekondulaşma, şehri hem fiziki ve hem de sosyal çevre sorunlarıyla karşı karşıya getirmektedir. Bir taraftan sağlıksız ve altyapısız yapılaşma sürerken, diğer yandan yakıt tüketimi, sıvı ve katı atık üretimi gibi nedenlerden dolayı hava, su ve toprak kirliliği artış kaydetmekte ve kirliliğin hareketliliğinden dolayı tüm şehir insanının ve ekosistemin varlığını değişik açılardan tehdit etmektedir [3]. Gecekondulaşma bu faktörleriyle çarpık kentleşmeyi beraberinde getirerek hem görüntü kirliliğine neden olmakta hem de doğal çevreyi tahrip etmekte ve sosyal ilişkilerin ve iletişimin kurulma çevresini yeni bir biçime sokmaktadır. Bu tür çevrelerde kurulan iletişim güven temeli üzerine bina edilememekte, ilişkiler kopuk bir yapıda cereyan etmektedir. Bu çerçevede göç edilen yerlerdeki genel olarak homojen durumda bulunan sosyal yapı içerisine giren yeni ve farklı yapıdaki insan grupları ve topluluklarının kendi gelenek, örf ve adetlerini yaşayabilmeleri zorlaşmaktadır. Giderek şehirleri heterojen bir yapıya dönüştüren yoğun göçler şehirlilik kimliğinin oluşması ve sosyo-kültürel ve ekonomik entegrasyonun sağlanması açısından da önemli sorunları beraberinde getirmektedir. Göçmenler, göç edilen şehirlerde kendi kültürlerini aynı şekilde yaşamak istediklerinde zaman zaman uyumsuz durumlar ortaya çıkabilmekte ve şehirli yaşamı rahatsız edebilmektedirler. Bunun en çarpıcı örneklerinden biri olarak kırdan gelen veya kırsal bir kültüre sahip olan göçmenlerin gelmiş oldukları şehirlerde düğünlerini kır düğünü şeklinde evlerinin veya apartmanlarının önünde tüm mahalleyi rahatsız edecek şekilde yüksek sesli olarak yapmaları ve gürültü kirliliğine sebep olmalarıdır.

Bununla birlikte göç hareketlerinin olumlu tarafları da bulunmaktadır. Şehirleşme süreci, köy veya kırsal kesimden genç, enerjik, okuma-yazma merakı olan ve kendi potansiyellerini gerçekleştirmek isteyen kişilerin kente göçmesi anlamına geldiğinden niteliğe dayalı bu tür göç hareketlerinin göçün gerçekleştirildiği şehirlere önemli bir değer kattığı da ifade edilebilir. Büyük kentler ve gelişmiş bölgeler kırsal alanların ve az gelişmiş bölgelerin genç ve kabiliyetli insan gücünü çekmektedir. Bu durum şehirlerde önemli bir mobilitenin yaşanmasını ve şehirlerde bulunan olanakların kısmen de olsa göçmenler vasıtasıyla kırsala taşınmasını da beraberinde getirmektedir.

Kırsal kesimle olan sosyal ve ekonomik ilişkilerini tam olarak kesmeyen göçmenler şehirlerde elde etmiş oldukları olanakları kırsal alana da yansıtabilmektedir.

Göç ve Kültürlerarası İletişim

Göç olgusu özellikle de milletlerarası göç farklı sosyal, kültürel ve ekonomik karşılaşmaları beraberinde getirmektedir. Bu olgu bir taraftan yeni fırsatların doğmasına, önyargıların kırılmasına ve farklı kültürler arasında sağlıklı bir iletişim ortamının da doğmasına ön ayak olurken öbür taraftan bunun tam tersi yeni önyargıların oluşmasına ve kültürel çatışma risklerini de beraberinde getirebilmektedir. Ulaşım ve iletişim teknolojilerinde yaşanan gelişmeler, insanların, kurumların, malların, hizmetlerin ve sermayenin ülkelerin sınırlarını aşacak biçimde dolaşımına olanak sağlamaktadır. Bu durum sadece az gelişmiş ülkelere doğru değil, gelişmiş ülkelere doğru da göçün oluşmasına neden olmaktadır. Küreselleşme, göçün özellikle milletlerarası göçün farklı yönleri doğru gelişmesi üzerinde kaçınılmaz bir etkiye sahip durumdadır. Dolayısıyla günümüzde milletlerarası göçün pek çok ülke için önemli bir olgu haline geldiği görülmektedir. Çeşitli nedenlerle gerçekleştirilen göç olayları farklı kültürlerin karşılaşmasına neden olmaktadır. Bu durum ise farklı kültürlerden gelen insanların bir arada yaşamlarını sürdürmelerini gerekli kılmakta, uyum ve çatışmaya dair önemli sorunları gündeme getirmektedir. Bu sorunlar kültürlerarası iletişimin önündeki engeller olarak karşımıza çıkmaktadır. Kültürel farklılıklardan kaynaklanan uyum sorunları, iletişim engelleri ve bu engelleri aşma yolları bugün pek çok toplumun öncelikli konularından biri durumundadır [4].

Milletlerarası göç ile din, dil, örf, adet, gelenek, kültür vb. birçok unsur açısından birbirlerinden farklı yapılara sahip kişilerin veya grupların aynı toplumsal çevrede bir arada yaşamaları söz konusu olabilmektedir. Bu bir arada bulunma durumu farklı kültürlere sahip kişiler arasında farklı iletişim ve uyum problemlerini de zaman zaman beraberinde getirebilmektedir. Milletlerarası göçün yoğunluk derecesine göre değişen etki oranlarıyla karşılıklı olarak toplumsal hayattaki dengeler de değişime

maruz kalabilmektedir. Bu çerçevede insanların belirli bir toplum içinde öğrendikleri, paylaştıkları ve anlam inşa etmeye çalıştıkları bir yaşam düzeni olarak ifade edilebilecek olan kültür, genel olarak iki boyutta ele alınabilir. Bunlardan birincisi, teknoloji, üretim araçları, ekonomik-iktisadi, sosyal altyapı, sanat vb. gibi unsurları içeren maddi kültür; ikincisi ise dil, din, ahlak anlayışı, değer yargıları, adet ve gelenekleri içeren manevi kültürdür. Aslında kültür kavramı ile işaret edilen genellikle manevi kültür olmaktadır. Manevi kültür bir topluluğu, halkı ya da milleti diğerinden ayıran inanç yapısı, gelenekler, kolektif davranışlar, toplumsal kurallar, değer yargıları ve zihniyettir. Bu bağlamda kültürlerarası iletişimin konusunu daha çok manevi kültür oluşturmaktadır [4]. Bununla birlikte maddi kültürün ana belirleyicisi ve şekillendiricisi de yine manevi kültürdür. Bu çerçevede maddi kültürün biçimlendiricisi konumunda bulunan manevi değerlerin ve inanç yapılarının öncelikle farklı kültürler arasında çatışma konusu olduğu, ardından maddi kültürün de bundan etkilendiği ifade edilebilir. Farklı kültürlerin karşılaşması sonucunda kültürler bir taraftan birbirlerini etkilerken ve kültürel benzeşme yaşanırken öbür taraftan kültürün korunması güdüsü ile farklı toplumsal kesimler arasında yeni bariyerlerin inşa edilmesi de söz konusu olabilmektedir.

Bu çerçevede insanların, içinde buldukları yapıyla uyum içinde olmadıkları bir düzende amaçlarına ulaşmakta zorluk çektikleri ifade edilebilir. Bu bakımdan ülkesel veya milletlerarası göç olayları kimi zaman kişilerin önemli zorluklar yaşamalarına neden olabilmektedir. Bu zorlukların başında ise 'kültür şoku' olgusu gelmektedir. Kültür şoku, genel olarak bir kültürden başka bir kültüre doğru giden veya onlarla karşılaşan kişilerin, yeni kültüre uyum sağlamakta karşılaştıkları güçlükler, gösterdikleri tepkiler, sıkıntı ve bunalımlardır. Yeni bir ülkeye gelişte ilk dönemde yaşanan duygusal boşluk, yabancılaşma olarak ifade edilebilir. Kültür şoku bireysel özelliklere bağlı olarak farklı düzeylerde gelişebilen bir süreçtir. Kişinin farklılıklarla baş etmeyi öğrenmesi ile zaman içinde ortadan kalkabilmekte ve uyum, aşamalı olarak artabilmektedir. Bunun tersi bir durum olarak, bireyler kültürel farklılıklarla etkileşimde başarısızlık yaşadığında, kültür şoku artarak devam etmekte ve göç yaşantısını derinden etkilemektedir

[4]. Bu durumda kültür şokunun sorunsuz bir şekilde atlatılması hem göç edilen yerdeki yerleşimcilerin hem de göçmenlerin karşılıklı olarak bir arada yaşama kültürü geliştirmelerine bağlı görünmektedir. Bu çerçevede bir arada yaşama kültürünün geliştirilmesi sağlıklı bir fiziki ve toplumsal çevrenin de oluşmasına önemli katkıda bulunacaktır.

Türkiye’de Göç Hareketleri ve Sonuçları

Türkiye’deki göç olgusu yukarıdaki değerlendirmeler ışığında ele alındığında benzer özellikler taşıdığı görülmektedir. Türkiye’de göç olgusu genel olarak 1950’lerde tarımda makineleşmenin yaygınlaşması ve sanayileşmenin belli bir ivme kazanması üzerine hızlı bir gelişim göstermiş, kırdan şehre yoğun bir göç hareketi ortaya çıkmıştır. Bu hareket şehirlerde hemen etkisini göstermiş, yerleşim alanlarında gecekondulaşma ve düzensiz yapılaşmalar ortaya çıkmıştır. Bu çerçevede Türkiye’deki göçlerin nedenleri olarak kıyın iticiliğini ve şehrin çekiciliğini ele almak gerekir. Kıyın iticiliğinin nedenleri olarak sanayileşmenin gelişmesi, kırsal alanlardaki hızlı nüfus artışı, tarımda makineleşmenin artması, kırsal alanlarda tarım alanlarının daralması ve buna bağlı olarak tarımsal işgücüne olan ihtiyacın azalması, kırsal alanda olan ekonomik istikrarsızlık ve sosyal problemler, doğal afetlerin ve zaman zaman güvenlik problemlerinin ortaya çıkması, siyasal sorunların ve terör olaylarının temel insan haklarını ve özgürlükleri tehdit etmesi, kırsal kesimde iş, eğitim ve sağlık hizmetlerindeki imkânların sınırlı olması gibi nedenler olduğu ifade edilebilir. Buna karşılık şehrin çekiciliğinin nedenleri olarak şehirlerde eğitim ve sağlık hizmetlerinin yaygınlığı, şehirlerde iletişim ve ulaşım imkânlarının daha iyi olması, sanayinin ve hizmet sektörünün gelişmiş olmasıyla birlikte ekonomik imkânların fazlalığı, temel insan hakları ve özgürlüklerin korunma koşullarının ve güvenlik olanaklarının daha iyi olması gibi nedenler olduğu ifade edilebilir. Bununla birlikte Türkiye’de şehirlere göçlerle birlikte birtakım sıkıntılar ortaya çıkmıştır. Gecekondulaşma, işsizlik sorunu, alt yapı ve ulaşım sorunu, konut sorunu, bölgelerarası yatırımlarda, şehirleşme oranında ve nüfus yoğunluğunda dengesizlik sorunu, şehirle bütünleşme sorunu, çevre sorunları gibi olaylar bunlardan bazılarıdır. Bu

sorunlar arasında gecekondulaşma sorunu beraberinde bir çok sorunu da getirdiğinden en önemli sorun alanlarından biri olarak durmaktadır. Gecekondulaşma olgusu küresel bir olgudur. Gecekondulaşma, Türkiye’de özellikle 1950’li yıllardan sonra tarımda yaşanan yapısal dönüşümün sonunda şehirlere doğru yönelen göç dalgalarının neden olduğu sosyal, siyasal, kültürel ve ekonomik boyutları bulunan çok yönlü bir olgudur [2]. İlk başlarda genellikle büyük metropollerde gelişigüzel bir şekilde şehrin çevresinde kurulmuş olan gecekondular mahalleleri, zaman içinde yaşanan yeni göçler ve değişen koşullarla birlikte şehrin iç taraflarında kalmışlardır. Bu çerçevede göçmenlerin temel konut ihtiyacını karşılamak için yapılan gecekondular şehirlerin fiziki dokusunu bozmuş ve çarpık bir kentleşmenin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Düzensiz şehirleşmenin ortaya çıkardığı olumsuz durumlardan biri, bölgelerarası yatırımlarda, şehirleşme oranında ve nüfus yoğunluğundaki dengesizliktir. Şehirleşme süreci içinde şehre göç eden insanların genellikle metropollere (İstanbul, Ankara, İzmir v.s.) gitmeleri ile hem bölgelerarası yatırımlarda hem şehirleşme oranında hem de nüfus yoğunluğunda sorunlar ortaya çıkmaktadır. Böyle bir durumda nüfusu kalabalıklaşan şehre daha fazla yatırım yapılmak zorunda kalınmaktadır. Şehirleşmeden dolayı Türkiye’nin kentleşme oranı ve nüfus alma oranı fazla olan özellikle batı illerine hem özel sektör hem de kamu sektörü tarafından yatırımların yapılması söz konusu olmuştur. Bu durum bölgelerarası kalkınmada önemli farkların ortaya çıkmasına da neden olmuştur. Türkiye’nin metropol şehirlerinde nüfus, genelde kentleşmenin etkisiyle artarken, göç edilen bölgelerin nüfusunda azalma gerçekleşmektedir. Bu durum ise nüfus dağılımında ve bölgelerarası yatırımlarda dengesizliklere neden olmaktadır. Bu çerçevede kırdan kente göç eden insanların, kentle bütünleşme sorunu yaşadıkları gözlemlenmektedir. Bu durum da kentte farklı kesimlerin ve birbirinden az veya çok farklılık gösteren kültürel değerlere sahip toplumsal grupların oluşmasına neden olmaktadır. Göçmenler ilk başlarda sosyo-kültürel ve ekonomik nedenlerden dolayı kent yaşamına hemen ayak uyduramamakta zaman içerisinde gelen ikinci ve üçüncü kuşaklarla da aralarında sorunlar ortaya çıkmaktadır. Ayrıca, şehre ayak uyduramayan

ve şehir yaşamını içselleştiremeyenlere karşı kentlilerin küçümseyici, dışlayıcı tutum ve davranışlarda bulunmasının etkisiyle de göç edenler kentle bütünleşme sorunları yaşayabilmektedir. Hem kentte bulunanlar hem de kente göç edenlerin birbirlerine uyum sağlayamamaları kentlere de olumsuz yansımıştır. Bu tür sosyal içerikli uyum problemlerinin yanında kente göçlerle birlikte ortaya çıkan diğer bir problem alanı da fiziksel çevre alanında görülmüştür. Bu çerçevede nüfusu artan şehirlerin çevre sorunları artmıştır. Çevre sorunlarını ortaya çıkaran temel nedenlerin başında “düzensiz şehirleşme” gelmektedir. Çevre kirlenmesinin yoğunluk kazandığı bölgeler genel olarak kirlenme sorununu doğuran, yoğun göçün alındığı bölgelerdir. Bu bölgelerin başında metropolitan alanlar gelmektedir. Bu durum nedeniyle çevre kirlenmesi konularında, bu metropolitan alanlar için, uzun süreli ve planlı politikaların geliştirilmesi gerekmektedir [2]. Türkiye’de son dönemlerde kentsel dönüşüm politikaları çerçevesinde planlı şehirleşmeye ağırlık verildiği görülmektedir. Bu durum, şehirlerin başta göç olmak üzere çeşitli nedenlerden dolayı ortaya çıkan düzensizliğine önemli bir çözüm olarak değerlendirilebilir. Söz konusu bu dönüşüm ağırlıklı olarak daha önceki düzensiz yapılaşmalardan kaynaklanan fiziki çevre sorunlarına dönük bir politikanın yansımaları oluşturmaktadır. Bununla birlikte yeniden yapılanma sürecinde doğal dengenin korunmasına yönelik iyileştirmelerin de yapılması göz önünde bulundurulması gereken önemli bir unsurdur. Bu çerçevede yeni yerleşim yeri planlarının da hızlı bir şekilde oluşturulması ve sosyo-kültürel karşılaşmaların daha az sorun doğuracak şekilde dizayn edilmesine hizmet edecek düzenlemelerin yapılması önem kazanmaktadır.

Sonuç

Göç olgusu çok eski tarihlere kadar uzanmaktadır. Tarihsel süreç içerisinde farklı amaçlarla yapılan göç hareketlerinin sonuçları yapılan göçün yoğunluğuna bağlı olarak farklılık arz etmektedir. Küreselleşme sürecinin iletişim ve ulaşım araçlarındaki gelişmeler nedeniyle yoğun bir şekilde yaşanmaya başladığı 1990’lı yıllardan itibaren çeşitli saiklerle ortaya çıkan göç olgusu hem fiziki hem de toplumsal çevre üzerinde önemli etkileri olan bir olgu olarak daha fazla hissedilir olmuştur. Belli bir yere yapılan yoğun

göç öncelikle çevre üzerinde değişikliklere neden olmaktadır. Bu çerçevede yaşanan göçün yoğunluğuna bağlı olarak değişebilen çevresel etkilenme, göç edilen yerlerin gelişmişlik düzeyine ve göçü sindirebilme kapasitesine göre değişiklik arz etmektedir. Yapılan göç çok yoğun değilse ve göç edilen yer gelişmiş ve göçü sindirmede yüksek bir kapasiteye sahipse genel olarak büyük çaplı sorunlar ortaya çıkmazken bunun tersi bir durumda önemli çevresel ve toplumsal sorunların yaşanması kaçınılmaz olmaktadır. Bunun en önemli sonucu olarak büyük şehirlerde gecekondulaşma ve gettolaşmalar yaşanırken bu mekânların kendilerini yeniden ürettikleri melez bir kültür de oluşmaktadır. Bu kültür genel olarak gelinen yerin kültürü ile daha önceki kültürün karşılaşması sonucu ortaya çıkan ve zaman zaman kendi içerisinde kültürel bir çatışmanın da yaşandığı bir özellik taşımaktadır. Gecekondu veya getto kültürü olarak da tanımlanabilecek bu kültür şehrin geri kalan kültürü ve yine benzer şekilde farklı grupların oluşturduğu farklı getto kültürleri ile kimi zaman çatışmakta ve bu çatışma üzerinden kendini yeniden üretmektedir. Bu çerçevede denilebilir ki göç olgusu göç hareketlerine hazır olmayan şehirlerde plansız kentleşmenin ortaya çıkmasına neden olmakta ve çevre sorunlarını beraberinde getirmektedir. Bununla birlikte göç olgusu göçmenler ve mukimler arasında toplumsal ilişkilerin ve iletişimin yeniden yapılandırılmasını gerektirmekte ve zaman zaman toplumsal uyum sorunlarının ortaya çıkmasına da neden olmaktadır. Bu sorunların ortaya çıkmasını engellemek toplumsal bir arada yaşama kültürünün geliştirilmesine bağlı görünmektedir. Bu çerçevede şehirleşme planlarının bir arada yaşama kültürünün gelişmesine hizmet edecek şekilde dizayn edilmesiyle birlikte toplumsal bir arada yaşama kültürünün geliştirilmesi kültürel karşılaşmaların daha sorunsuz bir biçimde yaşanmasına, kültürel alışverişlerle insan topluluklarının birbirlerini daha iyi anlama ve birbirlerine yakınlaşma potansiyelini güçlü bir şekilde hayata geçirmelerine önemli katkıda bulunacaktır.

KAYNAKLAR

- [1]. Çakır, Sabri (2011), “Geleneksel Türk Kültüründe Göç ve Toplumsal Değişme”, SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi Journal of Social Sciences, Sayı:24, 129-142.
- [2]. Koçak, Yüksel ve Terzi, Elvan (2012), “Türkiye’de Göç Olgusu, Göç Edenlerin Kentlere Olan Etkileri ve Çözüm Önerileri”, Kafkas Üniversitesi, İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt: 3, Sayı: 3, 163-184.
- [3]. Ceritli, İsmail (1995), “Şehirleşmeye Bağlı Çevre Sorunlarını Oluşturan Temel Kaynaklar”, Ekoloji Çevre Dergisi, Sayı:17, 15-21.
- [4]. Aksoy, Zeynep (2012), “Uluslararası Göç ve Kültürlerarası İletişim”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 5 Sayı: 20, 292-303.

Güvenlik Sorunlarına Bağlı Gelişen Zorunlu Toplu Göçlerin Tarihi Çevre Üzerindeki Etkisi

¹Saadet Gündoğdu, ² Prof. Dr. Zeynep Gül Ünal

¹Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü

²Yıldız Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi

Giriş

Birleşmiş Milletler Mülteci Yüksek Komiserliği'nin (UNCHR) 2015 yılı Ocak ayında açıkladığı raporuna göre dünyanın farklı coğrafyalarında meydana gelen çatışma ve savaşlarda 2014 yılının ilk 6 ayında, tahmini olarak 5.5 milyon kişi yerinden edilmiştir [1]. Gerek savaş ve çatışmalar sonucunda ortaya çıkan insan kaynaklı afetler gerekse doğa olaylarına bağlı gelişen afetler sonucu güvenli yerleşimlere doğru hareket ile başlayan bu göçlerde en temel problemlerden biri insan-mekan-zaman ilişkisini gelenek içinde tanımlayan kültür mirası değerlerinin de tehlike altına girmesidir.

Global Assessment Report (GAR) 2015 Raporunda, 1990'ların başından itibaren sayısal verilere bakıldığında son 20 yılda ulusal ve uluslararası

afetlerin sayısında kayda değer bir yükseliş olduğu ve daha fazla insanın birinci elden risk belirtilerini deneyimlediği görülmektedir [2]. Yine bu rapora göre dünya üzerinde afetlere bağlı yıllık ekonomik kayıp 2000-2012 yılları arasında 250 milyar dolardan 300 milyar dolara ulaşmıştır [20].

Afet risk farkındalığı olgusunun küresel ölçekteki gelişimi uluslararası afet risk azaltımı çerçeve çalışmalarından da takip edilebilmektedir. Buna göre; 1989'da uluslararası afet riskleri azaltımı 10 yıllık çerçeve planı IDNDR- Uluslararası Doğal Afetler Azaltım On yılı hazırlanmıştır. 2005 yılına kadar strateji geliştirme çalışması yapılmış ve 10 yıllık bir çerçeve oluşturulmuştur. Bu hazırlıkların sonunda Birleşmiş Milletler, 2005'de 2005-2015 Hyogo Faaliyet Çerçevesi programını ilan etmiştir. 2015 yılında 10 yıllık bu çerçeve programının da sona ermesi ile Mart 2015 tarihinde Japonya Sendai'de Afet Risk Azaltımının 3. Konferansı toplanmış ve "Sendai Afet Risk Azaltımı Çerçevesi 2015-2030" kabul edilmiştir [3]. Çalışma toplantısında risk ve kümülatif etkilerini oluşturan sebepler, bunun yanı sıra Afet Risk Azaltımı 2. Dünya Konferansı'nda ilan edilen 2005-2015 Hyogo Faaliyet Çerçevesinin ilgili kazanımları da yeniden yorumlanmıştır.

Söz konusu tehlikelere bağlı olarak yerleşimlerde tarihi doku oranının hasar görmesi, yok olması ve geleneksel yapıım teknikleri bilgisinin zamanla kaybolması vb. nedenler sonucunda yok olan bu dokunun yenilenmesi zorlaşmaktadır ve bu nedenle sözkonusu bölgelerdeki herhangi bir tehlike, tarihi miras açısından afete dönüşmektedir [4, 5]. Bu afetlerin bir sonucu olarak ortaya çıkan "göç" olayı ise bu alanlardaki koruma sorunlarının artmasındaki en önemli etkenlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Metod ve Materyaller

Bu çalışma, çağdaş korumanın etkin olduğu süreçte gerçekleşen savaş, çatışma gibi durumlar sonucunda yaşanan göçlerin kültür mirası üzerindeki etkilerini, incelenen örnek vakalar üzerinden paylaşmayı hedeflemektedir. Çalışmada 1990 sonrası zorunlu göçe sebep olan büyük afet türleri ve bölgeleri tespit edilerek, koruma sorunları, kültür mirası üzerindeki etkileri ve afet sonrası iyileştirme süreçleri incelenmiştir.

Türkiye'nin kültürel bağlarını paylaştığı ve Anadolu'nun Orta Doğu'ya

açılan kapısı olarak tanımlanan sınır komşusu Suriye’de 2011 yılından itibaren başlayan çatışmalara bağlı gelişen güvenlik sorunları Türkiye’yi de doğrudan etkilemektedir. Bu sürecin en yıkıcı etkileri de kültür mirası üzerinden okunmaktadır. Çalışmanın ilk aşamalarında yaşanmış olaylar üzerinden araştırılmış olan savaş-göç-koruma kavramları “Suriye alan araştırması” üzerinden incelenmiştir. Ülkemizde hayatlarına devam eden Suriyeli misafirlerin tarihi kentteki mekânsal organizasyonu ve mekana etkileri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Bu çalışmada afetlerle, göçlerle, eve-dönüşle ve dünya kültür mirasına etkisiyle ilgili olarak uluslararası kurum ve kuruluşların çalışmaları, yol gösterici ilkeleri, Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği (BMMYK), Birleşmiş Milletler Afet Riskini Azaltma Ofisi (UNISDR), Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü (UNESCO), Uluslararası Anıtlar Sitler Konseyi Risklere Hazırlık Komitesi (ICORP), Dünya Bankası gibi organizasyonların yeniden yerleştirme proje raporları, Uluslararası Kızılay ve Kızılhaç Federasyonu gibi farklı ülkesel kurum ve kuruluş çalışmalarının verileri, yapılan analiz ve değerlendirmelerde belirleyici bir rol oynamaktadır.

Savaş- Göç İlişkisinin Tarihi Çevre Üzerindeki Etkisi

Savaş ve Göç İlişkisi

Savaşın sınıflandırması ile ilgili araştırmalar incelendiği zaman, temel olarak savaş uluslararası savaş ve iç savaş olarak ikiye ayrılmaktadır. 20. yy. sonunda yaşanmaya başlayan savaşların o sürece kadar yaşananlardan farklı olması, savaş sınıflandırmasının genel çerçevesinin dışına çıkılmasını sağlamıştır (Tablo 3.2.1). Yalçınkaya’nın (2008) bu durumu ifadesi şu şekildedir “Savaşın unsurların devlet olma sıklığının azalması ve muharebe alanının değişime uğraması nedeniyle günümüzde “savaş” kelimesinin yerine “**silahlı çatışma**” kullanılır olmuştur” [6]. Günümüzde iç savaş görülme sıklığı oldukça artmıştır.

Savaş/çatışma durumlarında güvenli olabilecek yerler ve komşu

ülkeler uluslararası göçte tercih edilmektedir. 1992-95 yılları arasında yaşanan Bosna savaşı ve son süreçte Suriye’de yaşanan iç karışıklıklar nedeniyle Türkiye güvenlik olarak huzurlu ve mesafe olarak yakın görülmüştür.

Tablo : 21. Yüzyıl dönümünde toplu göçlere sebep olan, tarihi çevre üzerinde zararlar oluşturan savaşlar ve çatışmalar tablosu.

Tarih	Yer	Etki
1991 ve 2003	Irak	Savaş- 4 milyon Iraklı, Suriye ve Ürdün’e; 500 bin Iraklı ise Türkiye, Bahreyn gibi ülkelere sığınmıştır. Dünya miras alanları tehlikededir. Ur şehri, Ctesiphon kemeri çatlamıştır. Musul’da 10. Yüzyıldan kalma bir cami kısmen yıkılmış, Tell al-Lahm ve Tell el-Obeid arkeolojik alanları hasar görmüştür. Musul Müzesi, Bağdat Güzel Sanatlar Galerisi yağmalanmıştır.
1992-1995	Bosna-Hersek	Çatışma- Yaklaşık 200.000 kişi ölmüş, 2,5 milyondan fazla kişi göç etmek zorunda kalmıştır. Savaşta çok sayıda anıtsal yapı ve sivil mimarlık örneği tamamen yıkılmış ya da ağır hasar görmüştür. Mostar Köprüsü ve Vukovar Kalesi yıkılmıştır.
1994’ten itibaren	Kongo Demokratik Cumhuriyeti	Çatışma- 1.2 milyon Ruandalı Hutu, Tutsiler göç etmiştir. Garamba Ulusal Parkı, Kahuzi-Biega, Salonga, Virunga ve Kongo Demokratik Cumhuriyeti’nde Okapi Yaban Hayatı Koruma, dünya miras listesindeki bölgeler tehlike altındaki listeye alınmıştır.
1998-1999	Kosova	Savaş- 17.746 kişi Türkiye’ye göç etmiş, yaklaşık 20.000 kişi ölmüş, 1 milyondan fazla kişi göç etmiştir. Kiliseleri, camileri, manastırları ve diğer dinsel mimari eserleri, geleneksel evleri, tarihi kimliklerini koruyan şehir merkezleri, kütüphaneleri, arşivleri, müzeleri ve diğer kültür ve öğretim kurumlarıyla Kosova’nın zengin kültür mirası zarar görmüştür.

2001- 2014	Afganistan	Savaş- 60 bini aşkın Afgan ölmüş, on binlercesi yaralanmış, açlık, hastalık, tıbbi yetersizlikler ve mültecilik yaşanmıştır. Bamiyan Buda heykelleri tahrip edilmiştir, Heykellerle birlikte çevrelerindeki çoğu niş de saldırıya uğramıştır, Foladi Vadisi'nde ve Kakrak'ta yüzlerce heykel dinamitle tahrip edilmiştir, Büyük Budist tapınağı Tepe Shutur ciddi bir şekilde tahrip edilmiş, eşsiz kalıpları yağmalanmıştır, Chakari minaresi patlatılmıştır.
2003-2004	Darfur- Sudan	İç savaş- Yaklaşık 400 bin kişi ölmüş, 2,5 milyon kişi mülteci durumundadır. Açlık, kuraklık çok üst seviyelerdedir. Kırsalda yaşayan yerlilerin göç etmesi ile birlikte somut olmayan kültür mirasının kaybı ve bağlantılı olarak geleneksel yapım teknikleri kaybolmaya başlayacaktır.
2006	Lübnan	2006 Lübnan Savaş- Yaklaşık 1000 kişi ölmüş, 1 milyondan fazla kişi göç etmiştir. Beyrut kenti, özellikle güney kısmı ağır hasar görmüştür.
2011- devam etmekte	Suriye	Suriye Çatışma- Yaklaşık 3 milyon kişi Türkiye'ye olmak üzere toplamda 6 milyon insan göç etmiştir. 6 Dünya mirası alanı tehlike altındaki miras alanları listesine alınmıştır. Tarihi çevreler, tarihi yapılar ve müzelerdeki objeler ve arşivler zarar görmüştür.
2012	Kuzey Mali	Savaş- iç savaş, Dünya mirası alanları tehlikededir. Mali'nin kuzeyindeki en büyük üç şehir olan Kidal, Gao ve Timbuktu zarar görmüştür.
2015	Yemen	Çatışma- 3 Dünya mirası alanı tehlike altındaki miras alanları listesine alınmıştır.

1990 sonrası yaşanan savaş ve çatışmalar sonucu gerçekleşen göçlerde göç eden insan sayısı her seferinde milyonları aşmıştır. Savaş süresinin uzayıp huzur ortamına dönme süresinin arttığı durumda ise geriye dönüş zorlaşmıştır. Bu süreçte özellikle tarihi kentler de savaşlarla iç çatışmalarla zarar görmüş, yerli halkın bölgeyi terk etmesi ile de ortak geçmiş, somut olmayan kültür mirasları, uzun bir süre onarılamadan kalacak olan tarihi yapılar kaybolma tehdidi ile yüz yüze kalmıştır.

Savaş ve Göçün Tarihi Çevreye Etkisi

Tarihi çevre ile ilgili tanımları irdelediğimiz zaman toplumların kültür birikimleriyle şekillenen, geçmiş ile bugün arasında bağlantı kuran “kültür varlıkları” uzun bir zaman süreci içinde şekil almışlardır [7].

Geniş alanlarla çevrelenmiş olan kültür mirası; tarihi kentleri, yaşayan kültürel peyzajı, bahçeler ya da kutsal ormanları ve dağları, teknolojik veya endüstriyel yakın geçmişteki başarıları, acılı hatıraları ve savaşla ilişkili tüm alanları içermekte; müzeleri ve sitlerin taşınır taşınmaz koleksiyonlarını, arşivleri kapsamaktadır. Ancak sadece kraliyet ailelerinin ve başarılı büyük sanatçıların yaşam tarzları değil, aynı zamanda sıradan insanların günlük yaşamlarının önemli bir kısmını da kapsamaktadır. Hatta kültür mirası somut olmayan bilgi, inanç ve değer sistemleri, insanların günlük seçimleri ve davranışları üzerinde güçlü bir etkiye sahip temel yönleridir [8]. Bu bağlamda kültür mirasının korunması afet sonrası hem ekonomik, sosyal ve çevresel boyutlara hem de sürdürülebilir kalkınmaya itici güç olarak katkıda bulunur.

Somut miras ürünleri kendisinden çok onu şekillendiren topluluğun gelenekleri, kültürel kimliği, sosyal çevre ile etkileşimi; kısacası, kültür mirasını yaşatan sürecin kendisini oluşturur [9]. Bu bütünlüğün bozulmaması, kültür mirasının sürdürülebilirliğinin devamlılığı için sosyal çevrenin yapı taşı olan kullanıcıların değişmemesi önem kazanmaktadır.

Tanıımı gereği savaşlar yıkımlara neden olmaktadır. Çatışma bölgelerinde gerek seçici, gerekse genel yıkımın hedefi olan kültür mirasına ilişkin hasarın günden güne değişmesi nedeniyle yıkımın gerçek boyutunu tespit etmek mümkün olamamaktadır [10]. Çatışmalar sırasında kasıtlı yıkım ve kültürel değerlerin/varlıkların yağmalanması ile bireylerin ve grupların kimliğini yok etmek, yer ile olan çoğu bağlantılarını kesmek ve bir toplum olarak onları birleştiren bağlarını kırmak amaçlanmaktadır. Savaş açan taraflar toplulukları tarihe bağlayan belgeleri, eserleri ortadan kaldırmak ve geçmişleri ile olan bağlarını, tarihlerini tamamen yok etmek istemektedirler.

Kültür mirası silahlı çatışmalar, savaşlar vb. nedenlerle yağmalanmakta veya yok edilmektedir. Dünyada, içinde bulunduğumuz süreçte, 20. yüzyılın son çeyreğinden itibaren savaş ve çatışmaların gerçekleşme sıklıkları

artmış, etki alanları büyümüş, tarihi çevrelerdeki yıkıcılığı da genişlemiştir. Kültür mirası silahlı çatışma veya terör saldırısında, yüksek risk grubunda değerlendirilmektedir. Yaşanan savaş ve çatışmalar sebebiyle zorunlu göçlerde daha önceki dönemlerle karşılaştırılmayacak düzeyde artış yaşanmaktadır. Göç üzerine çalışan resmi kurumların kayıtları bu durumu çok net göstermektedir. Ani olarak gelişen bu zorunlu toplu göçler hem çıkılan yerde hem de varılan yerde kentin fiziksel, toplumsal ve kültürel yapısında değişimlere neden olmaktadır.

Varılan Yer – Yeni Yaşam Alanı

Göçlerle varılan yerde sosyo-mekansal yapıda değişiklikler meydana gelmektedir. Göçler sonucunda varılan yerler tarihi çevreler olduğunda ise kentin fiziksel dokusu- kültürel yapısı, kent yönetimi etkilenmektedir. Ancak iç ve dış göçler de oluşan etkiler de değişmektedir; iç göçlerde işsizlik, alt yapı, ulaşım, konut, nüfus yoğunluğu değişimi, uyum, çevre sorunları ve benzerleri gerçekleşmektedir. Çevreye verilen zararlar bağlamında bakıldığında çoğu sorunlar iç göçlerde ve dış göçlerde benzeşmektedir. Nüfus artışı yaşanan kentlerde sosyal donatı alanları parklar, meydanlar hem barınak gibi kullanılmakta hem de zarar görmekteirler. Kentsel mekanda kontrolsüz yayılımlar, kentin dağınık büyümesi sorununu da birlikte getirmektedir.

Göç ile gelen misafirlerin büyük bir bölümü çoğunlukla tarihi merkezlerde ucuza kiralanabilen bakımsız konutları tercih etmektedirler. Bu durum tarihi çevrede koruma sorunlarını artırmaktadır.

Yoğun göçler kentlerde konut talebini artırmakta ve barınma sorunu oluşturmaktadır. Nüfusun, konut talebinin artması boş arazilerin yasadışı konut alanlarına dönüşme sorunu yaratmakta ve sınırlı olanaklara sahip göçmenler kentin dış bölgelerine, kentin çevresine veya düşük standartlı alanlarına yerleşmeye zorlanmaktadır. Kentsel hizmetlerden (altyapıdan) yoksun bölgelerde gecekondu diye ifade edilen izinsiz ve düşük standartlı konutları kısa sürede oluşturmaktadırlar. Göçler sebebiyle kentte mekana kontrolsüz yayılım, kentteki sosyo-mekansal ayrımlaşma- lar üzerinde de etkili olmaktadır. Bu durum; kentin dağınık büyümesine, altyapı sorunlarına,

çevresel değerlerin yok olmasına, çevre kirlenmesi gibi durumlara sebep olmaktadır.

Geride Bırakılan Yer - Anayurt

Geride bırakılan yerleşimde meydana gelen değişimler yerleşimin niteliğine göre değişiklik göstermektedir. Bu nedenle özellikle kırsal ve kentsel alanların göç ile boşalması durumunda meydana gelen hasarın da niteliği değişmektedir.

Kırsal alanlardan göç edildiğinde tarım alanları işlenmediği için verimsiz alanlara dönüşmekte, araziler boş kalmakta, bağ ve bahçeler, konutlar boş kaldığı için bakımsızlıktan ötürü bozulmaktadırlar. Sosyal etki olarak; kırsalda adet ve geleneklerine bağlı olan topluluklar kentlere göç ettiğinde kentsel yaşama adapte olma ve uyum için birçok değişiklik yaşamaktadırlar.

Düşük yoğunluklu savaş olarak nitelendirilen silahlı şiddet eylemlerinde eğer uzun süreli olarak bu durum devam ederse olayın olduğu bölgede zorunlu göçe sebep olmaktadır. Bazen memleket dışına olan göç hareketleri, memleket içinde de iç göç hareketlerini meydana getirmektedir. Çünkü giden göçmenlerin memleket içerisinde bıraktıkları boşluklar, kısmen bu memleketin başka bölgelerinden gelen iç göçmenlerle doldurulmuş olmaktadır [11]. Bosna Hersek'te de savaş sonrası Dayton Antlaşmasından sonra yurt dışına göç etmiş olan Bosnalıların geri dönmesi sürecinde ülke dışına çıkanların yaklaşık yarısı geri dönmüş, geri dönenlerin de ülke içerisinde gerçekleşen iç göçten ötürü sadece %10'u eski yerleşim yerine yerleşebilmiştir [12].

Savaş/çatışma sonrasında afetzedeler, şehirlerin sahip oldukları eski fiziksel dokudaki mimari öğeler olarak kaybedilenleri yerine koyarak ya da var olan/hasar görmüş olanları onararak eski yerleşimi yeniden canlandırmaya çalışmaktadırlar [13].

Bosna-Hersek'te savaş sonrasında; savaş öncesine oranla kent nüfusunun % 20 daha az olmasının yanında, çevre köylerde yaşayanların Mostar'a gelmesi ve savaş esnasında kenti terk eden Mostar'luların kente geri

dönmesinin planlanması ile kentte nüfus artışı yaşanmıştır. Ayrıca kentteki onarım ve restorasyon çalışmalarında; kente başka yerlerden yardım amaçlı gelen yapı malzemelerinin kullanılması, Eski Kent ve çevresinde yer alan konut bölgesinin eski mimari özelliklerini kaybetmesini hızlandırmıştır [14].

Bosna Hersek'te savaş sonrası rehabilitasyon aşamasında tüm çalışmaların yardımlarla sürmesinden ötürü kullanıcıların ve yerel halkın katılımından bahsedilememektedir. Bugünkü çalışmalarda, katılımcıların yerel halkın olması gözlemlenirken Mostar'da halk süreci izlemiştir. Bütçenin onarım ve yenileme çalışmalarında fazla miktarda olması önemli bir girdidir fakat bütçe yerel yönetimin organizasyonu dışında aktörlerin sorumluluğu ile kullanılarak etkinliğini yitirmiştir [14].

Kentin değişim ve gelişim sürecinde kent, kentli ve bellek bütünsel bir ortam yaratmaktadır. Anıların rolü, kenti, kentsel gelişmeyi, kentsel tasarımı ve mimariyi de kentsel toplumu da yönlendirmektedir. Kent nesne olarak düşünüldüğünde hatırlanan, hatırlatan, geçmiş ve geleceği çağrıştıran anlamlarla yüklüdür [15].

İnsanların yıkılmış kentlerde veya bölgelerde geçmişleri ile ilgili hatıraları ve komşuluk ilişkileri vardır. İlişkilerin önemi kültürle ve o kültürlerin mekana ve sosyal ilişkiye verdikleri anlama göre değişebilmektedir. Daha sağlıklı fiziksel ve sosyal yeniden yapılanmalarının sağlanabilmesi için afetle birlikte oluşan fiziksel değişimlerin toplumların hafızaları üzerindeki etkisinin belirlenebilmesi önemli katkı sağlayacaktır [16].

Suriye Örneği

2011'de Suriye'de güvenlik problemleri nedeniyle başlayan, hem ülke içerisinde hem de ülke dışına göçe sebep olan çatışma ortamı hedefli ve genel yıkım ile kültür mirasının da çok büyük zarar görmesine sebep olmuştur. Ayrıca bu göçler sonucunda insanların yıllardır yaşadıkları yerden ayrılmaları ile somut ve somut olmayan kültür mirasının bir arada sürdürülebilmesi engellenmiş olmaktadır.

Savaş ve çatışmalar, meydana geldiği ülkenin dışındaki, komşu ülkeleri

veya ilişki içinde bulunduğu ülkeleri de afetin olumsuz sonuçlarından zincirleme olarak etkilemektedir. 2011'den itibaren Suriye'den Türkiye'ye gelenler, BMMYK 3 Kasım 2015 raporuna göre toplam 2.181.293 kişidir. Yaklaşık 240.000 Suriyeli kamplarda yaşamakta, geri kalan insanlar ise birçok büyük kente dağılmış durumdadırlar. Hatta kamplarda yaşayanlar kamp dışında yaşayanların sadece %10'unu oluşturmaktadır. Türkiye'de yaşayan Suriyelilere yasal olarak "geçici koruma statüsü" verilmiştir ve misafir olarak nitelendirilmektedirler. Yukarıda da değinildiği üzere son yaşanan göç durumu Türkiye'deki kentlerin hem sosyo mekânsal yapısında değişimler oluşturacak hem de mekanların kendi kullanıcıları üzerinde büyük etkilere sebep olacaktır.

BMMYK'nın 7 Ocak 2015 tarihinde yayınlamış olduğu raporda: Suriyeli mülteciler, ilk defa BMMYK'nin yetki alanındaki en büyük mülteci nüfusu olmuştur. Suriye nüfusunun resmi kurum verilerine göre son kayıtlarda 23 milyon olduğu düşünülürse yaklaşık 6 milyon insan yurt dışına göç etmiş, hemen hemen bir o kadar insanda ülke içerisinde yer değiştirmiştir. Zengin, somut ve somut olmayan kültür mirasına sahip olan Suriye'de insan kaynaklı olarak gerçekleşen silahlı çatışmanın verdiği zararın yanında iç ve dış göçler sebebiyle gerçekleşen kullanıcı değişikliği mekan-kullanıcı-eylem ilişkisini kopararak yeni bir risk oluşturmaktadır. Konuya göçün tarihi çevre/savaş/ çatışmaların kültür mirası üzerindeki etkisi ve göç olarak baktığımızda mekanın önemi bir kez daha vurgulanmaktadır.

Suriye'den Türkiye'ye göç edenler; kamplarda, çadır kentlerde, misafirhanelerde, sokak ve parklarda, çeşitli STK'ların yardımları ile belirlenen yerlerde ve kendi olanaklarıyla kiralanan odalarda/evlerde barınmaktadır.

Hyogo/ GAR 2015 resmi web sayfasında yer alan ülkelerin verilerine bakıldığında Suriye ile ilgili olarak ekonomik, nüfus, risk verileri, kayıtlı kayıplar, afet türlerine göre kayıp türleri vb. bilgiler yer almaktadır [17]. Bu veriler incelendiğinde ise 2014 yılında nüfusun yaklaşık %44'ünün kırsal alanda yaşamakta olduğu görülmektedir. Bu durum kırsaldan kentsel bölgeye göç edenlerin hem mesleki hem de sosyal bağlamda uyum problemleri yaşamasına sebep olacaktır.

Suriye'deki UNESCO Dünya Mirası listesinde yer alan alanların roket, tank ve hafif silahlar nedeniyle hasar gördüğü bilinmektedir. UNESCO Dünya Mirası Listesi'nde bulunan Kapalı Çarşı, Ortadoğu'nun en iyi korunmuş kapalı çarşıları arasında gösterilmekte iken yapıda çıkan yangında yüzlerce dükkan yanmıştır.

20 Mayıs 2013 tarihinde Dünya Miras Komitesi'nin Phnom Penh'de yapılan 37. Toplantısı'nda Suriye'de altı kültür mirası alanı (Antik Şam Kenti, Antik Bosra Kenti, Antik Halep Kenti, Crac des Chevaliers and Qal'at Salah El-Din, Palmira Bölgesi ve Kuzey Suriye'deki antik köyler) "Suriye'deki silahlı ihtilaf durumu sebebiyle, artık 6 adet Dünya Miras Varlığının Üstün Evrensel Değerini koruma ve muhafaza etme hususlarını sağlayamamaktadır" gerekçesiyle Tehlike Altındaki Dünya Mirası Listesi'ne dahil edilmiştir (Şekil 3.2.1). Birleşmiş Milletler Eğitim ve Araştırma Enstitüsü (UNITAR) tarafından "Suriye'deki Tarihi Alanlarda Uydu Tabanlı Hasar Tespiti-UNITAR/UNOSAT, 2014" hazırlanmıştır. Bu rapor Suriye'de devam eden çatışmalardan dolayı kültürel miras alanlarındaki önemli değişikliklerin detaylı analizini sağlamaktadır. 22 Mart 2010, 20 Ağustos 2014 ve 4 Ekim 2014 tarihlerindeki World View 1 ve 2 uydu görüntülerinden edinilen bilgiler bu raporda kullanılmıştır [18].

UNESCO, Taraf Devlet Raporu (State Party Report), Suriye Kültür Miras Alanları Koruma Durumu üzerine (State of Conservation/ SOC), 12 Şubat 2015 tarihinde yapılan bu raporlar, Suriyeli yetkililerden resmi bir açıklama, temsilen ve Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü (DGAM) şubelerinden ve sosyal medyadan mevcut bilgilerini harmanlamaktadır. Ancak, Taraf Devlet Suriye'de zemin erişiminin miras uzmanları için son derece sınırlı olduğunu not etmekte ve Dünya Miras alanlarının zararları tam ölçüde ayrıntılı olarak değerlendirilememektedir. Bu nedenle raporlar, çoğu alan için birinci elden bilgi sağlayamamaktadır. Dünya Miras Komitesi için resmi verilere ek olarak sivil toplum organizasyonlardan, uluslararası organizasyonlardan, yerel uzmanlardan ve medyadan yardım alarak koruma raporu hazırlanmıştır. Taraf devlet, DGAM tarafından yürütülen çalışmaları; zor koşullara rağmen kültür mirası ve Dünya Mirası özelliklerini izleme, hasar değerlendirmesi, acil koruma yürütmesi, mümkün olduğunca risk azaltma tedbirleri ve yapı

ve taşınır miras envanterini; Şam Şehri, Bosra Şehri, Palmira, Halep Şehri, Kuzey Suriye Antik Yerleşimleri, Crac des Chevaliers ve Qal'at Salah El-Din için rapor etmiştir [19].

Şekil: Suriye UNESCO Tehlike Altındaki Dünya Mirası Alanları [18].

Özellikle dünya miras alanlarının yıkımın hedefi olması nedeniyle Suriye'nin kültür mirasının korunmasına destek olmak amacıyla konu üzerinde çalışan birçok organizasyon devreye girmiş, ulaşılamayan alanlar için uzaktan da çalışmalar gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Örneğin 7-8 Ocak 2013 tarihinde, Şam Ulusal Müze de UNESCO ile koordine olarak DGAM ve ICOMOS-ICCROM tarafından internet üzerinde koruma uzmanları için verilen "Protection of Syria's Cultural Heritage in Times of Armed Conflict: ICOMOS - ICCROM E-Learning Course" uzaktan işbirliği için örnek çalışmalardan biri olmuştur [19].

Sonuç

Savaş ve çatışmalar, somut ve somut olmayan kültür mirasının korunmasında gerek fiziki yıkımlar gerekse göçe bağlı nüfus azalması ve iç dinamiklerin değişmesi gibi nedenlerle hızla tahrip olmaktadır. Çatışmalara bağlı gerek genel gerekse seçici yıkım ile ağır hasar gören fizik mekanlar bu alanlarda yaşamayı zorlaştırırken, tarihi yapıların dinamiklerini bilen kullanıcı ve uzmanların göç, ölüm ve etkilenen insanlar demografik değişime sebep olmakta ve bu çöküşü hızlandırmaktadır.

2015 tarihinde Japonya Sendai’de Afet Risk Azaltımının 3. Konferansı Sendai Çerçevesi toplantısı sonucunda **koruma** bağlamında;

- Afet sonrasında arazi kullanımı planlaması, yapısal standartların geliştirilmesi, uzmanlık, bilgi, afet sonrası görüşler ve öğrenilen derslerin paylaşılması gibi önlemlerin geliştirilmesi yolu da dahil olmak üzere; kısa, orta ve uzun vadedeki afet risklerini azaltacak kapasiteleri geliştirmek için iyileştirme safhasındaki fırsatları kullanmak,

- Afet sonrası yeniden inşayı, etkilenen alanların ekonomik ve sosyal sürdürülebilir kalkınmasına entegre etmek üzerinde durulmuştur. Bu yaklaşım ayrıca, afet nedeniyle yerlerinden edilmiş kişiler için oluşturulan geçici yerleşimlere de uygulanması önerileri getirilmiştir [3].

Diğer yandan kolektif hafızanın fiziki yansıması olan geleneksel dokunun rehabilitasyonu konusunda bölge insanının oynayacağı aktif rol, fiziki yapının iyileştirilmesi kadar insanların rehabilitasyonu için de en büyük desteği sağlayacaktır. Bu, özellikle “**eve dönüş**” için de iyi bir amacı teşkil edecek, mekan ve kullanıcıların bir arada bulunması ile kültürün devamlılığı sağlanabilecektir. Yaşanılan yer ile kurulan bağa ilişkin sebep-sonuç ilişkisi araştırmaları, afetler sonrası terk edilen bölgelere geri dönüşün mümkün olduğunca daha erken yapılması gerektiğinin önemini vurgulamaktadır.

Savaş sonrasında göç edenlerin büyük bir bölümünün geri döneceği düşünüldüğü zaman uzun süreli geri dönüş ve kısa süreli geri dönüş durumları da değerlendirilerek barınma önerileri üretilmelidir. Afet sonrası uygulanabilir bir eve dönüş ve yerleşim süreci büyük önem kazanmaktadır. Tarihi çevre ve anıt yapılar için farklı çözüm önerileri üretilmeli, yer-mekan-kullanıcı ilişkisi ön planda tutularak yapılacak olan onarımlar kullanıcıların

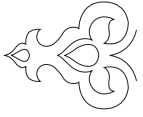
ve yerel halkın katılımıyla, bilgi ve becerisi kullanılarak yapılmalıdır. Geri döndükleri zaman o bölgede yaşamlarını devam ettirebilmeleri için “canlandırma” kavramı olarak geçen ekonomik problemlerin düzenlenmesi için kırsal ve kentsel alanda kredi teşviki gibi çalışmaların belirli periyotlarla denetlenmesi ve desteklenmesi gerekmektedir.

KAYNAKLAR

- [1]. <http://www.unchr.org/statistics>, accessed date: 10.12.2015. The UN Refugee Agency (UNCHR), (2015a), UNCHR Mid-Year Trends 2014, 2015 United Nations High Commissioner for Refugees, UNCHR statistic website
- [2]. Global Assessment Report on Disaster Risk Reduction 2015 (GAR 2015), The Pocket GAR 2015 Making Development Sustainable: The Future of Disaster Risk Management, Geneva, Switzerland: United Nations Office for Disaster Risk Reduction (UNISDR). United Nations 2015. Editing: Christopher J. Anderson, Vienna, Austria Printing: Imprimerie Gonnet, Belley, France.
- [3]. Sendai Framework for Disaster Risk Reduction 2015-2030, United Nations (WCDRR); 18 March 2015, Japan Sendai.
- [4]. UNESCO, (2010). Managing Disaster Risks for World Heritage (resource Manual), UNESCO/ ICCROM/ ICOMOS/ IUCN, <http://whc.unesco.org/en/activities/630> accessed date: 09.05.2013 ISBN 978-92-3-104165-5.
- [5]. Gündoğdu, F. D. ve Ünal Z. G., (2012). Tarihi Yarımada Dünya Mirası Alanı Afet Risk Yönetimi Planlaması: Zeyrek Dünya Mirası Alanındaki Tehlikelerin İrdelenmesi Kapsamında İstanbul’u Etkileyen Afetlerin Kronolojik Olarak İncelenmesi, Türk Dünyası Mühendislik, Mimarlık ve Şehircilik Kurultayı: Kimlikli ve Kişilikli Şehirler Bildiriler Kitabı, 15 Ekim, 2012.
- [6]. Yalçınkaya, H., (2008). Savaş Uluslararası İlişkilerde Güç Kullanımı, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, ISBN: 978-975-533-569-8.

- [7]. Kuter, N., (2007). Çankırı Kenti Açık ve Yeşil Alan Varlığı İçinde Tarihi Kent Merkezinin Kentsel Peyzaj Tasarımı Açısından Değerlendirilmesi, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Peyzaj Mimarlığı Anabilim Dalı, Ankara.
- [8]. Jigyasu R., Giovanni Boccardi, Manas Murthy, Christopher Marrion and Diane Douglas, Joseph King, Geoff O'Brien, Glenn Dolcemascolo, Yongkyun Kim and Paola Albrito, Mariana Osihn, "Heritage and Resilience Issues and Opportunities for Reducing Disaster Risks", Global Platform for Disaster Risk Reduction, 19-23 May 2013 in Geneva, Switzerland.
- [9]. Vatan, M., (2015). Nepal Depremi Sonrası Kültür Mirasının Korunması, Mimarlık Dergisi, Sayı 385, Eylül-Ekim 2015.
- [10]. Unesco Türkiye Milli Komisyonu, Somut Kültürel Miras İhtisas Komitesi, (2005). Çatışma Nedeniyle Tehlike Altında Bulunan Dünya Miras Alanları Alt Çalışma Grubu Raporu, 2015, "Suriye Ve Irak'ta Çatışma Nedeniyle Tehlike Altında Bulunan Kültür Mirası" <http://www.unesco.org.tr/dokumanlar/somutkulturelmiras/sicntabkmr.pdf> accessed date: 01.02.2016.
- [11]. M. De Vergottini, (1949). Göçmen Hareketleri, Çev. Nüzhet Yakut, Ankara, s.7.
- [12]. Ingebjörg Wevling, (2003). "Partition and Reintegration in Bosnia during the Dayton Regime: A critical Perspective of Liberal Internationalism", AFO Paper Series of the Working Group on Peace Support Operations, Nordic Research Programme on Security. February-March 2003, p.11, available at: <http://www.nupi.no/afo/dok/wevling.pdf>.
- [13]. Mileti, D. S. and Passerini E., (1996). A Social Explanation of Urban Relocation After Earthquakes. International Journal of Mass Emergencies and Disasters, 14, 97-110.
- [14]. Engincan, P., (2009). "Mostar Kenti Örneğinde Konut Alanlarının Yeniden Üretim Sürecinin Değerlendirilmesi", Doktora Tezi, YTÜ, Mimarlık Anabilim Dalı Yapı Programı.

- [15]. Erkan, N.Ç., Töre Seçilmişler, Nurcan Boşdurmaz, (2007). Sözlü Tarih 35 yıl Sonra Gediz Depremi: Depremin, Yaşayanlar ve İki Yerleşme Üzerindeki Etkileri, s: 139-150, TÜBA Kültür Envanteri Dergisi 6 - Journal of Cultural Inventory.
- [16]. Arslan, H., (2009). Afet Sonrası Yeniden Yapılanma Sürecinin Yere Bağlılık, Yer Değiştirme ve Bilişsel Haritalama Olguları Açısından İrdelenmesi, Doktora Tezi, İTÜ, Mimarlık Programı: Mimari Tasarım.
- [17]. Hyogo GAR, <http://www.preventionweb.net/english/hyogo/gar/2015/en/home/data.php?iso=SYR>, accessed date: 03.02.2016.
- [18]. Satellite-based Damage Assessment to Cultural Heritage Sites in Syria, UNITAR/UNOSAT, 2014"- UNITAR, United Nations Training and Research, www.unitar.org/unosat.
- [19]. UNESCO SOC Report, <http://whc.unesco.org/en/list/21/documents>, accessed date: 04.15.2016.
- [20]. Ünal, Z. G., "Tarihi Çevrede Afet Risklerinin Yönetimi: Gri Bölgeleri Azaltmak", Mimar.İst, Yıl 15, sayı 54, 2015.

HUKUK VE ÇEVRE İLİŞKİSİ

Çevre Korumada Hukukun Rolü

¹Doç. Dr. Gökçe Gencay ²Doç. Dr. Üstüner Birben

¹Bartın Üniversitesi Orman Fakültesi

²Çankırı Karatekin Üniversitesi Orman Fakültesi

Giriş

Çevre sorunlarının çözümünde, hukuk biliminden yararlanılması oldukça yaygın bir yöntem olup, hemen her ülkede; çevreye zarar veren eylemleri bir yaptırıma tabi tutan, gerekirse kirleteni cezalandıran hukuk kurallarını görmek mümkündür [1].

Çevrenin korunması hususu, çeşitli çevre sorunlarının yaşanması ve yaşanmaya devam edeceği düşüncesi ile ortaya çıkmıştır ancak tahmin edildiği gibi konu yakın döneme kadar fark edilen bir olgu değildir. Aksine çok uzun yıllar önce bile, çevre koruma konusunda çeşitli düzenlemelere başvurulduğu görülmektedir.

Özellikle ormanların korunması ve geliştirilmesi konularında Avrupa ormancılığında, günümüzden yaklaşık 400-500 yıl öncelerinde, genelde

kamuya ait ormanların korunmasına ilişkin, suçlunun yakalanması durumunda elleri ve ayaklarının bağlanarak ya da samana sarılarak ateşe atılma gibi çok ağır cezaları içeren yüzlerce emir, hüküm, kanun vb. düzenlemelerin yer aldığı bilinmektedir [2].

Çevrenin korumasına yönelik uygulamaların geçmişi Türkiye tarihinde Osmanlı Döneminde de yer almaktadır. Örneğin Fatih'in İstanbul'u fethettikten sonra yaptığı ilk işlerden birisi, Haliç'in kirlenmesine ve toprakla dolmasına engel olmak için gerekli önlemleri emreden bir ferman çıkarmak olmuştur. Bu fermanla öncelikle Haliç yamaçlarında ve çevresinde ziraat ve hayvancılık yasaklanmış, yamaçlara ayrı ekilmesi, Haliç çevresinde bir fersah genişliğindeki şeride de yonca ekilmesi ve burada hayvan otlatılmaması emredilmiştir [3]. Yine Fatih Sultan Mehmet'e ait olduğu bilinen bir vasiyetnamede, sokaklara tükürenlerin vereceği zararları önlemek amacıyla, sokak başlarında bulunan görevlilerin bu kişilere ceza uygulaması ve kireçle sokağın dezenfekte edilmesi istenmektedir [3].

Tarihsel gelişime bakıldığında çevrenin korunması konusundaki düzenlemelerin ilk aşamalarda, "komşuluk hukuku" ya da "birisinin bir eylemde bulunurken başkalarına zarar vermemesi" hususunda düzenlenirken, zaman içinde çevre koruma düzenlemelerinin insan ve çevre ilişkilerini düzenleme aşamasına ulaştığı söylenebilir [4].

Modern anlamdaki çevre hukuku; 20. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan, insan ve diğer canlıların sağlığını ciddi biçimde tehlikeye sokan, ekolojik dengeyi bozan etkinliklere tepki olarak gelişen çevre duyarlılığının hukuksal metinlere yansımış en somut örneği olarak tanımlanmıştır [4]. Diğer bir deyişle, yaşanan çeşitli çevre sorunlarına karşı çevrenin yasalarla korunması isteği ve gereği, çevre hukukunu ortaya çıkarmıştır.

Çevre koruma konusunda genellikle kamu hukuku, ceza hukuku ve idare hukuku kurallarından yararlanılmaktadır. Bunun haricinde çevre ile ilgili sorunlar, sınır tanımayan sorunlar olduğu için uluslararası hukuk da çevre koruma da önemli bir yer tutmaktadır. Bu hukuk dallarının yanı sıra çevre hukukunun son yıllarda kendine has, özel bir hukuk dalı olarak tanımlandığı da literatürde yer almaktadır.

Materyal Metot

Bu çalışmada öncelikle çevre ve çevre sorunsalı kavramları ele alınarak mevcut çevre sorunları ve çevre hukukuna duyulan ihtiyaç ortaya konulmuştur. Ardından çevre hukukunun kısa bir tarihçesi Dünyada ve Türkiye’de değerlendirilerek, mevcut çevre hukuku kaynakları ele alınmıştır.

Hukuk kuralları bir toplumun sosyal düzenini sağlayan, maddi yaptırımlarla desteklenen kurallar bütünüdür. Çevrenin korunması konusunda yapılan yasal düzenlemeler de maddi yaptırımlarla desteklenen hukuk kurallarından meydana gelmektedir. Çalışmanın son bölümünde ise çevre hukuku ile ilgili doğrudan ve dolaylı yasal düzenlemeler normlar hiyerarşisine göre incelenmiş ve değerlendirilmiştir.

Çevre hukuku dalı diğer birçok hukuk dalına göre çok yeni bir dal olmasına rağmen özellikle uluslararası platformda çevre sorunlarına karşı birlik olmak amacı ile oldukça geniş bir kaynağa sahiptir. Diğer bir deyişle uluslararası sözleşmeler, yüksek mahkeme kararları, iç hukukta yer alan anayasa, kanun, yönetmelik gibi birçok düzenleme mevcuttur. Bu çalışmada da bu kaynakların hepsi üzerinde durulamamış, sadece önemli olanlar ve değerlendirmeler yapılması uygun görülmüştür.

Bulgular

Çevre Sorunsalı Kavramı

Çevrenin genel ve yaygın bir tanımı bulunmamakla birlikte farklı kişilere ve bilim dallarına göre farklı şekillerde tanımlanabilmektedir. Çevre tanımının oldukça kapsamlı bir şekilde yapıldığı aşağıdaki tanımın diğer tüm tanımları içereceği düşünülmektedir.

“Çevre; yeryüzü ekosisteminde yer alan canlı ve cansız varlıklarla bunların karşılıklı etkileşimlerinin (fiziksel, kimyasal, biyolojik) var olduğu dünya ve dünya dışı fiziksel mekân ve oluşturduğu yapay ortam ile yine bu varlıkların oluşturdukları soyut bir algılama ve etkileşimi ifade eder” [1].

Tüm canlıların yaşam ortamları olan çevrenin çeşitli sebeplerle doğrudan veya dolaylı yollardan kirletilmesi, yaşam şekilleri ve

standartlarının düşürülmesi çevre sorunlarını doğurmaktadır. Dünya'nın her yerinde karşılaşılan küresel çevre sorunları olduğu gibi bir ülkeye, bölgeye has çevre sorunları ve bu sorunlara karşı alınmak istenen farklı çözüm yolları bulunmaktadır. Çevre kirliliği, Çevre Kanunu'nun tanımlar başlıklı 2'nci maddesinde "Çevrede meydana gelen ve canlıların sağlığını, çevresel değerleri ve ekolojik dengeyi bozabilecek her türlü olumsuz etki" olarak tanımlanmıştır.

Ortaya çıkan çevre sorunları çok çeşitlidir. Bunlardan bazıları fazla önem taşımamaları nedeniyle gündeme gelmemektedir. Başlıca çevre sorunu türlerini aşağıdaki gibi sıralamak mümkündür [1].

- Su Kirliliği
- Hava Kirliliği
- Toprak Kirliliği
- Flora ve Fauna Tahribi
- Ozon Tabakasının Tahribi
- Asit Yağmurları
- Küresel Isınma
- Ormansızlaşma
- Çölleşme
- Genetik Yapının Bozulması
- Gürültü ve Titreşim
- Elektromanyetik Kirlilik

Bu sayılanlardan bazıları ülkemizde önemli çevre sorunları olarak görülürken bazıları henüz sadece tehdit unsuru olarak kabul edilmektedir. Örneğin Türkiye'de ormansızlaşma ve erozyon, sorunlar listesinde ilk sıralardadır. Ormanların yeteri kadar korunamadığı, kamu yararı olduğu gerekçeleri ile birçok faaliyetin/yapının devlet ormanları üzerinde yapılmasına 49 ve 99 yıllığına izin veren orman mevzuatı, orman alanlarının azalmasına ve kalitesinin düşmesine neden olmaktadır.

Kirlilikler ise Türkiye'de Avrupa'da olduğu kadar sanayi faaliyetlerinin çok yoğun olmayışından ötürü gelişmiş ülkelere oranla daha küçük çaptadır. Ancak zararlı kimyasalların kullanılması dâhil bilinçsiz tarım uygulamaları,

aşırı yeraltı suyu kullanımı, tehlikeli ve toksik sanayi atıklarının kaçak olarak yer altına gömülmesi, sızlıkların kesilmesi veya yakılması, anız yakılması, kum ve çakıl alımı, maden (özellikle gümüş ve altın) arama faaliyetleri gibi nedenlerle su (göl, ırmak ve körfezler), sulak alan, kıyı ekosistemleri ve toprak gibi değişik doğal varlıklar bozulabilmekte ve kirletilebilmektedir [5].

Çevre sorunlarının önemli özelliklerinden biri de evrensel özellik taşımalarıdır. Diğer bir deyişle bir ülkede başlayan ve çevre sorunu olarak nitelenebilecek bir kirlilik zaman içerisinde diğer ülkeleri de tehdit eder boyuta erişebilmektedir. Özellikle hava ve su kirliliği, küresel ısınma gibi sınır aşan sorunlar bu boyutta değerlendirilebilir.

İnsanın doğada ya da çevrede karşılaştığı sorunların tümü, nitelikleri gereği bir bütün oluşturmakta, aralarında sıkı bir bağ bulunmaktadır. Gerçekte sorunsal kavramı da öğeleri birbirine bağlı olan sorunlar bütünü anlatmak için kullanılmaktadır [4]. Çevre sorunları da birbirlerinden soyutlanarak tek başlarına değerlendirilemez. Çünkü bu sorunlar nedenleri ve sonuçları bakımından iç içe geçmiştir; bir sorunun sonucunda başka sorunlar ortaya çıkabilmektedir. Örneğin hava kirliliği ormansızlaşmanın bir nedeni olduğu kadar sonucudur da [5]. Çevre sorunları ve sonuçlarının bu denli iç içe geçmesi sonucunda çevre sorunsalı kavramı kullanılmaya başlanmıştır.

Çevre Hukukunun Tarihsel Gelişimi

Dünyanın var olduğu ilk günlerden beri insanoğlunun etkisi olmadan yaşanan doğal olaylar ile meydana gelen çevre felaketleri de vardır. Örneğin buzul çağının yaşanması bugünkü anlamda bir çevre felaketidir fakat buzul çağının oluşmasında insanlığın ya da endüstrileşme faaliyetlerinin bir rolünün olmadığı da ortadadır. Diğer bir örnek dinazor, mamut gibi hayvanların çok uzun yıllar önce nesillerinin tükenmesidir. Bu tür hayvanların ve bazı bitkilerin yok olmasında da insanlığın ve endüstrileşmenin etkisinin olmadığı açıktır. Ancak insanların çevreyi kullanmaya başlaması ve hiç bitmeyecek bir kaynak, hiç kirlenmeyecek bir bileşen olarak düşünmesi yıllar içinde çeşitli sorunların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu

bağlamda, kısaca, çevre sorunlarının geçmişten günümüze doğru artması çevrenin korumasını gerektirmiş, çevre koruma gerekliliğinin hissedilmesi ise çevre hukukunun doğmasına neden olmuştur diyebiliriz.

Ülke sınırlarımız dâhilinde çevrenin korunması ile ilgili erişilebilir tarihi kayıtlar incelendiğinde Osmanlı döneminde çevrenin korunması ve bu kültürün oluşmasına yönelik örnekler olduğu tespit edilmiştir. Örneğin Kanuni Sultan Süleyman'ın çevre koruma uygulamaları adı altında, Dünya'nın ilk çevre kanunu olarak tanımlanmış 480 yıllık Çevre Nizamnamesi bulunmaktadır [3]. Bu nizamnameden bazı hükümler şöyledir; her kişi veya kurum kendi çevresinin temizliğinden sorumlu tutulmuştur; ortalığa bırakılan çöplerin kim tarafından atıldığı araştırılıp, sorumlunun bulunması için subaşı görevli kılınmıştır; boya, çamaşır suyu, kan gibi atık maddeler insanların gelip geçtiği yollara bırakılamaz, ıssız tenha yerlere götürülmesi emredilmiştir.

Modern anlamda çevre hukukunun doğuşu ve gelişmesi ise özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren artan çevre sorunları ve bu sorunlarla başa çıkma isteği düzenli, sistemli, caydırıcı ve uluslararası bir çevre hukukuna ihtiyaç duyulduğunu da ortaya çıkarmıştır.

Çevre hukukunun doğuşu; hemen tüm çalışmalarda dikkat çekildiği gibi, 1960'ların sonuna rastlamaktadır. Bu yıllarda bilimsel çalışmalar, çevre felaketleri ve çevrecilerin çabaları etrafında ortaya çıkan "yeryüzü elden gidiyor", "gelecekteki varlığımız tehlikede" şeklindeki alarm çığlıkları etkisini 1970'lerde Dünya'nın önde gelen tüm ülkelerinde çok sayıda hukuki düzenlemeler yapılması şeklinde göstermiştir. Ancak bu dönemde henüz ülkemizde çevre sorunları adına çözüm arama girişimlerine rastlamak mümkün değildir [6]. Ülkemizde çevre hukukunun ana kaynağı olarak görülen Çevre Kanunu ve ilgili yönetmelikleri 1983 yılı ve sonrasında yürürlüğe girmiştir. Çevre sorunları genellikle sınır aşan kirlilikler meydana getirdiği için çevre hukuku ulusal olduğu kadar uluslararası boyutlarda da düzenlemeler yapılmasını gerekli kılmaktadır.

Çevre hukukunun çeşitli ülkelerin anayasalarında yer almaya başlaması yakın dönemin bir olgusudur. Avrupa'da anayasasına çevre ile doğrudan ilgili hüküm koyan ilk ülke İsviçre'dir. 1971 yılında koyulan bu hükme göre,

çevrenin zararlı etkilerine karşı korunması hakkında yasalar çıkarılacağı ve özellikle hava kirliliği ve gürültüyle savaşılabacağı belirtilmiştir [7].

Türkiye’de Çevre Hukukunun Kaynakları

Türkiye’de çevrenin hukuksal yollarla korunmasına yönelik hükümler içeren anayasal ve yasal düzeyde düzenlemeler vardır. Bu ulusal kaynaklarının başında ise normlar hiyerarşisinin de en üstünde bulunan anayasal düzenlemeler yer almaktadır. Devamında ise doğrudan ve dolaylı birçok kanun, tüzük, yönetmelik, genelge gibi ulusal ve uluslararası sözleşmelerin yanı sıra yardımcı kaynaklar olarak mahkeme kararları, içtihatlar ve doktrin tartışmalarının Türk Çevre Mevzuatını oluşturduğu söylenebilir.

Ayrıca çevre politikalarının “3. Beş Yıllık Kalkınma Planı” ile 1974 yılında Türkiye’nin kalkınma planlarına girdiği, bundan önceki iki kalkınma planında herhangi bir düzenleme olmadığı görülmektedir [8]. Devamında ise 3. Beş yıllık kalkınma planından günümüze kadar, bütün kalkınma planlarında çevre ile ilgili politikalara, zamanın ve toplumun ihtiyaçlarına göre güncellenerek yer verilmiştir.

Çalışmanın bundan sonraki bölümünde normlar hiyerarşisindeki sıraya göre çevre hukukunun kaynakları aşağıda detaylı olarak incelenmiş ve değerlendirilmiştir.

• Anayasa

1961 Anayasasında çevrenin korunması veya çevre hakkı ile doğrudan ilgili herhangi bir hüküm bulunmazken “Sağlık Hakkı” başlığını taşıyan 49’uncu maddesi Devlete, herkesin beden ve ruh sağlığı içinde yaşayabilmesini sağlamayı ödev olarak yüklemiştir. Bu hüküm ile dolaylı yoldan, insanların sağlıklı bir çevrede yaşamaları için devletin görevli olduğu söylenebilir.

Halen yürürlükte bulunan 1982 tarihli Türkiye Cumhuriyeti Anayasası’nda ise çevrenin korunması ile doğrudan ilgili bir hüküm bulunduğu görülmektedir. Sağlık hizmetleri ve çevrenin korunması başlıklı 56’ncı maddeye göre “Herkes, sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına

sahiptir. Çevreyi geliştirmek, çevre sağlığını korumak ve çevre kirlenmesini önlemek Devletin ve vatandaşların ödevidir” diyerek, toplum içinde yaşayan insanların sağlıklı bir çevrede yaşaması için devletin görevi sayılmıştır. Devlet bu görevi yerine getirmek için gerekli yasal düzenlemeleri koyar ve denetimleri yapar. 17’nci madde ise, çevrenin korunmasını destekleyici hükümler içerir. İlgili madde, herkesin yaşama, maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkına sahip olduğunu vurgular.

Anayasanın bu iki maddesinde sözü geçen çevre hakkı, yaşam hakkı bakımından vazgeçilmez nitelikte olup yaşam hakkının güvencesini oluşturur. Çünkü çevre hakkının konusu, yaşamın içinde gerçekleştiği çevredir; amacı da insanlığın ve tüm canlı varlıkların hayatını idame ettirdikleri yer olan çevrenin korunması, iyileştirilmesidir [9].

Sağlıklı ve düzenli kentleşmeyi kapsayan “Yerleşme ve Seyahat Hürriyeti” başlıklı 23’üncü madde de ise, herkesin yerleşme ve seyahat hürriyetine sahip olduğu düzenlenmiştir. Yine 57’nci madde de “Konut Hakkı” düzenlenmiş olup Devletin şehirlerin özelliklerini ve çevre şartlarını gözeten bir planlama çerçevesinde, konut ihtiyacını karşılayacak tedbirleri alacağı hüküm altına alınmıştır.

Yine Anayasanın 63’üncü maddesi “Tarih, Kültür ve Tabiat Varlıklarının Korunması” başlığını taşır ve devletin, tarih, kültür ve tabiat varlıklarının ve değerlerinin korunmasını sağlayacağı, bu amaçla destekleyici ve teşvik edici tedbirleri alacağını düzenlemiştir.

“Ormanların Korunması ve Geliştirilmesi” başlıklı 169. ve “Orman Köylüsünün Korunması” başlıklı 170’nci maddelerde de çevrenin önemli bir parçası olan ormanların korunmasında Anayasanın verdiği önem vurgulanmakta ve bunların korunması görevinin doğrudan Devlete verildiğini göstermektedir.

Bu ilgili maddelerin haricinde Anayasanın 43 (kıyılardan yararlanma), 44 (toprak mülkiyeti), 45 (Tarım, hayvancılık ve bu üretim dallarında çalışanların korunması) ve 46’nci maddeleri (kamulaştırma) çevrenin korunması ile ilgili dolaylı hükümler olarak sayılabilir.

Çevrenin korunması konusunda anayasal düzenlemelere genel olarak bakıldığında bir ülkenin en üst düzey hukuk normunda olması gerektiği

kadar hüküm içerdiği söylenebilir. Bilindiği üzere anayasalar genel çerçeveleri çizerek detayları kanunlara ve diğer alt düzey hukuk normlarına atfeder. 1982 Anayasası da, çevre hukukunun temel kaynağını yeteri düzeyde oluşturmuş diğer detaylı düzenlemeleri kanunlara bırakmıştır.

- **Kanun**

Bir ülkenin hukuk kuralları özellikle kanunları toplumdaki değerlerin korunmasında büyük önem taşımaktadır. Ülkemizde çevre hukukunun kanun düzeyindeki temel kaynağı 1983 tarihli 2872 sayılı Çevre Kanunu'dur. Bunun haricinde çevreyle ilgili birçok kanun bulunmaktadır. 4721 sayılı Türk Medeni Kanun, 5237 sayılı Türk Ceza Kanunu, 6831 sayılı Orman Kanunu, 4915 sayılı Kara Avcılığı Kanunu, 3194 sayılı İmar Kanunu, 2873 sayılı Milli Parklar Kanunu, 2863 sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu, 2634 sayılı Turizmi Teşvik Kanunu, 5977 sayılı Biyogüvenlik Kanunu, 3213 sayılı Maden Kanunu gibi birçok kanun çevrenin korunması ile ilgili hükümler içermektedir.

Çevrenin korunması ve geliştirilmesi ile ilgili doğrudan ilgili olan Çevre Kanununun amacı ilk maddesinde "bütün canlıların ortak varlığı olan çevrenin, sürdürülebilir çevre ve sürdürülebilir kalkınma ilkeleri doğrultusunda korunmasını sağlamak" olarak belirtilmiştir. Bütün vatandaşların ortak varlığı olan çevrenin korunması ile ilgili bu maddenin önceki hali daha detaylı olup, kanunun asıl amacını daha açık anlatmaktaydı. "Çevrenin iyileştirilmesi, kırsal ve kentsel alanda arazinin ve doğal kaynakların en uygun şekilde kullanılması ve korunması; su, toprak ve hava kirlenmesinin önlenmesi; ülkenin bitki ve hayvan varlığı ile doğal ve tarihsel zenginliklerinin korunarak, bugünkü ve gelecek kuşakların sağlık, uygarlık ve yaşam düzeyinin geliştirilmesi ve güvence altına alınması için yapılacak düzenlemeleri ve alınacak önlemleri, ekonomik ve sosyal kalkınma hedefleriyle uyumlu olarak belirli hukuki ve teknik esaslara göre düzenlemek" çevrenin sürdürülebilir korunmasında önem arz etmektedir.

2010 yılında yürürlüğe giren Biyogüvenlik Kanunu ise gelişen ve değişen Dünya'nın getirdiği yararların yanı sıra zararlarının azaltılmasına yöneliktir. Kanunun amacı, bilimsel ve teknolojik gelişmeler çerçevesinde,

modern biyoteknoloji kullanılarak elde edilen genetik yapısı değiştirilmiş organizmalar ve ürünlerinden kaynaklanabilecek riskleri engellemek, insan, hayvan ve bitki sağlığı ile çevrenin ve biyolojik çeşitliliğin korunması, sürdürülebilirliğinin sağlanması amacıyla biyogüvenlik sisteminin kurulması ve uygulanması, bu faaliyetlerin denetlenmesi, düzenlenmesi ve izlenmesi ile ilgili usul ve esasları belirlemektir.

Çevre hukukunda tartışılan önemli konulardan biri de çevre korumada ceza hukukundan yararlanıp yararlanılmayacağıdır. Ülkemizde çevreye ilişkin cezai hükümlere Çevre Kanununda yer verilmiştir. Ardından 2004 yılında yenilenen Türk Ceza Kanununun “Çevreye Karşı Suçlar” başlıklı 181 vd. maddeleri ile yeni hükümler getirilmiştir. İlgili maddeler çevrenin kasten ve taksirle kirletilmesi sonucunda hapis ve idari para cezaları vermek üzerine düzenlenmiştir.

Gerek ulusal gerekse uluslararası düzeyde çevrenin korunmasında ceza hukukuna daha çok yer verme konusunda genel bir eğilim olmasına karşın ne şekilde olması gerektiği üzerinde görüş birliği yoktur. Cezai yaptırımlar konusunda belli ölçüde deneyimi olan ülkelerin bir kısmında (İngiltere, Almanya, Fransa) umulan caydırıcılığın gerçekleşmediği, ABD’de uygulamada önemli ve başarılı örneklerin bulunmasına karşın etkililik konusu ile bağ kurulamayışından dolayı henüz belirsiz olduğu belirtilmiştir [6].

• Uluslararası Sözleşmeler

Çevresel sorunların büyüklüğü, karmaşıklığı ve çok boyutluluğu karşısında, ulusal alanda yürütülen politikalar bu sorunların çözümünde tek başına yeterli görülmemiş, çevrenin korunması için uluslararası alanda sıkı bir işbirliğinin zorunluluğu kavranmıştır [10]. Her ülkenin “kendi kapısının önünü süpürmesi” gibi yerel ve dar yaklaşımlarla çevre sorunlarına çözüm getirilmesi olanaksızdır. Sınır tanımayan çevre olgusu, bütün insanlığın ortak yaşam alanıdır [11].

Çevrenin korunması ile ilgili ilk ve en önemli adım 1972’de Stockholm’de düzenlenen Birleşmiş Milletler İnsan Çevresi Konferansı’dır. Uluslararası çevre hukukunun ortaya çıkmasında bir milat olarak görülmekte olan bu

konferans ile çevre hukukunda yeni bir dönem başlamış olduğu kabul edilmektedir.

Türkiye'nin taraf olduğu birçok uluslararası çevre sözleşmesi bulunmaktadır. Nesli Tehlike Altındaki Türlerin Ticaretine İlişkin Sözleşme (CITES), BERN Sözleşmesi, Kyoto Protokolü, RAMSAR Sözleşmesi gibi çevre ve çeşitli çevre unsurlarının korunması ile direkt ilgili birçok sözleşmeye iç hukukumuzda yer vermiş bulunmaktayız [12].

Uluslararası kaynaklar arasında çevre hukuku ve çevre koruma hakkında verilmiş olan özellikle yüksek mahkeme kararları da önem arz etmektedir.

• **Yönetmelik**

Ülkemizde çevre hukukunun temelini oluşturan Çevre Kanunu birçok alandaki uygulamaları yönetmeliklere bırakmıştır. Yönetmelikler sayesinde çevre ile etkileşimi olacak her türlü faaliyetin uygulamaları çeşitli kurallara bağlanmıştır. Temeldeki dayanak ise Anayasada sözü edildiği gibi herkesin sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkı olmasına bağlıdır.

Çevre ile ilgili yönetmeliklerden bazıları şöyle sıralanabilir; Maden Atıkları Yönetmeliği, Çevresel Etki Değerlendirmesi Yönetmeliği, Sera Gazı Emisyonlarının Takibi Hakkında Yönetmelik, Sulak Alanların Korunması Yönetmeliği, Koku Oluşturan Emisyonların Kontrolü Hakkında Yönetmelik, Afet Riski Altındaki Alanların Dönüştürülmesi Hakkında Kanun Uygulama Yönetmeliği, Atık Elektrikli ve Elektronik Eşyaların Kontrolü Yönetmeliği, Atıkların Yakılmasına İlişkin Yönetmelik, Büyük Endüstriyel Kazaların Kontrolü Hakkında Yönetmelik, Toprak Kirliliğinin Kontrolü ve Noktasal Kaynaklı Kirlenmiş Sahalara Dair Yönetmelik, Çevresel Gürültünün Değerlendirilmesi ve Yönetimi Yönetmeliği, Atıkların Düzenli Depolanmasına Dair Yönetmelik, Hava Kalitesi Değerlendirme ve Yönetimi Yönetmeliği, Madencilik Faaliyetleri ile Bozulan Arazilerin Doğaya Yeniden Kazandırılması Yönetmeliği, Su Kirliliği Kontrolü Yönetmeliği vb.

Çevre koruma konusunda tüzük ve kanun hükmünde kararname bulunmazken, onlarca tebliğ, genelge ve bakanlık kararı bulunmaktadır. Bu kaynaklar kurum içi çalışma esaslarından kanun ve yönetmelik

uygulamalarına değin geniş bir yelpaze içindedir. Güncel kaynaklara Çevre ve Şehircilik Bakanlığının resmi web sayfasından (<http://apps.csb.gov.tr/mevzuat/>) ulaşılabilir.

Tartışma

Kanunlar ya da diğer hukuki metinler yalnızca çevreyi bozabilecek faaliyetlerde uygulanacak ilke, koşul, yükümlülük, sınırlama, yasak ve yaptırımları değil, çeşitli sorun alanlarındaki, yönetsel görevleri üstlenecek kurumların oluşturulmasını da düzenlemiştir [3]. Dolayısıyla sadece çevrenin korunması ile ilgili yasal düzenlemelerin yapılması yeterli olmamakta bununla birlikte uygulayıcı ve denetleyicilerin de belli kurallara göre çalışması gerekmektedir.

Toplum ihtiyaçları ve yaşam şekilleri yıllar ile birlikte değişmekte olup çevreye verilen zararlar ve ortaya çıkan sorunlar da yıllarla birlikte değişmektedir. Örneğin yüzyılın tehdidi olarak görülen elektromanyetik alanların ve özellikle cep telefonları ile baz istasyonlarının insan sağlığı üzerindeki etkileri ve alınması gerekli önlemler konusunda İstanbul Tabip Odasında yapılan bir yuvarlak masa toplantısında “cep telefonları ve baz istasyonlarının toplum düzeyinde çok ciddi sağlık riskleri oluşturabileceği, önemli sağlık sorunlarının uzun yıllar sonra ortaya çıkabileceği göz önünü alınması gerektiği” vurgulanmıştır [13]. Bu yeni nesil kirlilikten korunmak için gerekli araştırmalar ve yasal düzenlemelerin en kısa zamanda yapılması gerektiği de açıktır.

Çevre hukukunun öncelikli ilkesi olan “önleme ilkesi”, çevre hukukunda taşıdığı önem dolayısıyla hem ilke olarak hem de gerçekleşmesini sağlayacak araçlar bakımından ulusal ve uluslararası metinlere konu olmuştur [14]. Önleme ilkesi gereği çevreye zararı olabileceği düşünülen faaliyetin daha başlamadan tedbir alınması, belli kurallara göre uygulanması gereklidir. İşte bu kurallar da kanun, yönetmelik, genelge, talimat veya diğer hukuksal düzenlemelerle yapılmaktadır.

Görülüyor ki, çevre hukuku aslında sadece çevre sorunu haline gelmiş bir çevre kirliliği hakkında yasal düzenlemeler yapmakla kalmıyor bununla birlikte henüz bir çevre sorunu olmayan ancak olma ihtimali olan uygulamalar için de düzenlemelere yer vermektedir.

Bunların haricinde, ulusal ve uluslararası mahkeme kararları da çevre hukukunun kaynaklarını oluşturmaktadır. Örneğin, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde çevrenin korunmasına ilişkin herhangi bir hüküm bulunmamasına rağmen, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, uyguladığı amaçsal ve dinamik yorum metotlarıyla ve geliştirdiği pozitif yükümlülükler ve yatay etki teorileriyle çevrenin korunmasına önemli katkılarda bulunmuştur. Mahkeme, çevrenin korunmasını genel menfaatin bir unsuru olarak görmüş, sözleşmede yer alan birtakım hak ve özgürlükleri bireye sağlıklı bir çevrede yaşama hakkı sağlayacak şekilde yorumlamış ve kişiye bu hakkını etkili bir şekilde kullanabilmesi için usule ilişkin çeşitli güvenceler tanımıştır [15].

Çevrenin korunması konusunda yapılan yasal düzenlemelerde, kurallara uyulmaması halinde karşılaşılabilecek yaptırımın genelde idari yaptırımlar olduğu görülmektedir. Çevre hukukunun ilk doğduğu yıllarda idari yaptırımlar kullanılırken zaman içinde bu kuralların yeterli olmadığı görülmüş ve ceza hukukundan da yararlanılmaya başlanılmıştır. Çevre koruma konusunda ceza hukukundan yararlanılması ve yaptırımlarına yer verilmesi gerektiği konusunda görüş birliği varken ne şekilde yapılması ve sonuçlarının nasıl olacağı konusunda açıklık bulunmamaktadır.

Türk Ceza Kanununun 181. vd. maddelerinde çevreye karşı işlenen suçlar için hapis veya adli para cezası öngörülmüştür. Örneğin; çevreye zarar verecek şekilde, atık veya artıkların toprağa, suya veya havaya verilmesine kasten neden olanlara 6 aydan 2 yıla kadar, taksirle neden olanlara ise 2 aydan 1 yıla kadar hapis cezası öngörülmüştür. İnsan veya hayvanlar açısından tedavisi zor hastalıkların ortaya çıkmasına, üreme yeteneğinin körelmesine, hayvanların veya bitkilerin doğal özelliklerini değiştirmeye neden olabilecek niteliklere sahip olan atık veya artıkların toprağa, suya veya havaya taksirle verilmesine neden olanlara ise 1 yıldan 5 yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılacağı belirtilmiştir.

İster doğrudan ister dolaylı olarak kullanılsın, ceza hukukunu çevrenin tüm unsurlarını korumada kullanmak mümkün değildir. Kullanıldığı alanlarda ise etkin bir koruma sağlanması, kuvvetli bir yürütme otoritesinin bulunmasına, cezaların caydırıcı olmasına ve suçluların takibinin sıkı bir

şekilde yapılmasına bağlıdır [1].

Anayasa hukukuyla, idare hukukuyla, vergi hukukuyla, ceza hukuku ve medeni hukukla yakın ilgisi olan çevre hukuku, hukuk dışındaki diğer bilimlerle de yakın ilgi kurmak ve geliştirilmek zorundadır [7]. Sorunlara hukuki çözümler aranırken unutulmaması gereken bir nokta şudur: Yasal düzenlemelerin sosyal düzeni sağlayabilmesi için, hukuki düzenlemelerin esasını teşkil eden fikir ve prensiplerin önceden toplum tarafından benimsenmesi, öneminin anlaşılması gerekir. Bu durum, hem ihtiyaçların istenilen şekilde kanunlaşması için kanun koyucuya yol gösterir, hem de yürürlüğe girdiğinde uygulanmasını ve etkili denetim yapılması imkânı sağlayacaktır. Aksi halde kabahati yasalara yükleyip uygulanamayan ve yetersiz kalan hükümleri devamlı şekilde yenileme ve değiştirme ihtiyacı ortaya çıkar ki, çoğu halde Türkiye'deki çevre mevzuatını bir karışıklığa sokan işte bu sebeptir.

Sonuç

Çevre sorunlarının son yüzyılda ortaya çıkış nedenlerinin birçoğu insan kaynaklıdır. İnsanoğlunun doğaya hâkim olma çabası, doğadan ihtiyacı olandan daha fazla faydalanmak istemesi, yaşam tarzının değişmesi ve bireysel çıkarların toplum çıkarlarının önüne geçmesi, çevre sorunlarının temelini oluşturmaktadır. Burada bize düşen görev, çevrenin insan ihtiyaçları doğrultusunda kullanılırken ve faydalanırken en az düzeyde zarar görmesini sağlayacak kullanım felsefelerini benimsememiz, kurallar ortaya koymamız ve elbette ki bu kurallara uymamızdır.

Şüphesiz uygulamaya geçirilememiş kurallar topluluğu tek başına hiçbir işe yaramamakta sadece teoride kalmakta ve istenileni karşılayamamaktadır. Önemli olan o kuralları uygulayacak olan kişilerin kuralları benimseyerek uygulamasıdır. Bunun için öncelikle toplum bilinci oluşturulmalıdır. Eğer bir toplum, çevre konusunda duyarsız ise sadece kurallar koymanın ne önemi ne de anlamı olacaktır. Ceza hukukundan destek alarak, maddi yaptırımlarla desteklenen caydırıcı hukuk kuralları, toplumu bir ölçüde kurallara uymaya itecektir. Ancak bu caydırıcı kurallardan ziyade toplum bilincinin oluşturulması daha önemlidir.

KAYNAKLAR

- [1]. Güneş Y, Coşkun AA. Çevre Hukuku, 2004. Kazancı Hukuk Yayınları: 181.
- [2]. Günay T, Ormancılığımızın Tarihçesine Bir Bakış, 2003. Tarım Orkam-Sen Yayını.
- [3]. Akgündüz A. İslam ve Osmanlı Çevre Hukuku, 2009. Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları
- [4]. Keleş R, Ertan B. Çevre Hukukuna Giriş, 2002. İmge Kitabevi.
- [5]. Turgut YN, Çevre Politikası ve Hukuku, 2009. İmaj Yayınevi.
- [6]. Turgut N, Çevre Hukuku, 2001. Savaş Yayınevi.
- [7]. URL 1, <http://www.ankarabarusu.org.tr/siteler/ankarabarusu/tekmakale/1980-3/5.pdf>
- [8]. Erkul H, Çevre Koruma, 2012. Detay Yayıncılık.
- [9]. Dadak K, Yeni Kuşak Hak Olarak Çevre Hakkı, 2015. Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi, sayı 5. s.309-326
- [10]. Güneş AM, Uluslararası Çevre Hukuku Üzerine Bir İnceleme, 2012. İÜHFM C. LXX, S.1, s.83-114
- [11]. Dinç G, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ne Göre Çevre ve İnsan, 2008. Türkiye Barolar Birliği Yayınları: 143
- [12]. URL 2, <http://izindenetim.cevreorman.gov.tr/izin/AnaSayfa/birimler/uluslarasiKuruluslar/uluslararasiSozlesmeProtokolAnls/TurkiyeninTarafOlduguCevreSozlesmeler.aspx?sflang=tr>
- [13]. Taşkın A, Çevrenin Hukuksal Yönden Korunması, 2010. Türkiye Adalet Akademisi Dergisi, Nisan 2010, Sayı 1, (239-292).
- [14]. Üçışık HG, Üçışık HF, Çevre Hukuku, 2013. Ötüken Neşriyat.
- [15]. Duymaz E, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin Çevrenin Korunmasına Katkısı, 2012. İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, No:47, s.121-160.

İslâm Hukuku Açısından Çevre Bilinci

Dr. Öğr. Üyesi Emine Gümüş Böke

Diyaret İşleri Başkanlığı, Şişli Müftülüğü, İstanbul

Giriş

Günümüz insanının karşılaştığı ciddi sorunlardan birisi ve belki de en önemlisi çevredir. Bu sorun sadece insanı değil, eko sistemdeki tüm varlıkları tehdit etmektedir. Çevre sorunları ayrıca yerel ve bölgesel olmayıp, küresel bir nitelik arz etmektedir. Bu nedenle bir ülkedeki çevre sorunu sadece o ülkeyi ve komşu ülkeleri değil, tüm ekolojik sistemi tehdit etmektedir.

Kamuoyunda çevre bunalımının giderek artmaya başlaması, özellikle devlet kontrolünün sınırlı alanlarından çıkarılıp dahageniş bir alan yayılması konusunda ciddi bir baskı oluşturmaktadır. Zira insanlık özellikle sanayi devrimi ve ona bağlı olarak gelişen üretim ve tüketim mekanizmalarının artışı sebebiyle kaynakları adeta sınırsızmış gibi acımadan kullanmakta ve teknolojiyi sadece tek taraflı ve tabiatın yok olabileceği/ciddi zarar göreceği ihtimalini düşünmeden kullanmaktadır [1]. Bu durum özellikle

1970'li yıllardan sonra çevre sorunlarını sadece gelişmiş ülkelerin sorunu olmaktan çıkarmış ve uluslararası bir düzeye ulaştırmıştır [2]. Ekosisteme verilen zararlar dolayısıyla görülen ve dünya genelinde tecrübe edilen büyük kuraklıklar, salgın hastalıklar ve açlıklar ve nükleer kazalar gibi felaketler, çevre krizini dünya devletlerinin asli gündem maddelerinden biri haline getirmiştir. Pek çok ulusal ve uluslararası kuruluş bu krizle ilgili önemli girişimler başlatmışlardır [3]. Oysa İslâm asırlar öncesinde bu konuya dikkat çekerek insanoğlunu bu konuda bilinçlenmeye davet etmiştir.

İslâm hukukuna göre, yeryüzü ve bütün kâinat, Allah tarafından insanoğlunun emrine amade olarak sunulmuş; ancak bir emanet olarak tevdi edilmiştir. Emanet doktrini çevre açısından dikkate alındığında bireysel ve toplumsal olarak insanlar çevrenin korunmasından sorumludur. Bunun nedeni insanın, tabiat ve onun kaynakları üzerinde yetkili kılınması ve onu koruyup kollamakla sorumlu tutulmasıdır (Zuhruf, 43/12-14; İbrahim, 14/32-34). Dolayısıyla, kaynakları hor kullanmak ve gelecek nesillerin hakkını gasp etmek, çevreyi kirletmek ve doğayı tahrip etmek, söz konusu bu nimetlerin şükürünü yerine getirmemekle ve ancak emanete ihanet etmekle ifade edilebilir. İnsanoğlunun bu sorumluluğu yerine getirmediği zamanlarda ortaya çıkan bozulmayı yüce Allah şöyle ifade etmektedir: *“İnsanların kendi elleriyle yapıp ettikleri yüzünden karada ve denizde düzen bozuldu; böylece Allah -dönüş yapsınlar diye- işlediklerinin bir kısmını onlara tattırıyor”* (Rûm, 30/41). Fesad ise başta İslam olmak üzere bütün semavi dinlerin olmasını istemediği fiili bir durumdur. Kısacası bu yazıda, insanda çevre bilinci ve duyarlılığı oluşturmada İslâm hukukunun kaynakları olan Kur'ân ve Sünnetin söylemleriyle konuyu ele almaya çalışacağız. İlk olarak çevre kavramının genel çerçevesi verildikten sonra çevre, ahlak ve hukuk ilişkisine ve çevre bilincini oluşturan esaslara değinilecektir.

Genel Olarak Çevre Kavramı

Sözcük olarak yöre, ortam, bölge, etraf, civar ve muhit [4] gibi anlamlarda kullanılan “çevre” kavramı, ilk bakışta ne kadar açık ve kolay anlaşılabilir görünse de içeriği belirlenmeye çalışıldıkça, kavramın ne kadar karmaşık, kapsamının geniş ve sınırlarının çizilmesinin zor olduğu ortaya çıkmaktadır.

Genel bir tanımla çevre, insanın diğer insanlarla olan ilişkilerini ve bu ilişkiler sürecinde birbirleriyle olan etkileşimini, insanın bitki ve hayvan gibi diğer canlı varlıklarla ve canlıların yaşamlarını sürdürdükleri ortamdaki hava, su, toprak gibi cansız varlıklarla olan ilişki ve etkileşimini anlatmaktadır [5].

Kavramın içeriğinden çevre sözcüğünün, bireyi etkileyen hava, su, toprak, bitki, hayvan, yollar, şehirler, binalar vs. gibi tabiat ve insanın tabiat üzerindeki müdahalesi sonucu oluşan değişimleri ifade eden maddi nesnelere ve ekonomik, politik, teknolojik, sosyo-kültürel ve psikolojik faktörlerden üretilen, bireysel ya da toplumsal olarak insanın kendi çevresinde oluşturduğu öğeler olan maddi olmayan nesnelere kapsamakta olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla çevre, kişiyi etkileyen dış koşul ve durumların toplamıdır. Diğer bir ifadeyle, çevre, fiziksel, kimyasal, biyolojik, kültürel ve sosyo-ekonomik kaynak ve değerlerin oluşturduğu kompleks bir sistemdir [6].

Çevre ve çevre sorunlarını tam kavrayabilmek için bilinmesi gereken bir kavram da ekosistemdir. Yerküre canlı ve cansız varlıklardan meydana gelmektedir. Ekosistem, canlı organizmaların birbirlerini ve canlı olmayan ortamları, birbirlerine enerji transfer ederek etkiledikleri ortamdır. Dolayısıyla ekosistem, dağları, ormanları, gölleri kısaca her şeyi kapsamaktadır [7]. Ekoloji ise canlılarla çevrelerini ve bu iki varlığa ait öğelerin karşılıklı ilişki ve etkileşimini inceleyen bilim dalıdır [8]. Ekolojinin ele aldığı canlı varlıklar yalnızca bitki ve hayvan topluluklarıdır. Çevre ise, insanı yapay ve doğal ortam içinde inceleme konusu yapmaktadır. Bu nedenle çevre ekolojiye göre daha geniş kapsamlı olmaktadır. Ekoloji bütün çevre münasebetlerini içine alan bir bilim değildir. Hava kirlenmesi ve insan sağlığına etkileri, radyasyon tehlikesi, doğal kaynakların tükenmesi gibi konular ekolojinin değil, insan dâhil tüm canlıların kendi içlerinde ve kendi aralarında sürdürdükleri ilişki ve etkileşimler ve yaşadıkları ortamla arasındaki etkileşimleri inceleyen çevrebiliminin konusudur [9].

Ekoloji terimi, 19. yüzyılın sonlarında ortaya çıktığında çok dar anlamda olup o zamanlar bir hayvan türünün anorganik ve organik çevresi ile bütün ilişkileri toplamının araştırılmasını ifade etmekteydi. Fakat daha sonra söz konusu terim, sadece bir türün değil, bir çevre düzeninde yaşayanların

tamamının birbiriyle olan çeşitli ilişkileri ve dengesi olarak genişlemiştir. Böylece terimin içine insan cinsi de girmiş, ekoloji biyolojinin bir alt dalı olmaktan çıkarak birçok bilim dalının ilgili olduğu bir alan haline gelmiştir [10].

Çevre- Ahlak ve Çevre-Hukuk İlişkisi

Çevre sorunlarının yalnızca teknolojik önlemler ve yasal düzenlemeler gibi araçlarla çözümlenemeyeceğinin anlaşılması çevreye karşı tutum ve davranışlarımızın ahlâki boyutunun önemini ortaya koymaktadır. Geleneksel ahlak anlayışı insanın insanla olan ilişkileri, insan-toplum ve devlet ilişkilerini konu edinmiştir. İnsan doğa ilişkileri ve insanın doğaya karşı sorumluluklarıyla ilgili noktalar klasik anlayışta yer almamıştır. Bu eksiklik çevre krizinin temel nedeni olarak düşünülmektedir [11].

Yeni bir ahlâk felsefesi geliştirmeye çalışan filozoflara göre, “çevre sorunlarının kaynağını çevreye yönelik davranışlarımızı yönlendiren, evrene, insana, insanın evrendeki yerine, yaşamın anlamına ilişkin temel felsefi inançlarımız oluşturmaktadır. Böylece ilk olarak insan-doğa ilişkileri ve insanın doğaya karşı tutum ve davranışlarının ahlâki boyutu vurgulanmaya başlanmıştır. Çevre-ahlâk ilişkisiyle ilgili literatürün büyük çoğunluğunun son onlu yıllarda gündemde yerini aldığı söylenebilir. Bu nedenle çevre ahlâkiyle ilgili olarak üzerinde ittifak edilmiş bir tanım yoktur. Ancak çevre sorunları çerçevesinde insan-doğa ilişkilerini ahlâki bir bağlamda açıklama girişimiyle beraber ortaya atılmış birçok tanım vardır. Hepsinin ortak niteliği ise, çevre-insan ilişkilerinin şimdiye kadar pek öne çıkmayan veya doğa aleyhine ortaya çıkan ahlâki yönünün vurgulanması; insanın doğal çevreye ve diğer varlıklara karşı ahlâki sorumluluk duygusuyla yaklaşmasıdır. Ahlâkın insan-doğa ilişkilerinde, doğanın fethedilmesi ve ele geçirilmesi ile ilgili olarak sağladığı meşrulaştırma, yerini doğa ve doğadaki canlı cansız tüm varlıklarla birlikte yaşama ve onların yaşamına saygı gösterme gibi bir ahlâki görüşe bırakmaktadır. Bugün dünyayı fiziken insanlara yaşanmaz kılan çevre krizinin temelinde ahlâki değerlerdeki bozulma yatmaktadır. Çevre ahlâki, çevre krizini aşmada daha iyi bir dünya ve daha iyi bir çevre için önemli rol üstlenmektedir. Bu bağlamda insan, eylemlerinin sonuçlarının

sorumluluğunu bilecek, doğal dengeye, doğadaki diğer canlılara ve gelecek nesillere karşı daha sorumlu bir tavır takınacaktır.

İslâm hukukunun asli kaynakları olan Kur'ân-ı Kerim ve sünnette genel ahlâk kuralları ile çevrenin korunması arasında çok sıkı bir ilişki olduğu görülmektedir. Allah insana tabiatı korumayı emretmekle beraber bunu nasıl ve hangi yollarla koruyabileceğini de göstermektedir. Hz. Peygamber de hem sözleri hem de uygulamalarıyla çevrecilik yapmakla kalmamış, çeşitli vesilelerle bu konuda öğütler vermiş ve tavsiyelerde bulunmuştur. Şunu belirtmek gerekir ki İslâm, insanın çevresiyle, yani insanın toplumla ve tabiatla olan ilişkisinin manevi olmasının yanında ahlâki olmasını da öngörmektedir. Diğer ifadeyle İslâm'a göre çevre ve ekoloji sorunu aynı zamanda ahlak sorunudur.

İnsanın çevresiyle olan ilişkisi, İslâm'ın iyi ve güzel kabul ettiği ahlâki duygular ve kurallar içinde olursa bu ilişkinin ekolojik olduğu söylenebilir. Kur'ân'da insanın toplumsal ve tabii çevreye en zararlı gayri ahlâki davranışlardan olan israf ve fesad sık sık yerilerek zikredilmektedir. Bu ve benzeri kötü ahlaki duygu ve davranışlar geniş manalarıyla düşünüldüklerinde, gerçekten bugünkü çevre krizinin ortaya çıkmasında büyük payları olduğu anlaşılmaktadır [12]. Hele bu gayri ahlaki davranışlar milletlerin siyasi rejimlerine ve ekonomik sistemlerine aksederse, bu toplumlar ve çevre için daha da tehlikeli bir durum arz etmektedir.

Çevreyi yaratıp şekillendiren ve çevrenin nasıl korunabileceğine dair ahlâki ve hukuki prensipler ortaya koyan yaratıcının uyarılarını dikkate almayan insanoğlunun çevresel sorunlar tarafından tehdit edilmesi kaçınılmazdır. Zira, kainatın olanakları sınırlıdır. Sınırlı olanaklara sahip kainatın sınırsız taleplere cevap vermesi ancak hatasız bir şekilde sürekli yenilenmesine; söz konusu taleplere cevap vermesine bağlıdır [13]. Bu nedenle sınırlı kaynakların tüketimi karşısında insana emanet olarak verilen nimetlerin tasarrufu konusunda ahlâki ilkeler önem arz etmektedir. Bununla beraber İslâmi ekoloji aynı zamanda kuralsal ve hukuki yaptırımları olan bir ekolojidir. İslâm çevre meselesini, sadece fertlerin ve toplumların inançlarına ve ahlaklarına bırakmamakta; inançları ve ahlâki temel almakla birlikte, çevrenin korunması için belli kurallar koymakta ve buna

uymayanlara cezai müeyyideler uygulamaktadır. Nitekim Hz. Peygamber'in çevre için koyduğu yasaklamalardan ve buna uymayanlar için tatbik ettiği müeyyidelerden bunu anlamaktayız.

Bugün dünyadaki ekolojik hareketlere baktığımızda çevre sorunlarının farkedilmesi ancak son onlu yıllarda mümkün olmuştur. Dolayısıyla çevrenin korunması ve çevre hukuku ile ilgili düzenlemeler 1970'li yıllardan sonra bilim adamlarının çevrenin tahribine ilişkin ortaya koydukları bilimsel bulgular ve bu bulguları birer propaganda malzemesi yapan çevreci sivil toplum örgütleri ve bizatihi çevre sorunları çevre hukukunun zeminini hazırlamıştır. Yeni ve genç bir hukuk branşı olmakla birlikte hızla gelişen çevre hukuku, çevre ceza hukuku ve çevre idare hukuku gibi alt dallara da ayrılarak giderek genişleyen bir seyir takip etmektedir [14]. İslâm hukuku söz konusu olduğunda klasik fıkıh kaynaklarında günümüzdeki şekliyle sistematik bir çevre hukukundan söz etme imkânı yoktur. Bununla birlikte çevre hukukuna zemin teşkil edecek Kur'ân ve Sünnet'te genel ilke -yer yer de detaylara girilerek- özel hükümler olmak üzere geniş malumat vardır.

İslâm çevreciliğinin dolayısıyla da İslâm çevre hukukunun kaynakları arasında siyer ve gazavât, hadis külliyyatı, İslâm'ın ilk dönemlerini konu edinen klasik İslâm Tarihi kaynakları, hisbe konusunu inceleyen kitaplar ve bazı fıkıhlarının olduğu görülmektedir. İslâm hukukunun birinci kaynağı olan Kur'ân hükümlerini pratik hayata aktaran Hz. Peygamber'in söylem ve uygulamalarında çevre korumasına oldukça geniş yer verilmiştir. Bu mirasın anlam ve ruhuna bağlı kalınarak iyi okunması, günümüz çevre koruma algısına hukuki ve ahlaki katkı sağlayacaktır.

İslâm Hukukunda Çevre Bilincine Dair Genel Esaslar

İnsan, toplum içinde yaşayan bir varlıktır. Toplu halde yaşayan insanlar arasında huzur ve mutluluğun sağlanabilmesi için bireylerin, hak ve yükümlülüklerini bilmeleri ve bu konuda bilinç sahibi olarak bunun gereğini yerine getirmeleri gerekmektedir. Toplumları derinden sarsan sayısız sorunun yaşandığı günümüz dünyasında, insanlık onuruna yakışır aydınlık geleceğin inşası için hepimize sorumluluklar düşmektedir. Zira İslâm'ın değerleri, hem fertlerin hem de tabii çevrenin varlıklarını sürdürebilmeleri

için olmazsa olmaz şartlardır. Bu noktadan hareketle İslâm hukukunda çevre bilincine dair esasları ele almaya çalışacağız.

Sorumluluk ve Emanet Bilinci

Yüce Allah tarafından Kur'ân-ı Kerim'de insana teklif edilen hilafet görevini üstlenmeyi kabul etmesinden sonra insanın başıboş bırakılmadığına dikkat çekilerek (Kıyame, 75/36) sorumluluk sahibi bir varlık olduğu hatırlatılmaktadır. İnsanın ilişkilerini anlamlı kılan da onun kendisi ve çevresine karşı bazı sorumluluk ve görevlerinin olduğunun bilinci içerisinde davranmasıdır [15]. İnsanlar bu noktadan hareket ettiği müddetçe tüm çevreye karşı daha akıllı ve daha duyarlı olacaktır. Sorumlu insan aynı zamanda kendi yaptıklarının da sonucuna katlanan onu dikkate alan insandır. Bu meyanda Kur'ân-ı Kerim'de herkesin kazandığının kendisine ait olduğu ve her insanın kendisinden sorumlu olduğu, başkasının günahını yüklenmesinin söz konusu olmadığı belirtilmektedir (En'âm, 6/164).

Kur'ân'da, insanın mükemmel bir şekilde yaratıldığı ve dünyanın, insanın yaşamasına elverişli bir tarzda hazırlandığı anlatılmaktadır: *“Yeryüzünü sizin için yerleşim alanı yapan, göğü de (üstünüze) bina eden, size şekil veren, şeklinizi de güzel yapan ve sizi temiz nimetlerle rızıklandıran Allah'tır. İşte rabbiniz olan Allah; âlemlerin rabbi olan Allah yüceler yücesidir”* (Mü'min, 40/64). Başka bir ayette ise yeryüzünü imar görevinin insana verildiği şöyle ifade edilmektedir: *“O sizi yerden var etti ve size orayı mâmur hale getirme görevi verdi”* (Hûd, 11/61). Bu âyet, su kanallarının açılması ve ağaçlandırma çalışmalarının yapılması gibi çeşitli imar işlerinin yerine getirilmesi suretiyle çevreyi koruma ve yeryüzünü imar etme görevinin insanların sorumluluk alanına girdiğini ve insanın bunun için gerekli olan her çeşit imkânlarla donatıldığını belirtmektedir [16].

Ayrıca sorumluluğun önemli noktalarından biri de Allah'ın dünyayı insanlara emanet olarak vermesidir. *“Biz emaneti göklere, yerküreye ve dağlara teklif ettik, ama onlar bunu yüklenmek istemediler, ondan korktular ve onu insan yükledi. Kuşkusuz insan çok zalim, çok bilgisizdir”* (Ahzâb, 33/72) ayetine göre halife olarak insanın emin olması, bütün insanların yararına bir medeniyet kurma ve çevresini Allah'ın istediği gibi yapmayı

gerektirir. Dolayısıyla insan çevreye bakış açısında bu prensibi dikkate almak yükümlülüğünü göstermek zorundadır. Bu açıdan insanlar emanete riayet etmeli, onun bozulmaması ve korunması için emanet olarak gördüğü çevreye ihanet etmemelidir [17]. Zira Kur'ân bu meyanda şöyle uyarılmaktadır: *“Hiçbir peygamber savaşıların hakkını zimmetine geçirmez. Kim böyle bir haksızlık yaparsa kıyamet günü, zimmetine geçirdiğini yüklenmiş olarak gelir; sonra herkese kazanmış olduğunun karşılığı, kimse haksızlığa uğratılmaksızın tastamam ödenir”* (Al-i İmrân, 3/161). *“Ey iman edenler! Allah ve resulüne karşı hainlik etmeyin, emanetinizdeki şeylere de bile bile ihanet etmeyin”* (Enfâl, 8/27).

Sözlükte *“güvenmek, korkusuz olmak, emniyet içinde olmak”* anlamına gelen emanet kelimesi terim olarak bir kimsenin Allah'a, insanlara ve diğer yaratıklara karşı fiil, söz veya imana ilişkin bütün sorumluluklardır [18]. Bu sorumluluk karşısında insan emanet duygusuyla hem Allah'a hem de çevreye karşı yükümlülüğün bilincinde davranmalıdır. Sorumluluk ve emanet bilinci çevre açısından dikkate alındığında bireysel ve toplumsal olarak insanlar çevrenin korunmasından sorumludur. Hz. Peygamberin şu hadisi sorumluluk anlamında çok önemli mesajlar vermektedir: *“Her biriniz çobansınız (yönetici) ve her biriniz sorumlu olduğunuz şeylerden hesaba çekileceksiniz; yönetici de sorumludur ve tebaası hakkında hesaba çekilecektir. Aile bireylerini gözetip kollamakla görevli olan kimse onlar konusunda sorumludur; bir kadın kocasının evinin koruyucusu olup sorumlu olduğu şeyden hesaba çekilecektir. Bir köle efendisinin mallarını korumakla yükümlüdür ve onun sorumluluğu hakkında sorgulanacaktır”* (Buhâri, “Nikâh”, 81; Müslim, “İmâret”, 20). Bu hadis insanların hayatlarında emanetin pratize edilmesinin birçok şekillerini ihtiva edecek biçimde sorumluluk konusunu ana hatlarıyla vermektedir [19]. Ayrıca İslâm'da öldükten sonra hesap verme inancı, emaneti koruma görevi verilen insana her hususta yol gösterme noktasında çok önemli bir fonksiyona sahiptir. Meydana gelmesinde şüphe olmayan hesap verme inancı, insanların tabiatla olan ilişkilerinde istediği gibi davranma temayüllerine engel olmaktadır.

Her şeyin mutlak sahibi olan Allah Kur'ân'da vurguladığı üzere insanın yeryüzünün halife ve varisi oluşu, kâinattaki her şeyin insana sunulduğu

(teshir) [20] bir gerçeklik olmakla birlikte, ayetlerden tabiattaki varlıklar üzerinde insanın sınırsız bir tasarruf hakkına sahip olduğu anlamı çıkmaz. Dolayısıyla doğa, Allah'ın geçmiş, şimdiki ve gelecek bütün çağlara lütfu olup Allah'tan başka kimsenin mutlak mülkü değildir. Bu nedenle sorumluluk bilinci taşıyan her insan tabiata hükmetme onu ele geçirme yerine onun mutlak sahibi olmadığının farkına vararak, hayatını devam ettirdiği süre içerisinde onun kendisine verilen bir emanet olduğunun bilinciyle hareket etmelidir.

Tasarruf Bilinci

Günümüzde çevre sorunlarının ve tabiattaki denge bozukluğunun başında israf ve yanlış tüketim gelmektedir. Bu sorunların çözümüne katkıda bulunabilecek en öncelikli ve kolay şeylerden biri, israftan kaçınmak ve tasarruf bilincine sahip olmaktır. İslâm'da çevre hukukuyla doğrudan ilgili olan temel prensip israfın yasak olmasıdır. Zira israf kâinatın sınırlı imkanlarının kısa sürede yok olması için en büyük etkidir. Oysa Kur'ân insana kaynakları verimli kullanmayı emrederek bu hususa büyük önem atfetmekte ve *"Yiyiniz, içiniz; fakat israfetmeyiniz. Allah israfedenleri sevmez"* buyurarak hem genel hem de özel alanda çok önemli iktisadi bir ilkeyi ortaya koymaktadır (İsra, 17/29; A'raf, 7/31). Bu ilke, israfın önlenmesi, tutumluluğun egemen kılınması ve herkesin her alanda ve her konuda "orta yol/iktisat" diye ifade edebileceğimiz bir mantaliteye dayalı bir hayat felsefesi oluşturmasıdır [21]. *"Yine o iyi kullar, harcama yaptıkları zaman ne saçıp savururlar ne de cimrilik ederler; harcamaları bu ikisi arasında mâkul bir dengeye göre olur"* (Furkan, 25/67). Kur'ân, her türlü davranışta orta yolu bulmayı her şeyi israf ettiğinde, günümüz çevre sorunlarında olduğu gibi, pişmanlık duymamak için herkesi uyarır: *"Eli sıkı olma, ölçsüzce eli açık da olma; sonra kınanacak, kendi kendine hayıflanacak duruma düşersin!"* (İsra, 17/29).

Çevre sorunlarının üstesinden gelebilmek ve çevreye karşı duyarlılık duygusunu kazandırmak için insanlara manevi sorumluluk duygusu mutlaka verilmelidir. Hz. Peygamber de bu durumu te'kit ederek hiçbir surette israfa düşülmemesini istemektedir (Buhari, "Libâs", 1). Abdest suyunda

israf olmayacağını düşünen bir sahabiye, “akmakta olan nehir kenarında olsanız bile israftan kaçınınız” buyurmuşlardır (İbn Mâce, “Tahâret”, 48). Hz. Peygamber bu yaklaşım tarzıyla sahabeyi her türlü israf karşısında eğitmeyi ve buna alıştırmayı amaçlamaktadır. Bugün modern toplumların yaşadığı en önemli özelliklerden birisi de tabii kaynakları, hiç bitmeyecekmiş gibi düşüncesizce kullanmalarıdır. Bilim adamlarına göre günümüzde, dakikada 50 dönüm, saatte ise 3000 dönüm orman çeşitli şekillerde yok edilmektedir. Zevk ve eğlence için çevreyi tahrip ve talan etmek, gelecek kuşakların haklarını zayi etmek demektir. Bir yandan sefalet ve yoksulluk yaşanırken öte yandan da savurganlık içerisine girilmesi toplumdaki ahenk, uyum ve insicamın bozulmasına, o toplumda bereketin kalkmasına yeterli bir sebeptir. Ayrıca ülkemizde çöpe atılan ekmek ve envai çeşit yiyecekler yekûn olarak hesaplandığında karşımıza çıkan rakamlar oldukça yüksek ve şaşırtıcıdır. Bütün bunların neticesinde radikal önlemler alınmadığı takdirde gelecek nesillerin geniş çaplı bir açlıkla, tükenmiş kaynaklarla ve herkesi etkileyecek olan yaşam kalitesindeki ciddi bir düşüşle karşılaşacakları kesin gibi görünmektedir. Bu nedenle sadece doğal kaynakların değil, Allah tarafından insanların hizmetine verilen tüm kaynakların israf edilmemesi, gerekli tasarruf sağlanarak gelecek nesillere daha iyi bir yaşam sunulması gerekmektedir [22].

Temizlik Bilinci

İslâm hukuku açısından çevrenin korunması hususunda alınması gereken tedbirlerin başında temizlik bilinci olduğu söylenebilir [23]. Zira Kur’ân ve Sünnetin temizliğe çok önem vermesi ve temizliği İslâm’ın prensiplerinden sayması bunun göstergesidir. Cenab-ı hakk’ın “*Kuddûs*” (mukaddes, temiz, pak olan) isminin tecellisi olarak temizlik kâinatta cârî genel bir kaidedir [24]. Kur’ân’ı Kerim’de konuyla ilgili olarak ayetlerden bazıları şöyledir: “*Allah çokça tövbe edenleri sever ve içi dışı temiz olanları sever*” (Bakara, 2/222), “*Allah temizlenenleri sever*” (Tevbe, 9/108), “*Ey iman edenler! Namaz kılmaya kalkacağınız zaman yüzlerinizi, dirseklere kadar ellerinizi yıkayın; başlarınızı meshedin, ayaklarınızı da topuk kemiklerine kadar yıkayın. Eğer cünüp olursanız temizlenin..... Fakat O sizi tertemiz kılmak*

ve üzerinizdeki nimeti tamamlamak ister ki şükredesiniz” (Mâide, 5/6). İlgili ayetler yüce Allah’ın temizliğe verdiği önem ve temizliğin Allah sevgisinin bir ölçüsü olduğu vurgulanmaktadır. Abdesti emreden ayette ise maddi temizliğin bireysel boyutu üzerinde durulduğu gibi müminin miracı olan namazın temel şartının da temizlik olduğu belirtilmektedir. Üstelik namaz kılınacak mekanın ve giyilen elbisenin de temiz olması gerekmektedir. İslâm’ın daha ilk günlerinde Hz. Peygamber’in Allah’tan aldığı ilk emirler arasında *“Elbiselerini temiz tut. Kötü şeyleri terk et”* (Müddesir, 74/4-5) ayetiyle Müslümanlar da uyarılmaktadır.

Hız. Peygamber de temizlik konusunda birçok tavsiye ve emirlerde bulunmuştur. *“Temizlik imandandır”* (Müslim “İman”, 1) ve *“Temizlik dinin yarısıdır”* (İbn Mâce, “Taharet”, 3) hadisleriyle iki cihan peygamberi temizliğe o kadar önem vermiştir ki, temizliği iman nurundan kabul etmiştir. O’nun bütün hayatında temizliğin her türüsüne çok dikkat ettiği görülmektedir. Örneğin camiye ve misafirliğe giderken, toplum huzuruna çıkarken temiz ve güzel elbise giyinmeye, güzel koku sürünmeye, soğan, sarımsak gibi başkasını rahatsız edebilecek şeyleri yememeye son derece dikkat ederdi. Bundan hareketle Müslümanlar arasında beden, elbise, mekân ve gıda temizliğine çok önem verilmiştir (Buhâri, “Cuma”, 2; Müslim, “Tahâret”, 57; Tirmizî, “Etıme”, 39; Buhâri, “Savm”, 27). Zira bu prensiplere riayet etmeyenlerin ibadetlerinin boşa gideceği bizzat Hz. Peygamber tarafından belirtilmiştir.

Hız. Peygamber’in hadislerinde çevre temizliğiyle ilgili birçok hükümlere rastlamak mümkündür. Su yollarına, meyveli ağaç altlarına, gelip geçilen yollara ve insanların gölgelendikleri yerlere abdest bozulmaması (Müslim, “Tahâret”, 68; Ebû Dâvûd, “Tahâret”, 14) ve hayvan ağullarının kuyulardan belli bir mesafede uzak tutulması istenmektedir (İbn Mâce, Ruh, 22). Bu bağlamda Hz. Peygamber şöyle buyurmaktadır: *“Lâneti gerektiren iki hareketten sakının”*. Orada bulunanlar: *“Ey Allah’ın Resulü, bu iki mel’un nedir?”* diye sordular. Hz. Peygamber *“İnsanların gelip geçtiği yollara ve gölgelendikleri yerlere abdest bozmaktır”* cevabını vermiştir (Müslim, “Taharet”, 94-96; İbn Mâce, “Taharet”, 21; Nesâi, “Taharet”, 30, 45,139). Aynı şekilde çöplerin temizliğiyle ilgili olarak Hz. Peygamberin uyarıları

dikkat çekicidir. “Siz de evlerinizin avlularını ve bulunduğunuz sahayı temiz tutunuz. Evlerinin iç avlularında çöpler biriktiren Yahudilere benzemeyin” . Özellikle çöplerin temizlenmesiyle ilgili olan hadis bugün yaşadığımız çağı ilgilendiren büyük bir çevre sorununa işaret etmektedir.

Çevre, hava ve denizlerin kirlenmesini, bozulmasını önlemenin birinci yolu birey ve toplum olarak temizlik bilincine sahip olmaktan geçmektedir. Bugün maalesef sular, özellikle denizler ve kıyılar, başta kanalizasyonlar olmak üzere birçok sanayi artıkları, gemi ve tankerlerden sızan veya dökülen petrol artıkları ile kirlenmekte ve bozulmaktadır. Her geçen gün daha fazla kirlenmeye yüz tutan deniz, göl ve akarsular zehirli atıklar sayesinde denizlerdeki canlıların hayatını ciddi manada tehdit etmektedir. Yeryüzünün temiz tutulması, bu temiz halin devam ettirilerek, kirletilmemesi, özellikle insanların yaşadığı şehirlerin, köylerin, mahallelerin, caddelerin ve sokakların tertemiz olması hem insan sağlığı hem de tertip ve düzen açısından önemlidir. Peygamber efendimizin bu konudaki hadisleri günümüzde genellikle kamu hizmeti olarak algılanan sokak ve caddelerin temizliğine gerçekte her ferдин katkı sağlaması gerektiğini göstermektedir [25]. Hz. Peygamber, “Rahatsız edici bir şeyi yoldan kaldırmak sadakadır” (Müslim, “Zekât”, 56) buyurmak suretiyle, çevrenin tertip ve düzenini sağlamanın ecir kazandıracığını belirtmiştir.

İslâm hukukunun getirmiş olduğu temizlikle ilgili kurallar kişilerin vicdanlarında ve zihinlerinde yer ettiğinde hiçbir zorlama ve baskı olmaksızın kendiliğinden teşekkül edecektir. Bu açıdan Hz. Peygamberin örnek alınmasının kişinin şahsiyetinde ve toplumlarda olumlu etkiler yapacağı kuşkusuzdur. Onun verdiği mesajlar evrensel nitelikte kurallardır. Zira temizlik sorunu insan ve toplum hayatını ciddi manada tehdit eden salt bir ülke sorunu olmayıp, global manada bir dünya sorunudur.

Çevreye Zarar Vermeme

Çevre hukukuyla ilgili olarak İslâm hukuk düşüncesinde mevcut olan ilkelerden bir diğeri de “zarar vememek” ve “zararı izale etmek”tir. Kamu menfaati (mesalih-i mürsele) İslâm hukukçuları tarafından kullanılan bir kaynak olarak vatandaşları korumak adına devletin fonksiyonları arasında

yer almaktadır. Modern hukukta yer alan bu ilke, İslâm devlet hukukçuları tarafından asırlar önce dile getirilmiştir.

Çevre hukukunu içine alacak şekilde geniş bir alanı ilgilendiren zarar vermeme ilkesi hem İslâm'ın temel metinlerinde hem de temel metinlerinden hareketle oluşan hukuk düşüncesinde önemli bir mevkiyi işgal etmektedir. Kur'ân-ı Kerim'de yüce Allah şöyle buyurmaktadır: *“Allah yolunda harcama yapın; kendi ellerinizle kendinizi tehlikeye atmayın. İyilik edin, kuşkusuz Allah iyilik edenleri sever”* (Bakara, 2/195). Ayette kendi elinizle kendinizi tehlikeye atmayın denilerek kendine bile zarar vermenin yasaklandığı açık bir şekilde anlaşılmaktadır. İnsanlara ve eşyalara zarar vermemek ve verilen zararların uygun yollarla giderilmesi, İslâm hukukunun genel prensiplerinden olup bu konuda Mecelle'de yer alan bazı kaideleri örnek olarak vermek mümkündür.

“Zarar ve mukabele bizzarar yoktur” (Mecelle, mad.19). Bu kaide Hz.Peygamber'in bir hadisinden alınarak Mecelle'de yer verilmiştir. Bu kaideye göre bir başkasına zarar verilemez ve aynı zamanda zarara zararlar karşılık verilemez. Diğer bir ifadeyle, insanın, ister canlı isterse cansız olsun, çevrede bulunan hiçbir varlığa karşı herhangi bir zarar ve eziyet vermeye, haksızlık ve işkence yapmaya hakkı yoktur. Doğrudan zarar vermek ya da zarara zararlar mukabelede bulunmak, dinin, hem külli kaidelerde hem de cüz'i uygulamalarında yaygın olarak ele alıp yasakladığı temel hususlardandır [26].

“Zarar izale edilir” (Mecelle, mad.20). Bu madde ile başkasına zarar veren her uygulamanın telafi edilip giderilmesi gerektiği ifade edilmektedir. Bugün özellikle sosyal hayatta insanlara rahatsızlık verecek iş ve mesleklerin toplu yaşanılan yerlerde icra edilmesine izin verilmemekte, bu tür işlerin şehrin ancak kenar bölgelerinde kurulan sanayi sitelerinde yapılmasına imkân tanınmaktadır. Böylece insanların çevreyi tehdit eden sanayi atıklarının vereceği zararlarından etkilenmemesi amaçlanmaktadır.

“Bir zarar kendi misliyle izale olunamaz” (Mecelle, mad. 25) Bu kaideye göre zararın başka bir zarara yol açmayacak şekilde giderilmesi gerekir. Ancak bu mümkün olmayıp zarar kaçınılmaz ise 27. Maddedeki *“zarar-ı eşedd zarar-ı ehaff ile izale olunur”* kaidesine binaen onun daha hafif bir zarar ile izale edilmesi sağlanmalıdır.

“Zarar-ı âmmı def’ için zarar-ı has ihtiyar olunur” (Mecelle, mad. 26). Yani genel zararı gidermek için özel zarar tercih edilir. Kamu menfaati için bazı durumlarda özel zararlara göz yumulur. Örneğin, bütün çarşıya yayılabilecek bir yangının önünü kesmek için, aradaki yıkılması kolay olan bazı dükkanları yıkıp temizlemek ve yangını kesecek bir koridor oluşturmak.

“İki fesad taarruz ettikte, ehaffı irtikap ile âzaminin çaresine bakılır” (Mecelle, mad. 28). Bu kaideye göre zaruretler yasak olan şeyleri mubah kılar. İki kötülük çatıştığında, daha hafif karşılıkla büyük zararından kurtulmaya çalışılır. Örneğin bir taraftan çevrenin kirliliği bir taraftan da işsizlik belası karşısında katlanmak gerekebilir. İnsanoğlu bu durumda büyüğünün çaresine bakmak için daha az zarar verecek olanına katlanabilir. Mecelle’de yer alan bu maddeler İslâm’ın zarar vermeyi yasaklamasının hukuki metinlere yansımaları temsil etmektedir.

Çevre kaynakları arasında en önemli unsurlar, hayvan, su, ağaç, hava ve topraktır. Bu değerlerin ve ekolojik dengenin tahrip edilmesinin *“zarar vermeme”* ilkesinden hareketle önüne geçmek, hem insan hayatı hem de canlı-cansız diğer varlıklar için hayati önem taşımaktadır. Kur’ân, insana, Allah’ın kendisine iyilik yaptığı gibi onun da başkalarına iyilik yapması ve aynı zamanda fesat, kötülük ve zarar peşinde olmaması gerektiğini vurgulamıştır (Kasas, 28/77). Hz. Peygamber de insanın hayır adına herhangi bir iyilik yapamıyorsa, en azından kötülük yapmaktan uzak durmasını, bunun da onun için bir sadaka hükmünde olacağını belirtmiştir (Buhâri, “İman”, 29). Kur’ân ve hadisler ışığında konuya bakıldığında insanın çevreye karşı daha sorumlu ve bilinçli bir şekilde yaklaşması ve kendisine verilen nimetlerden *“zarar vermeme”* ilkesi çerçevesinde, ölçülü ve dengeli olarak istifade etmesi gerektiği net bir şekilde görülmektedir.

Ağaçlandırmanın Teşvik Edilmesi

Çevre korumanın ve çevreciliğin üzerinde önemle durduğu konulardan birisi kuşkusuz ormanların, ağaçların ve her türlü canlıların korunmasıdır. Ağaç ve yeşillikler, havanın temizlenmesi, toprağın erozyondan korunması, sanayide hammadde, insan ve hayvanlar için gıda maddesi olması açısından önemlidir. Konuya bu açıdan bakıldığında Kur’ân başından beri evrendeki

her şeyin bir rolü olduğunu ve kâinatta görevi olmayan hiçbir yaratığın olmadığını müslümanlara şöyle hatırlatmaktadır: *“Yedi gök, yer ve bunlarda bulunanlar O’nu tesbih eder; O’nu hamd ile tesbih etmeyen hiçbir şey yoktur. Fakat siz onların tesbihini anlayamazsınız. O halimdir, bağışlayıcıdır”* (İsrâ, 17/44). Göklerde ve yerde olan her yaratığın harika olduğunu düşünen insanlar, *“Rabbimiz! Sen bunu boşuna yaratmadın, sen münezzehsin. Bizi ateşin azabından koru”* (Âl-i İmrân, 3/191) derler.

Kur’ân-ı Kerim *“O sizin için yeşil ağaçtan ateş yaratandır. Şimdi siz ondan yakıp duruyorsunuz”* (Yasin, 36/80) buyurarak yeryüzünün doğal elbiseleri olan bitkilerin insanın düşündüğünden çok daha fazla fonksiyonları olduğunu hatırlatmaktadır. Nitekim Hz. Peygamber de en zor şartlarda bile olsa yeryüzünün ağaçlandırılmasını teşvik etmiş, *“Birinizin elinde bir hurma fidanı varken kıyamet kopuyor olsa bile derhâl onu diksin”* buyurmuştur (İbn Hanbel, Müsned, III, 184). Hz. Peygamber’in teşvikleri bununla da sınırlı kalmamış, o dikilen ağaçların sevabından, diken kişinin ölümünden sonra da yararlanmaya devam edeceğini, *“Bir kimse bir ağaç diktiğinde Yüce Allah mutlaka bu ağacın meyvesi oldukça ona sevap yazar”* (İbn Hanbel, V, 416) sözleriyle belirtmiş ve kendisi de bizzat yüzlerce hurma ağacı dikmiştir.

Hz. Peygamber Medine yakınlarındaki *“Zureybu’t-Tavil”* ismiyle bilinen alanın ormanlaştırılması için çaba göstermiş ve bu konuda *“Kim buradan bir ağaç keserse onun karşılığı bir ağaç diksin”* (Ebû Davûd, “Edeb”, 162) buyurmuştur. Ayrıca Medine’nin merkezinden itibaren 12 mil mesafelik sahayı “haram” ilan ederek ağaçlarının kesilmesini, yapraklarının ve otlarının koparılmasını, hayvanlarının öldürülmesini yasaklamıştır (Müslim, “Hac”, 458; Buhari, “Cihad”,71). Mekke ve Medine’nin yeşillendirilmesi ve ağaçlandırılmasıyla ilgili olarak da şunları ifade etmiştir: *“Ya Rabbi! Hz. İbrahim Mekke’yi haram kıldığı gibi, ben de Medine’yi haram kıldım. Onun iki kayalığı arası haram bölgesidir. Ağaçları kesilmez, havanları avlanmaz, otu yolunmaz, ağaçlarının yaprağı koparılmaz”* (Ebu Dâvud, “Menâsik”, 96). Peygamberimiz Taiflilerle yaptığı anlaşmada, çevredeki ağaçların korunmasını, av hayvanlarının avlanmamasını şart koşmuş, bu hükümlere uymayanların cezalandırılacağını belirtmiştir [27].

Ağaç dikme ve yeşillendirme faaliyetlerinde bulunmak kadar onları

korumak ve sahiplenmek de sünnettir. Bu bağlamda Hz. Peygamber, hayvanların yemesi için ağaçtan yaprak silkeleyen kimseleri bu işi sopayla vurarak değil ağacı sallayarak nazik biçimde yapmaları konusunda uyarmıştır. Peygamberimiz genel olarak ağaçların gereksiz yere kesilmesini ve bitkilere zarar verilmesini yasaklamıştır. Özelde Hicaz iklimi açısından yolcuların ve hayvanların gölgelenmesi gibi önemli faydalar sağlayan sidre ve benzeri ağaçların kesiminin yasak olduğunu *“Her kim sidre ağacını keserse Allah onu başı üzeri cehenneme atar”* (Ebû Dâvud, “Edeb”, 158-159) sözleriyle uyarmıştır. Sidre ağacı, sahralarda, çöl ikliminde yetişen bir ağaç türüdür. Ağaç ve yeşilin az olduğu çöl iklimi şartlarında, insanlar sidre ağacının meyvesinden istifade eder, yer ve gölgesinde serinler. Söz konusu hadiste sidre ağacını kesenin cehennem azabıyla korkutulması, çevrenin asli yapısını bozmama ve onu koruma hususunda dikkatli olunması gerektiğini göstermektedir.

Ağaçların korunması hususunda titizlik gösteren Allah Resûlü, Mute seferi için gönderdiği ordusuna verdiği talimatta, mabetlerdeki din adamlarına dokunulmaması, kadın, çocuk ve yaşlıların öldürülmemesi, hurmalıklara zarar verilmemesi, ağaçların kesilmemesi ve meskenlerin yıkılmamasını emretmiştir. Her yıl hektarlarca ormanı çok kısa bir sürede küle çevirerek çevreye en çok zarar veren ateşin yanlış kullanımını önleme temelinde Medine’de bir gece bir evin yanması üzerine Hz. Peygamber’in *“Şüphesiz ki bu ateş size ancak düşmandır. O halde uyuyacağınız zaman ateşi söndürün”* (Buhâri, “İsti’zân”, 49; Müslim, “Eşribe”, 101) uyarısı çevreyi koruma tedbirleri arasında yer alan nebevî bir ikazdır.

Hz. Peygamber’in bu uygulamaları çevreyi ve yeşili koruma hususunda nasıl hareket edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Ashâb-ı Kirâm da Hz. Peygamber’in ağaçlandırma ve yeşillendirmeye yönelik teşvik ve tavsiyelerini özenle yerine getirmeye çalışmıştır. Aynı şekilde Müslümanlar tarih boyunca Kur’ân ve Hz. Peygamber’in teşvik ve emirleri doğrultusunda ağaç dikmeye ve mevcut ağaçları korumaya özen göstermişlerdir. Ayrıca atalarımız “yaş kesen baş keser” sözüyle ağacın korunmasını dile getirmişlerdir. Netice itibariyle çevre sağlığı açısından ağaç ve ormanların korunması, insanların hem içinde yaşadıkları toplumsal çevre karşısında hem de Allah katında

sorumlu olduklarını unutmamaları gereken husustur. Dolayısıyla Hz. Peygamber'in çevrenin yeşillenmesi, ağaçlandırılması, ormanların ve sit alanlarının oluşumu için verdiği mesajlar evrensel nitelikte ilkelere aittir.

Hayvanların Korunması

Çevrenin korunmasıyla ilgili İslâm'da önem verilen diğer bir husus hayvanların korunması ve bakımıyla ilgilidir. İslâm dini insanın hiçbir ayırım yapmaksızın bütün canlılara karşı sorumlu olduğunu bildirmiştir. Toplumda insan haklarına uyulması gerektiği gibi hayvan haklarına da riayet edilmesi önemlidir. *"Allah, yeri (canlı) yaratıklar için var etti"* (Rahmân, 55/10) buyuran Allah, yeryüzünü sadece insanlar için değil bütün canlılar için yaşam alanı olsun diye yaratmıştır. Bundan dolayı insan dışındaki canlılara karşı da kişinin, hakkaniyet ölçüleri içerisinde şefkat ve merhamet göstermesi gerekir.

Kur'ân'ı Kerim'de hayvanların insanlar gibi bir ümmet, bir topluluk olduğu ifade edilmektedir: *"Yeryüzünde yürüyen hiçbir hayvan ve gökyüzünde iki kanadıyla uçan hiçbir kuş yoktur ki, sizin gibi birer ümmet olmasınlar"* (En'âm, 6/38). İslâmi gelenek ve literatürde özel ve önemli bir kavram olan "ümmet" in hayvanlar için de kullanılması gerçekten dikkat çekicidir. Ayet, dikkatlerimizi hayvanlar alemine çekmekte, onların da insanlar gibi sınıf sınıf olduğunu söylemekte, yürüyen veya sürünen hayvanlardan her türün bir ümmet; kuşların bir ümmet, insanların bir ümmet olduğuna işaret etmekte, insanların da yeryüzündeki canlılardan bir sınıf olduğunu bildirmektedir [28]. Dolayısıyla hayvanlar da insanlar gibi Allah'ın yaratıkları olduğu ve bu âlemde de insanlar gibi haklarının olduğu bildirilmiştir.

Kur'ân'ı Kerim'de pek çok hayvan isminden bahsedilmektedir. Zikredilen hayvanlar arasında sinek, sivrisinek, örümcek, karınca, arı, kurt, merkep, katır, at, öküz ve inek, deve, koyun, yılan, domuz, maymun, köpek isimleri vardır. Bununla beraber Bakara, Nahl, Ankebût, Neml gibi bazı surelerde isimlerini metinde zikri geçen bu hayvanlardan almaktadır. Allah'a kendi lisân-ı halleri ile ibadetle iştilal eden canlı ve cansız varlıkların hepsi Allah katında kıymetli ve değerlidir. Bu sebeple Allah'ın değer verdiği varlıklara insanların da değer vermesi gerekmektedir.

İslâm hukukunun ikinci kaynağı olan sünnette de Hz. Peygamber'in hayvanlara ne kadar önem verildiği görülmektedir. Allah Resûlünün hayvanlara saygı gösterilmesi, korunması, eziyet edilmemesi, aşağılanmaması konularında gösterdiği titizlik dikkat çekicidir. Bütün varlıklara olduğu gibi hayvanlara karşı da şefkat ve merhamet nazarıyla bakan Hz. Peygamber, *"Merhametli olanlara Rahmân merhamet eder, yerde olanlara merhametli olun ki gökte olanlar da (melekler) size rahmet etsin"* (Tirmizî, "Birr", 16) buyurmuştur. Ayrıca O, hayvanların hedef tahtası olarak kullanılmasını (Buhârî, "Sayd", 25; Müslim, "Sayd", 58) ve birbiriyle dövüştürülmesini (Ebû Dâvûd, "Cihâd", 51; Tirmizî, "Cihâd", 30) yasaklamış, bindiği devenin huysuzluk yapması üzerine sert davranan Hz. Aişe'ye *"Yumuşak davran"* şeklinde uyarmıştır (Müslim, "Birr", 79). Allah Resûlü sebepsiz yere öldürülen bir serçenin kıyamet günü Allah'a halini arz ederek davacı olup, *"Ya Rabbi! Falan kimse beni, herhangi bir yarar için değil de boş yere öldürdü"* diyeceğini bildirmiştir (Nesâî, "Dahâyâ", 42).

Hz. Peygamber'in hayvanlara karşı merhametle yaklaşması tarih boyunca Müslümanlar üzerinde çok etkili olmuştur. Allah Resûlünden aldıkları bu bakış açısıyla hareket eden Müslümanlar, herkese karşı merhamet ve hoşgörüyü yaklaştırmışlardır. Bu merhamet, sevgi ve hoşgörü medeniyetinden hayvanların da nasibini aldıkları görülmektedir. Ayrıca Hz. Peygamber hayvanlara iyi davranmanın insanı cennete, kötü davranmanın ise, cehenneme girmesine sebep olabileceğini belirtmiştir.

Hz. Peygamber, yolculuk yaparken susayan, bir kuyuya rastlayınca da su içen bir adamın, kuyudan çıktığında susuzluktan nemli toprağı yiyen zavallı bir köpekle karşılaşınca, *"Benim başıma gelen bunun da başına gelmiş!"* diyerek tekrar kuyuya inip ayakkabısına doldurduğu su ile köpeğı suladığını, böyle bir davranışın karşılığında Allah'ın o kuldan razı olduğunu ve onu affettiğini anlatmıştır (Buhârî, "Müsâkât", 9; Müslim, "Selâm", 153). Bunun tam aksine, aç bıraktığı ve hatta yerdeki küçük hayvanlarla karnını doyurmasına bile izin vermeyerek bağladığı bir kedinin açlıktan ölmesine sebep olan bir kadının da bu davranışı yüzünden cehenneme girdiğini nakletmiştir (Buhârî, "Bed'ü'l-halk", 16; Müslim, "Tevbe", 25).

Bir başka rivayete göre Hz. Peygamber hayvanların ateşle dağlanmasını

ve hedef yapılarak atış yapılmasını yasaklamış ve bunu yapanlara lanet okumuştur (Buhâri, “Zebâih”, 25; Ebu Dâvûd, “Cihâd”, 52). Yine bir yolculuk esnasında sahabilerden birisi, bir yuvadan iki tane yavru kuş almış, yanlarına gelen anne kuşun çırpınışını gören Hz. Peygamber, “*Bu kuşu yavruları sebebiyle üzen kim? Yavrularını ona geri verin!*” buyurmuştur (Ebu Dâvûd, “Cihâd”, 112). Bir devenin sıkıntılı olduğunu fark edince sahibini “*Bu dilsiz hayvanlar hakkında Allah’tan korkunuz!*” (Ebu Dâvûd, “Cihâd”, 44) diyerek uyaran Hz. Peygamber’in bu konudaki buyrukları her konuda olduğu gibi hayvanlar hakkındaki bilincin de ancak imandan beslenen bir sorumlulukla insanların kalplerine yerleşebileceğini göstermektedir.

Netice itibarıyla Hz. Peygamber, hayvanların korunmasını, onlara eziyet edilmemesini, temizlik ve bakımlarının yapılmasını, fazla yük yüklenmemesini, fitratlarına uygun işlerde kullanılmasını ve eğlence maksadıyla rastgele avlanılmamasını söyleyerek çevreye zarar verici davranışlardan uzak durulmasını emretmektedir. Hayvanları insanların hizmetine veren ve çeşitli şekillerde onlardan faydalanılmasını helal kılan Allah Teâlâ, kâinattaki dengenin bir parçası olması hasebiyle hayvanların da insanlar gibi birer canlı olduklarını ve onların da haklarının olduğunu belirtmiştir. Bu nedenle hayvanlara merhamet ve şefkatle yaklaşmak İslâm’ın öğretilerinden olup aksini yapmak hayvan haklarını ihlal etmek demektir.

Sonuç

İnsanın içinde yaşadığı hayatını idame ettirdiği bir ortam olması nedeniyle önem arz eden çevre, insanoğlunun tabiata müdahalesiyle birlikte sorun üretmeye başlamıştır. Doğal kaynakların hızla tüketilmesi, beraberinde doğal dengenin bozulmasını getirmiş ve “çevre sorunu” olarak nitelendirilen küresel boyutta sorunların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Havanın ve suyun kirlenmesi, toprağın çoraklaşması, bitki örtüsünün hızla azalması, canlı türlerinin yok olması, küresel ısınma, iklim değişimi, ozon tabakasının delinmesi gibi sorunlar, günümüzde sorun boyutunu aşarak acilen çözülmesi gereken kriz halini almıştır.

Başta insan yaşamı olmak üzere, canlı yaşamının ciddi biçimde tehdit

eden çevresel sorunların büyümesine reaksiyon olarak gelişen “çevre bilinci” konusunda dini motivasyondan yararlanmak isabetli olacaktır. Buna bağlı olarak İslâm hukuku kaynaklarının mezkur konu hakkında söylediklerini çeşitli vesilelerle ortaya koymak, insanımızın bu hususlarda daha duyarlı olmasına yardımcı olacaktır. İslâmın çevre ile ilgili paradigmasını çözümlmek ve Kur’ân ve Sünnetin çevre sorunlarına karşı çözüm üretme mekanizmasını ele almak elzemdir.

İslâm dini, kâinatın yok olmaması ya da insan yaşamı için olanaksız bir yere dönüşmemesi için sadece tavsiye niteliğinde ahlaki prensiplere yer vermez; çevre bilincinin oluşması için ayrıca uhrevî ve dünyevî müeyyideler vasıtasıyla ameli prensipler va’z eder. Klasik fıkıh kitaplarında çevre bilincinin oluşması ve şekillenmesi için farklı başlıklar altında çevrenin korunmasıyla ilgili hükümlere yer verilmesi çevrenin korunması, daha yaşanılır bir yer olmasına yöneliktir. İslâm hukukunda çevre bilinci konusunun, ilk vahiyden itibaren göz önünde bulundurulduğunda Kur’ân ayetlerinde ve sünnette yer aldığı görülmesi oldukça manidardır. Çevreyle ilgili söylemlerin ve sürecin temellerini 40 yıl öncesinde aramanın İslâmî öğretilerden ne kadar uzak kaldığının bir göstergesi olduğunu belirtmek gerekir.

İslâm hukukunun insan ve çevre açısından ilişkisini belirleyen genel hükümlere bakıldığında şu tespitler dikkat çekmektedir. İnsandan, yaşadığı çevreye karşı sorumlu, orayı imar eden, bozgunculuk yapmayan, çevrenin kendisine tüm haliyle bir emanet olarak verildiğini bilen ve çevreye karşı sorumluluklarını yerine getiren bir varlık olması istenmektedir. Ancak insanoğlunun çeşitli siyasi, ekonomik ve teknik çabaları sonucunda bugün çevre sorunları olarak adlandırdığımız küresel bir çevre bunalımı ortaya çıkmıştır. Elbette böyle bir krizin temelinde çevreye karşı duyarlılık geliştirilememesi, kısacası emanetin kıymetinin bilinmemesi yatmaktadır. Hâlbuki kâinat, bütün güzelliğiyle Yüce Yaratıcı’nın insanlığa lütfudur; insanları içinde yaşadıkları çevreyi, yeryüzünü imar edip güzelleştirmeye teşvik etmekte, fesat ile tahrip etmekten sakındırmaktadır. Bununla beraber İslâm, yeryüzünün halifesi olan insanı çevreyi koruma konusunda Kur’ân ve hadislerin ilkeleri doğrultusunda bilinçlenmeye davet etmektedir. Sorumluluk, emanet, tasarruf, temizlik, zarar vermeme, ağaçlandırmanın

teşvik edilmesi ve hayvanların korunması çevre bilinci kazanmada önemli hususlardır. Bu bilinçlenme daha küçük yaşlardan itibaren verilmeye başlanmalıdır. Çevre bilincinin temelinde ise insan ve tabiat sevgisi yer almaktadır. Bu bilincin kazanımıyla toplum olarak herkes çevrecilik anlayışını benimseyecek ve koruyacaktır.

KAYNAKLAR

- [1]. Turgut, Nükhet, Çevre Hukuku, Savaş Yayınevi, Ankara-1998, s: 31.
- [2]. Kurban, Yasin, “İslâm Hukukunda Çevre Mülkiyet İlişkisi”, EKEV Akademi Dergi, Erzurum-2012, sa:53, s: 211, 215.
- [3]. Özvar, Erol, “İslâm ve Çevre”, Osmanlı İmparatorluğunda Çevre ve Şehir, İstanbul-2015, s: 39, 44.
- [4]. Doğan, D. Mehmet, Büyük Türkçe Sözlük, İz Yayıncılık, İstanbul-1996, s:223.
- [5]. Hamamcı, Can, Çevrebilim, İmge Kitabevi, İstanbul-1997, s:22, 32.
- [6]. Gümüş, Arife, Türkiye’de Çevre Koruma ve Ekonomik Büyüme İlişkisi (Y.L.Tezi), M.Ü. Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, İstanbul-1998, s: 1,2.
- [7]. Berkes, Fikret-Kışlalıoğlu, Mine; Ekoloji ve Çevre Bilimleri, İstanbul-1990, s:14.
- [8]. Görmez, Kemal, Çevre Sorunları ve Türkiye, Gazi Kitabevi, Ankara-1997, s:7.
- [9]. Yıldırım, Ferzan B, Çevre Terimleri Sözlüğü, İGDAŞ, İstanbul-1997, s: 35.
- [10]. Kuzudişli, Ali, “Çevre Bilincinin Gelişmesine Dinin Katkısı ve İslâm’ın Çevre Duyarlılığıyla Eleştirilebilecek Bazı Temel Öğretileri”, (Uluslararası Katılımlı Çevre Sempozyumu Bildiriler Kitabı) Gümüşhane Üniversitesi, 24-26 Ekim 2013, s: 146.
- [11]. Özdemir, İbrahim-Yükselmiş, Münir, Çevre Sorunları ve İslâm, D.İ.B. Yayınları, Ankara-1997, s: 65, 66 vd., 90, 92, 105,
- [12]. Bayrakdar, Mehmet, İslâm ve Ekoloji, D.İ.B. Yay., Ankara-1992, s:15, 19, 44, 53, 55, 65.
- [13]. Özdemir, Recep, “İslâm’da Çevre Hukukunun Genel Esasları”, II.

- Uluslararası Çevre ve Ahlak Sempozyumu, 24-26 Ekim 2014, Adıyaman, s:1005, 1007, 1008, 1011.
- [14]. Turgut, Nükhet, Çevre Hukuku (Karşılaştırmalı), Savaş Yayınları, Ankara-1998, s: 1.
- [15]. Nargül, Veysel, “İslâm Hukukunun Çevre Koruma Algısı Üzerine” Çevre ve Ahlâk Sempozyumu, Gaziantep-2014, s:116, 119.
- [16]. Ellek, Hasan, “Lâ Darara ve Lâ Dırâra” Külli Kâidesi Çerçevesinde İslâm’da Çevre Hukuku, EKEV Akademi Dergisi-Erzurum-2016, sa:66, s:337, 343, 345, 347,
- [17]. Aktaş, Hamza, “İslâm’da Çevre Bilinci Eğitimi” (Uluslararası Katılımlı Çevre Sempozyumu Bildiriler Kitabı) Gümüşhane Üniversitesi, 24-26 Ekim 2013, s:137, 164, 165
- [18]. Toksarı, Ali, “Emanet” mad., İslam’da İnanç İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi, M.Ü.İ.F. Vakfı Yayınları, İstanbul-1997, c:1, s:467.
- [19]. Haneef, Sayed Shah Sikandar, “İslâm’da Çevre Hukukunun Prensipleri”, (Çev: Abdullah Çolak), İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi, sa:11, 2008, s: 337, 338.
- [20]. Deliser, Bilal, “İslâm’da Çevre Felsefesinin Kur’ânî Temelleri”, Uluslararası Katılımlı Çevre Sempozyumu Bidiriler Kitabı, 24-26 Ekim 2013, Gümüşhane-2014, s:195; 208, 210.
- [21]. Güven, Mustafa, “Kur’ân’ı Kerim’de Çevre Bilincine Dair Bazı Ahlâki Esaslar”, Birey ve Toplum Dergisi, 2014, c:4, sa:8, s:155, 156.
- [22]. Sancaklı, Saffet, “Hz. Peygamber’in Çevrecilik Anlayışı”, İslâmi Araştırmalar Dergisi, c:14, sa:3-4, 2001, s: 414, 415, 416, 417, 419,420.
- [23]. Armağan, Servet, “İslâm’da Çevre ve Korunması”, İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi, sa:15, 2010, s: 39; 42, 44.
- [24]. Mert, Muhit, “Çevre Bilinci Oluşturmada İslâm’ın Katkısı Üzerine”, Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu, İstanbul İlahiyat Fakültesi, 15-16 Mayıs-2008, s: 27.
- [25]. Heyet, Hadislerle İslâm, D.İ.B. Yayınları, Ankara-2015, c:7, s:374, 378.
- [26]. Yıldırım, Mustafa, Mecelle’nin Külli Kaideleri, Tibyan yayıncılık, İzmir-2015, s: 74.

- [27]. Coşkun, Ahmet, “Çevre Kirlenmesi Problemine İslâmi Açıdan Bir Bakış”, Erciyes Ü. İ. F. Dergisi, sa:3, Kayseri-1986, s:307, 308, 310,
- [28]. Yazır, Elmalılı M. Hamdi, Hak Dini Kur’ân Dili, (Sadeleştirenler, İsmail Karaçam, Emin Işık, Nusrettin Bolelli, Abdullah Yücel) Azim Dağıtım, İstanbul-, c: 3, s: 418.

Küresel Haklar ve Ödevler Düzenlemesi ile Çevrenin Korunması ve Geliştirilmesi

Kemal Yavuz Ataman

Hukukçu

Giriş

19., 20. ve 21. yüzyılda ilim, sanayi, teknoloji, eğitim alanında önemli ve hızlı gelişmeler olmuştur. Bu olumlu ve yüksek gelişmelere rağmen çevre sorunları baş göstermiştir. Çevre felaketlerine duyarlı birçok resmi, sivil davranış, girişim, siyaset, hukuki düzenleme, anlaşma, sözleşme ve uygulamalar olmakla beraber, çevrenin korunması, gelişmesi konusunda yeterli önlemlere, güvene ve uygulamaya dünyanın kavuşamadığı da açıktır. İnsanın kendi vücut ve ruh yapısının korunması, geliştirilmesi ile yeryüzünün korunması ve geliştirilmesinin birlikte ele alınması gerekir. Eğer insan gelişmiş gönül, zihin, düşünce, ahlak ölçülerine, yaşam felsefesine kavuşmuşsa, hayat onun için anlamlı hale gelmişse, sorumluluk ilkeleri, hak ve ödevler benimsenmişse, hayat nitelikli hale gelir, çevrenin korunması ve geliştirilmesi de ancak o zaman mümkün olur. Kişilerin, erdemli düşünce,

bakış ve davranış içerisinde olmasıyla, kurum ve kuruluşlar, toplum ve devletler de aynı ilkeleri taşıyabilir. Yeryüzü insanın kullanımına verilmiştir. Su, toprak, hava ve diğer canlılar insanın emrindedir, ama emanettir. İnsan onların maliki değildir. İnsan, kendi emrinde olan varlıkları da korumak ve geliştirmek durumundadır. Bu durum insanın gelişimine ve nesillerin de devamına sebeptir. Eğer insan bu konumunu doğru ve yerinde olarak değerlendirirse hem vazifesini yapmış olur hem de yeryüzünün kullanımı doğal ve gerçek mecrada devam eder. Bütün bunlar insanlığın sağlığı, rahatı, düzeni ve geleceği için de teminat olacaktır. Bu çalışmada, “Küresel Haklar ve Ödevler Düzenlemesi” ile dünyanın her yerinde bir arada yaşayan, bu yaşamı başarılı şekilde sürdüren, yazılı olan ve yazılı olmayan kurullarla başarıyı sürdüren insan ve insan topluluklarının küresel çevre düzeninin sağlanması hakkında bir yaklaşım ortaya konacaktır. Bir arada yaşanan örnekleri de dikkate alarak, insanlara, toplumlara ve devletlere düşen sorumluluklar bağlamında “Küresel Haklar ve Ödevler Düzenlemesi” üzerinde bir fikri analiz yapılacaktır.

İlim, Teknoloji Ve Eğitimde İlerlemeler Karşısında Yaşanan Çevre Sorunları

Son yüzyıllarda bilimsel ve teknolojik gelişmeye bağlı ama bununla ters orantılı olarak insana ve çevreye ciddi zararlar verilmiştir. İnsan sağlığına zararlı ürünler, üretimler, tesisler, fabrikalar, barajlar ve şehir planları yapılmış, bunlar hastalık ve problemlere, doğal hayatın tahribatına, kirliliklere ve iklim değişikliklerine sebep olmuştur. Bu bakımdan küreselleşme çerçevesinde çevrenin korunması ve geliştirilmesinin “Küresel Haklar ve Ödevler Düzenlemesi” bağlamında ele alınması yararlı olacaktır. Bu nedenle birey, toplum, devlet ve uluslararası toplum olarak, her unsurun çevre konusunda Hak ve Ödevleri vardır. Bu sistemin oluşturulması, ilkelerinin belirlenmesi ve her kademedede icra edilmesi bir dalga hareketine sebep olacak, yayılacak, kendi kendini yöneten, yönlendiren ve denetleyen bir işleve sahip olacaktır. “Küresel Haklar ve Ödevler Düzenlemesi” sadece bir hukuk metni ve düzeni içerisinde değil, çevre emanetine karşı sevgiyi, saygıyı, iş birliğini, ahlakı, davranışı ve hukuk bütünlüğünü de içeren bir

anlam ve ivme kazanacaktır.

Haklar ve Ödevler Düzenlemesi, hakların korunması ve temini ile ödevlerin ihlal ve ihmalinin önlenmesi gibi yaptırımların uygulanmasıyla mümkündür. Esasen, konunun en kritik noktası; bu düzenlemede hakların nasıl korunacağı, ödevlerin nasıl yerine getirileceği, bunları hangi makamların takip edeceği ve yaptırım veya sonuçlarının nasıl olacağıdır.

Bu bağlamda öncelikle çevre sorunlarının oluşumu ele alınacaktır. 19. asırdan günümüze kadar çevreyi etkileyen üç önemli gelişme ve değişim yaşanmıştır. Birincisi; tarım toplumundan sanayi ve bilgi toplumuna hızla geçilirken bilim, teknoloji, sanayi, turizm, ekonomi, ticaret, eğitim, uluslararası ilişkiler açısından yaşanan büyük ilerleme ve gelişmelerdir. Bu dönemde iki büyük dünya savaşı olmasına rağmen savaşların sebep olduğu zararlar da süratle giderilmiştir. Bu gelişmeler sadece devletlerin değil, bireylerin ve toplumların geliştirdiği, paylaştığı, uzlaştığı bilinç, güçlü irade, ortak akıl, tecrübe, iş birliği, çaba, çalışma ve müsamaha gibi birtakım ilkelerle gerçekleşmiştir. Bu düzlemde, çeşitli ülkelerin siyasetleri ve dayandıkları toplumsal kültür, düşünce ve dinamikler ise sonuca ulaşmakta ayrı bir katma değer üretmiştir.

İkinci önemli değişiklik ve gelişme ise çevrede oluşan zarar, kirlenme ve bozulmalardır. İnsan, toprak, hava, su ve bitki örtüsü, bu süreçte dünya tarihinin en büyük felaketine uğramış, kaynaklar hor bir şekilde kullanılmış ve kirletilmiştir. Onca gelişmişlik düzeyi, eğitimli kadro ve kurumlar, zirveye çıkan bilim ve teknoloji, ekonomide refah ve zenginlik seviyesine rağmen, maalesef gelişmiş ve zengin devletler eliyle çevre felaketleri oluşmuş, yeryüzü rekabet ve kazanç uğruna hırslara mahkûm edilmiştir. Söz konusu ülkeler felaketi azdırmışlar, en azından bir süre görmezden gelmişler, önlememişlerdir. Elbette insanın, tabiatın, havanın, toprağın, suyun, hayvan ve bitkilerin, korunması için birçok hukuki düzenleme yapılmakta ve tedbirler alınmaktadır. Ama bunların yeterli olmadığı, sınırlı tutulduğu, bazen de uygulamaya geçirilmediği bir gerçektir. Çevredeki hasarlar insan sağlığına da zarar vermiştir. Her ne kadar tıpta, teşhis, tedavi, korunma alanlarında çok ileri noktalara ulaşılmış ve insan ömrü uzamışsa da tarihte görülmemiş hastalıklar ortaya çıkmıştır. Konumuz çevre olduğu için insan

sağlığı kısmına sadece dikkat çekiyoruz.

Üçüncü önemli gelişme ise, bu süreçte bir arada yaşama kültürünün ve sahasının genişlemesi, zenginleşmesi ve çeşitlenmesidir. Yaşadığımız çağda insanlar farklı din, dil ve etnik gruplara mensup olarak dünyanın her yerinde “doğal bir şekilde” ve insani sebeplerle bir arada yaşamaktadırlar. Farklı inanç, düşünce, değer yargısı ve tercihlere rağmen müşterek bir hayatı paylaşıırken ortak davranış kalıpları, uzlaşma ve buluşma noktaları belirlemişlerdir. Bu düzen zenginliğe sebep olmuştur. Şüphesiz bu doğal süreçlerin yanında bazen eğitim seviyeleri, bazen hukuki düzenlemeler, ama daha çok ortak çıkarlar, insani değerler, müsamaha, tahammül ve empati gibi kıstaslar bu birlikteliği temin etmiştir. Söz konusu birlikte yaşama süreçleri gelişmiş ülkelerde olduğu gibi, az gelişmiş ülkelerde de görülebilmektedir. Eğitimli insanlarla sağlanabildiği gibi, eğitim düzeyi yüksek olmayan insanlarla da bu yaşam mümkün olabilmektedir. Bazen ticaret, bazen eğitim, bazen sanayi, bazen turizm, bazen savaş ve göçler nedeniyle farklı şehirlerde, tabii bir mecrada bir arada yaşayan insanların bu hayatı kurmaları, benimsemeleri, geliştirmeleri, sürdürmeleri ciddi bir başarıdır.

Bu gelişmelerin ışığında iki önemli hususa da dikkat çekmek gerekir. Öncelikle, özellikle son yüz yılda bilim, eğitim ve teknoloji ilerlerken, gelişmişlik düzeyi ile ters orantılı olarak çevre, toprak, hava, su ve bitki örtüsü çok büyük hasar görmüştür. Kâr amacı, kazanç hırsı, güvenlik kaygısı, insanı ve gelecek nesilleri korumayan siyasi ve sosyal yapılar ve ülkeler arası rekabet çevrenin hor kullanılmasına tahribatına sebep olmuştur. Ahlaki ve hukuki kıstaslar, aidiyet duygusu ve sorumluluk şuuru ikincil hale gelmiştir. İkinci olarak ise, muhtelif toplumlarda farklı inanç, düşünce, kimlik ve kültüre sahip insanlar kendi ortamlarında sosyal barışı, düzeni kurabilirken, kendilerine ve nesillerine zarar verecek, havayı, suyu ve çevreyi kirletecek üretim ve tüketimleri engelleyememişlerdir. Buldukları ortamda müşterek yaşam tarzları “niyet, zihniyet ve davranışlar” onları pozitif bir iş birliğine çekmiştir. Ahlaki ve hukuki zemin ise ortak yaşamın sürekliliğini sağlamıştır. Ama diğer konularda, çevreye zararlı üretim, tüketim, proje ve yatırım gibi alanlarda bu insanların yetki, irade ve otoriteleri olmaması ve bu

yüzden de etkin, önleyici ve belirleyici olamamışlardır.

Küreselleşme ile yaşanan ve gelişen süreçlerin taşıdığı birçok konunun sebep olduğu sorunların giderilmesi, daha nitelikli yaşam düzeni için ortak akıl ve iş birliğiyle çalışmaların yapılması gerekmektedir. Bu çalışmaların sadece devlet ve siyaset eliyle gerçekleşmesi güçtür. Devlet ve siyasetin dışlanması da düşünülemez. Devletleri ve siyaseti de etkileyecek birtakım saiklerin harekete geçmesi gerekmektedir. Bu saikler “insani ve toplumsal enerji” olarak tanımlanabilir. Bu enerjiyi hareketli hale getirerek, küresel toplumda sinerjiyi yakalamak mümkündür. Fiilen küresel bir dünya ve küresel bir toplumun varlığından söz edebiliriz. Ayrıca, küresel bir vatandaşlık ve küresel bir devlet de mevcuttur. Bu küresel dünyanın yazılı olan ve olmayan kuralları vardır. Hizmet, ürün, para, insan kolaylıkla dünyanın her yerine ulaşabilmekte, yer bulabilmektedir. Müşterek altyapılar iletişim, teknoloji, haberleşme yoluyla sağlanmıştır. Tanıma, bilme, mesaj verme, empoze etme, irade beyanı, katılım, kınama ve destek gibi bireysel ve grupsal birçok işlev söz konusudur. Günümüzde en önemli kişi ve makamlara sosyal medya ile her zaman ulaşma imkânı vardır.

İnsanların dar ortamlarda birbirlerinin hukukuna riayet edip iradelerini başkalarının haklarıyla kontrol altına alabilmelerinin, etrafı rahatsız edecek eylemlerden kaçınıp tedbir alınmasını sağlayabilmelerinin sebebi ortak yaşama alanlarının tahammül sınırlarını aşacak şekilde kirli ve gürültülü kullanılmasını istememeleridir. Burada doğal bir denge, işleyiş ve özdenetim vardır.

Dünyanın her yerinden insanlar sevgi, barış, uyum ve müsamaha içerisinde beraber yaşayıp bazı şeyleri birlikte paylaşıp, birbirine zarar verecek şeylerden kaçınabildikleri gibi aynı şekilde aynı insanlar müşterek kullandıkları doğayı, havayı, toprağı, suyu, tabiat varlıklarını da koruyabilirler. Bu koruma bilinci; sevgi, saygı, niyet ve zihniyet inşası, emanet ve sorumluluk bilinci şeklinde esasen insanların özünde vardır.

Ortak yaşama kültüründe adı konulmamış, yazılı olmayan kuralların işletilmesi, aynı davranış kalıplarının çevre için de harekete geçmesi gerekmektedir. Bunun için çağın geliştirdiği araçlar ve iletişimin getirdiği avantajları değerlendirme imkanları mevcuttur. Sosyal medya araçları;

düşüncelerin, görüşlerin ve isteklerin geniş çevrelere süratli bir şekilde ulaştırılmasına imkân sunmaktadır.

Haklar ve Ödevlerin Çevre Açısından Düzenlenmesi

Yukarıda bahsettiğimiz hususlardan dolayı, dünyanın adeta “küresel bir köy” olması nedeniyle her alanda Küresel Haklar ve Ödevler Düzenlemesi yapılması, böyle bir bildirgenin hazırlanması gerekmektedir. Bu düzenleme ve bildirgenin çevre ile ilgili kısımları konumuz kapsamında olacaktır. Bu düzenleme, ortak alanlarda ve bir arada yaşayan, yeryüzünü bütün varlığıyla bir emanet olarak ele alıp, bir “Hak” vasfıyla kullanıp bir “Ödev” vasfıyla koruyarak gelecek nesillere aktaracak yükümlülük ve sorumluluklar manzumesi içermelidir.

Küresel Haklar ve Ödevler, esasen dünyanın her yerinde yeryüzü sakinlerinin doğal ihtiyaçları olan bir düzenleme olacaktır. Siyaset ve hukuk kurumları kişi ve toplumların bu doğal ihtiyaçlarını karşılamak, desteklemek, sahip çıkmak ve tanımak durumundadır.

Basit bir denklemle anlatmak gerekirse; temiz hava, toprak, su ve çevre insanlar ve canlılar için bir “hak”tır. Bunları korumak ise herkes için bir “ödev”dir. Bir kişi, bağlı olduğu her kişi ve kurumdan bu hakkına tecavüz edilmemesini isteme hakkına sahiptir.

Hava, toprak ve suyu kirleten, çevreye zarar veren bir proje, tesis, üretim ve tüketim mekanizması içinde yer almamak her kişinin ödevidir. Kimse bu tür çalışmalarda bulunmaya zorlanamaz, bu da onların hakkıdır.

Hakkı korunmayan hakkını arayabilir ve ona destek verilir. Aynı düşünceyi paylaşan kişiler; zincirler, doğal destek grupları ve kümeleri oluşturacaklardır. Herhangi bir organizasyon olmadan ilkeler, düşünceler ve davranışlar bazında ortaklık, birliktelik kendi mecrasında gelişecektir. Ödevi yerine getirmeyenler veya hakkı ihlal edenler, suçlu kabul edilecektir.

Örneğin, bir kimya profesörünün veya teknik kişinin doğaya zarar verecek bir ilaç projesinde yer almaması onun “ödev”idir. Böyle bir üretim tesisine bir resmi kurumca izin verilmemesi kurumun “ödev”idir. Böyle bir üretim için hammadde satılmaması da “ödev”dir. İnsan sağlığına ve çevreye

zararlı ürün üretilmemesi, hem “hak”tır, hem de “ödev”dir. Bu ürünlerin üretimlerinde, reklamlarında, satış ve pazarlamasında bulunmamak “ödev”dir, bunlara zorlanmamak bir “hak”tır. Şehrin temizliğini istemek “hak”tır, kirletmemek “ödev”dir. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Hak ve Ödevler, bir yaptırım gücü ve otorite ile varlık ve süreklilik sağlar. Üst bir iradenin baskısı olmadan insanlar doğal olarak bir arada bulduklarında yazılı olmayan kurallarla denge, adalet ve düzen sağlayabilmektedirler. Eğer üst irade, mesela yerel yönetim hukuki düzenleme, denetim ve uygulama noktasında bu doğal süreç ve işleyiş katkıda bulunursa o zaman mükemmel bir “Haklar ve Ödevler” düzeni kurulabilir. Bu düzenin iki parçasından birisi insanlar ve toplumdur, bunu “doğal otorite” olarak tanımlamak mümkündür. Diğeri ise yönetimdir, bunu da “resmi otorite” olarak tanımlamak mümkündür. Düzeni kurarken ve sağlarken her ikisine de ihtiyaç vardır. Biri diğerdendir bağımsız değildir. “Küresel Haklar ve Ödevler”, “Doğal Otoriteyi” harekete geçirecektir. Doğal otorite; niyet, zihniyet, bilinç, iş birliği, sorumluluk duygusu, emanet ve ahlaka dayalı olarak, sivil inisiyatif, STK’lar ve bağımsız bireyler yoluyla sahada olacaktır. Yeryüzünün uygun yerlerinde, resmi otorite kademe kademe bu doğal otoriteyi tamamlayacaktır. Gerek doğal gerekse resmi şekilde kişiler ve topluluklar, hukuki müracaat yollarını da kullanabileceklerdir.

Hak ve Ödev bilincini öne almak, kişi ve toplumda içselleştirmek, çevrenin korunması ve geliştirilmesini “Hak ve Ödev” zemininde inşa etmektir. Her hukuki otoritenin ve yapının, kurum ve kuruluşun, merkez veya ortak yönetim alanlarının taraf olması, muhatap alınması gerekmektedir. Her kurum, her konum ve her makamda olan kişiler bu sorumluluk ve yükümlülük alanındadır.

Şunu özellikle ifade etmek gerekir ki, “Hak ve Ödev” kavramı sadece kişilere ve toplumlara sağlanan “hak” ve yüklenen “ödev” değildir; kurum ve kuruluşların da “hak” ve “ödev”leri vardır. Kurum ve kuruluşların çevrenin korunmasında kurallara uyulmasını, kişi ve toplumdan isteme “hak”ları vardır.

“Hak ve Ödevler”, öncelikle güçlü ve anlamlı bir zihniyete, ahlaki bir temele dayanmalıdır. Sonra ise hak ve ödevlerle belirlenen sorumluluk ve yükümlülüğün hukukileşmesi sağlanmalıdır.

Aidiyet ve Malikiyet Meselesi

Dünyanın, doğal hayatın, toprak, su ve havanın tahrip edilmesinin ve kirletilmesinin özündeki bir diğer mühim mesele ise aidiyetle malikiyetin karıştırılmasıdır. İnsanlar yeryüzüne ait midir, yeryüzünün maliki midir? İnsanlar yeryüzüne aittir, malik değillerdir. Sorun buradan kaynaklanmaktadır. İnsanlar yeryüzüne malik olarak baktıklarında çevreye ve doğal hayata zarar vermektedirler. Oysa yeryüzü kendilerine ait değildir.

Çevre için “Haklar ve Ödevler Düzenlemesi”, insanları ve kurumları malikiyetten aidiyet zeminine çekecektir. Sorumluluk ve yükümlülük tanımı yapılacaktır. Esasen kişi ve kurumların en büyük suçu, malik olmadıkları şey üzerinde malik gibi tasarrufta bulunmalarıdır.

“Haklar ve Ödevler”, malik olmayanların tasarruflarını ve hak ihlallerini önlemektedir, bu açıdan kişi ve kurumlara da ödev yüklemektedir, sorumluluklarını hatırlatmaktadır.

Kapitalizmin hırçın kaidesi, Adam Smith’in “Bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler” felsefesi, ekonomiden çevreye maalesef taşınmıştır [1]. Gelişmiş ülkeler Makyavelist bir yaklaşımla da “zafere giden her yol mubahtır”, anlayışıyla hareket etmişlerdir. Çevre; kazanç hırsı ve rant için “büyük zafer” yolunda mahvedilmiştir [2].

Tabiat, toprak, su ve hava, insanın malı değildir, materyal değildir, mülk değildir; çok değerli varlıklardır, insana emanet edilen, emrine verilen ve insanın da ait olduğu kâinatın ve yeryüzünün unsurlarıdır.

Bir Arada Yaşayan Küresel İnsanlarla Çevre Düzeni

Küresel dünyada yazılı olmayan kurallar ile bir arada yaşayan saygıdeğer insanlar, “Küresel Haklar ve Ödevler” düzleminde saygın bir çevreyi ve doğayı yönetmelidir. Bu açıdan farklı inanç ve düşüncede olmaları değil, insani ve irfani zeminde bulunmaları, “malik” değil, “ait” olduklarını düşünmeleri yeterli olmaktadır.

Duwarmish Kızılderilileri’nin reisi Seattle tarafından Washington’daki büyük başkana yani 1853–1857 seneleri arasındaki Amerikan Cumhurbaşkanı Franklin Pierce’ye ithafen yazılmış meşhur mektubun içinden bazı cümleler aşağıda alıntılanmıştır. Bu satırlarda toprak, hava ve

suyun vasıflarının, değerinin belli bir şekilde ifade edildiği görülmektedir:

“Washington’daki Büyük Başkan’a:

...Washington’daki büyük başkan bize topraklarımızı satın almak istediğini bildiren bir haber yolluyor. Büyük başkan bize aynı zamanda dostluk, iyi niyet dolu sözler de gönderiyor. Bu dostça bir davranıştır; zira biz onun bu dostluğa ihtiyacı olmadığını pek iyi biliriz. Biz onun istediğini düşünmeyeceğiz, zira eğer biz satmaya razı olmazsak, belki o zaman da beyaz adam tüfeğiyle gelecek ve bizim topraklarımızı zorla alacaktır. Gökyüzü nasıl satılır ya da satın alınır, ya toprakların sıcaklığı? Bunu tasarlamak bize yabancıdır. İnsan havanın tazeliğine, suyun şarılımasına sahip olamazsa onu nasıl satabilir? Benim sözlerim yıldızlara benzer ki onlar hiçbir zaman sönmez. Bu dünyanın her bir parçası ulusum için kutsaldır; pırıldayan her çam yaprağı, her kumsallık kıyı, karanlık ormanlardaki her sis, her geçit, vızıldayan her böcek ulusumun düşünce ve yaşantılarında kutsaldır.

...İnsanlar toprağa tükürürlerse, kendi kendilerinin yüzüne tükürmüş olurlar. Zira biz biliyoruz ki, toprak insana değil, insan toprağa aittir. Her şey, bir aileyi birbiriyle birleştiren kan gibi birbirine bağlıdır. Her şey birbirine bağlıdır. Toprağın başına gelen oğullarının da başına gelir. İnsan hayatın dokusunu yaratmamıştır, onun içinde yalnız bir lifttir. Siz dokuya ne yaparsanız, bunu kendinize yapıyorsunuz demektir. Fakat benim ulusum soruyor, beyaz adam neyi satın almak istiyor? Havanın tazeliğine ve suyun şarılımasına sahip değilsek, onları size nasıl satabiliriz? Sonuncusu öldükten sonra bizonları yeniden geriye satın alabilir misiniz?

...İnsanlar da denizdeki dalgalar gibi gelip geçerler. Onlara yol gösteren ve onlarla dostun dostla konuştuğu gibi konuşan bir Tanrıya sahip olan beyaz adam bile, herkes için belirlenmiş olan alın yazısından kaçamayacaktır. Belki biz hep kardeşleriz. Yalnız biz, beyaz adamın da bir gün keşfedeceği bir şeyi şimdiden biliyoruz. Bizim Tanrımız da aynı Tanrıdır. Sizler belki bizim topraklarımıza sahip olduğunuzu düşündüğünüz gibi O’na da sahip olacağımızı düşünüyorsunuz; fakat buna muktedir olamayacaksınız. O insanların Tanrısıdır; kızıl derililerin de beyazların da. Bu topraklar onun için kıymetlidir. Onları yaralamak, onların yaratıcısını hor görmek demektir” [3].

Yukarıda görüldüğü üzere insanların çevreye karşı hak ve ödevleri sade, doğal ama güçlü bir şekilde ifade edilmiştir. Bu metin, çevre kuruluşları tarafından en önemli manifesto olarak tanımlanmıştır. Yaklaşık 160 yıl önce yazılan bu mektubun ne kadar isabetli olduğu ortadadır. İnanç ve düşüncede farklı olan insanların doğaya karşı insani bakışı, inancı, düşüncesi, iş birliği ve çözümünü çevrenin korunması ve geliştirilmesi için yeterlidir.

İslam'da Çevre Hakkında Birkaç Husus

Kuran-ı Kerim'deki birçok ayete göre çevrenin yapısı bir denge üzerinde kurulmuştur. Bu dengenin bozulmaması insana bağlıdır. Dolayısıyla hassas denge üzerinde kurulan dünyanın, kaosa ve bozulmaya sürüklenmemesi için insana, söz konusu hassas dengenin varlığı ve bu dengenin korunması için azami derecede dikkatli davranması gerektiği hatırlatılmalıdır.

Bu konuda Kuran-ı Kerim'de şöyle buyruluyor “İnsanların bizzat kendilerinin kazandıkları (günahlar ve cehaletleri) yüzünden, karada ve denizde fesat (maddî manevi bozulmalar, afet ve felaketler) çıktı (çıkard) da). Bu ise yaptıklarının bir kısmını (n cezasını Allah'ın dünyada) onlara tattırması içindir. Olur ki onlar, (bu sayede kötü hallerinden) dönerler” [4].

İslam'da yeryüzünün maliki Allah (c.c.)'tır; insan ise emanetçidir. Allah(c.c.)'ın iradesine uygun olarak insanın sadece tasarruf hakkı vardır. Doğa sadece yaşayanlara değil, gelecek nesillere de aittir. Doğada diğer canlıların da hakkı vardır; çeşitlilik de korunmalıdır. İnsan bir nevi “yed-i emin”, güvenilir el/kişi/taf, durumundadır [5]. Bu da insan için bir “ödev”dir.

Ayrıca Kur'ân, çevrenin tahribatını “ekinleri ve nesli mahvetmek” ifadesiyle evrensel sorumlulukla tenkit etmektedir: “İnsanlardan öyleleri vardır ki, dünya hayatı hakkında söyledikleri senin hoşuna gider. Hatta böylesi kalbinde olana (samimi olduğuna) Allah'ı şahit tutar. Hâlbuki o, hasımların en yamanıdır. O, dönüp gitti mi (yahut bir iş başına geçti mi) yeryüzünde ortalığı fesada vermek, ekinleri tahrip edip nesilleri bozmak için çalışır. Allah bozgunculuğu sevmez. (2/Bakara, 204-205)”[5].

“O sizi yeryüzünden (topraktan) yarattı ve sizden yeryüzünü imar

etmenizi istedi” [6]. Bu Ayet-i Kerime insanın yaradılış gayesi olarak kabul edilmiş ve Ragıp el-İsfahani başta olmak üzere Farabi ve İbn-i Haldun gibi filozoflar ve pek çok İslam bilgini için ilham kaynağı olmuştur.

İnsanoğluna dünya hayatında bahşedilen zaman dilimine “ömür” denilmiştir. Ömür, imar ile aynı kökten gelmektedir. İmar ile geçmeyen ömür, ömür değildir. İmar ile geçmeyen ömür mamur olamaz [7]. İslam, insana dünyayı mamur etmek görevi vermiş, yeryüzü ise ona emanet edilmiştir. İnsanın çevreyi tahrip etmesi yasaklanmıştır. Çevre insanın mülkünde değildir. İnsan da bu kâinata aittir.

İslam açısından doğal hayatın ve çevrenin korunması “ödev”i insana yüklenmiş, çevre kirliliğine ve tahribata engel olmak onun “ödev”i olarak kabul edilmiştir. İnsanlar ve diğer canlılar için temiz hava, su, toprak ve çevre ise “hak”tır.

İnsanlığın ortak akı, çıkarı ve dengesi müşterek bir anlayış ve iş birliği gerektirmektedir. İnsanlar ve toplumlar buna yatkındır. Bunun için de bir zihniyet tasarımı ve inşası zorunludur. Küresel Haklar ve Ödevler Düzenlemesi ile insanlığın doğal, sağlıklı yaşam ve düzeni de teminat altına alınmalıdır.

Sonuç

İnsanlık bilimsel ve teknolojik gelişmelere rağmen çevrenin ve ekolojik dengenin bozulması ile karşı karşıya kalmıştır. Çevre sorunları için devletlerin, toplumların ve bireylerin aldıkları tedbirler yeterli değildir. Yeryüzünün her yerinde bir arada yaşayan insanların aralarında sağladıkları ortak yaşama kültürünün, çevrenin korunması ve geliştirilmesi açısından önemli bir buluşma noktası olacağı öngörülmektedir. Bu açıdan çevre ile ilgili “Küresel Haklar ve Ödevler Düzenlemesi”ni uygulanır hale getirebilecek bir arada yaşama örnekleri, neredeyse her bölgede ve coğrafyada mevcuttur. Bu zemin üzerinde belirlenecek anlayış, kabul ve değer yargılarıyla, yeryüzünün korunması ve imar edilmesi de mümkün olacaktır. Yeryüzünün insanlığa emanet olarak verildiği, hava, su, toprak ve çevrenin değerli olduğu bilinci ve zihniyetinin tesis edilmesi gereklidir. Bu konudaki ortak akıl, anlayış ve iş birliğinin sağlayacağı enerji ile çevrenin korunarak

gelişeceği düşünülmektedir. Bu ortak zihniyet ve çalışmalara resmi otoritelerin vereceği destekle, ahlaki ve hukuki yaklaşımlar ve yaptırımlarla yaygın uygulamaların hayata geçirileceği öngörülmektedir. Bu bakımdan küresel bir köy haline gelen dünyada, esasen bir devletin egemenliği altında bulunan birçok konunun, anlayışın, kültür ve iletişimin teknoloji yoluyla millilikten çıkararak küreselleştiği görülmektedir. Kuralların, bakış açılarının ve anlayışların evrensel hale geldiği dünyada, insanlar; kişisel, toplumsal, yerel, bölgesel dinamiklerini harekete geçirerek bazen de sosyal medya ağlarıyla kural koyma, kurallara uyma, hak ve ödevleri tanıma, bilme, izleme ve sorgulama imkan ve kabiliyetlerine sahip olabilmektedirler. Bu alanda “Küresel Haklar ve Ödevler Düzenlemesi” ile çözümler geliştirerek, insanların kolay kabulleneceği yönetim ve kurallar silsilesiyle çevrenin korunması sağlanabilecektir. Çevre sadece doğanın korunması ve gelişmesi değil, insanın biyolojik, sosyal, psikolojik hali, maddi ve manevi sağlığı ve gelişimi, yani mamur olması için de önemlidir.

KAYNAKLAR

- [1]. <http://kosbed.kocaeli.edu.tr/sayi6/aydin.pdf>, sh.1
- [2]. https://www.academia.edu/6960753/Makyavelizm_Zafere_giden_her_yol_m%C3%BCbaht%C4%B1r
- [3]. <http://www.cekud.org.tr/index.php/kizilderili-reisten-abd-baskanina-cevre-mektubu-2/>
- [4]. Feyzü'l-Furkan Açıklamalı Kur'ân-ı Kerim Meali, Rum Suresi, 41. Ayet
- [5]. Recep Ardoğan, İslam'da Çevre Teolojisinin Pratiğe Yansıması: Çevre Ahlakı, Birey ve Toplum, sa.12 Bahar 2012, c.2 s.3.
- [6]. Feyzü'l-Furkan Açıklamalı Kur'ân-ı Kerim Meali, Hud Suresi, 61. Ayet
- [7]. Prof. Dr. Mehmet Görmez, Başyazı, Diyanet Aylık Dergi, Temmuz 2011, Sayı.247

Çevre Etiği Açısından Türkiye’de Katı Atık Sorunlarının Değerlendirilmesi

Dr. Öğr. Üyesi Nuriye Deđerimen¹, Öğr. Gör. Elmas Dönmez²

¹Kütahya Sağlık Bilimleri Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi

²Dumlupınar Üniversitesi Dış İlişkiler Koordinatörlüğü

Giriş

Günümüzde üzerinde durulan önemli konulardan biri olan “çevre etiği”, insanoğunun çevreye “bir sorumluluk” duygusu içerisinde bakmasını gündeme getirmiştir. Bu sorumluluğun “insan merkezli” bir etik anlayışından, gelecek kuşakların da bu dünyadaki diğer doğal canlılar ve yapılarla yaşayabilmeleri adına “doğa merkezli” bir etik anlayışına doğru kaydığı görölmektedir.

Bu konuyla ilgili dünyadaki genel tavır ‘sürdürülebilirlik’ yönünden yanadır. Sürdürülebilir kalkınma, gelecek nesillerin ihtiyaçları için doğal kaynakların kullanımının günümüz insanlığının aleyhinde kısıtlanması talebi içermesi bakımından etik boyut taşımaktadır. Buna karşın, çevre

etiği bağlamında tüm dünyadaki insanların geleceği açısından incelenmesi gereken, çevre, katı atık sorunları, sağlık ve etik duyarlılık konuları insanoglunun daha fazla tüketebilme ve şuursuzca kendisine “daha iyi bir dünya” oluşturabilme çabaları yanında, yeterince önemsenmeyen konular olarak görünmektedir [1]. Çevre sorunlarına çevre korumacı bir anlayışı yansıtan sürdürülebilir kalkınma ile birlikte insan-doğa ve toplum anlayışının temellerinin sorgulanması ve çevre sorunlarının arkasında yatan düşüncenin etik bir yaklaşım içerisinde küresel boyutta tartışılarak çözüm önerilerinin ortaya konulması gerekmektedir [4].

Felsefe, Etik, Çevre, Çevre Etiği ve Sağlık İlişkisi

Felsefe

Yüzyıllardır bilim, doğanın gizli ve karmaşık hayat süreçlerinin nasıl oluştuğunu anlamaya dair yoğun çaba içerisinde [1]. Felsefe, insanın varoluşu ve evrendeki yeri ile ilgili sorular sormaktadır. Bunlara bağlı olarak gelişen felsefenin alt dalları insanın varlıktaki yerini anlamaya çalışmıştır.

Yerkürenin bir bütün hâlinde algılanabilmesini düşünen felsefe sistemleri, bütünleşik ve büyük bir ekosistemde bulunduğumuzu ifade etmektedir [4]. Bir ağacın hayatı suya, havaya, güneşe ve toprağa bağlıdır. Ağacın bunlardan biriyle ilişkisinin kopması onun ölümü demektir. İnsanın yaşamı da bağlantılarıyla mümkündür. Biyolojik ihtiyaçları onun maddeye bağlılığını, insanlarla bir arada yaşama ihtiyacı sosyal bağlılığını; fizik âlemin esiri olmadan aşkın'a uzanma arzusu ve sonsuzluk arayışı ise metafiziksel bağlılığını gösterir. Varlık düzenindeki bu ilişki hassas bir dengede devam eder. Bu ilişkiler ağında bir kopma meydana geldiği takdirde kozmik yaşamda varoluşsal sorunlar kendini göstermeye başlar [3].

Etik

Felsefenin bir alt disiplini olan “Etik” sözcüğünün anlamı, “Törebilimi, ahlak bilimi; Ahlaki, ahlakla ilgili” olarak ifade edilmekte olup, etik, ahlak'ı inceleyen en eski kuramsal dallardan biri olarak tanımlanmaktadır [2]. Etik, insanın bireysel ve toplumsal ilişkilerini nasıl yönlendirmesi gerektiğinin

iyi ve kötü söz veya davranışı belirleyecek ölçütlerinin neler olduğunun belirlenmesidir [4].

Eylemler arasında karar mekanizması oluşturulurken etik yaklaşımlar kullanılmaktadır. Kantiyen, Utiliteryan, Komüniteryan ve Liberal etik yaklaşımlar bunlardan bazılarıdır. Kantiyen etik yaklaşımda araç-amaç ilişkisi eylemin niteliğini belirler. Eylemin sonucu ne olursa olsun saptanan amacın niteliği eylemin değerini belirler. Utiliteryan etik yaklaşımda, çok fazla sayıda insana iyilik verecek eylem iyi eylem olarak değerlendirilir. Önde gelen noktası insan eylemlerinin sonuçlarıdır. Komüniteryan etik yaklaşımda toplumu oluşturan her kişi değerlidir. Eylem toplumu iyiye götürüyorsa iyi bir eylemdir. Liberal etik yaklaşım ise kişinin özgür davranması ve kendi istenci doğrultusunda eylemde bulunması ve bu eylemin iyiye varması değerlidir [5].

Tüm dinlerde de çevrenin korunmasına dönük bilgi ve uygulamalar bulunmaktadır. İnançların insanların toplum içerisindeki davranışlarına yön gösterdiği bir gerçektir. İslam dininde de çevre sağlığına dönük bilgi ve uygulamalar yer almaktadır.

R. Frazier Nash'a göre etiğin gelişiminde 4 aşama bulunmaktadır. Etik Öncesi Geçmiş; insanın yalnızca kendi çıkarları etiğin konusunu oluşturmaktadır. Etik Geçmişte; aile, din ve kabilenin etik ilgi alanına girdiği görülür. Günümüz Etiğinde; ırk ve renk ayrımının ötesinde bir eşitlik anlayışı benimsenerek, uluslar, ırklar, insanlar ve dahi hayvanların da etiğin ilgi alanına girdiği söylenebilir. Gelecekteki Etik yaklaşımının ise insanlarla birlikte hayvanları, bitkileri, yaşamın kendisini, cansız varlıkları, ekosistem bütünlüğünü, uzayı ve evreni, etik ilgi alanına alan bir sürecin geleceği dile getirilmektedir [7].

Evrensel bir etik anlayışı, bireyin toplumsal, siyasal, ekonomik, ekolojik çevresiyle uyum içinde yaşamasının gereklerini düzenler. Çağdaş etiğin temel işlevi, ortak yaşamı kuracak uyumlu davranışlara yol göstermektir. Yaşam çevresini ve niteliğini geliştirmek yönünde, tüm varlıkları etkileyen her durum, koşul ve eylem, etik alanı içinde sayılmaktadır [4].

Çevre Etiği, Çevre ve Sağlık İlişkisi

Çevre etiği, son yıllarda etik alanı içinde ele alınmakta olan bir konudur. Çevre etiğinde, çevresel etkinliklerde, insanların oluşturduğu kirliliğin, kaynakların ve tüketimlerinin diğer insanlara olan etkilerinin bilinçli bir şekilde ele alınması gerektiği üzerinde durulmaktadır [4].

Sağlığın tanımı sadece hastalık ve sakatlığın olmayışı değil, bedensel, ruhsal ve sosyal bakımlardan tam bir iyilik hâli içerisinde olmak biçiminde yapılmaktadır. İnsan sağlığı, çevre ile genetik örüntüsü arasındaki etkileşimin bir ürünüdür. İnsan daha döllenme anından başlayarak birçok çevresel sorundan etkilenmektedir [5].

21. yy'a kadar doğal çevreye verilen zarar ciddi anlamda göz ardı edilegelmiştir. Bu da günümüzde çevrenin en önemli konu başlıklarından biri olarak tartışılmasına neden olmaktadır.

İnsanın çevresindekileri etkileme ve etkilenme gücünün olduğu kabul edilmesi bağlamında insan merkezli çevre tanımı; canlı varlıkların, hayati bağlarla bağımlı oldukları, etkilendikleri, bunun yanı sıra etkiledikleri mekanlar ile birlikte o canlının ve canlılar topluluğundaki yaşam ortamı olarak belirtilmektedir. Çevre, fiziki, kültürel, doğal ve doğal olmayan çevre olmak üzere çeşitlere ayrıştırılarak incelenmektedir. Doğal çevre insan müdahalesi dışında şekillenmiş olan çevre, doğal olmayan çevre ise insan müdahalesi neticesinde oluşan çevre olarak tanımlanmaktadır. İnsanlık, ürettiği bilimlerle, çevre etiği özelinde değerlendirilecek bir şekilde, çevre ve doğa merkezli düşünmezse, kendisinin de yok olabileceğine yönelik güçlü savlar geliştirerek, bu konuya olan ilgisini üst düzeyde tutarak, tartışmaları artırmıştır [1]. Çevre etiğinde temel yaklaşım, şu anda yaşayan neslin gelecek nesillere olan ahlaki sorumluluklarının olduğudur [4].

Çevreyi kendi sağlığımız için korumak gereksinimi nedeniyle çevre bilinci ortaya çıkmıştır. Böylesi bir çevre bilinci, çevreyi bir insan sağlığı sorunu olarak gören anlayış olarak değerlendirilebilir. Bu anlayışın uzantısı olarak çevre, sağlık hakkı kapsamında bir sorun olarak değerlendirilmiştir [7].

Çevre Sorunları

Dünyadaki çevre kirliliğinin % 50'si son 35 yılda oluşmuştur. Çevre sorununun genel karakteri; insanların etkinlikleri sonunda ekolojik dengenin bozularak, bazı maddelerin dünyanın bazı kompartımanlarında birikmesi ve o katmanların doğal kompozisyonunun bozulmasıdır. Modernleşme ve sanayileşme ile oluşan risk faktörleri insanın doğal yaşam alanı çevrede sorunlara neden olmuştur [3]. Teknolojinin akıl almaz boyutlara ulaşması ve beraberinde getirdiği ekolojik sorunlar, dünyanın dikkatini bir kez daha çevre sorunlarına çekmiştir [4]. Özellikle çağımızdaki çevre sorunları bireysel ve toplumsal bir sorun olarak ilerleyen insanın varoluşunu tümüyle tehdit eder hale gelmiştir. Ekonomik gelişmelerin sınırsız kaynağı olarak görülen doğal kaynakların su, hava, toprak ve biyolojik zenginliklerin aslında sınırlı olduğu bir gerçektir.

Çevre sorunları; yoğun enerji kullanımı, ormanlık ve tarım alanlarının yok edilmesi, bazı maddelerin insan çevresinde yoğunlaştırılması, doğada olmayan bazı yapay maddelerin üretimi, yoğun yapay gübre kullanımı gibi sorunları içermektedir [3]. Küresel ısınma, kirlenme, iklim değişikliği gibi olguların nedeninin insanoğlu olduğu bir gerçektir. Şehirler insanlarla, otomobillerle, fabrikalarla dolmuştur [4]. Bu bağlamda sanayi ve kentleşme adına aşırı fosil yakıt kullanımının atmosferdeki olumsuz etkilerinden biri de, kirletici gazların aşırı miktarlarda atmosfere ulaşması ve neticesinde atmosferin işlevinde bazı aksaklıklara sebep olmasıdır. Bu sebeple "sera" etkisi olarak adlandırılan durum iklimdeki ısınma veya değişimlerin meydana gelmesine neden olabilmektedir. İnsanoğlunun, iklimdeki değişiklikler nedeniyle birçok yönden olumsuz olarak etkileneceği tespit edilmiştir. Bu durum bazen kuraklığa, bazen ise sellere sebep olan aşırı yağışlara neden olabilmektedir. Günümüzde bu nedenlerle bazen bir yerleşim yerinden toplu göçler, hatta büyük insan ölümlerinin yaşandığı durumlar görülebilmektedir.

Çevreye verilen zararların bir sonucu olarak, yine çevre kirlenmesinden kaynaklı olarak artan bulaşıcı hastalıklar ile günümüzde ortaya çıkmış bulunan birçok hastalık, insanları tehdit eder boyutlara ulaşabilmektedir [1].

İnsanların faaliyetleri ve “tüketim çılgınlığı” sonucunda oluşan atıklar çevre sorunlarının önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Hayat standartlarındaki artışın yanında nüfusun artması üretilen atık miktarını artırmıştır. Atıklar üretildikleri andan bertaraf aşamasına kadar çevre ve insan ile doğrudan etkileşim içindedir ve özellik ve bileşenleri ile çevre ve insan sağlığına olumsuz etkileri bulunmaktadır. Katı atık, evsel, ticari ve endüstriyel işlevler sonucu oluşan ve tüketicisi tarafından artık işe yaramadığı gerekçesiyle atılan, ancak çevre ve insan sağlığı yanında diğer toplumsal zararları nedeniyle düzenli biçimde uzaklaştırılması gereken maddeler olarak tanımlanabilir. Katı atıklar kaynaklarına göre evsel katı atıklar, endüstriyel nitelikli katı atıklar, tıbbi katı atıklar ve özel katı atıklar olarak 4 sınıfta değerlendirilir [5].

Çevre Sorunlarının Çözümleri

Tabiattaki tehlikelerden korunma içgüdüğü insanoğlunu bir takım arayışlara götürmüştür. İnsan, kültür ve medeniyetle tabiata hâkim olmaya çalışmıştır [3]. Günümüzdeki kültürler ve değerler çevre sorunlarını oluşturduğuna göre; toplumları güzel kültürel anlayış ve ahlaki davranış bilincine ulaştırmak için çevre etiğinin iyi ve doğruya ulaşmadaki yön göstericiliğinden faydalanılabileceği savunulmaktadır.

Katı atık sorunlarının çözümünde çevre etiği bağlamında, kaynakların verimli kullanımı, atıkların minimize edilmesi, geri dönüşümü, çevre dostu tasarım, projeler ve paketleme gibi unsurlar ön plana çıkmaktadır [1].

Çevre sorunlarının önemini kavramak, bilgilendirme ve bilinçlendirme konusu ve çevre duyarlılığını kazanmak, etiğin çevre alanında duyumsanmasının ön koşuludur. Çevre sorunlarını önlemek, etkilerini gidermek üzere eyleme geçmek ve bu kararlılığı pratiğe yansıtmak, çevre etiğinin bireylerin vicdanı ve aklında yer etmesini gerektirir. Bu bağlamda çevreye karşı sorumluluk etiği, özellikle kaçınılmaz olmuştur [5].

1972’de Stockholm Birleşmiş Milletler Çevre Konferansında, dünya ülkeleri temsilcileri sorunları tartışmış, kısa ve uzun vadeli önlemleri saptamış; “tek bir dünyamız var” sloganı ortaya konmuştur ve sürdürülebilir kalkınma yolları bulunmasına dikkat çekilmiştir [4]. Sonrasında 1992’de

yapılan Dünya Zirvesinde Rio Konferansı'nda İklim Değişikliği Sözleşmesi, Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi, Rio Deklarasyonu ve Gündem 21 konu başlıkları ele alınmış, çözümler bulunmaya çalışılmıştır. Böylece, "Ekolojik olarak sürdürülebilir gelişme", çevresel etik kavramının yeniden gündeme gelmesinde çatışan taleplere ve çıkarlara öncülük ederek ortaya çıkmıştır. Rio'da gelişme yolundaki ülkelerde sürekli ve dengeli kalkınmanın hızlandırılması için uluslararası iş birliğine gidilmesinin gereğine vurgu yapılmıştır. Sonrasında 2002'de yapılan Johannesburg Dünya Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesi; Rio Konferansı'nda belirlenmiş olan temel hedeflerin izlenmesi için yapılmış bir dünya zirvesidir. Rio'dan farklı olarak Johannesburg'da Zirve'ye daha çok farklı aktörlerin katılımı sağlanmış, farklı toplumsal gruplar katılmıştır. Johannesburg Zirvesinde, konuların çok geniş bir şekilde ele alındığı ve sorunların kökenine bu nedenle inilemediği, önerilerinin yüzeysel kaldığı etik açıdan eleştirilmektedir [4].

Ülkemiz açısından, su ve toprak kaynaklarına dayalı kalkınma projelerinin ekosistemleri en az etkileyecek şekilde gerçekleştirilmesi önem taşımaktadır [4]. Türkiye'nin 2014 yılı istatistiklerinde, belediyelerde toplanan kişi başı günlük ortalama atık miktarı 1,08 kg'dır. Atık toplama ve taşıma hizmeti verilen belediyelerde toplanan 28 milyon ton atığın, %63,5'i düzenli depolama tesislerine, %35,5'i belediye çöplüklerine, %0,5'i kompost tesislerine gönderilmiş, %0,5'i ise diğer yöntemler ile bertaraf edilmiştir [6]. Türkiye, Johannesburg Zirvesi'nde rapor sunmuş, sürdürülebilir kalkınma, insan-canlı ve insan-cansız çevre olmak üzere üç temel yapıyı birleştiren bir bütüncül anlayışı yansıtmış ve çevre merkezci bir etiği benimseyerek, geniş kapsamlı bir etik anlayışı kabullendiğini göstermiştir. Ancak yoksulluk, gelir dağılımı, işsizliğin çözümü konularında somut öneriler bulunmadığı yönünde eleştirilmektedir. Türkiye'nin son 10 yılda sürdürülebilir kalkınma anlayışını büyük ölçüde benimsediği ve bu anlayışı kalkınma planlarının bir parçası hâline getirdiği de ifade edilmektedir. Türkiye'nin ekonomik açıdan, oluşan istikrarsızlık, çevre açısından altyapı yetersizlikleri, toplumsal açıdan, kurumsal ve toplumsal sorumluluk girişimlerini geliştirme ihtiyacı, adil rekabet konusundaki eksiklikler ve genç nüfusun eğitimindeki yetersizlikler temel sorunlar olarak ortaya çıkmaktadır. Ancak, uluslararası

çevre ve kalite standartlarına uyma yeteneğinde önemli gelişmeler olduğu belirtilmektedir [4].

Tartışma ve Sonuç

21.yy'ın sorunları çevre, toplum ve yaşam tarzları ile ilintilidir. Bu nedenle, günümüzde, toplumlar, politik, ekonomik ve sosyal bir değişimle yüz yüze gelmiştir. Sürekli değişen dinamik bir ortamda, yaşam tarzının değişime uyum sağlaması bir gerekliliktir. Ekolojik krizin tarihsel kökleri göz önüne alındığında, davranışsal bir değişimin yanında, çevre algılayışımızın yeni bir bağlamda ele alınması gerekmektedir [2]. Yoksul insanların, yardımlara bağlı kalmak yerine, kendi kendine yeten bir duruma getirilmesi çevre sorunlarının çözüm önerilerinin önemli ayaklarından biri olarak görülmektedir [4]. Diğer yandan atıkların çevreye ve sağlığa zarar vermesinin engellenmesi gerekmektedir. Bu engellemeyi yapmak için her türlü bilginin yanında etik bilgisine sahip olmak ve bu duyarlılığı kazanmak hem şimdiki zamanlar hem de gelecek kuşaklar için vazgeçilmez bir gerçektir [5].

Günümüzde çevre sorunları hem gelişmiş ülkelerin hem de gelişmekte olan ülkelerin sorunudur. Yönetimler, ekolojik ve ekonomik inişin helezonu içinde kapana kısılmış bulunmaktadır. Çevre sorunlarının en büyük kaynağı olarak yoksulluk görülmektedir. Zengin ve yoksul ülkeler arasındaki büyüyen uçurum sorunları katlandırmaktadır. Günümüzde çevre sorunları, hem enerji kaynakları hem de alternatif teknolojileri içeren yeni bir anlayış ve yapılanmayı gerekli kılmaktadır. Çevre sorunlarının fikrî temellerine gidilirken batı tipi modernitenin, ailenin ve toplumsal ilişkilerin, bilimin amacının, demokratik devletin özgür potansiyelinin, ilerlemeci fikirlerin ve evrensel etiğin sorgulanması gerekir [4].

Atıkların oluşturduğu çevre bozulmaları ve kirlenmeler en acil çevre sorunlarından sayılabilir. Çevrenin insan sağlığı üzerinde oynadığı rol bilinen bir gerçektir. Çevre insan yaşamını sürdürmede ve bununla birlikte bu yaşamı sağlamada çok etkili olmaktadır. Çevre sorunları günümüzde küresel açıdan insan sağlığı ve tüm türlerin sağlığı açısından sonsuz tehlike oluşturmaktadır. İklim koşulları solunum sistemi hastalıklarının artmasına

yol açmaktadır. Bununla birlikte çevre doğrudan hastalık nedeni olabilir ya da çevre bir kısım hastalıkların yayılımını kolaylaştırabilir. Bazı hastalıkların gidişatını ve sonucunu etkilediği görülmüştür. Çevre kirletici etmenlerin insan vücudu ve organlar üzerindeki olumsuz etkisi bulunmaktadır [5].

Gelişmekte olan ülkelerde ve ülkemizde sağlık profesyonelleri klasik çevre sağlığı konularını ikinci derecede ele almakta, alınacak altyapı önlemleriyle bu sorunların ortadan kalkacağını düşünmekte, sağlık personelinin çevre sağlığı sorunlarıyla fazla ilgilenmesine gereksinim olmadığını düşünmektedirler. Oysa ki çok çeşitli çevresel etkilenimler bireylerin sağlık sorununun temelini oluşturmaktadır [5].

Dünyada ve ülkemizde birçok sebebe bağlı olabilen; fakirlik, eşitsizlik, verimsiz ve aşırı tüketim ile kirlenmeyi gerçekten önleyebilecek teknolojiler bulunmadığı müddetçe, çevre alanındaki ağır sorunların süreceği, yerleşim, sağlık, gıda güvenliği ile enerji arzı gibi konularda yapılacak iyileştirmelerin bu sorunun çözümünde önemli olduğu, çevre bilincinin yerleşmesi ve çevre yönetim sisteminin oluşturulması, öncelikle yönetimlerin çevre konusunda duyarlı olmasına bağlı olduğu, ciddi olarak artık günümüzde anlaşılmıştır. Ancak bunun eylemsel yönde nasıl yansıtılacağını ise zaman gösterecektir [1].

Gelişmiş ülkelere, kendilerinin yaptığı hatayı tekrar etmemeleri, çevrenin daha az tahribini sağlayacak önlemler alabilmeleri için geliştirmekte olan ülkelere, daha fazla mali destek oluşturulması ve kirlenmeyi önleyici teknolojilerin kullanılması önerilmektedir. Çevre sorunlarının küresel bir boyut kazanması nedeniyle bu sorunların çözümünde devletlerin çok yönlü iş birliği ve eşgüdümü gerekli hâle gelmiştir. Önemli olan bu sorumlulukların etki alanının genişletilmesi ve uluslararası alanda eşit ve adil bir sorumluluğun tüm ülkeler düzeyinde paylaşılması gerekir [4]. Sonuç olarak ülkemizde katı atık sorunlarının çözümüne ilişkin projelerin geliştirilmesi ve uygulanması önerilmelidir.

KAYNAKLAR

- [1]. Yaylı H, Çevre etiği bağlamında kalkınma, çevre ve nüfus. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 2012; 1:15 s.151-169.
- [2]. Fırat S, Çevre etiği kavramı üzerine yeniden düşünmek. Ankara Üniversitesi SBF Dergisi 58;3
- [3]. Eren M, Çevre sorunları karşısında sorumluluk etiği. Kelam Araştırmaları 2015; 13:1 s. 439-452.
- [4]. Sezer Ö, Küresel konferanslar ve çevre sorunları: çevre kalkınma ve etik açısından eleştirel bir değerlendirme. <http://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/SEZER> Erişim tarihi: 03.05.2016
- [5]. Çobanoğlu N, Aydoğdu İ B. Tıbbi atıkların oluşturduğu sorunların çevre, sağlık ve etik açıdan incelenmesi. www.ayk.gov.tr/.../ÇOBANOĞLU-Nesrin-AYDOĞDU-İlke-Bezen-TİBBÎ-ATIKLARI Erişim tarihi: 03/05/2006
- [6]. Belediye Atık İstatistikleri 2014. <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=18777> Erişim tarihi: 03.05.2016
- [7]. Ertan B, 2000'li yıllarda çevre etiği yaklaşımları ve Türkiye. Yönetim Bilimleri Dergisi 2004;1: 3.

Su Yönetimi Etiği ve İslami Çerçeve

*¹Arş. Gör. Sevde Korkut, ²Fatma Korkut, *¹Prof. Dr. İsmail Koyuncu*

¹İstanbul Teknik Üniversitesi Çevre Mühendisliği Bölümü

²İstanbul Şehir Üniversitesi Siyaset Bilimleri ve Uluslararası İlişkiler Bölümü

Giriş

Su kaynakları yönetimi, taleplerin yükseldiği ve kıtlığın arttığı günümüz dünyasında büyük bir önem taşımaktadır. Su yönetimi, tüm talepleri ve kullanımları karşılamayı göz önünde bulundurarak su kaynaklarının geliştirilmesi, dağıtılması ve kullanılması faaliyetidir: Söylenmesi kolay, uygulaması zordur. Çünkü su hem gezegendeki tüm yaşam için gerekli bir kaynak hem de ekonomik bir emtia olduğundan, şimdiye kadar farklı perspektifler ortaya çıkmıştır. Mevcut durum ve uygulamalar incelendiğinde, dünyanın her yerinde verimli, etkili ve adil su yönetimi bulunduğunu iddia etmek zordur. Bu sorunun en önemli nedenlerinden biri, uygulamadaki ahlaki ilkelerin zayıflığıdır. Bu çalışma bize çağdaş su yönetimi sisteminin ahlaki temelini göstermektedir. Pek çok uluslararası

organizasyon ve örgütün su yönetimine dair çeşitli tartışmalar yürütmesi neticesinde, yaygın yaklaşımın ahlaki temellerine dair belli prensiplerin oluştuğu görülmektedir. Bu çalışma, söz konusu prensipleri okuyucuya sunmayı amaçlamaktadır. Ayrıca, yalnızca tek bir değerler bütününe dayalı su yönetiminden bahsetmek elbette mümkün değildir. Bu alternatiflerden birisi de İslam'ın su yönetimine dair prensipleri olacaktır. Çalışmamız, İslam'ın temel kaynakları ve bu konuyla ilgili yapılan çok az sayıda çalışma ışığında çok genel bir su ahlaki çerçevesi çizmeye çalışmıştır. Temel hedef, bu meselenin hak ettiği ilgiyi görmesi ve öneminin kavranmasıyla birlikte akademik boşluğun doldurulması adına yeni çalışmalar için bir çeşit ön ayak olmasıdır.

Uluslararası Su Yönetimi Etiği

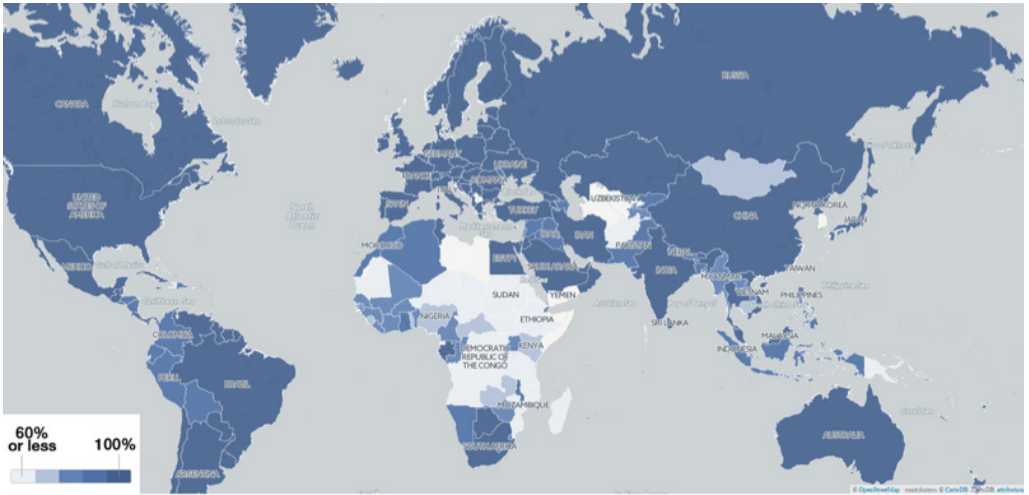
İrlanda'nın başkenti Dublin'de düzenlenen Uluslararası Su ve Çevre Konferansı sonucunda 1992 yılında kabul edilen "Dublin İlkeleri"nde suyun ekonomik bir emtia olarak değerlendirilmesi ve yönetilmesi gerektiği fikri belirtildi [1]. Dublin'den önce su, bireylerin temel ihtiyaçlarını karşılamak için kamu malı ya da tamamen sosyal bir fayda olarak görülüyordu. Dublin İlkelerinde su, ekonomik faaliyete katkıda bulunan bir fayda ve bu bağlamda her kullanımda ekonomik bir değer olarak kabul edildi. Bu tarihten itibaren, suyun herkesin kolaylıkla ulaşması gereken doğal ve kamusal bir yaşam kaynağı mı yoksa ekonomik bir meta mı olduğu sorusu çeşitli tartışmalara konu olmuştur. Bununla birlikte her ne kadar 1970'lerden itibaren suyun temel bir hak oluşuyla ilgili uygulamalara dair zemin hazırlayan uluslararası tartışmalar gerçekleştirilmişse de, Birleşmiş Milletler Ekonomik Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi 2002 yılında, "su hakkı"nın bütün diğer insan haklarının yerine getirilmesi için temel bir gereklilik ve "insanın onurlu bir yaşam sürmesi için vazgeçilmez" olduğunu resmi olarak kabul etmiştir [2]. Bu açıdan bakıldığında uluslararası yaygın kabule göre su, hem resmi olarak da kabul edilmiş doğal bir yaşam kaynağı ve insan hakkı hem de planlı bir şekilde yönetilmesi gereken ekonomik bir metadır. Suya dair bu iki yönlü yaklaşımın ön plana çıkmasındaki en önemli etken, su kaynaklarında meydana gelen niteliksel ve niceliksel olumsuzluklardır [3].

Şüphesiz, dünyadaki su kaynaklarının tamamı insanlar için kullanılabilir

durumda değildir. Canlıların tüketimine uygun su miktarı, yeryüzündeki suların tamamına oranla çok küçük bir değer ifade etmektedir. Dünya yüzeyinin neredeyse üçte ikisi suyla kaplı olmasına rağmen, sadece %0,3'lük bir kısmı içilebilir sudur. Geri kalan %99,7'lik kısmı ise deniz suyu, buzullar ve su buharından oluşmaktadır. BM istatistiklerine göre 1990 yılında dünya nüfusunun %76'sı sağlıklı su kaynağına sahip iken, 2015 yılında bu değer %91'e ulaşmıştır (Şekil 4.5.1). Bu, hala içilebilir su kaynaklarına ulaşamayan yaklaşık 700 milyon kişinin var olduğu anlamına gelmektedir [4]. 2050 yılına gelindiğinde bu rakamın 240 milyona gerileyeceği tahmin edilmektedir. 2011 ile 2050 yılları arasında dünya nüfusunun %33 oranında artıp 7 milyardan 9,3 milyara ulaşması ve bu süreç boyunca gıda malzemelerine olan ihtiyacın da %60 oranında artması beklenmektedir. Ayrıca halihazırda 2,5 milyar kişi yeterli sanitasyondan yoksun biçimde yaşamlarını sürdürmektedirler [5].

Bu doğal ve demografik faktörlere ek olarak, tarım, endüstri ve kentleşmeden kaynaklanan su kirliliği ve küresel ısınma da suyun kalitesini ve varlığını olumsuz olarak etkilemektedir.

Su krizinin bu denli tehlikeli boyuta ulaşması, hem insani değerler üzerine kurulu hem de en makul ekonomik çözümleri kapsayan bir su yönetiminin önemini bir daha ortaya koymaktadır. Bu da öncelikle mevcut su yönetimi ilkelerini sorgulayıcı bir bakışla irdelemeyi gerektirmektedir.

Şekil: Gelişmiş su kaynaklarına erişimi olan nüfus yüzdesi (Kaynak: World Bank)

Su yönetimi etiği

İnsanlar tarafından suyun nasıl kullanılacağı ve suyun alınıp satılan, bazı birey ve gruplar tarafından kontrol edilen bir şey olması, bu uygulamalara zemin olacak belli başlı etik prensiplerinin uluslararası arenada dile getirilmesi sonucunu doğurmuştur. Zira üst bölümde de bahsedildiği gibi su kaynaklarının yetersizliği, dünya çapında eşit olmayan bir şekilde dağılmış olması, 1990'lı yıllardan itibaren suyun özelleştirilmesi gibi faktörler su yönetimi etiğine dair ortak bir çerçeveyi gerekli kılmıştır. En genel anlamda bu çerçeve, suyun ekonomik bir meta oluşuna ilk kez değinilen 1992 Dublin Konferansı'nda çizilmiştir. Buna göre, belirlenen 4 prensip şunlardır[1]:

1. Tatlı su, yaşamı, gelişimi ve çevreyi korumak için gerekli olan sonlu ve hassas bir kaynaktır. Su, yaşamı sürdürdüğü için, su kaynaklarının etkin yönetimi, doğal ekosistemlerin korunmasıyla sosyal ve ekonomik kalkınmayı birbirine bağlayan bütünsel bir yaklaşım gerektirir.
2. Su gelişimi ve yönetimi, her kesimden kullanıcı, planlayıcı ve politika yapıcıları içeren katılımcı bir yaklaşıma dayanmalıdır. Bu katılımcı yaklaşım, politika yapıcılar ve halk arasında suyun önemine dair farkındalık oluşturmaya da içerir.
3. Kadınlar, su temini, yönetimi ve korunmasında merkezi bir rol oynamaktadır. Su sağlayıcısı ve kullanıcısı, yaşam çevresinin de koruyucusu olan kadınlara, su kaynaklarının yönetimi ve geliştirilmesine dair kurumsal düzenlemelerde neredeyse hiç yer verilmemiştir. Bu prensibin kabul edilmesi, kadınların güçlendirilmesi ve su yönetimine katılması konusunda aktif politikalar gerektirir.
4. Su, rekabet eden kullanıcılar arasında ekonomik bir değere sahiptir ve ekonomik bir kıymet olarak değerlendirilmelidir. Geçmişte suya ekonomik bir değer biçilmemesi, kaynakların savurgan ve çevreye zarar verecek şekilde kullanılmasına neden olmuştur. Suyun ekonomik bir meta olarak yönetilmesi, verimli ve adil kullanımını sağlamak ve su kaynaklarının korunması ve tasarrufuna teşvik etmek için önemli bir yoldur.

Dublin konferansında çizilen çerçeve ilerleyen zaman içerisinde güncelleme ihtiyacı gerektirmiştir. Benzer ilkeler, Wisconsin Suları Projesi ve UNESCO'nun Uluslararası Hidroloji Programı (IHP) tarafından, Tatlı Su Kullanımının Etik Değerleri ve Temiz Su Kullanım Etik Kurallarına İlişkin Alt Komisyonu ile kültürlerarası ve disiplinlerarası çalışma grubu tarafından aşağıda görüldüğü gibi formüle edilmiştir [6].

- **İnsan onuruna eşit saygı ilkesi**

İlke, temel ihtiyaçların karşılanması ile insan sağlığının ve refahının teşvik edilmesine dikkat çeker. Bu, aynı zamanda evrensel insan hakları çerçevesinin arkasındaki temel kavramdır. İlişkili terimlerle ele alındığında halk sağlığı etiğinin temel bir prensibi olan insan onuru kavramı, diğer canlılar ve doğayla uyum içindedir ve dolayısıyla çevre etiği için de bir temel teşkil etmektedir.

- **Hakkaniyet ve ölçülülük ilkesi**

İhtiyaçların karşılanması ve herkesin sağlığının geliştirilmesi önemlidir. Ama sınırlı kaynaklar karşısında en az iyi durumda olanlara yani en çok risk altında olanlara ve geçmişte ayrımcılığa, dışlanmaya ve güçsüzlüğe karşı savunmasız kalmış olanlara öncelik tanınarak hakkaniyetli ve ölçülü bir cevap sunmak gerekir.

- **Dayanışma ilkesi**

Saygı ve hakkaniyet, her bireyin kendi hayat koşulları ile karşılıklı bağımlılığı, dış destek, bakım ve yardım konusundaki güvenlerini belirleme yeteneğinin sınırlarının tanınmasıyla temin edilmelidir. Dayanışma ve karşılıklı bağımlılık kavramı, sosyal bağlamda, insan bireyleri ve gruplar arasında geçerlidir, ancak insan ve biyotik topluluklar arasında ekolojik bir bağlamda eşit önem ve rezonansla uygulanır. Su ahlakında dayanışma, "yukarı ve aşağı yönde karşılıklı bağımlılığımız" olarak adlandırılabilir şeyleri bize hatırlatır.

- **Kamu malı ilkesi**

Bu ilkeye göre, her bireyin rasyonel kişisel çıkarlarının peşinde koşması halinde tüm bireylerin çıkarları için irrasyonel ve zararlı sonuçlara yol açtığına farkına varılması gerekmektedir. Suyun ve biyoçeşitliliğin hizmet ettiği insan menfaatleri, özgürlükçü mülkiyet hakları tarafından teşvik edilenler gibi bireysel çıkarların en üst düzeye çıkarılması gibi davranış stratejileri tarafından genellikle iyi bir şekilde sunulmamaktadır. Su ve kullanım teknolojileri sıklıkla ortak bir kaynak olarak suyun kavramsallaştırılması ve ortak bir fayda olarak sürdürülebilir su kullanımı kavramının etik açıdan uygun bir yanıt oluşturduğu “müştereklerin trajedisi” tipinde senaryolar sunar.

- **Doğru ilişki ve sorumlu yönetim ilkesi**

Dayanışma ve kamu malı ilkeleri halk sağlığı ve su yönetimi ile ilgili kolektif eylem çağrısında bulunur. Doğru ilişki ilkesi, bu tür kolektif eylemin esas içeriğini ve etkilerini ele almaktadır. Sorumlu eylem süreci, neyin yanıt verildiğinin gerçek özellikleri ve koşulları ile yakından ilişkilidir. Halk sağlığı olayında, mesela, bir patojenin doğru tespit edilememesi, yanlış aşı ya da ilacın uygulanması halk sağlığı ve tıbbi uygulama hatası oluşturacaktır; doktor ile patojen ve hastanın biyolojik gerçekleri arasındaki doğru ilişki kurulmamıştır. Benzer şekilde, bir akiferin sürdürülemez kullanımı veya bir su havzasının ve ona bağlı ekosistemin biyolojik olarak bozunması, çevresel hatalı uygulama biçimleridir. Bir yandan yapay yapı ve teknoloji ile suyu kullanan ve etkileyen insanlar ile diğer yandan suyun özel biyolojik, kimyasal ve fiziksel gerçeklikleri arasında doğru ilişkiler kurulmaz.

- **Kapsayıcı ve müzakereci katılım ilkesi**

Nasıl ki doğru ilişki ve sorumlu yönetim ilkesi, halk sağlığı ve su yönetimi politikalarının içeriği için önemli bir etik ve bir standardı ele alıyorsa, katılım ilkesi de politika oluşturma ve karar verme sürecinde var olan değerlerden bahsetmektedir. Çoğunlukla demokratik yönetimin mekanizmaları ve kurumları, güçlü, iyi örgütlenmiş ve iyi temsil edilen gruplar tarafından

pazarlık ve faiz maksimizasyonu stratejilerine dayanır. Bu tür yönetim ve karar verme, ortak malların korunması, tasarrufu ve eşit dağıtımı için uygun olmayabilir. Daha uygun yönetim mekanizmaları, etik açıdan, şeffaflık, bilgiye evrensel erişim, kapsayıcılık ve bireysel olarak işaretlenmiş, toplumun güçlendirilmesi, böylece herkesin açık bilgi ve katılımcı fırsatlarından yararlanabileceği müzakereci ve katılımcı bir süreci içerir.

İslam'da Su Yönetimi Ahlakı

Su, Allah tarafından yaratılmış ve insanlara emanet edilmiş bir nimettir. Kur'ân'da Arapça su anlamına gelen ma' kelimesi 63 yerde zikredilmiştir. Suyun hayat veren özelliği "Allah size gökten bir su indirdi de ölmüş yeryüzünü onunla diriltti." ayetiyle belirtilmiştir (Nahl, 16/65) [7]. Su sadece hayat vermekle kalmaz; her yaşamın kendisi sudan oluşur: "Her canlı şeyi de sudan yarattık." (Enbiyâ, 21/30) [8]. Ayrıca, İslam kelimesinin Arapça kökeni olan "selam" kelimesi, "huzur, ahenk, düzen" gibi anlamlara gelir. Dolayısıyla İslami yaşam tarzı, bireysel ve sosyal düzeyde olduğu gibi ekolojik anlamda da huzur ve düzen içinde yaşamayı gerektirmektedir.

Daha sonra yine değinileceği gibi İslam'da insan ve çevre arasındaki ilişki, insanı "halife" olarak görme anlayışı üzerinden şekillenmektedir. Buna göre bütün kaynaklar insana emanet edilmiştir ve insan da yeryüzünde huzur ve düzenin sağlanmasıyla sorumludur. Dolayısıyla insanlar doğanın efendisi olmaktan ziyade onun dostu ve koruyucusu olarak görülmektedir. İslam'a göre bir başkasının hakkını çiğnemenin kesinlikle yasaklandığı düşünüldüğünde, "her nesil yalnızca birer temsilcidir ve kendinden sonraki nesillerin hakkını göz önünde bulundurarak gezegeni kirletmemek ve doğal kaynakları doğru bir biçimde kullanmakla sorumludur" sonucuna varılmaktadır [9]. Meseleye bu noktadan bakıldığında su yönetiminin müslümanlar için ne denli önemli ve hassas bir konu olduğu, veyahut da olması gerektiği açıkça görülmektedir. Peki günümüz dünyasında uluslararası arenada benimsenen/uygulanmaya çalışılan su yönetiminin ahlaki ilkelerinin İslam'da karşılığı var mıdır? İslam'ın temel aldığı kaynaklarda bu konuyla ilgili ne tür bir çerçeve çizilmektedir?

Su yönetimi ahlakıyla ilgili çerçeveyi çizmeden önce İslam'a göre suyun ekonomik boyutunun anlaşılması gerekmektedir. Zira su yönetimi, suyun alınıp satılabilen ve insanlar tarafından kontrol edilen bir mal olduğunun kabulüyle şekillenmiştir. Yukarıda bahsedildiği üzere su, Allah tarafından insanlara verilmiş bir nimet ve aynı zamanda Allah'ın kulları için bir imtihan vesilesidir. İnsanlar hem birbirleri hem de çevre üzerinde hakları olduğu bilinciyle doğal kaynaklardan faydalanabilirler. Eğer bu hakları ihlal ederlerse bu, cezası olan bir günah olarak kabul edilir. Aynı zamanda suyun pek çok çeşidinin alınıp satılabileceği, katma değeri de hesaba katılarak maliyet belirlenebileceği çoğu İslam alimi tarafından kabul edilmiştir. Bu fıkhi hükmün en önemli kaynağı olarak iki hadis-i şerif gösterilir. Birincisi, "Sizden herhangi birinizin (balta ile kesip) sırtına bir bağ odun yüklenip satması, herhangi bir kişiden dilenmesinden hayırlıdır." [10]. İkincisi ise Peygamber Efendimiz (s.a.v)'in isteği üzerine Hz. Osman (r.a)'ın Ruma'daki kuyuyu satın alması ve işletmesine dair hadistir [11].

Bu bilgiler ışığında İslam'a göre su, üç farklı değere sahiptir [12]. Birincisi, özel mülkiyet olan su. Dağıtım sistemleri, arıtma tesisleri, özel kaplarda-su konteynerlerinde ve su depolarında tutulan su bu kapsama girer. Bu su, elde etmek için iş, altyapı ve bilgiyle yatırım yapılan su türüdür. Söz konusu özel "konteynır"ların (küp ve fiçılar) sahibi bu suyu kullanma ve ticaretini yapma hakkına sahiptir. İkincisi, sınırlı özel mülkiyet olan su. Bunlar da özel arazilerde bulunan göller, akarsular ve termal su kaynaklarıdır. Arazinin sahibi bu sular üzerinde hem belli haklara hem de belli sorumluluklara sahiptir. Belirlenen bazı sınırlar dahilinde, başka herhangi bir mal gibi bu suyun da ticareti yapılabilir. Üçüncüsü, kamu mülkiyeti olan su. Bunlar nehirlerde, göllerde, buzullarda, akiferlerde ve denizlerde olan ve de kar ve yağmurdan kaynaklı sulardır. Elbette bu doğal durumundaki suların alım satımı yapılamaz. Ancak bu suyun çekilmesi ve insanlara ulaştırılması için altyapı ve bilgi yatırımı yapılıyorsa o halde bu su özel mülkiyete dönüşür ve maliyetini karşılamak için bir fiyat hakkına sahip olunur. Genel kabullerin kısa bir açıklamasından sonra şu da belirtilmelidir ki elbette suyun fıkhi boyutu farklı disiplinlerde başlı başına bir çalışmanın konusu olabilecek mahiyete sahiptir. Su yönetimi ve su fiyatlandırmasıyla ilgili İslami bakışın çok daha kuşatıcı bir şekilde

temellendirilmesi adına bu konuları da kapsayan çalışmaların eksikliği göze çarpmaktadır.

İslam'da su yönetimi ahlak ilkeleri

İslam'ın temel kaynaklarından ve şimdiye kadar bu alanda yapılan çalışmalardan çıkan sonuçlar neticesinde belli başlı bazı ilkeler tanımlamak mümkün olmuştur. Bu tanımlar yapılırken, bir önceki bölümde bahsedilen uluslararası ilkelerle kıyaslayarak yaklaşmak fikirsel olarak daha bereketli bir okuma sağlayacaktır.

- **Tüm canlılar için adil paylaşım:**

Sosyal adalet veya hakkaniyetin sağlanması İslam'ın mihenk taşlarından birisidir. Bu konuya dair bir hadiste "Sizden biriniz, kendisi için arzu edip istediği şeyi, din kardeşi için de arzu edip istemedikçe, gerçek anlamda iman etmiş olmaz." şeklinde durumun ciddiyeti vurgulanmaktadır. Bu uygulamanın kapsamına maddi manevi değerlerin yanı sıra yeterli miktarda temiz ve tatlı suya erişimin de girdiği açıkça söylenebilir. Kur'ân-ı Kerim adaletsiz dağılıma karşı çok ciddi uyarıları ihtiva etmektedir. Örneğin Haşr sûresi 7. ayette "Allah'ın, fethedilen ülkeler halkından Resulüne nasip ettiği mallar Allah'a, Resulüne, Peygamberin yakın akrabasına, yetimlere, yoksullara ve yolculara aittir. Böylece, o malların, sadece zenginler arasında dönüp dolaşan bir servet halini alması önlenmiş olur. Peygamber size ne verdiyse alın; neyi yasakladıysa ondan da kaçın. Allah'tan korkun. Çünkü Allah'ın cezası pek çetindir." İnsanlar arasında suyun adil bir şekilde paylaşılması gerektiği gibi, diğer tüm canlıların da su hakkı olduğu bildirilmektedir. Hayvanlara iyilik etmenin ve susuz kalmalarını önlemenin önemiyle ilgili hadisler ve suyun bitkiler için de bir nimet olarak yaratıldığını anlatan ayetler vahyedilmiştir (Fâtır, 35/27, En'am, 6/99) [13, 14]. Bu durum, İslam'ın çevreye ve dolayısıyla su yönetimine de bütüncül bir bakış açısıyla yaklaştığını göstermektedir.

- **Bireysel sorumluluk bilinci**

Her ne kadar su yönetimi belli kurallar ve ilkeleri baz alarak uygulanması gereken planlı bir süreç olarak kabul edilse de, İslam, su yönetimine bütün insanların bireysel ahlaki anlayışlarına adeta manevi bir düzenleme getirerek yaklaşır. Su yönetiminin sadece ekonomik olmayıp aynı zamanda ahlaki yönden insana uzanan en temel basamağı diyebileceğimiz proses su tasarrufudur [12]. Suyun sınırlı ve yaşam için önemli olduğunu kabul eden ifadeler Kur'ân'da, "Biz gökten bir ölçü ile su indirdik ve onu yeryüzünde yerleştirdik. Onu gidermeye de Bizim gücümüz elbette yeter." (Mu'minun, 23/18) [15] ve "De ki: Suyunuz âniden yerin dibine çekilecek olsa, kim size içilecek bir pınar suyu getirir?" (Mülk, 67/30) [16] ayetleriyle belirtilmiştir. Bu durum Dublin açıklamasında da "Tatlı su, yaşamı, gelişimi ve çevreyi korumak için gerekli olan sonlu ve hassas bir kaynaktır." olarak yer alan birinci maddede karşılığını bulmaktadır.

Hadisler de konuyu açıkça işlemiştir. Peygamber Efendimiz (sav) "bir müdd (2/3 litreye eşit) suyu abdest alma ve beş müdd (2,5-3,5 litreye eşit) suyu banyo yapma amacıyla kullanmaktaydı." [17]. Bu hadis, Peygamber Efendimizin yaşadığı Arabistan'ın kurak topraklarında sürdürülebilir su kullanımına mantıksal bir yaklaşımı göstermektedir. Ancak Hz. Peygamber (sav), aynı zamanda "hızlı akan (büyük) bir nehrin kıyısında abdest alsanız bile suyu israf etmeyin [18] buyurarak israf etmemenin kuraklık temelli değil, her çağda ve her mekanda geçerli ahlaki bir düstur olduğunu vurgulamaktadır. Gerek sözkonusu hadislerde gerek İslam âlimlerinin eserlerinde israfın bu denli açık bir kesinlikle yasaklanması, İslam'da su yönetimi ahlakının öncelikle tek tek fertlerin kendi iç dünyasında, pratikte de bireysel kullanımlarında yerleşik bir hale gelmesini hedeflediği sonucuna varılabilir. Bu da eğitimin önemini güçlü bir şekilde öne çıkarmaktadır. Zira fertlerin, su yönetiminin ilk basamağı olan israfa dair sağlam bir bilinç kazanması ancak eğitimle mümkün olacaktır.

- **Meşverete dayalı karar alma**

Kur'ân'da "Onlara 'Yeryüzünde bozgunculuk etmeyin' dediğinde, 'Biz ancak düzeltiyoruz' derler." (Bakara, 2/11) [19] ayetinde bozgunculuk

şeklinde çevrilen fesad kelimesinin sosyal ve siyasal anlamının yanısıra çevresel bir uyarıyı da ihtiva ettiği söylenebilir. Buna göre, suya zarar verecek herhangi bir hareket “yeryüzünde fesad çıkarmak” anlamına gelecektir. Hatta bu sebeple bazı İslam alimleri, suyun yanlış kullanımı veya kirletilmesini bir suç olarak addedip bazı cezalar takdir etmişlerdir. Fesad çıkarmak, tüm insanlığa/insanlığın ortak malına zarar vermek anlamını taşımaktadır. Dolayısıyla bu sorunun çözümüne de yine ortak bir zemine dayanan kararlar neticesinde varılabilir [12]. Kur’ân-ı Kerim’de iman edenlerden bahseden bir ayette, “Onların işleri de kendi aralarında bir istişare iledir” (Şûrâ, 42/38) [20] buyrulurken “şûrâ (meşveret, istişare)” kavramının önemine dikkat çekilmektedir. Danışıp işaret ve görüş almak anlamına gelen bu kavram, özellikle idareciler için kesinlikle şart koşulmuştur. O halde su yönetiminde de İslam’ın öğütlediği ilkelerden biri, sorunların önlenmesi veya çözümüne dair alınacak kararlarda -işin ehli öncelikli olmak üzere- karar alıcıların birbirlerine ve halka danışmaları olacaktır. Toplumsal katılım ve uzlaşmayı teşvik eden bu ilke ile İslam, mensuplarının toplumsal sorunlar karşısında aktif bir rol alıp, etkili bir iletişim ve dayanışma içinde olmaları gerektiğini öğütlemektedir. Dublin açıklamasındaki ikinci madde de bunu destekler nitelikte su yönetimi ve gelişiminin tüm paydaşların katılımına dayanması gerektiği fikrini vurgulamaktadır [21].

Sonuç

Suyun, tüm canlıların yaşam kaynağı olduğu konusunda bütün insanlık hemfikirken, halihazırda içme suyuna ulaşamayan insan sayısının 700 milyonu aşan sayıları bulması dünyanın geldiği trajik noktayı gözler önüne sermektedir. Dünyada sınır gözetmeyen büyük problemlerden biri suya erişim ve suyun doğallığını bozmadan sürdürülebilirliğini sağlamaktır. Bunun çözümü toplum ve karar alıcıların birlikteliğine dayanan ve öncelikle en dezavantajlı gruplara uzanan kapsamlı bir su yönetimi planından geçmektedir. Böylesi etkin bir su yönetimi planının oluşturulması ve uygulanması ancak evrensel ilkeler bütününe dayanması ile mümkün olabilir. İlk olarak Dublin Bildirgesi’nde somutlaşan bu çaba, bugüne kadar pek çok ulusal ve uluslararası organizasyonlarda kendini göstermeye devam

etmiştir. Bu çalışma, ilk kısımda Dublin İlkeleri'ni temel alarak kabul görmüş mevcut su yönetimi etiği ilkelerini ortaya koymaya çalışmıştır. Sonrasında ise insanlar için hayatın her alanına rehberlik eden İslam dininin su yönetimi ile alakalı çizdiği ahlaki çerçeve ele alınmıştır. Zira, İslam evrensel bir mesaj taşıdığı için su yönetiminde de evrensel bir yol göstericilik özelliğine sahiptir. Literatüre bakıldığında bu konunun oldukça kısır kaldığı görülmüş, bu durum böyle bir çalışmaya ihtiyaç duyulduğunu ortaya koymuştur. Çalışmamız da bu boşluğu doldurmak adına mütevazı bir katkı ve çağrı niteliğindedir. Özellikle Müslümanların ve İslam dünyasının en yüksek yönetsel kademedeki en küçük bireysel çabaya kadar taşıdığı ciddi sorumluluğun farkına varması gerekmektedir. Bu idrakin neticesinde Müslümanlar bütün insanlığa hizmet edecek akla ve vahye dayalı ahlaki bir anlayışı sistemli bir şekilde uygulamanın ilk adımını atabileceklerdir.

KAYNAKLAR

- [1]. The Dublin Statement on Water and Sustainable Development. in International Conference on Water and the Environment. 1992. Dublin, İrlanda.
- [2]. Topçu, E., Bir İnsan Hakkı Olarak Su Hakkı. İnsan Hakları Yıllığı, 2008. 26(1): p. 15-40.
- [3]. Rahaman, A.S., J. Everett, and D. Neu, Trust, morality, and the privatization of water services in developing countries. Business and Society Review, 2013. 118(4): p. 539-575.
- [4]. Koyuncu, İ., Şengür-Taşdemir, R., Küresel Anlamda Su Hakkındaki Gerçekler, in Su/Atıksu Arıtımı ve Geri Kazanılmasında Membran Teknolojileri ve Uygulamaları, İ. Koyuncu, Editor. 2018, T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı: İstanbul. p. 3-4.
- [5]. Firidin, E., Su sorununun, su hakkı ve su etiği çerçevesinde değerlendirilmesi. Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 2015. 7(2): p. 43-55.
- [6]. Jennings, B., P. Heltne, and K. Kintzele, Principles of water ethics. Minding Nature, 2009. 2(2): p. 25-28.

- [7]. Nahl, 16/65.
- [8]. Enbiyâ, 21/30.
- [9]. Weeramantry, C.G., *Islamic jurisprudence: an international perspective*. 1988: Springer.
- [10]. Buhârî, Zekât 50, 53; Müslim, Zekât 106. Ayrıca bk. Tirmizî, Zekât 28.
- [11]. Buhârî, Müsâkât, 1, 74; Tirmizî, Menâkıb, 57; İbn Sa'd, I, 392.
- [12]. Faruqi, N.I., *Islam and water management: Overview and principles*. *Water management in Islam*, 2001: p. 1-32.
- [13]. Fâtır, 35/27.
- [14]. En'am, 6/99.
- [15]. Mu'minun, 23/18.
- [16]. Mülk, 67/30.
- [17]. Buhârî, Vudu, 47; Müslim, Hayz 51-53.
- [18]. Mace, İ., Taharet, 48.
- [19]. Bakara, 2/11.
- [20]. Şûrâ, 42/38.
- [21]. Al-Jayyousi, O., *Islamic water management and the Dublin Statement*. *Water management in Islam*, 2001: p. 33-38.

Osmanlı Devleti'nde Çevre Anlayışı

¹Rüstem Kırış, ²Dr. Cemal Fidan, ¹Mustafa Yurdaer

¹Orman Genel Müdürlüğü, Ankara

²Kavak ve Hızlı Gelişen Orman Ağaçları Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü, İzmit

Giriş

İnsanoğlu var olduğu günden bugüne çevre ile etkileşim içinde oldu. Çevreden faydalanırken çevreye zarar vermeden faydalanmasını bilemedi. Hele çağımızdaki gibi çevre bu kadar tahrip görmedi. İnsanoğlu kendi felaketini hazırlıyor. İnsanlık, Kur'ân-ı Kerim'deki, "İnsanların elleriyle işledikleri yüzünden karada ve denizde bozulma (fesad) çıkar; Allah da belki geri dönerler diye yaptıklarının bir kısmını kendilerine tattırır" (Rûm 30/41) hükmünü yaşıyor.

XIX. yüzyılda Batı'daki sanayi devriminin tabî bir neticesi olarak ortaya çıkan hızlı sanayileşme, şuursuzca yapılan çevre katli, endüstri artıklarının tabiata terkedilişi, hava kirliliği ve plansız şehirleşme gibi menfi gelişmeler, bilim adamlarının dikkatlerini çevreye yöneltmiştir [1].

İnsanlar, teknolojinin getirdikleri ve götürdüklerini bir teraziye koyarak tartmak cesaretini gösteremiyorlar. Hâlbuki tabii güzellikleri, medeniyet rötuşu ile orijinal bir şekilde korumak mümkündür. İnsanlar kendilerini can havliyle attıkları şehir dışındaki tabiatın yerine, şehirdeki tabiatın sinesinde mutluluğa kavuşabiliyorlardı [2].

Dünyanın, beton ve demir yığınlarıyla doldurulmasının sonucunda insanoğlunun mutluluğu, çöldeki seraba ipotek edildi. İnsanlar, fen ve teknolojiyi geliştirirken, fen ve teknoloji de yeni bir insan tipi oluşturdu [2].

İnsanoğlu bugün hırs ve ihtirasları ile bitmez tükenmez arzularının sonucu dünyayı adeta yaşanmaz kılmaya çabıyor. Hâlbuki bir denge unsuru olan İslam dini insanların bitmek bilmeyen arzu ve isteklerine bir sınır getirmektedir. Osmanlı Devleti örfi hukuk yanında ağırlıklı olarak şeri hukuka göre yönetilen bir devlet olduğundan yapılan uygulamalar ile İslam Medeniyetinin çevre anlayışı ortaya konuldu.

Materyal ve Metod

Osmanlı Devleti 1299 yılında kuruldu. 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesi ile fiilen sona erdiği kabul edilmektedir. Bu sebeple Osmanlı Devleti yaklaşık 6 asır bir hükümlanlık sürmüştür. İslam Medeniyetinin üç kıtaya yayıldığı ve zirve yaptığı bir dönemdir. Örfi hukukun yanında şeri hukukun uygulandığı bu kadar uzun ve geniş alanda hüküm süren bir Devletin çevre anlayışı İslam dininin de çevre anlayışını gösterecektir. Hatta Akgündüz [3] tarihi Karahanlılara kadar götürerek yaklaşık 1000 yıllık bir dönemin İslam hukuku açısından değerlendirilmesi ve arşiv belgelerinden geniş şekilde faydalanılması gerektiğini ifade ediyor.

Bilindiği gibi Türk tarihinde yani Karahanlılar'dan Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar devam eden 986 yıllık tarih devresinde, esas kabul edilen hukuk sistemi İslam hukuku olmuştur. Müslüman Türk Devletlerinin, İslam hukukunun hükümlerine, şer'i şerif adıyla titizlikle riayet ettiklerini hem eski mahkeme kararları demek olan şer'îye sicilleri ve hem de diğer arşiv belgeleri açıkça göstermektedir. Bu sebeple eski Türk hukukunun birinci elden kaynakları arasında ilk sırayı şer'îye sicilleri ve arşiv belgeleri teşkil etmektedir [3].

Arşiv belgelerinden kasıt özellikle İstanbul'daki Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bulunan belgelerdir. Sayıları tahminen 100 milyonu bulan ve tasnifi için hummalı bir faaliyet yürütülen Osmanlı Arşivindeki belgeler, Osmanlı Devleti'nin yasama (sınırlı), yürütme ve yargı işlemlerinin hukuka uygun olup olmadığını gösteren müşahhas delillerdir. Osmanlı Hukuku ile ilgili olarak, bu arşive başvurulmadan yapılan her çalışma mutlaka eksiktir [3].

Bu sebeple bu makalede Osmanlı Devleti'ndeki çevreye ait uygulamalar İstanbul'daki Başbakanlık Osmanlı Arşivindeki yayınlanmış arşiv belgeleri ışığında çevrenin unsurları toprak, su, hava ile flora ve fauna (bitkiler ve hayvanlar) kapsamında bir sistematik içinde ortaya konuldu. Bosna Hersek'le ilgili iki adet belgede özellikle seçildi.

Osmanlı Devleti'nin Çevre Anlayışı

Çevre, çok geniş ve karmaşık bir kavramdır. Einstein "Ben olmayan her şey çevredir." diyerek en güzel şekilde ifade etmiştir.

Çevre geniş anlamıyla, insanın bir dünya sahibi olmasına imkân veren ve bu dünyayı yansıtan ilişkiler ağıdır. Kendisi görünmeyen ama kendisini oluşturan varlık ve değerleri farklı yönlerden görünür ve kavranır hale getiren bu ilişkiler ağı, var olmanın her etabında insanla birlikte dir. Doğal çevrenin yanında toplumsal çevre, maddi çevrenin yanında manevi çevre, görünür çevrenin içinde görünmez çevre bugünkü çevrenin ötesinde yarınki çevre, insanı bir şekilde kuşatmış görünmektedir. Kısacası insan, çevresiyle vardır, çevre yoksa insan da yoktur. Dolayısıyla onun çevresine dair geliştirdiği algı, çevresine yönelik ön kabulleri ve çevresiyle diyalogu, sadece kendisini değil, bir bütün olarak kâinatı etkileyecek derecede öneme sahiptir [4].

Çevremizdeki ağaçlar, hayvanlar, yıldızlar, karıncalar, yağmur daneleri, esen rüzgâr, hava, toprak bize her zaman bir şeyler anlatırlar. Biz insanlar tabiatla iletişimde bulunuruz ama pek çokları bu diyalogların farkında değildir. Tabiatın lisanı bizimkinden daha zengindir. Renkler, duruşlar, ışık, ısı, hareket ve sesler bu lisanın kelimelerini oluşturuyor [5].

Çevre, insanın içinde yaşadığı fiziki ve tabii dünyası ve bu dünyada onunla beraber yaşayan canlı cansız tüm varlıklardır. Böylece insanın bütün bu varlıklarla olan ilişkileri sonucu ortaya çıkan sorunları çevre sorunu olarak değerlendirmemiz gerekir [6].

Çevre kavramının unsurları toprak, su, hava ile flora ve faunadır. Toprak, su ve hava cansız unsurları olarak ifade edersek flora ve faunada canlı unsurlarıdır. Çevrenin bu unsurlarındaki bozulmalarda çevre sorunları olarak ifade edilebilir. Bunları da şöyle sırayabiliriz. 1- Toprak kirliliği, 2- Su kirliliği, 3- Hava kirliliği, 4- Flora ve faunanın tahribi, 5- Ormansızlaşma, 6- Çölleşme, 7- Genetik yapının bozulması, 8- Ozon tabakasının tahribi, 9- Asit yağmurları, 10- Küresel ısınma, 11- Gürültü ve titreşimdir.

Osmanlı Devleti'nde çevre unsurlarının korunması için tedbirler alınıp ayrıca bu işlerin düzenli yapılması için de vakıflar kurulmuştur. Kışın kuşlara ve yaban hayvanlarına yiyecek temini için vakıflar kurulmuştur. Hatta Osmanlı Devleti'nde "öğrencilere piknik yaptıran" ve "meyve yediren" gibi çevreyle ilgili ilginç o kadar çok vakıflar vardı. Fatih Sultan Mehmet tarafından 5,5 asır önce İstanbul sokaklarının temizliği için kurulan vakıf da bir diğer örnektir.

Toprak

"(Ey insanlar!) Sizi topraktan yarattık, (ölümünüzle) sizi oraya döndüreceğiz ve sizi bir kere daha oradan çıkaracağız" (Tâha 20/55, Ayrıca bkz. Rahmân 55/14) hitabından anlaşıldığı üzere, toprak gelişigüzel bir madde değil, insanın yaratılış malzemesidir. İnsan için başlangıcı, süreci, sonu ve hatta yeniden başlangıcı topraktan ayrı düşünmek mümkün değildir. Toprak döngüdür, toprak değirmendir. Allah, bütün renkliliğine rağmen bir gün yeryüzündeki herşeyi kuru toprak haline getirecektir [4].

"O, yeryüzünü sizin ayaklarınızın altına serendir. Haydi, onun üzerinde yürüyün ve Allah'ın rızından yiyin. Dönüş ancak O'nadır" (Mülk 67/15, Ayrıca bkz. Zariyat 51/48) buyuran Allah, toprağın yaratılışını ve dağlarla desteklenişini insana bir kudret tablosu olarak sunar: "De ki: Siz mi yeri iki günde (iki evrede) yaratanı inkâr ediyor ve O'na ortaklar koşuyorsunuz? O, âlemlerin Rabbidir. O, dört gün içinde (dört evrede) yeryüzünde yükselen

sabit dağlar yarattı, orada bolluk ve bereket meydana getirdi ve orada rızık arayanların ihtiyaçlarına uygun olarak rızıklar takdir etti.”(Fussilet 41/9-10) [4].

“Biz, yeryüzünü bir döşek, dağları da birer kazık yapmadık mı?” (Nebe’ 78/6-7, Ayrıca bkz. Neml 27/88, Nâziât 79/27-33).

Sayırsız nimetleriyle toprağın bereketine yapılan vurgu ise insana toprakla ilişkilerinde ‘fayda eksenli’ bir bakış teklif ederken, aslında insanın topraksız yapamayacağına dair bir gerçekliği de dile getirmektedir: “Herşeyden önce insan, yediği yemeğine baksın! Gerçekten biz, yağmuru bol bol yağdırdık. Sonra toprağı iyiden iyiye yardık. Böylece sizin ve hayvanlarınızın faydalanması için orada taneler, üzümler, yoncalar, zeytinler, hurmalıklar, sık ağaçlı bahçeler, meyveler ve otlaklar ortaya çıkardık.” (Abese 80/24-32) [4].

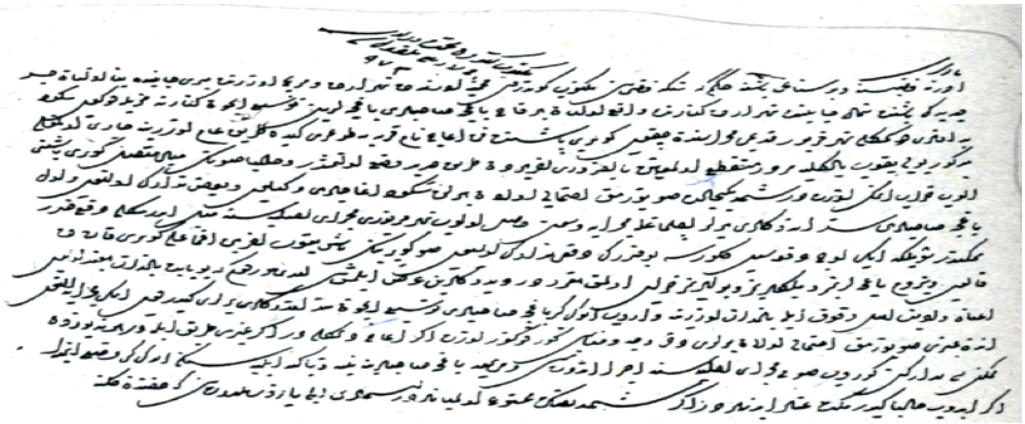
Toprak, üzerinde yetişen örtüsüyle, kültür bitkileri ile üzerinde yaşayan canlıları ile bünyesinde oluşturduğu mikrobiyolojik canlılarla çok uzun yıllar içerisinde kendisini yenileyebilen, iyi kullanılmadığı ve korunmadığı takdirde kısa sürede kaybedilen bir varlık, doğal bir kaynaktır [7]. Kısacası toprak bizatihi varlığı ve konumuyla bir değer taşır ve bu değer gereği insandan kendisine karşı ahlâkî bir hassasiyet bekler.

Osmanlı Devleti de bu değere önem vermiş ve insanın göstermesi gereken ahlakî hassasiyeti fazlasıyla yapmıştır. Arşiv belgeleri de bunu göstermektedir:

“Edirne kadısına ve bostancıbaşına hüküm ki,

Sen ki kadısın mektûb gönderüp Mahmiye-i Edirne’de nehr-i Arda ve Meriç üzerinde mîrî cânibinden binâ olunan cîsr-i cedîdin başında şîmâl cânibinde nehr-i Arda kenarında vâki’ olan birkaç bağçe sâhipleri bağçelerin tevsî’ için kenarına mezbele döküp söğüt budakları dökmekle nehr-i mezbûr kadîmî mecrâsından çıkup köprü başında Karaağaç nâm karyeye doğru giden tarîk-ı âm üzerine câri olmağla mezkûr yolu yıkup bi’l-küllîye mürûr munkatı’ olmadığın bi’z zârûrî âhar yerden tarîk-i cedîd vaz’ olunmuşdur ve hâliyâ suyun meyli muttasıl köprü başını alup harap etmek üzeredir şimdiki hâlde su bozmak ihtimâlî olan yerlerde söğüt ağaçları dikilüp ve ba’zı tedârik olunup ve ol bağçe sâhibleri sedd itdükleri yerler açılmağla mecraya vüs’at

hâsıl olup nehr-i nehri mezbûru mecrâ-yı asliyesine meyl itdirmekle def'-i zarar mümkündür, şöyle ki iki üç def'a seyl gelürse bu zararın def'i tedârik olunup su köprüsünün başını yıkup âhar yere akmakla köprü karada kalup ve bizüm bağçelerimiz ve mülklerimiz ve yollarımız harâb olmak mukadderdir didikleri arz eylemişsin imdi buyurdumki bu bâbda bizzât mukayyed olup a'yân-ı vilâyet ehl-i vukûf ile bizzât üzerine varup anun gibi bağçe sâhipleri tevsî' için sedd itdükleri yerleri giderdüp iki mecrâyâ andan gayrı su bozmak ihtimâli olan yerleri dahî vech-i münâsib gördüğünüz üzere eğer ağaç dikmelidir, eğer gayrı tarîk iledir her ne yüzden mümkünise tedârikin görüp suyu mecrâ-yı asliyesine icrâ itdüresin ve min ba'd bağçe sâhiplerine tenbih ve te'kîd eyliyesin ki anun gibi vaz' itmiyeler eğer idüp hâliyâ gidermekde inâd idenlerdür eğer şimden sonra memnû' olmayanlardır isimleri ile yazup bildüresin ki hakkından geline." Fi Rebiülevvel sene 973 (2 Ekim 1565) (Belge 1) [1].

Belge 1. Arda ve Meriç nehirleri yatağının bozulmaması için tedbirlerin alınması (BAO MD 5, Hüküm No.: 314).

Su

Su, insan ve onun yaşama ortamı açısından taşıdığı önem sebebiyle çevre unsurlarının içinde yer almaktadır. Kimyasal yapısı gereği oksijen ve hidrojen kaynağı olan su, canlı hayatının vazgeçilmezidir.

Çünkü insan, “bir damla basit ve değersiz sudan yaratılır (Secde 32/7-8, Fâtır 35/11, Yâsin 36/77, Mürselat 77/20, İnsan 76/2), suya bağımlı bir

ömür sürer, ölümünün ardından da ya cennette su ile ağrılanır (“İman edip salih ameller işleyenleri ebedî olarak kalacakları, içlerinden ırmaklar akan cennetlere koyacağız.” Nisâ 4/122, Ayrıca bkz. Mâide 5/12, Tevbe 9/72, İbrahim 14/23) ya da cehennemde susuzluk ile cezalandırılır.” (“Orada (susuzluktan) feryat edip yardım dilediklerinde, kendilerine erimiş maden gibi, yüzleri yakıp kavuran su verilir. O ne fena bir içecek, orası ne fena bir duraktır.” Kehf 18/29. Ayrıca bkz. Yûnus 10/4, sâffât 37/67, Vâkıa 56/54). Şu halde su ile geliştireceği ilişki tam anlamıyla “hayatî”dir [4].

“Allah, bütün canlıları sudan yarattı. Bunlardan bir kısmı karnı üzerinde sürünür, kimi iki ayak üzerinde yürür, kimi de dört ayak üzerinde yürür. Allah, dilediğini yaratır. Çünkü Allah, her şeye hakkıyla gücü yetendir” (Nur 24/45. Ayrıca bkz. Hicr 15/22) ayeti, öncelikle suyun yaratılıştaki oynadığı rol gereği taşıdığı anlama işaretler. Ardından böyle bir nimeti insana hediye edenin Allah olduğuna dair güçlü bir vurgu karşımıza çıkar: “Allah’ın gökten yağmur indirdiğini, böylece yeryüzünün yemyeşil olduğunu görmedin mi? Şüphesiz Allah çok lütfkârdır, hakkıyla haberdardır.” (Hac 22/63) [4].

“İçtiğiniz suya ne dersiniz? Siz mi onu buluttan indirdiniz, yoksa indiren biz miyiz? Dileseydik onu acı bir su yapardık. O hâlde neden şükretmiyorsunuz!” (Vâkıa 56/68-70, Ayrıca bkz. Hicr 15/22).

İnsan su gibi eşsiz bir nimetten dolayı Rabbine minnettar olmalı, Rabbindengelen bir nimet olduğu için suya saygılı davranmalıdır. Bu bağlamda suya dair dengelerin Allah’ın kudretinin bir göstergesi olarak sunulması manidardır: “Biz, gökten belli bir ölçüde su indirdik de (faydalanmanız için) onu yeryüzünde tuttuk. Bizim onu tamamen yok etmeye de elbet gücümüz yeter.” (Mü’minûn 23/18) [4].

“De ki: Söyleyin bakalım, suyunuz (toprağın altına) çekilip gitse, size kim temiz kaynaklardan su getirir” (Mülk 67/30).

İslam dini abdestte dahi suyu israf etmeyi haram kılmıştır. Bu sebeple abdest gibi duygu, düşünce ve eylem birlikteliğini ifade eden bir ibadette israfın söz konusu edilişi, insana bu üç boyutta da çevreye yönelik sınırlandırmalar getirildiğini göstermekte, İslam’da en mukaddes, en ulvi hedeflerin bile tabiatın sömürülmesine alet edilemeyeceğini ispatlamaktadır [4].

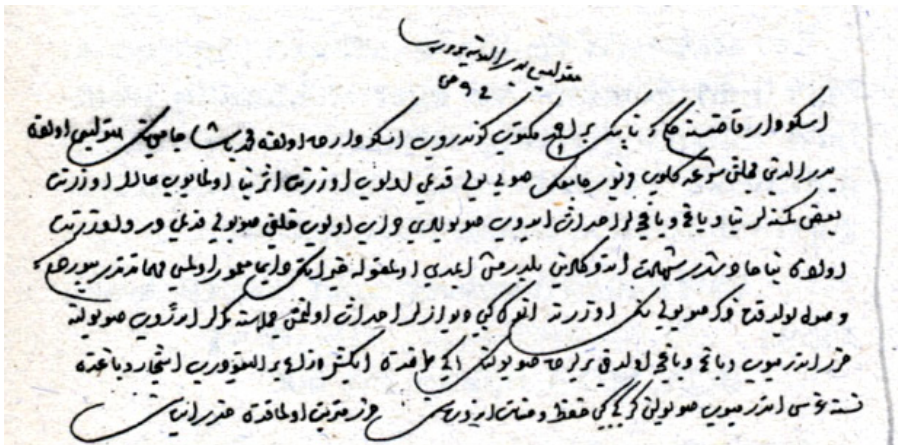
Suyun azizliğiyle doğru orantılı olarak su kaynaklarının korunması

üzerinde ısrarla duran Hazreti Muhammed (SAV), suyun geçtiği yollara ve pınarlara abdest bozmanın lanetlik bir davranış olduğunu söylerken, durgun su birikintilerinin idrar ile kirletilmemesini emreder. Böyle doğal bir necaset ile suyu kirletmek yasak ise her türlü kanalizasyon suyunun, tıbbî, kimyasal, endüstriyel atığın deniz veya göllere boşaltılması evleviyetle yasak olmalı değil midir? [4].

Osmanlı Devleti'nde su ve su kaynakları hep önemli olmuştur. Bunların korunması ve bozulmaması ile ilgili belgeler aşağıdadır.

“Üsküdar kadısına hükümdür ki,

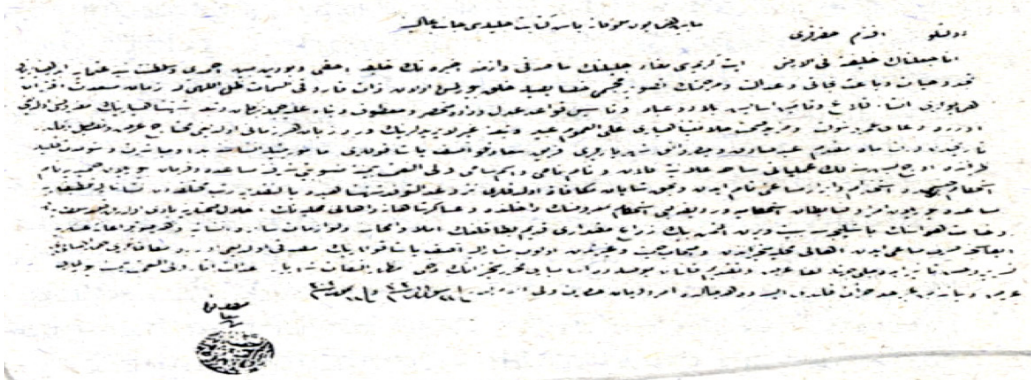
Nâ'ibin Pir Ahmed mektûb gönderüp Üsküdar'da olan Mehmed Paşa Câmi'i'nin mütevellîsi olan Bedreddin meclis-i şer'a gelüp mezbûr câmi'in suyu yolu kadîmî olup üzerinde eser-i binâ olmayup hâlâ üzerinde ba'zı kimesneler binâ ve bağ ve bağçeler ihdâs edüp su yolları harâb olup halkı “su yolu kadîmîdir ve üzerinde olan binâ hâdisdir” [deyü] şehâdet etdiklerin bildirmiş. İmdi ol makûle hayrâtın dâ'imâ ma'mûr olması mühimmâtandır. Buyurdum ki vusûl buldukda zikr (olunan) su yolu üzerinde anın gibi divarlar ihdâs olunmuş cümlesine kemerler etdirüp su yoluna zarâr etdirmeyüp ve bağ ve bağçe olduğu yerlerde su yolunun iki tarafından ikişer zirâ' yer alıkodurup eşcâr ve bağdan nesne gars etdirmeyüp su yolun gereği gibi hıfz ve siyânet etdiresin zarâr müterettip olmaktan hazer edesin.” (Fi Safer sene 980 (19 Haziran 1572) (Belge 2) [1].

Belge 2. Üsküdar'daki su yollarının üzerinde yapılan bağ ve bahçelerin kaldırılması ve su yollarının muhâfazası (BOA MD 19, Hüküm No: 286).

belgesi aşağıdadır.

“...İbrâz-ı mesâ’î tâm eden ve bi hakkın şâyân-ı mükâfât oldukları nezd-i adâlet-vefd-i şehinşâhâde bi’t takdîr rüteb-i muhtelifeden nişânlarla taltîflerine müsâ’ade buyurulan ümerâ e zâbitân-ı istihkâmiye ve redîfe gibi istihkâm-ı ma’rûzun dâlinde ve asâkir-i şâhâne ve ahâlî-yi mahalliyeenin ihlâl-i sıhhatlerine bâdi olarak Kal’a-i Sultâniye’nin vehâmet-i hevâsının başlıcasına sebebiyet veren altmış bin zira’ mikdârı kadîm bataklığın imlâ ve imhâsına ve levâzım-ı sâ’iresi inşâiye ve her sûretle i’âşe-i askeriye îfâsınca sarf-ı mesâ’î eden ahâlî-yi mahalliye mütehayyizânından ve ashâb-ı hamiyet ve gayretten olup müşârün ileyh Âsaf Paşa kullarının musaddakı olduğu üzere mükâfâtları cümle ahâlîyi tesrîr ve hüsn-i te’sir ideceği cihetle leffen arz ve takdîm kılınan pusulada esâmileri muharrer mütehayyizânın dahi mazhar-ı iltifât-ı şehriyâr-ı adâlet-âsâr-ı veliyyü’n-ni’met-i bî-minnet buyurulmaları arz ve beyânına min gayr-i haddin cür’et kılındı ise de her hâlde emr ü fermân hazret-i velliyyü’l-emrindedir.” (Fi Şevval [1]. 303 ve Fi 12 Temmuz [1]. 302 (25 Temmuz 1886), Mutasarrıf-ı Liva-i Biga Bende (Mühür). (Belge 4) [1].)

Belge 4. Kale-i Sultaniye havasının bozulmasına yol açan altmış bin zirâ’ mikdârı bataklığın kurutulmasında emeği geçenlerin taltifleri (Y MTV No: 21/179).

Flora ve Fauna

Bitkilerin esrarını ilk açan Hazreti Muhammed (SAV) idi. Düşünenler mucizelerinden derin ipuçları yakaladılar. Çağırdığı ağaçlar, köklerini

sökerek yanına gelir. Kuru hurma direği, mescit cemaatinin huzurunda Hazreti Muhammed'in (SAV) hasretinden ağlar, inler [9].

Yaşadıkları coğrafyaya bağlı olarak, tarihi süreç içinde insanlarla belli bitkiler arasında özel ilişkiler ve yakınlıklar meydana gelmiştir. Bazı bitkilere toplumun geneli tarafından kabul edilen sembolik anlamlar yüklenmiştir. Hatta birçok ülke bazı bitkileri milli bitki olarak kabullenmiştir. Tarihi süreç içerisinde Türkler bazı çiçek ve ağaçlarla yakınlık kurmuşlar ve bu bitkilere özel anlamlar yüklemişlerdir. Özellikle Osmanlı Döneminde bazı gül çeşitleri, lale, karanfil, sümbül, nergis, salkım, hanımeli, leylak gibi bitkiler “milli çiçekler”; salkımsöğüt, gülbrişim, erguvan, çınar, çitlenbik gibi ağaçlar “milli ağaçlar” olarak tanımlanmıştır ve şehirlerde ve motiflerde yaygın olarak kullanılmıştır [10].

Özellikle Osmanlı döneminde gül ve lâle yetiştiriciliğine büyük önem verilmiştir. Gülün Hazreti Muhammed'in (SAV) terinden doğduğu ve bu sebeple, “gül koklamak sevaptır” düşüncesi halk arasında yaygındır [10].

Ağaç dilimize yerleşmiş şekliyle çocuğumuzun beşiği, yuvamızın eşiği, corbamızın kaşığıdır. Ölümünün tabutu, ocağımızın yakıtıdır. Dünyaya gözümüzü açtığımız andan itibaren ölüncüye kadar muhtaç olduğumuz varlığımızdır [11].

Osmanlı kültüründe hayvanlara da büyük önem ve değer verilmiştir. Hayvan haklarının en güzeli uygulanmıştır. Hatta kuşlar için özel yuvalar bile yapılmıştır.

Türk kültüründen başka hiçbir kültürde bulunmayan bir başka ekolojik adet de kuşlar için yapılan ve “kuş evi”, “kuş köşkü” ve “kuş sarayı” gibi isimlerle anılan daimi kuş yuvalarıdır. Kuşları daimî bir yuvaya kavuşturmak, onları yağmur, rüzgâr ve soğuktan korumak gayasiyle yapılmışlardır. Kuş evleri, çoğunlukla bulunduğu binanın adeta bir minyatürü veya maketi şeklinde yapılırlardı. Yapının bütün mimari tarz ve özelliklerine sahiptirler. Bu bakımdan kuş evleri, bir mimari şâheserdir [12].

“Göklerde ve yeryüzünde bulunanlarla, sıra sıra kuşların Allah'ı tesbih ettiğini görmez misin? Her biri duasını ve tesbihini kesin olarak bilmektedir. Allah, onların yapmakta olduğu şeyleri hakkıyla bilendir.” (Nûr 24/41).

Kur'ân da zikir konusunda insan-hayvan birlikteliğinden bahsedilmesi, yani Allah'ı anma noktasında bir ortaklığa işaret edilmesi, insan ile hayvan arasındaki iletişimin tek yönlü değil döngüsel olduğunu, yani bütün boyutlarıyla diyalojik bir ilişkiden söz etmek gerektiğini göstermektedir: “Kendisiyle birlikte tesbih etsinler diye biz, dağları ve toplanıp gelen kuşları Davud’un emrine verdik. Onların her biri Allah’a yönelmişlerdir” (Sâd 38/18-19). “Andolsun, Davud’a tarafımızdan bir lütuf verdik. Ey dağlar! Kuşların eşliğinde onunla birlikte tesbih edin.” (Sebe 34/10-11) dedik [4].

Böyle bir diyalojik ilişki, bireyler arasında gerçekleşmesinin yanısıra, toplumlar arası bir özellik de taşımaktadır. Hayvanlar ve insanlar arasındaki ilişkiler basit ve bireysel yönleriyle gündelik hayatta yer bulsa da aslında kolektif ve toplumlar arası bir niteliğe sahiptir [4].

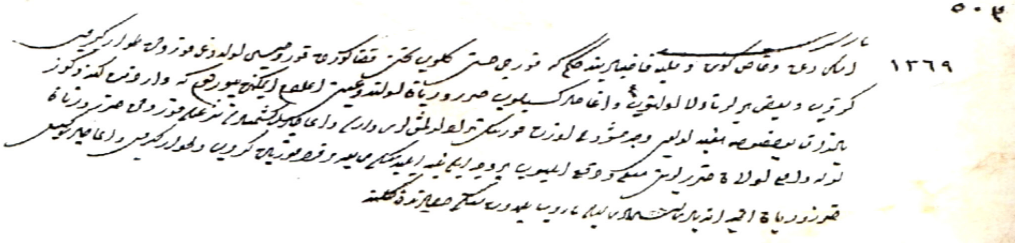
Hazreti Muhammed (SAV), tıpkı her yaştan ve cinsten insana karşı olduğu gibi, canlılar dünyasının insan dışındaki üyelerine karşı da şefkat ve merhamet doludur. Hayvanların atış tahtası/hedef olarak kullanılmasını ve birbirleriyle dövüştürülmesini yasaklaması bu merhametin açık ifadeleridir [4].

Osmanlı Devleti arşiv belgelerinde ormanların kesilmesi ve hayvanların ormana girmesini yasaklayan emir ile avlanmanın yasaklandığı yerler ile ilgili belgeler aşağıdadır:

“Korıcı Hasan gelüp taht-ı kazânızda korıcısı olduğu korılara tavar girüb gezüb ve ba’zı yirler tarla olunub ve ağaçlar kesilüb zarar ve ziyan olunduğın i’lam itmeğın,

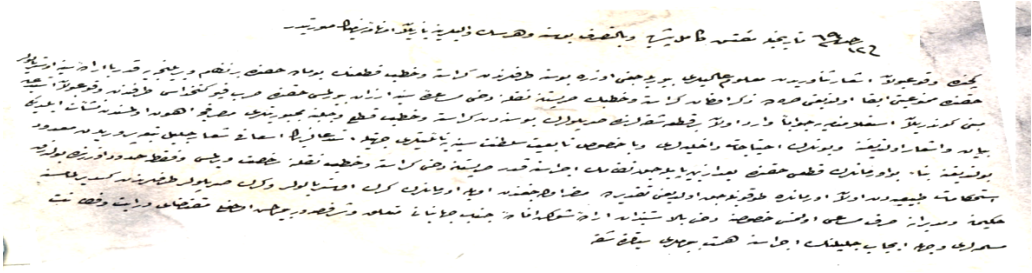
Buyurdum ki:

Vardıkda kendinüz bi’z-zat bu husûsa mukayyed olub vech-i meşrûh üzre korının tarla olmuşları varsa ve ağaçları kesmişlerse şer’le korılara zarar ve ziyân ola vâki’ olan zararların men’ ve def’ eyleyüb ber-vechile tenbih eylesin ki min-ba’d bir ferd korılara girüb ve tavar girüb ve ağaçları kesüb zarar ve ziyan itmeye idenleri isimleriyle bildiresin ki haklarından geline.”((Belge 5) [13]).

Belge 5. Korulara davar sokulduğu, ağaçların kesildiği ve bazı yerlerin tarla haline getirildiği için koruların korunmasına gayret gösterilmesi (BOA MD No.: 5, Hüküm 1369, H. 973/M. 1566).

“Geçende vukû’ bulan iş’ar-ı senâverîden ma’lûm-’alileri buyurılacağı üzere Bosna taraflarından kereste ve hatab kat’ının bu madde hakkında bir nizâm virilinceye kadar bâ-irâde-i seniyye Avusturyalular hakkında memnû’iyyeti ibkâ olundığı sırada zikr olunan kereste ve hatabın Sırbistan’a nakline dahî müsâ’ade-i seniyye erzân buyurılması hakkında Sırp kapı kethüdası tarafından vukû’ bulan istid’âya mebnî gönderilen isti’lâmnâmeye cevâben vârid olan bir kıt’a şukkalarında Sırppluların Bosna’dan kereste ve hatab kat’ ve celbine mecbûriyetleri masrafça ehven olmasından neş’et eylediği beyan ve iş’ar olundığına ve bunların ihtiyâcât-ı dâhiliyyeleri ve bâ-husus tâbi’iyyet-i saltanatı seniyyeye nâ’iliyyetleri cihetiyle istid’âlarının is’âfi şî’âr-ı celîl-i teb’a-i perverîden ma’dûd bulunduğuna binâ’en bu ormanların kat’ı hakkında ba’de-ezîn yapılacak nizâmın icrâsına kadar Sırbistan’a dahî kereste ve hatab nakline ruhsat virilmesi ve fakat hudûd üzerinde bulunarak istihkâmât-ı tab’iyyeden olan ormanlara dokunulacak olduğu takdîrde muzırr olacağından öyle ormanların gerek Avusturyalılar ve gerek Sırpplular taraflarından kesdirilmemesine hâkimân ve müdîrân sarf-ı mesâ’i olunması husûsuna dahî bi’l-istîzân irâde-i şevket ifâde-i cenâb-ı cihânbâri müte’allik ve şeref-sudûr buyurulmuş olmağla muktezâyı dirâyet ve fetânet-i müslimeleri vechile îcâb-ı celîlinin icrâsına himmet buyurmaları siyâkında şukka.” (Fi 12 Receb târîhli Müfettiş Kamil Paşa’ya ve bi’t-tasarruf Bosna ve Hersek valilerine yazılan emirnâme-i sâminin sûretidir (Belge 6) [14]).

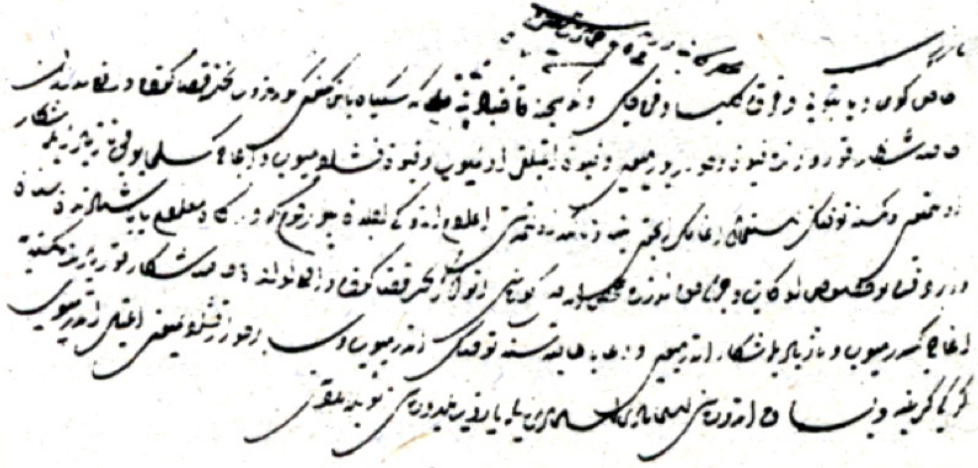

Belge 6. Bosna ve çevresindeki ormanların kesimi konusunda Sırplarla olan anlaşmazlık hakkında (BOA A MKT UM No.: 132/50 H. 1269/M. 1851).

“Hasköy ve Yanbolı ve Kırkkilise ve Ferecik ve Gümülcine kadılarına hüküm ki,

Sekbânbaşı mektûb gönderüp taht-ı kazânuzda vâkı’ olan hâssa şikâr korularında koyun ve tavar yörimeyüp ve koyun ağılığı olmayup ve koyun kışlamayup ve ağaç kesilmeyüp ve tazılar ile şikâr olunmayup ve kimesne tüfenk isti’ mâl itmeme için tenbîh ü te’kîd olunmasın i’lâm itdüğü ecilden buyurdum ki:

Dergâh-ı Mu’allâm yayabaşlarından Sinân vardukda, bu husûsı onat veçhile hak üzre tefahhus idüp göresiz; anun gibi taht-ı kazânuzda vâkı’ olan hâssa şikâr korularında kimesneye ağaç kesdürmeyip tazılarla şikâr itdürmeyip ve re’âyâ tâyifesine tüfenk atdurmayup ve sâyir tavar kışlatmayup ağıl itdürmeyüp gereği gibi tenbîh ü yasak itdüresiz; eslemeyenleri isimleri ile yazup bildüresiz, şöyle bilesiz.” (Fi gurre-i Cumâde’l-âhır sene 973 (24 Aralık 1565) (Belge 6) [1]).

Belge 7. Hasköy, Yanbolu, Kırkkilise ve Gümölcine korularının hayvan otlığı, kışlağı ve ağılı olarak kullanılmasına, buralarda tüfek atılmasına, tazı ile av avlanmasına ve ağaç kesilmesine müsaade edilmemesi ve bunların yasaklanması (BOA MD 5, Hüküm No: 691).

Tartışma ve Sonuçlar

Çevrebilim çok daha eski tarihlerde Doğu'da, İslam dnyasında biliniyordu. Nitekim XI. yzyılda yaşamış İslam bilgini Bîrûnî tabiat ekonomisi kavramı ile bugün "ekosistem" diye ifadelendirilen denge ve dzeneye dikkat çekmiştir [1].

Ekolojinin temel konuları olan canlıların yiyecekleri, barınaklar, yetiştiği ortam ve yaşayabileceği evre tesisi gibi konular, XIV. yzyılda yaşayan ve sosyolojinin temellerini atan İbn-i Haldun tarafından derinlemesine araştırılmıştır. Böylece modern ekolojinin, Batı'da anlaşılmasından ondört asır önce Doğu'ya hâkim olan sistem ve nizam tarafından temellendirildiği anlaşılmaktadır [1].

İslam'da ahlâk; dürüstlük ve doğruluk gibi her bir faziletin bir diğerinden soyutlandığı farklı faziletlerin bir karışımına dayalı değildir. Aksine İslam'da fazilet bir bütünün yani bütün insan hareketlerini kontrol etmeye ve onlara rehberlik etmeye hizmet eden hayat tarzının bir parçasıdır. Doğruluk aynen

hayatı korumak, çevreyi muhafaza etmek ve Allah'ın emrettiği sınırlar içerisinde gelişmesini sağlamak gibi bir ahlâki değerdir. İslam'ın değerleri, hem fertlerin, hem de tabiî çevrenin varlıklarını sürdürebilmeleri (ayakta durabilmeleri) için olmazsa olmaz şartlarıdır [6]. Bu sebeple Osmanlı Devleti de beslendiği kaynak İslam dini olduğu için çevreyi bir değerler bütünü olarak görmüş ve öylece korumaya çalışmıştır.

Osmanlı toplumunda çevreyi korumakla birlikte çevreye bir anlam yükleyerek etkileşim içinde yaşayan canlı ve cansız herşeyin bir hakkı vardı. Bu hak çevre hakkı idi. Bu hakka riayet edilmezse yarın ahirette ödenecekti. Hayvanların ve bitkilerin de bir hakkı vardı. Bu haklarını yarın ahirette alacakları fikri toplumun hafızasına işlenmişti.

Avrupa'yı titreten, koca Akdeniz'i hâkimiyeti altına alan Osmanlı Devleti'nin kudretli hükümdarı Kanuni Sultan Süleyman'ın karınca konusundaki kıssası da Osmanlı Devleti'nde çevreye, çevre hakkına bilhassa hayvan sevgisine ve daha da önemlisi hayvan hakları ve hayvanlara verilen değeri göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Sultan, ağaçlara musallat olan karıncaları ilaçlatmak ister. Bunu da Hocası Ebu Suud Efendi'ye nazım şeklinde sorar ve cevabını da nazım şeklinde alır.

“Meyve Ağaçlarını Sarınca Karınca, Günahı Var mı Karıncayı Kırınca?”

“Yarın Hakk'ın Divan'ına Varınca, Süleyman'dan Hakk'ın Alır Karınca...”

Osmanlı Devleti'nde kültürel çevreye de değer verilmekteydi. Osmanlı Devleti yaşadığı coğrafyanın bitkilerine de önem vermiştir. Birçok çiçek ve ağaçla yakınlık kurmuş ve bunlara özel anlamlar yüklemiştir. Ayrıca bugünkü şehir anlayışının aksine bu çiçek ve ağaçları şehirlerde ve motiflerde yaygın olarak kullanmıştır. Bugünkü ithal ve yerli olmayan ağaçların aksine kendine has ağaçları İstanbul'da değerlendirmiştir.

Hâlbuki özgün mimari eserlerde olduğu gibi, kültür ve medeniyet ile bağlantılı daha doğru ve anlamlı çalışmalar yapılmalıdır. İçindeki bitkilerle beraber kentler, buldukları coğrafyanın ruhunu yansıtmalı ve doğadan esintiler sunmalıdır. Kentlerdeki bitki çeşitliliği, içinde buldukları bölgenin doğal ve kültürel ruhunu aksettiren anlam zenginliğini de içermeli ve sezdirmelidir.

Osmanlı Devletindeki çevre anlayışı, çevre kavramının unsurları toprak, su, hava ile flora ve faunaya ait arşiv belgeleri ile ortaya konulmaya çalışılmıştır. Fakat henüz 100 milyona yakın arşiv belgesinin tam tasnifi yapılmadığı, yapıldığında da detaylı inceleme imkânının zaman alacağı düşünüldüğünde konunun daha çok araştırılması gerektiği anlaşılabacaktır. Ayrıca bir ön araştırma kapsamında detaya inilmesi mümkün olmamaktadır. Diğer bir husus, çevre kavramının çok geniş olması ve Osmanlı Devleti dönemindeki sorunlar ile bugünkünün farklılık arz etmesidir. Bu da, bazen kıyaslamaları zorlaştırmaktadır. Buna rağmen belgeler ışığında bir kıyaslama imkânı sunulmuştur.

KAYNAKLAR

- [1]. Binark, İ., Başbakanlık Osmanlı Arşivindeki Belgeler Işığında Türklerde Çevrecilik Anlayışı, Yeni Türkiye Dergisi, Çevre Özel Sayısı, S 5, 1995, Ankara, s 11-26.
- [2]. Aksoy, S., Küçük Dünyanın Büyük Çevrecisi'ne, Ekoloji, Çevre Magazin Dergisi, 2003, s 4-5, İzmir.
- [3]. Akgündüz, A., Belgeler Gerçekleri Konuşuyor (2), İzmir, 1990, 212 s.
- [4]. Martı, H., Çevre Ahlakı, İstanbul, 2013, 158 s.
- [5]. Camgöz, B., İnsanın Tabiat ile İletişimi, Doğa, Çevre ve Kültür ve Ekoloji Magazin Dergisi, 2004, s 32-35, İzmir.
- [6]. Özdemir, İ. ve Yükselmiş M., Çevre sorunları ve İslam, Ankara, 1995, 158 s.
- [7]. Güneş, Y. ve Aydın Coşkun, A., Çevre Hukuku, İstanbul, 2004, 212 s.
- [8]. Sarımay, Y. ve ark., Belgelerin Kaynağından, Hayatın Kaynağı Su, Ankara, 71 s.
- [9]. Bozdağ, M., Sevgi Zekası, İstanbul, 2008, 287 s.
- [10]. Yılmaz, M., Kentlerdeki Bitkilendirmelerin Kültürel Açından Değerlendirilmesi, Çevre ve Ahlâk Sempozyum Bildiri Metinleri, Gaziantep, 2014, s. 459-467.
- [11]. Mert, H., İslamiyette Ağaca Verilen Önem, Ankara, 1982, 85 s.
- [12]. Bayraktar, M., İslam ve Ekoloji, Ankara, 1992, 158 s.

[13]. Batmaz. E. Ş. ve ark., Osmanlı Ormancılığı ile İlgili Belgeler -I-, 1999, Ankara, 241 s.

[14]. İşler, N. ve Gök, Y., Osmanlı Ormancılığı ile İlgili Belgeler -II-, 2003, Ankara, 141 s.

Ayet mealleri için Bakınız Elmalılı Mehmet Hamdi Yazır, Güncel Türkçe ile Türkçeleştirilmiş Kur'ân-ı Kerim Meali, 2006, İstanbul, 445 s.

İslam Hukuku'na Göre Çevre Hakkı

Doç. Dr. Yusuf Eşit

Batman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi

Giriş

İslam Hukuku, bütüncül bir bakış açısı ile değerlendirildiğinde mükellefin hem cinslerinden oluşan toplum ile ilişkisini, yüce yaratıcı ile olan ilişkisini ve çevre ile olan ilişkisini düzenleyen bir dizi kurallar manzumesi olduğu görülür. İslam Hukuku'nun haklar nazariyesinde klasikleşen; sırf Allah hakkı, sırf kul hakkı ve karma hakların dışında bir de mükellefin çevresindeki hayvânât ve nebatâta yönelik haklarına da işaret edilen bir hak sınıfına bazı fakihlerce değinilmektedir. Bu hak, diğer haklar gibi müstakil bir hak olarak görülmemiş kul hakları kapsamında ele alınmıştır. Bu anlamda hak ile ne kastedildiği önem arz etmektedir. Biz de bu çalışmamızda hakların anlam ve çerçevesini belirleyerek çevre hakkının klasik İslam Hukuk usûlünde işlenen Allah ve kul hakları içerisinde ele alınıp alınmayacağını tartışacağız.

İslam Hukukunda Bir Hak Olarak Çevre Hakkı

Çoğulu hukuk olan hak kelimesi lügavi olarak; doğru, gerçek, sübut, kesin, doğrulamak, vücûbiyet (görev-sorumluluk), nasîb-pay [1] muvafık ve mutabık, adalet, islam, mal, mülk [2] gibi anlamlarda kullanılır.

Hak kavramının İslam Hukuk kaynaklarında sübût ve vücûb anlamlarıyla ilişkin olarak “yetki ve ayrıcalık” manası etrafında bir muhteva kazandığı belirtilmektedir [3]. İslam hukuk usûlünde hak kavramı hükmün konusu bahislerinde ele alınır. Bardakoğlu, şer’î hükme hak denmesinin hakkın sözlük anlamları olan “mevcut ve sabit olma” anlamıyla irtibatı olduğunu ve yapılan tanımların teknik tanımlar olmayıp örf ve lügavi anlamlar olduğunu belirtir [3]. Nitekim Abdulazîz el-Buhârî (ö. 730/1330), hakkı “*şüphesiz her yönüyle var olan şey*” olarak tanımlar[4]. O, “*Sihir ve göz hakkı*” dendiğinde var oldukları, “*başkasının hakkı vardır*” dendiğinde zimmetinde her yönüyle bir şeyin (borcun) var olduğu şeklinde anlaşıldığını belirtir [5].

Kimi usûlcüler hak ile şâri’in hitabını kast ederken bir kısmı da hitabın iliştiği fiilleri kast etmektedir (Örneğin Teftazânî (ö. 792/1390)) mahkumu bihin veya hakkın, Şâri’in hitabının iliştiği fiiller olması gerekliliğini hakkın hissi olarak gerçekleşmesi, yani vakıada var olması gerektiğine bağlar. Ona göre şer’î hitap vakıada olmayan bir şeye ilişmez [6]. Dolayısıyla bu görüşe göre hak olarak Şâri’in hitabının veya emir ile nehiyelerinin değil bu hitabın konusu olan fiiller olması gerekmektedir[6]. Usûlcüler arasındaki söz konusu bu tartışmanın yanında gerek fakihler gerekse usûlcüler mükellefin fiillerini veya tasarruflarını sınıflandırmışlardır. Şâfiî fakih Maverdî (ö. 450/1058) genel olarak Allah ve kul hakları şeklinde ikili bir taksimde bulunmuştur [7, 8]. Ancak söz konusu taksimatın katı bir ayırım olmadığını bazı fiillerin veya hakların tedahül ettiğini ve Allah ile kul haklarının beraber bulunduğunu da belirtmektedir. Örneğin hırsızlığa karşılık olarak el kesmenin Allah hakkı olduğunu, çalınan mal veya bedelinin ise kul hakkı olduğunu ifade eder [7]. Daha sonraki dönemlerde genel olarak usûlcüler, konuyu genelde sırf Allah hakları, sırf kul hakları ile karma haklar (Allah haklarının ağır bastığı ile kul haklarının ağır bastığı)[9] şeklinde tasnif ettiklerini görüyoruz.

Karâfi (ö. 684/1285) kulların tasarruflarını dört kısımda

değerlendirmektedir [10]. İlki sadece Allah haklarının olduğu tasarruflardır (Bu gruba, Allah'a iman ve onu bilmeyi örnek olarak verir) [10]. İkincisi, sırf kul haklarına ilişkin tasarruflardır. Sırf kul hakkı denmesi kulların bu hakkı düşürme gibi bir yetkiye sahip olmalarındandır. Bunun dışında saf kul hakları içinde de Allah hakkı bulunmaktadır. Örneğin borcun ödenmesi sadece kul hakkı gibi görünürken borcun ödenmesine yönelik Allah emrinin olması, aynı zamanda Allah hakkının da bulunduğu anlamına gelir. Üçüncüsü ise Allah ve kul haklarının beraber bulunduğu ancak kullara yönelik faydaların galip geldiği tasarruflardır (Kefaretler, mala ilişkin nezirler, vakıf ve kurbanı buna örnek olarak gösterir) [10]. Dördüncüsü ise Allah, Resul ve kulların haklarının tümünün beraber bulunduğu tasarruflardır (Örnek olarak ezan ve namaz ibadetlerini zikreder. Ona göre ezanda Allah'a tekbir, ona şehadet Allah hakkı, Peygamberin risaletine şehadet Peygamber hakkı, insanlara namaz vaktinin geldiğini haber vermek ise kul hakkıdır [10]. Karâfi'ye göre namaz ibadeti de çok boyutlu bir ibadettir. Namazda Allah, Peygamber ve kul haklarının tümünün bulunduğunu ifade eder. Niyet, tekbirler, rükûlar, secdeler, tesbihler, teşehhüd ile namaz yasakları Allah hakkıdır. Peygamber'e salât ve selam ile onun risaletine şehadet Peygamber hakkıdır. (Kişinin) kendisine yaptığı dualar kendisi üzerindeki hakkıdır. İnsanlara yaptığı dualar ise kul hakkıdır).

Hakkın, Allah hakkı olarak isimlendirilmesi bir kişiye tahsis edilmeksizin umûmun menfaatini ihtiva etmesindedir [5]. Allah'a nispeti ise öneminin büyüklüğü ve faydasının genel oluşundandır. Aksi halde yerde gökte var olan her şeyin sahibi Allah olup her türlü menfaat elde etme ve zarar görmeden beridir. Kul hakkı denmesi ise kişisel yarardan ötürüdür [6]. Söz konusu bu bakışa göre Allah hakkı konuları da esasen kula yöneliktir. Onların faydalarını ihtiva etmektedir. Allah ile ilişkilendirilmesi hakkın belirli bir taliplisinin olmaması ve tüm insanlara hatta insanlığın yararına dönük olmalarındandır.

Hakkın Allah ile ilişkilendirilmesine Şâtıbî farklı bir bakış açısı getirir. Hakkın Allah ile ilişkilendirilmesini Allah-kul arasındaki ilişki üzerine kurar. Ona göre şer'î hükümlerin hiç birisi Allah haklarından hâli değildir. Allah'ın kulları üzerinde kendisine ibadet etme ve ortak koşmama hakkı bulunmaktadır. Diğer bir deyişle bu kavram, Allah yönüyle veya hakkıyla

hakk kavramına bakıldığında onun emirlerine uyma, yasaklarından kaçınma anlamı taşır. Kullar bu şekilde Allah hakkına riayet etmiş olurlar. Allah hakkından bu anlaşılınca sırf kul haklarında bile Allah hakkının olduğu anlaşılmaktadır [11]. Karâfi de kul hakkına açıklama getirirken bundan kast edilenin kulun kendisinin bu haktan ferağat edebilmesinin anlaşıldığını belirtir. O, Şâtıbî gibi kul haklarında da Allah hakkı bulunduğunu ifade eder [10].

Hakkın neliği konusundaki farklılık gibi kapsamı hususunda da farklı görüşler bulunmaktadır. Hakkın kaç gruba ayrıldığı, hangi tasarrufun hangi hak çeşidi altında ele alınabileceği usûlcülerin bakış açılarına göre farklılaşmaktadır. Nitekim İzz b. Abdisselam fayda ve zarar açısından sınıflandırdığı hakları gaye olan ve vesile olanlar şeklinde başka bir açıdan taksime tabi tutar [12]. Bu da hakka yüklenen anlam ve bakış açısına göre farklı taksimatların yapılabildiğini göstermektedir.

İslam Hukuk usûlcülerinin yukarıda aktardığımız görüşlerine baktığımızda hak ile genelde kulların fiillerinin kast edildiği; konuya Allah-kul arasındaki ilişki bağlamında şârînin hitabı çerçevesinde yaklaştıkları görülür. Bu ilişki açısından hak, Allah'ın emretme yetkisi, kulların ise şârînin emir ve nehiyelerine uyma görev ve sorumlulukları olarak anlaşılır. Bu çerçevede kulların çevresi ile olan ilişkisine yukarıda yapılan taksimatlarda da görüleceği üzere doğrudan değinilmemiştir.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla İslam hukukçuları arasında ilk defa İzz b. Abdisselâm (ö. 660/1262), çevre hakkını teorik açıdan ele almıştır. Bu hususta İbn Abdisselâm, hak tasnifinde hayvan haklarına *حُفُوقُ الْبِهَائِمِ وَالْحَيَوَانَ* "حُفُوقُ الْبِهَائِمِ وَالْحَيَوَانَ" (Hayvanların insanlar üzerindeki hakları) şeklinde yer vermiştir.

İzz b. Abdisselam'ın Hak Tasnifi

Hakların mahiyetlerine ilişkin tasnif hakkında İzz b. Abdisselam gaî bir yaklaşım sergiler. O, Allah ve kul haklarını fayda ve zarar açısından ikiye, her bir kısmı da kendi içerisinde üçe ayırmaktadır. Allah haklarını sırf Allah hakları, Allah hakları ile kul haklarının birleştiği ve Allah-Resûl-kul haklarının birleştiği haklar şeklinde üçe ayırır. Mahlukât haklarını da kişinin sadece kendisi üzerindeki, diğer insanların kendisi üzerindeki

ve hayvanların kendisi üzerindeki hakları şeklinde yine üçe ayırır [12]. Mahlukât hakları şeklinde bir tanımlama yapmasına rağmen mahlukât içinde sadece hayvan hakları şeklinde bir sınırlamaya gitmektedir. Bu, kendisinin canlılar hiyerarşisinde insan çevre ilişkisi açısından hayvanâta ve nebatâta farklı konum yüklediği anlamına gelir. Bu farklı konumlandırmanın canlılar içinde insanlar ile hayvanlar arasındaki organizma yapısı benzerliğinden ötürü haklı bir yönü bulunmaktadır. Nitekim *“yeryüzünde gezen her türlü canlı ve iki kanadıyla uçan her tür kuş, sizin gibi birer topluluktan başka bir şey değildir.”* (el-En’âm 6/38) ayeti de başka açıdan hayvanların insanlarla olan benzer bir yönüne işaret etmektedir. Ancak bu, insanın nebatât alemine yönelik sorumluluklarının olmadığı anlamına gelmemektedir.

İzz b. Abdisselâm’ın mahlukât hakkı taksimatına bakıldığında hak ile ifade etmek istediği, kulun görev ve sorumluluklarıdır. Bu anlamda kulların kendilerine, diğer hemcinslerine ve Allah’ın yarattıklarına karşı yerine getirmesi gereken sorumlulukları bulunmaktadır. Kulların uyması gereken hayvan haklarına dair onun ifadeleri şöyledir:

“Yiyecek ve içeceklerini, yaşlıktan veya hastalıktan kendilerinden istifade edemez halde bile olsa karşılama, gücünün üstünde yük yüklememe, hemcinsinden veya başka cinsten kendisine yönelik kırma, toslama ve yaralama şeklinde zarar verecek biriyle aynı yerde barındırmama, boğazlayacağı vakit uygunca boğazlama, can verinceye kadar cildini yarmama, kemiklerini kırmama, çocuklarını gözleri önünde boğazlamama, üzerindeki keneleri temizleme, ahırlarını güzel yapma, dişileriyle bir arada tutarak birleşmelerine imkan tanıma, kemiklerini kıracak bir şey atmama, etini helallikten çıkaracak şekilde yaralamama...” [12].

İzz b. Abdisselâm’ın yukarıda aktardığımız ifadeleri hayvanların canlı olarak tüm ihtiyaçlarını kapsamaktadır. Yem, barınma gibi varlık olarak ihtiyaç duydukları tüm ihtiyaçları ve kendileriyle iyi muamele şeklinde insana düşen sorumlulukları ihtiva etmektedir. Onun bu başlık altında ele aldığı hakların referansları Hz. Peygamber’dir. Nitekim Hz. Peygamber’den *“Allah bu dilsizler hakkında hayırlı olmanızı tavsiye etmektedir, onlara güçlerince yük yükleyin.”*[13], *“Ey Nukadete! Sağınca yavrusu için süt bırak...”* [14], *“Koyunların burunlarını silin, ağıllarını temizleyin”* [14], *“Nebi (s.a.v.)*

hayvanlara işkence yapanlara lanet etti.”[5], “Allah’ın elçisi, canlı bir varlığı hedef yapana lanet etti.” [5] şeklinde rivayetler aktarılmaktadır (Konuyla alakalı bir diğer rivayet ise şudur: “Bir kere Ensar’dan birinin bahçesine girmişti. Orada bir deve vardı. Deve Rasûlüllah’ı görünce inleyerek gözlerinden yaşlar boşalmaya başladı. Nebî (s.a.v) yanına gidip kulak dibini eliyle sıvazladı deve de sakinleşti: Efendimiz: Bu devenin sahibi kim?” diye sordu. Ensar’dan genç biri gelip, “benim” dedi. Efendimiz de: “Allah’ın sana bahşettiği bu hayvan hususunda Allah’tan korkman gerekmez mi? Çünkü, o senin kendisini aç bırakıp yordüğünü bana şikayet etti.”).

Çevreyle ilişki konusunda İzz b. Abdisselâm’ın haklar taksimatındaki mahlukâtın hakları kapsamına nebatâtı da benzer bir yaklaşımla işleyebiliriz. Özellikle çevrenin insan ve hayvan yaşamıyla direkt bağlantısı düşünüldüğünde insanın nebatâtla ilişkisi bu çerçeveye oturur. Kur’ân’da evrenin bir düzen içerisinde yaratıldığı ve insanın bu ölçüye uyması istenmektedir (“Her şey bir ölçü ve bir miktar içinde yaratılmıştır” (Kamer, 49) “Göğü yükseltti ve ölçüyü koydu. Ölçüde haddi aşmayın” (er-Rahmân 55/7-8). Benzer ayetler için bkz. Kaf 50/6-10; ed-Duhân 44/38-39; er-Rahman 55/1-13.). Ancak başka ayetlerde de insanoğlunun yapıp ettikleriyle bu düzeni bozduğu belirtilir (“İnsanların kendi işledikleri hatalar ve kötülükler sebebiyle karada ve denizde bozulmalar olmuştur.” (er-Rûm 30/41)). Bu ayetler insanın çevresiyle olan ilişkisinin genel hatlarını çizmektedir. Bu anlamda insanın çevresini koruması gerektiği belirtilmektedir.

Hz. Peygamber ve sahabeden aktarılan rivayetlerde ağaç dikmeye özendirme, savaş ortamında bile yeşili korumanın istenmesi [15], ölü arazilerin ihyası v.b gibi hükümler insan ve hayvan tüm canlıların yararına. Bu konuda Hz. Peygamber’in şu hadisi örnek olarak zikredilebilir: “Bir Müslüman ağaç diker de bunun meyvesinden bir insan, bir yabani hayvan, kuş yahut başka bir canlı yerse, muhakkak o yenilen şey onun için bir sadakadır” [16].

İnsanın çevresini temiz tutup koruması ve doğadaki dengeye aykırı hareket etmekten kaçınması, hem insan neslinin geleceği hem de birer hikmet üzere yaratılmış olan diğer canlıların geleceğini ve yaşamını korumuş olmaktadır. Aksi halde insanın çevre konusunda halife olmanın da yüklediği

sorumlulukları yerine getirmemesi sadece insanların değil, tüm mahlukâtın haklarını çiğnemek anlamı taşır.

Çevre Hakkının ALLAH Hakkı Kapsamında Ele Alınması

Yukarıda Şâtıbî ile Karâfî'ye göre kul haklarında da Allah hakkının bulunduğunu aktarmıştık. Allah'ın kullarından uymasını istediği her türlü emir ve nehiyeler veya yukarıda ifade ettiğimiz üzere kendisinin kullara yönelik hitabı olan hükümler onun hakkını oluşturmaktadır. İzz b. Abdisselâm da kulun düşürmesiyle sakıt olan veya olmayan tüm haklarda Allah hakkı olduğunu ifade etmektedir. Ona göre bu hak onun emrine itaat edilmesi gerekliliğidir. Kişi affetmek suretiyle hakkını düşürse bile Allah'a itaatsizlikten ötürü tercih edilen görüşe göre tazir ile cezalandırılır [12]. Dolayısıyla Allah'ın çevre hakkında buyruklarının olması kulların uymaları gereken bir çevre hakkının olduğu anlamına gelir. Başka bir ifadeyle çevre hakkını Allah hakkı kapsamında ele alabileceğimize delalet eder. Allah hakkı kapsamında ele almamıza imkân veren hususlar, Allah'ın veya Hz. Peygamber'in konuya dair emir ve nehiyelerinin olması, çevrenin insan hayvan tüm mahlukâtın yaşamı için hayati önem arz etmesi ve belirli bir taliplisinin olmamasıdır.

Şârînin buyrukları veya hitabı, şer'î hükümleri oluşturduğundan öncelikle şer'î hükümlerden kısaca bahsetmek istiyoruz. Hüküm, kök itibariyle bağlandığı "حکم" fiilinin mastarıdır. Hüküm, sözlük anlamı itibariyle fıkıh, ilim, adaletle karar vermek, mani olmak, kadâ [1] ve siyasi olarak hâkimiyet kurmak [17] anlamlarında kullanılır. İstilahi anlamda ise Şârî'nin mükelleflerin fiillerine ilişkin hitabı olarak tanımlanmaktadır [18].

Mükellefin fiillerine ilişkin hükümler genelde beşe ayrılmıştır. Bunlar vâcip, mendûp, haram (mahzûr), mekrûh ile mubâhtır [18]. Gazzâlî'ye göre şer'î hitâb, fiilin yapılmasını gerektirecek bir şekilde ve hitâpta bu fiilin terk edilmesinde cezanın olduğunu işaret eden bir şey ile varid olmuşsa bu hitâb vâciptir [18]. Ona göre hitâpta fiilin terki durumunda cezayı gerektiren bir şey hitâpta varid olmamışsa bu hitâp nedbtir (Görüldüğü üzere vâcip ile mendûp arasındaki ortak husus Şârî tarafından yapılmasının istenmesidir. Böylelikle mükellef bu emri yerine getirdiğinde sevap elde eder. Ancak

ikisini birbirinden ayıran husus vacibin terkinin cezayı gerektirmesidir. Söz konusu ceza mendûpta yoktur) [18, 19, 20]. Bir fiilin terkini içerecek şekilde varid olan hitâb (nehiy), terki istenen fiilin işlenmesiyle cezayı işaret eden bir şey ile varid olmuşsa, bu nehiy hazr (haram); cezayı işaret eden bir şeyle varid olmamışsa kerahettir (mekruh). Hitâb eğer serbest bırakma biçiminde varid olmuşsa, hüküm ibâhadır (Vâcip ile mendûp arasındaki ilişkinin benzeri haram ile mekruh arasında da bulunmaktadır. Haram ile mekruhun ikisinin de Şârî tarafından terk edilmesi istenir. Bu isteğin yerine getirilmesiyle sevap elde edilir. Ancak istek yerine getirilmeyip işlenirse haramın işlenmesinde ceza varken mekruhun işlenmesinde ise ceza yoktur) [18, 21].

Şârî'in mükellefi muhayyer bıraktığı bir hüküm olması hasebiyle mubâh yapma ve terk açısından birbirine eşittir. Ancak mubâh iki taraftan birinin ağır bastığı bir duruma doğru bazen yönelebilmektedir. Yani harama veya mendûba sebep olabilmekte veya dönüşebilmektedir. Mâlikî usûlcü Şâtıbî (ö. 790/1388) bu durumda o şeyin ya hakiki anlamda mubâh olmadığını ya da harici bir unsurdan ötürü mubâh olmaktan çıktığını belirtir [11]. Şâtıbî, mubâhı dört kısımda değerlendirir: İşlenmesi talep edilen bir şeye hizmet eden, terki talep edilen bir şeye hizmet eden, kendisi gibi bir mubâha hizmet eden ve bunların dışında kalan mubâh (Talep edilen bir fiile hizmet eden mubâh cüz olarak ele alındığında mubâh ancak hizmet ettiği talep edilen fiil ile beraber düşünüldüğünde yani küllî bir bakış ile ele alındığında talep edilen fiilin hükmünü alır. Bu durum hizmet ettiği ve terki talep edilen fiilde de geçerli olup terki talep edilen fiilin hükmünü almaktadır. Ancak cüz olarak ele alındığında veya hizmet ettiği talep edilen ve terki istenen fiillerden bağımsız düşünüldüğünde mubâhtır) [11]. O, mubâhların mutlak olarak mubâh olmadığını cüz olarak mubâh olduklarını ancak küllî olarak onların ya talebi istenen bir fiile ya da terki istenen bir fiile iliştiğini belirtmektedir (Gazzâlî de birçok mubâhın harama davetiye çıkardığını belirtir [22].) [11].

Şer'î hükümlerin mahiyetlerine bakıldığında bunları esasında üç ana başlıkta toplayabiliriz: Emir, nehiy ve mubâh. Çevreye dair hükümleri incelediğimizde de onlar, ya çevrenin temiz tutulması ve korunmasına yönelik emirlerdir ya da çevreye yönelik zararlara yönelik nehiylerdir.

Mubâh hüküm kapsamında çevre hakkı ise ancak cüz'î olarak ele aldığımız da örnekler verebiliriz. Külli olarak baktığımızda memurun bih kapsamında olup Şâtıbî ile Gazzâlî'nin dediği gibi mubâh olarak kalmazlar. Şer'î hükümler hakkında bu bilgileri verdikten sonra şimdi de çevre ile alakalı teklifi hükümlere birer örnek vermek istiyoruz.

Farz hüküm: Terkiyle cezayı ve edasıyla sevabı gerektiren hükümdür [20]. Temizliği bu hükme örnek olarak verebiliriz. Namaz kılariken, kabeyi tavaf ederken abdestli olmak (Şâfiî fakihlere göre tavaf esnasında abdest tavafın vâciplerindedir.) [23], namaz kılınacak yerin, elbisenin, bedeninin temiz olması şarttır. Bu şartlar yerine getirilmediği zaman farz olan namaz eda edilemez. *"Vacibin kendisiyle tamamlandığı şey de vâciptir"*

(لا يتم الواجب الا به فهو واجب ما) ilkesi mucebince ibadetin şartı olan beden, elbise ve çevre (ibadet edilecek yer) temizliği de vâcip olmaktadır. Allah'ın tüm yeryüzünü mescit kılması (Hz. Peygamber *"yeryüzü bana mescit ve temiz kılınmıştır"* demiştir) [5, 16] yani ibadet edilecek yer olarak belirlemesi insanlara yeryüzünün tümünü temiz tutma sorumluluğunu da bu anlamda yüklemektedir.

Mendûp/müstehap: İşlenmesiyle kendisine sevabın verildiği, terkiyle cezanın terettüp etmediği hükümdür [20]. Ölü arazilerin ihya edilmesini buna örnek olarak zikredebiliriz. Ölü arazilerin ihyası, Şâfiî fakihlere göre müstehap olarak görülmüştür [24]. Müstehap oluşu ise *"Kim ölü araziye ihya ederse ona ecir vardır. İhya edilen araziden rızık talep edenlerin ondan gelenleri yemeleri sadakadır."* [25] hadisine dayandırılmaktadırlar [26].

Hz. Peygamber'den aktarılan *"Müslüman bir kimse ağaç diker ve ağacın meyvesini kim yerse o sadakadır. Ondan kim çalarsa sadakadır. Bundan kimse zarar görmez. Her durumda sadakadır."* [5, 16] rivayet ağaç dikmeye dairdir. Bu hadiste Hz. Peygamber, ağaç dikmeye, özellikle canlılara faydalı olacak meyve ağaçlarını dikmeye teşvik etmektedir. Hadiste teşvikin olması, yani sadaka olarak görülüp ecrin terettüp edeceğinin belirtilmesi ağaç dikmenin mendûp kapsamında emredildiğini gösterir. Yine mendûp olan gusül abdestlerini de beden temizliğine dair mendûp olan hükümler kapsamında değerlendirebiliriz.

Haram: Terkiyle sevap, işlenmesiyle cezanın terettüp ettiği hükümdür

[20]. İsrâfi bu kapsamda ele alabiliriz. Hz. Peygamber akarsu kenarında da olsa abdest alındığında suyun israf edilmesini yasaklamaktadır. Allah'ın verdiği tüm nimetler için söz konusu olan israf ("*Yiyin, için fakat israf etmeyin; çünkü Allah israf edenleri sevmez.*" (el-A'râf 7/31); "*Sakın saçıp savurma. Çünkü savurganlar şeytanların kardeşleri olmuşlardır...*" (el-İsrâ 17/27)) özellikle çevrenin korunması anlamında gelecek nesillere dengesi korunmuş bir çevre ve doğa bırakma anlamında önem arz etmektedir. İnsanoğlu kendisine nimet olarak verilen hayvan ve bitkilerin kullanımında ihtiyacı göz önünde bulundurmalı aşırıya kaçmamalıdır. Hz. Peygamber'in, "*Kim boş yere bir serçeyi öldürürse, Allah o kimseyi kıyamet günü hesaba çeker ve serçe şöyle der: Ya rabbi! Falan kimse beni boş yere öldürdü, beni bir fayda olsun diye öldürmedi.*"[27] şeklindeki hadisi bunu en güzel şekilde izah etmektedir.

Mekruh: Terkine sevabın verildiği, işlenmesine cezanın terettüp etmediği hükümdür [20]. Sulara bevl edilmesinin caiz görülmemesini buna örnek olarak verebiliriz. Aynı şekilde meyve veren ağaçların altlarında ihtiyaç giderilmesinin caiz olmaması da güzel bir örnektir. İkisi de insan ve diğer canlıların ihtiyaç duydukları su ve ağaçların temiz tutulup korunmasını amaçlamaktadır. Aşağıdaki aktaracağımız hadis buna en güzel örnektir: "*Kim bir sidre ağacı keserse, Allah da cehennemde onun başını keser*" [28].

Hadiste caydırıcı olarak cehennem cezası sidre özelinde genel olarak ağaçları sebepsiz yere kesmenin kerahetine delil olarak sunabiliriz. Bu hadis, esasında denge ve ölçü ile yaratıldığı ifade edilen evrenin korunmasını emreden ayetlerle bir bütünlük içerisinde değerlendirilmelidir. Ayetler dengenin ve ölçünün korunmasını isterken hadisler bunu somutlaştırıp çevreyi koruma keyfine dair örnekler sunmaktadır.

Mubâh: İşlenmesine ve terkine ne sevabın ne de cezanın terettüp etmediği hükümdür [20]. Mükelleflerin yapıp yapmama hususunda serbest bırakıldıkları hükümlerdir. Çevreye dair mubâh kapsamda evde kedi gibi evcil hayvanın beslenmesini örnek olarak verebiliriz. Ancak çevreye dair mubâh olarak sunacağımız tüm örnekler cüz'î yani tikel seviyede kalır. Nitekim Şâtıbî'den yukarıda aktardığımız gibi mubâhlar küllî olarak ele alındıklarında mubâh olarak kalmazlar. Örneğin insanın yemek için serçe

avlaması esasında ne emredilen ne de yasaklanan bir husustur. Ancak söz konusu avcılık faaliyeti ihtiyacı aşır zevk ve israfı sebep olursa menhiyyün anh yani yasaklar kapsamına girer. Bu bağlamda örnekler çoğaltılabilir.

Şârî'in emredip yasaklaması anlamında Allah hakkı (içine Peygamber hakkı da dahildir) çevrenin tümüne ilişmektedir. Şârî genel olarak çevrenin korunmasını emrederken zarar görmesini yasaklamaktadır. Bu anlamda çevreye ilişkin hükümlerin dereceleri ve bağlayıcılıkları değişse de esas mesele yararın sağlanması adına çevrenin korunması me'mûrun bih (emredilmiş), zarar ve fesadın oluşmaması veya giderilmesi için de menhiyyün anhtır (yasaklanmıştır).

Çevre Hakkı Konusunda Birey ile Devlet

İslam'da insan yeryüzünün halifesi olarak yaratılmıştır. Halife olmak doğanın yönetimini üstlenmek anlamına geldiği gibi doğayı koruma sorumluluğunu da yüklenmek anlamına gelir. İnsanın halife olması, yaratılanlar içindeki önemini göstermektedir. Nitekim Şârî'in buyrukları insanı korumaya matuftur. Diğer bir ifadeyle şer'î kurallar, insanın canını, aklını, malını, ırzını ve dinini koruma maksadı taşımaktadır. Tüm hükümler söz konusu ettiğimiz zarureti hamseyi korumaya yöneliktir. İnsanın çevresiyle olan ilişkisinde de bu maksatların olduğunu görebiliyoruz. Söz konusu olan insandır. Çevrenin korunması da insan türünün devamını sağlamaktadır. İnsanoğlunun varlığının sağlıklı bir şekilde devamı ancak ekolojik dengesi korunmuş bir çevrenin varlığına bağlıdır.

Öncelikle insan çevrenin kullanımı konusunda sınırsız bir özgürlüğe sahip değildir. İslam hukukunda eti yenen ve yemeyen hayvanlar detaylı bir şekilde işlenmektedir. Bu, insanoğlunun çevrenin tüketilmesinde sınırsız bir özgürlüğe sahip olmadığını en önemli göstergelerindendir. Aynı şekilde israfın haram olması (*"Yiyin, için fakat israfetmeyin; çünkü Allah israfedenleri asla sevmez."* (el-A'râf 7/31), *"Sakin saçıp savurma. Çünkü savurganlar şeytanların kardeşleri olmuşlardır. Şeytan ise Rabbine karşı pek nankördür."* (el-İsrâ 17/27)) da helal olanların miktarında aşırıya gitmemesi gerektiğine; ihtiyacı kadarıyla yetinmesi gerektiğine işaret etmektedir.

Nitekim Hz. Peygamber bir hadisinde şöyle buyurmaktadır:

“Herhangi bir insan bir serçeyi veya daha küçük bir canlıyı haksız yere öldürürse, Allah o kimseyi hesaba çeker. Onun hakkı nedir? diye Hz. Peygamber’e soruldu. ‘Onun hakkı boğazlanması ve yenilmesidir. Onun başını kesmek ve ona taş atarak öldürmek değildir. Kim boş yere bir serçeyi öldürürse, Allah o kimseyi kıyamet günü hesaba çeker ve serçe şöyle der: Ya rabbi! Falan kimse beni boş yere öldürdü, beni bir fayda olsun diye öldürmedi” [27].

Öte yandan fıkıh kaynakları boğazlanacak hayvanın boğazlanma keyfiyetini en ince ayrıntısına kadar ele almaktadır [29]. Hangi durumlarda hayvanların murdar olacağı ve istifade edilemeyeceği işlenmektedir. Bunlar insanın hayvan alemi üzerinde sınırsız tüketim yetkisine sahip olmadığı ve İslam Hukuku tarafından onlarla olan ilişkisinin düzenlendiğini ortaya koymaktadır.

Hz. Peygamber’in *“Kim bir sedir ağacı keserse Allah da cehennemde onu cezalandırır.”*[27] şeklindeki hadisi de insanların bitki alemiyle olan ilişkisini özetlemektedir. Kıyamet kopmak üzere bile olsa ağaç dikmek (*“Kıyamet kopmak üzere iken elinizde fidan varsa dikiniz”*) teşvik edilirken var olan ağacın kesimi yasaklanmaktadır. Sedir ağacı çölde bulunan, susuzluğa ve sıcağa karşı dayanıklı [30] ve insanların gölgesinden istifade ettikleri bir ağaçtır. Çölde böyle bir nimet insan ve hatta çöldeki canlılar için hayati önem taşımaktadır. İnsanoğlunun bu ağacı kesmesi hem kendi cinsi için hem de canlılar için kötülüktür.

İslam hukukunda insanlar mülkiyetlerinde tasarruf yetkisine sahip oldukları ilke olarak kabul edilmiştir. Ancak bu tasarruf sınırsız değildir [31]. İbadet olarak sunulacak kurbanda yaş sınırının olması ve bazı kusurlardan uzak olması, ibadet amacıyla mülkiyette yapılacak tasarrufu sınırlandırmaktadır. İnsanlar sahip olduğu evin mimari yapısı ile ilgili olarak balkon, çıkıntı yapma gibi hak ve özgürlüğe sahiptir. Ancak ev sahibi bu hakkını kullanırken özellikle evin kamuya ait olan sokak ve caddelerde insanların yolu rahatlıkla kullanma hakkına engel olmaması gerekir [23]. Yola doğru yapılan balkon ve çıkıntılar insanların geçmesine imkan tanımıyorsa veya sıkıntı oluşturuyorsa devlet tarafından bu fazlalık yıktırılır [23].

İnsanların çevresiyle olan ilişkisi fayda ve zarar üzerine kurulduğunu söyleyebiliriz. Hayvanlar, ağaçlar ve kamuya ait alanların kullanımı kamu

yararı çerçevesinde düzenlenmiştir. Hayvanlara ve ağaçlara verilecek zararlar esasında ammeye zarar vermektir.

“Sizi yeryüzünde yaratıp, orayı imar etmenizi dileyen Allah’tır.” (Hûd 11/61) bu ayet çerçevesinde yeryüzünün imar görevinin insana yüklendiği ifade edilmektedir (“Sizi yeryüzünde yaratıp, orayı imar etmenizi dileyen Allah’tır.” (Hûd 11/61)). Nargül, İlgili naslar ışığında meskenlerin yapılması, su kanallarının açılması, ağaçlandırma çalışmaları gibi imar işlerinin toplumu yönetenler üzerine farz olduğu yorumu yapıldığını belirtir [30].

Devletin en önemli vazifesi kamu yararını sağlamaktır. Bu husus “*Raiyye, yani teb’a üzerine tasarruf maslahata menuttur.*” (Mecelle md. 58) şeklinde kaideye dönüşmüştür. Devlet, her türlü fesadı ortadan kaldırmalıdır. Kamu yararını sağlamak amacıyla her türlü tedbiri almalıdır. Yukarıda ifade edildiği üzere kul haklarında kulun affetmesi durumunda bile Allah hakkının devam etmesi devlete tazir cezası yetkisini vermektedir. Kula ve mahlukât haklarına riayetsizlikte devlet gerekli gördüğü cezaları vazedip uygulayabilir.

Doğanın korunması adına sit alanları belirlemesi, belirli zamanlarda avlanmayasakları getirmesi, hava, su ve toprak temizliğini sağlamak konusunda düzenlemeler yapması esasında insanların hürriyetlerine sınırlama gibi görünse de genelde şeriatın koruma amacı güttüğü insanın canının ve neslinin devamını sağlamaya dönüktür. İnsanların kişisel menfaatleri kamu yararı ile çatıştığında kamu yararı öncelenir [32]. Bu konuyla alakalı olarak kaynaklarda geçen biri ses, diğeri kamuya ait alanların işgal edilmesine dair iki örnek zikredeceğiz.

Şâfiî fakih Şirbînî (ö. 977/1570) kamu hakkının olduğu yerlerin özelleştirilmesi anlamına gelecek yapılaşmalara devletin (veliyü’l-emr) engel olması gerektiğini belirtir. O kendi döneminden örnek vererek Nil nehri ve haliçlerinde yaygınlaşan yapılaşmaların devlet tarafından engellenmesi gerektiğini ifade eder [23]. Bireysel yarar kamu menfaati ile çatıştığında kamu yararı öncelenir. Burada da nehir kıyısını işgal edenlerin yapılarının kamu yararı adına devletin engel olması gerektiği belirtilmektedir.

Hz. Ömer bir gün sokakta dolaşırken kulübe tarzı bir evin içinde ateş yakıldığına ve içki içildiğine denk gelir. Hz. Ömer onlara sazlıkta ateş yakılmasına dair yasağı ile içkinin haramlığını kendilerine haber verince

onlar da “Allah sana araştırmayı, tecessüsü yasaklamasına rağmen sen neden tecessüs ediyor ve eve izinsiz giriyorsun” şeklinde karşılık verirler. Hz. Ömer kendisine yöneltilen bu eleştiriyi haklı bulup oradakilere karışmadan ayrılır. Bu anektodu aktaran Mâverdî bir evin içerisindeki topluluktan hoş olmayan sözler evin dışından duyulur olması halinde eve girilmeden ev ahalesinin sadece dışarıdan uyarılacağını belirtir. Ona göre münker zahir olandır ve münkerin gizlenen kısmını deşmek devletin (muhtesibin) görevi değildir [8]. İnsanların kendi evlerinde özel yaşamlarına müdahaleyi uygun görmeyen bu yaklaşım bize aynı zamanda özel yaşam adına diğer başka insanların rahatsız edilmemesi gerektiğini belirtir. Maverdî'nin dediği gibi özel evdeki yaşam sadece ev ahalesini bağlar. Ancak devlet, evden dışarıya ve diğer komşulara yönelik ses ve diğer başkaca rahatsızlıklara engel olmalıdır. Bir diğer deyişle ses kirliliğine engel olmalıdır.

Ümmet adına ümmetin işlerini yüklenen ve onların yararına uygun hareket etmesi gereken devlet bireysel yararlarından ziyade kamu yararını hatta insanoğlu neslinin devamı için çevreyi korumaya dair idari, yasal düzenlemeler yapmaya yetkili ve görevlidir. Vatandaşlar da devletin meşru olan tüm düzenlemelerine uymak zorundadır. Özellikle kamu yararı içeren veya kamuya zarar veren bir unsurun izalesi hususundaki düzenlemeye karşı vatandaş hem dünyevi hem de uhrevi anlamda sorumludur (Devletin düzenlemelerinin bireyi bağlayıcılığı için) [32].

Sonuç

İslam Hukuku insanların yaradaniyla, birbirleriyle ve çevresiyle olan tüm ilişkileri düzenleyen ve hukuki kurallara bağlayan bir hukuktur. Bu anlamda insanların görevleri anlamında hak kavramını kullandığımızda insanın Allah'a ve tüm mahlukâta karşı görev ve sorumlulukları bulunmaktadır. Hayvan haklarını haklar nazariyesinde ele alması bağlamında tespit edebildiğimiz kadarıyla ilk olma özelliği taşıyan İzz b. Abdisselâm'ın hak tasnifi de bu anlayışı barındırmaktadır. Bu bakış açısına göre çevre hakkı, kul hakkı kapsamında ele alınmaktadır.

Çevre hakkını Allah hakkı kapsamında da ele alabiliriz. Çevreye dair Allah'ın ve Hz. Peygamber'in kulların uymasını istediği her dereceden

buyrukları bulunmaktadır. Bunlar ya çevrenin korunması ve temizliğine dair emirlerdir; ya da kirletilmesi ve zarar görmesini yasaklayan nehiylerdir. Bu emir ve nehiyler de esasen insanın can, akıl, din, nesil ve malını koruma amaçlıdır. Yani insan emir ve nehiylere uygun olarak davrandığında kendisine emanet edilen ve düzenini koruma görevi verilen ekolojik düzen devam edecektir. Dolayısıyla çevre hakkının klasik İslam Hukuk usûlündeki haklar tasnifinde İzz b. Abdisselam'ın yaptığı gibi mahlukât hakları altında işleyebiliriz. Ancak gerek onun insan ve canlılar için taşıdığı hayati ehemmiyetten; gerekse de Allah'ın konuya dair buyruklarının olmasından ötürü Allah hakkını da barındırdığını söyleyebiliriz. Nitekim hiçbir kul hakkı yoktur ki Allah hakkı barındırmasın.

KAYNAKLAR

- [1]. İbn Manzûr, Muhammed b. Mükrim b. Ali Cemaluddin el-Ensârî, Lisânü'l-'Arab, Darü'l-Marife, Kahire t.y.
- [2]. Zebidî, Muhammed b. Muhammed b. Abdurrezak el-Hüseynî, Tâcü'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmus, Darü'l-Hidâye, t.y y.y.
- [3]. Bardakoğlu, Ali, "Hak", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, TDV Yayınları İstanbul, 1997.
- [4]. Abdülazîz el-Buhârî, Alâuddin Abdülazîz b. Ahmed, Keşfü'l-Esrâr an Usûli Fahrî'l-İslâm el-Pezdevî, Dârü'l-Kitâb el-'Arabî, Beyrut t.y.
- [5]. Buhârî, Muhammed b. İsmail Ebû Abdillah, Sahihü'l-Buhârî, tahk. Muhammed Zühayr b. Nâsır en-Nâsır, Dârü Tûkü'n-Necât, y.y h.1422.
- [6]. Teftazânî, Sa'dudin Mesud b. Ömer, Şerhu't-Telvîh ala't-Tavdîh li Metni Tenkîk fî Usûli'l-Fıkh, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut t.y.
- [7]. Mâverdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib el-Basrî, el-Hâvi'l-Kebîr fi Fıkhî Mezhebi'l-İmâmi's-Şâfiî, thk. Ali Muhammed Maavvad-Adil Ahmed Abdü'l-Mevcud, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1999.
- [8]. Mâverdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib el-Basrî, el-Ahkâmü's-Sultâniyye, Dârü'l-Hadis, Kahire t.y.
- [9]. İbn Melek, İzzedin Abdullatif b. Abdülaziz, Şerhü'l-Menâr, Matba'atü'l-Osmaniyye, İstanbul 1315.

- [10]. Karâfî, Şihabuddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. İdris, el-Fürûk, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 2003.
- [11]. Şâtıbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî el-Gırnâtî, el-Muvâfakât, thk. Ebû Ubeyde, Dâru İbni 'Afân, y.y 1997.
- [12]. İzz b. Abdisselâm, Ebû Muhammed b. Ebi'l-Kâsım es-Sülemî ed-Dımaşkî, Kavâ'idü'l-Âhkâm fî Mesâlihi'l-Enâm, Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, Kahire 1991.
- [13]. İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, Metâlibü'l-Âliye bi Zevâidi'l-Mesânidi's-Semâniye, Dârü'l-'Asime, Su'ud h.1419.
- [14]. Heysemî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân, Mecmeu'z-Zevâid Menbau'l-Fevâid, thk. Hüsamüddin el-Kudsî, Mektebetü'l-Kudsî, Kahire 1994.
- [15]. Veysel Nargül, "İslam Hukukunda Çevrenin Savaş Sırasında Korunması", İslam Hukuk Araştırmalar Dergisi, sy. 23, 2014.
- [16]. Müslim, İbn Haccâc Ebû'l-Hasan el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî, Sahihu Müslim, tahk. Muhammed Fuad Abdülbaki, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabi, Beyrut t.y.
- [17]. Mursî, Ebû'l-Hasan Ali b. İsmail b. Sîde, el-Muhkem ve'l-Muhîtü'l-'Azam, thk. Abdü'l-Hamid Hindavî, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2000.
- [18]. Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed, el-Mustasfâ, thk. Muhammed Abdusselam eş-Şâfî, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1993.
- [19]. Beydâvî, Nâsırüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed, Minhâcü'l-Vusûl ilâ İlmi'l-Usûl, Dâru İbni Hazm, Birinci Baskı, Lübnan 2008.
- [20]. Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf, Varakât, Mahallî'nin Şerhu'l-Varakât fî Usûli'l-Fıkh eserinde Tahk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Lübnan 2010.
- [21]. Mahallî, Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Ensârî, Şerhu'l-Varakât fî Usûli'l-Fıkh, thk. Muhammed Hasan

- Muhammed Hasan İsmail, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Lübnan 2010.
- [22]. Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed, İhyâu 'Ulumi'd-din, Darü'l-Marife, Beyrut t.y.
- [23]. Nevevî, Ebu Zekeriya Muhyiddin Yahya b. Şeref, Minhâc, Şirbînî'nin Muğni'l-Muhtâc'ı ile beraber, Dârü'l-Marife, Beyrut 1997.
- [24]. Heytemî, Ahmed b. Muhammed b. Ali b. Hacer, Tuhfetü'l-Muhtâc fi Şerhi'l-Minhâc, Dâru İhyâi Turasi'l-Arabî, Beyrut 1983.
- [25]. Heytemî, Ahmed b. Muhammed b. Ali b. Hacer, Tuhfetü'l-Muhtâc fi Şerhi'l-Minhâc, Dâru İhyâi Turasi'l-Arabî, Beyrut 1983.
- [26]. Şîrâzî, Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf, el-Mühezzeb fi'l-Fikhi'ş-Şâfiî, tahk.. Muhammed Zuhaylî, Dârü'l-Kalem dimaşk, Darü'ş-Şâmiyye-Beyrtu 1996.
- [27]. Nesâî, Ebû Abdirrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali, Sünenü'n-Nesâî, Mektebetü'l-Mearif li'n-Neşr ve't-Tevzî ', Birinci Baskı, Riyad t.y.
- [28]. Ebû'l-Hasan Ali b. İsmail b. Sîde el-Mursî, el-Muhkem ve'l-Muhîtü'l-'Azam, thk. Abdü'l-Hamid Hindavî, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2000.
- [29]. Halebî, İbrahim b. Muhammed, Mültekâ'l-Ebhur, Yasin Yayınevi, İstanbul 2005.
- [30]. Nargül, Veysel, "İslam Hukukunun Çevre Koruma Algısı Üzerine", Çevre ve Ahlak Sempozyum Bildiri Metinleri, Gaziantep 2014.
- [31]. Kurban, Yasin, "İslam Hukukunda Çevre-mülkiyet İlişkisi", Ekev Akademi Dergisi, sy.53, 2012.
- [32]. Eşit, Yusuf, İslam Kamu Hukukunda devlet Birey İlişkisi (Şâfiî Mezhebi Örneği), Basılmamış Doktora tezi, Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır 2015.

“.....Çevre mes'eleleri bütün insanlığın müşterek konusu olup çözümü uluslararası iş birliğini gerektirmektedir. Geleceğe bırakılan en güzel miras, dengesi bozulmayan bir tabiattır ve onu korumak da hepimizin mes'uliyetidir.

Esasen temiz bir çevre, temiz bir toplum bizim dinimizin gereklerinden biridir. Temizlik bedeni maddî kirlenden, ruhu manevî kusurlardan arındırmaktır. Müslümanın bedeni, fiziki çevresi, kalbi temiz olmalıdır.

Biz Müslümanların günde beş vakit Allah'ın huzuruna çıkmadan önce abdest alması hem bedenen hem de ruhen temizlenmemizi sağlamaktadır. Onun için Peygamber Efendimiz (SAV) “Temizlik imanın yarısıdır.” buyurmuşlardır.

Temizlik aynı zamanda bizim toplumsal bir geleneğimizdir. “Herkes kendi kapısının önünü süpürürse bütün sokaklar temiz olur” anlayışı hala bizde hâkim bir sözdür. İşte bütün bu sebeplerden dolayı gelecek nesillere temiz bir çevre bırakmak için bu konulardan mes'ul kişilere büyük bir sorumluluk düşmektedir.

Bu bağlamda; Çevre Vakfı tarafından hazırlanan Çevre ve Ahlak kitabı okuyucuların hak ve mes'uliyetlerini hatırlamalarına vesile olacak bir özelliğe sahip olup sürdürülebilir çevrenin oluşmasına önemli katkılar sağlayacaktır.”

Prof. Dr. Veysel EROĞLU

“1974 yılında İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü'ne (Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin o zamanki ismi) “ÇEVRE BİLİMİ” hakkında bir konferans vermek üzere davet edilmişim. Öğrenciler ve bazı hocaların katıldığı bu konuşmamda toprak, su (akarsular, göller, deniz sahilleri) ve hava kirlenmelerinden söz etmiş; bu kirlenmelerin belli seviyelerin üzerine çıkmasının insan hayatını tehlikeye düşürebileceğinden bahsetmiş; tarım arazilerinin çölleşeceğini, çeşitli maksatlarla yararlanılan su ortamlarının kullanılamaz hale geleceğini anlatmışım.

46 yıl sonra “Çevre ve Ahlak” isimli bu kitapta konunun sosyal bilim erbabı tarafından incelenip genişletildiğini görünce çok memnun oldum. Bilhassa konunun 1400 küsur yıl önce indirilen Kuran-ı Kerim ayetleri mehz gösterilerek açıklanması ve Peygamberimizin hadislerinden misaller verilmesi konunun büyük bir ciddiyetle ele alındığını gösteriyor. Kuran-ı Kerim ve Peygamberimizin sözlerini referans alarak Çevre Biliminin tarihçesini açıklayan çok güzel yazılarla dolu bu kitabı heyecanla okudum.

Bu makalelerin her birinde konu çeşitli ve enteresan yönleri ile ele alınıyor, çevreyle ilgili kimselere çok faydalı bilgiler sunuyor.”

Prof. Dr. Nevzat KOR

“.....Aslında insan, çevresi için neyin iyi neyin kötü olacağını ayırt edebilecek bir fitratta yaratılmıştır. Tecrübesi sayesinde çevresine yönelik eylemlerinin sonuçlarını önceden kestirebilir. Belki de en önemlisi, aklı ve ilâhî vahyin rehberliği ile davranışlarını kontrol altına alıp çevresiyle olumlu bir ilişki sürdürebilir. Bu noktada çevreyi oluşturan canlı ve cansız varlık halkalarıyla ahlâkî ilkelere uygun bir iletişim kurmak, insanın yüküseli olacaktır.

Çevre ahlâkı, ahlâkî önceliklerle eşzamanlı biçimde ekolojik değişimleri izleyebilen, aralarında kurduğu bağ sayesinde zenginlikleri artıran ve duyarlılıkları derinleştiren disiplinler arası bir çalışma alanıdır. Çevreyi ahlâktan ayrı düşünmenin ya da çevreyle ahlâka aykırı bir biçimde iletişim kurmanın bugün yerküremiz için nelere mal olduğuna hepimiz şahidiz. Görünen o ki, yeryüzünün akıllı, güçlü, onurlu ve irade sahibi varlığı olarak çevremizdeki diğer varlıklarla ilişkilerimizi gözden geçirmek durumundayız. Büyük-küçük sayısız varlık karşısında 'nesnelere yığınına hükmeden tek özne' gibi davranmaktan vazgeçmeliyiz. Çevre ahlâkı bizi saygıya, merhamete, sevgiye, adalete, paylaşımına ve sağduyuya davet ederken, bugünümüz kadar geleceğimizi de kurtarmak adına bu davete uymak mecburiyetindeyiz.”

Prof. Dr. Huriye MARTI

Çevre Vakfı / İstanbul 2020
Altunizade Mahallesi Yetimhane Sokak No: 8/3
Üsküdar/İstanbul

Tel: 0216 530 31 25 Faks: 0216 530 31 74
www.cevrevakfi.org.tr / bilgi@cevrevakfi.org.tr